ROMSICS IGNÁC

HETVEN ÉV

EGOTÖRTÉNELEM 1951–2021

1

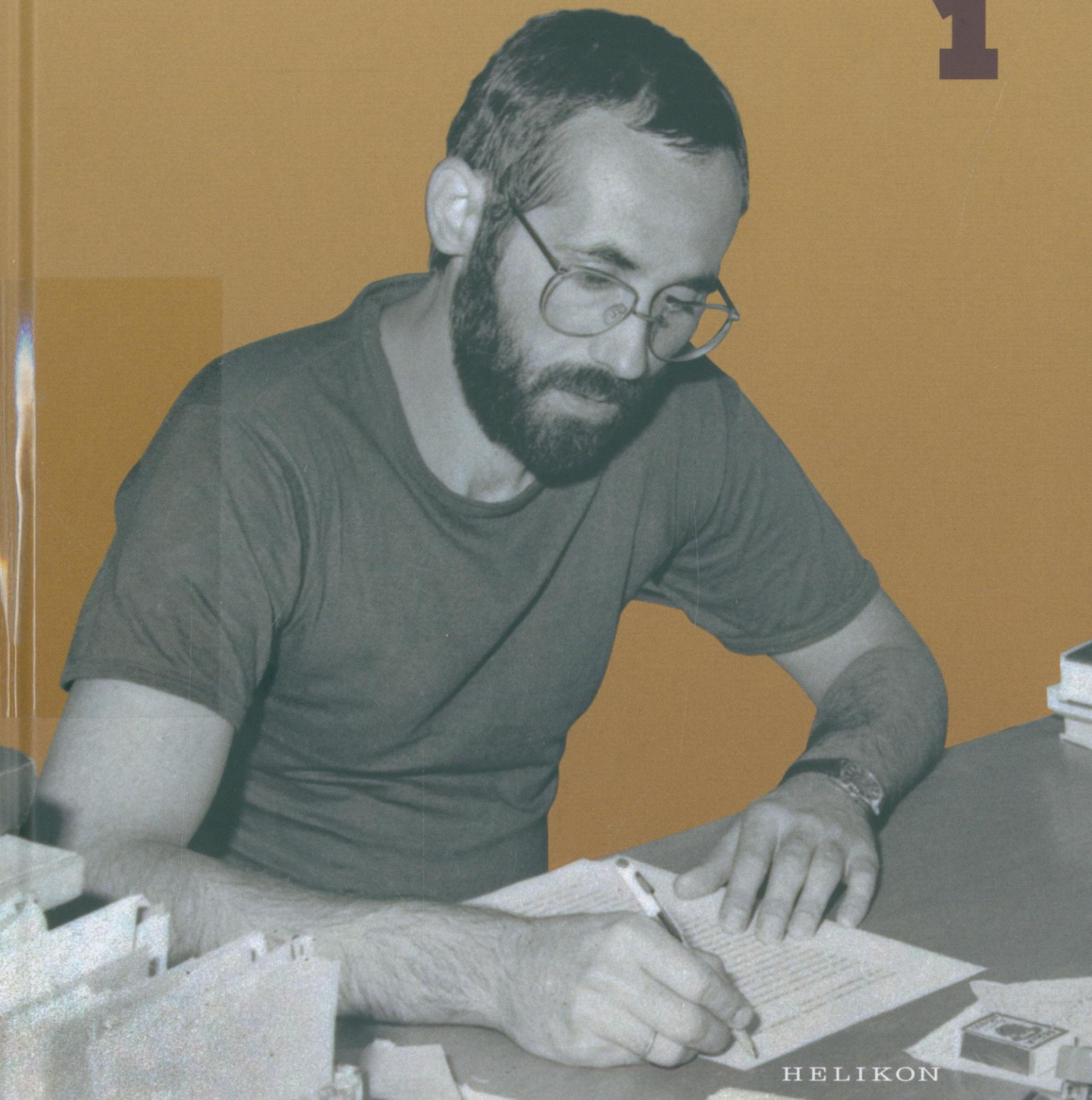

HELIKON

Kalocsa és szállásai 1858–1859-ben

X328525

ROMSICS IGNÁC

HETVEN ÉV

EGOTÖRTÉNELEM 1951–2021

1

1951–1985

HELIKON

SZTE Klebelsberg Könyvtár
J001385465
SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 22.
X 328525

© 2022 Romsics Ignác
© 2022 Helikon Kiadó, Budapest
A Helikon Kiadó a Libri Könyvkiadó Kft. imprintje
Borítófotó © Prohászka Imre
Borítóterv © Czeizel Balázs
A névmutatót Paksa Rudolf állította össze

Első előzék: A második katonai felmérés térképe
(részlet, 59. XXXII–XXXIII.).
A HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum engedélyével

ISBN 978-963-479-862-0

Felelős kiadó M. Nagy Miklós
Felelős szerkesztő Nagy Zsejke
Olvasószerkesztő Török Mária
Műszaki szerkesztő Széplaki Gyöngyi
Tördelte Kaposvári Franciska

www.helikon.hu

Ablonczy Balázsnak, Antal Róbert Istvánnak, Bereczky Ágnesnek,
ifj. Bertényi Ivánnak, Both Noéminek, Bödők Gergelynek,
Fodor Jánosnak, Főcze Jánosnak, Gali Máténak, Gyurgyák Jánosnak,
Kim Jiyoungnak, L. Balogh Béninek, Olosz Leventének,
Paksa Rudolfnak, Papp Istvánnak, Püski Leventének,
Szabó Viktornak, Turbucz Dávidnak, Ungváry Krisztiánnak,
Zeidler Miklósnak és Romsics Gergelynek ajánlom

TARTALOM

I. A KALOCSAI SZÁLLÁSOK ÉS LAKÓIK 9

II. GYERMEKKOROM ALSÓMÉGYEN, 1951–1965 33

III. A KALOCSAI GIMNAZISTA, 1965–1969 118

IV. A KALOCSAI PÁNCÉLOSEZRED ANTIKATONÁJA, 1969–1970 179

V. A SZEGEDI FŐISKOLÁS, 1970–1973 214

VI. A KECSKEMÉTI LEVÉLTÁROS, 1973–1977 272

VII. AZ MTA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK MUNKATÁRSA, 1977–1985 315

NÉVMUTATÓ 418

I. A KALOCSAI SZÁLLÁSOK ÉS LAKÓIK

1951. március 30-án születtem Alsómégyen. Szülőfalum, amelynek etimológiája bizonytalan,[1] egyike a Kalocsától keletre és délkeletre fekvő kisebb-nagyobb falvaknak, az úgynevezett szállásoknak. Ezek a helységek a Kalocsától északra és délre, közvetlenül a Duna mentén fekvő községekkel együtt a Kalocsai Sárközként ismert, a tenger szintjéből 95–100 méterrel kiemelkedő kistáj települései közé tartoznak. A vidéket nyugaton a Duna, illetve annak jobb partján a Szekszárdtól Dunaföldvárig húzódó dombvidék, északon a kissé emelkedettebb solti síkság, keleten és délen pedig a Kiskunság és a Bácska tartozékát képező Homokhátság 110–140 méter magas homokos fennsíkjai és buckái határolják. A Duna-balparti mélyföld és a magasabb Homokhátság között egy-két kilométer szélességben és mintegy 50 kilométer hosszan – Akasztótól déli irányba, Kiskőrös, Kecel, Császártöltés és Hajós felé haladva – tőzeges, mocsaras, lápos földsáv húzódik. Ez a legfőbb bizonyítéka annak, hogy sok ezer évvel ezelőtt a Duna Pest és Baja között nem (vagy nemcsak) a mai medrében, hanem attól 15–25 kilométerrel keletebbre folyt. Ez a valamikori Ó-Dunaág Soroksár környékén eredt, és a mai Duna–Tisza közét mintegy kettészelve Baja fölött érte el mostani medrét. A rómaiak idejében mindenesetre már a mai helyén hömpölygött a folyó, amit a jobb parton kiépített limes és hadiút maradványai is bizonyítanak. Azt a maga mögött hagyott több kilométer széles mocsaras területet, amely egészen a 20. századig meghatározta a táj arculatát, a 18. századi térképeken Őrjegként vagy Vörös Mocsárként jelölik. Kalocsa és vidéke tehát földtani szempontból egy

[1] A helyi hagyomány szerint a „mégy" a „menni" igével hozható kapcsolatba. Eszerint a település nevének utótagja arra utal, hogy valaki „megy", az előtagja pedig arra, hogy hová. A kiváló nyelvész, Kiss Lajos szerint viszont a „mégy" a „mét"-hez hasonlóan „száraz meder", illetve „időnként kiszáradó ér" jelentésű. Ez utóbbi a valószínűbb. Kiss Lajos: *A földrajzi nevek etimológiai szótára*. I. *A–K*. 2. kiadás. Budapest, 1978, Akadémiai Kiadó, 603.

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED

régi, az Ó-Duna vájta medence részének tekinthető. A települések – így Alsómégy is – szigetekként emelkednek ki az egykor mocsaras, lápos, alacsonyabb területekből.

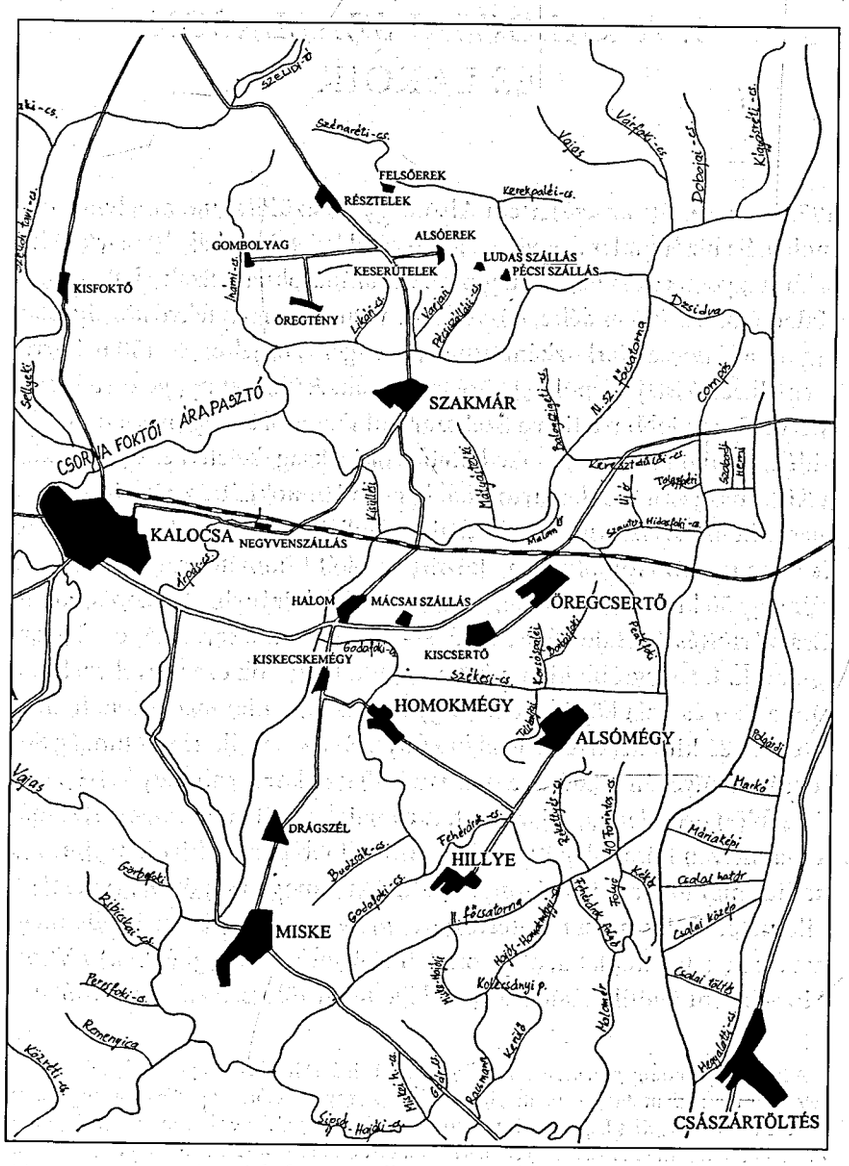

A kalocsai szállások – napjainkban

A Dunamellék népe egyszerre szerette és félte a nagy folyót. Szerette, mert halállománya sokszor mentette meg az éhhaláltól, és félte, mert évente legalább kétszer – a tavaszi olvadások és a nyári esőzések idején – kilépett medréből. Előfordult azonban, hogy a télen képződött jégtorlaszok miatt is új utat keresett magának. 1853-ban Solttól Bajáig szinte az egész Sárköz tengerré vált. Ekkor csaknem 300 ezer kataszteri hold került víz alá, néhány év múlva, 1862-ben pedig 108 ezer. Ez utóbbi jeges ár volt, amely csak Kalocsán 600 házat döntött romba. Mindaddig, amíg a lakosság elsődleges megélhetési forrása az állattenyésztés volt, ezek a pusztítások nem veszélyeztették az élet folytathatóságát. A 18. századtól rohamosan szaporodó népesség önfenntartásához azonban egyre több szántóföldre volt szükség, ami – a hajózás és így a vízi áruszállítás nehézkessége mellett – a 19. század közepére megérlelte a Duna mederszabályozásának, az árvízvédelemnek és a belvizek elvezetésének a gondolatát. Beszédes József reformkori tervei alapján megkezdődött a folyó kanyarulatainak az átvágása, a megfelelő mederméretek kialakítása, a gátak építése és egy olyan csatornahálózat kialakítása, amely a belvizek levezetése révén érdemben növelte a megművelhető földterület nagyságát, és megfelelő zsilipeléssel ugyanakkor a Duna kiöntésének veszélyét is csökkentette. A vízelvezető kanálisok közül legnagyobb jelentősége a Dunavölgyi-főcsatornának volt, amelynek az építése 1912-ben kezdődött Bajánál, és az akkor még több kilométer széles mocsaras földsávot hosszában kettészelve 1929-re jutott el Dabasig, a Duna melléki mélyföld legészakibb pontjáig.[2] Ennek költségeit részben az állami költségvetésből, részben a helyi lakosság külön adójából fedezték. A hivatalosan vízszabályozási járuléknak nevezett adó mértéke a lakosok vagyoni helyzetétől függött. A szegények, mint például apai és anyai nagyapám, mindössze évi 8–10 pengőt fizettek, a gazdagabbak azonban akár 150–200 pengőt is.[3]

A tervezett, de soha el nem készült kelet–nyugati irányú Duna–Tisza-csatorna kijelölt nyomvonalát követve a Dunavölgyi-főcsatornát 1948-ban becsatlakoztatták a soroksári Duna-ágba. A főcsatornához, amelynek a hossza ma 132 kilométer, szélessége 20–25 méter, mélysége pedig 1–3 méter,

[2] Romsics Imre: *A társadalmasított természet.* Homokmégy, 1987, Országos Közművelődési Központ Módszertani Intézete, 28–57.

[3] Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun megyei Levéltár (továbbiakban: MNL BKML). Homokmégy. Állami adókönyv, 1942.

együttesen csaknem 1500 kilométer hosszú mellékcsatornák kapcsolódnak. Az, hogy a valamikori Őrjeg a 20. század közepére 1–2 kilométer szélességűvé zsugorodott, s a korábbi árterek és belvizek helyén szántóföldek, rétek és legelők alakultak ki, a Duna szabályozása mellett döntően ennek a csatornarendszernek köszönhető. Az ár- és belvízmentesítés ugyanakkor negatív következménnyel is járt: elegendő talajvíz hiányában itt-ott szikesedés kezdődött. A Dunavölgyi-főcsatornának a környékbeliek körében ezért van egy másik neve is: Átokcsatorna. A többség azonban sem így, sem úgy nem hívja, hanem a medret vájó markológép német neve (Bagger) után Bágernek nevezi.[4]

Természeti adottságainak – a vizeknek és a vizek által védett szigeteknek és magaslatoknak – köszönhetően a kalocsai Sárköz és ezen belül az Alsó- és Felsőszállások vidéke évezredek óta lakott terület volt. Az előkerült újkőkori kerámiák, valamint réz-, bronz- és vaseszközök több ezer éves kultúrák jelenlétére utalnak. A mai Alsómégy területéről például újkőkori, valamint bronz- és vaskori, illetve a keltákhoz, majd a szarmatákhoz köthető leletek egyaránt előkerültek. Egy Alsómégytől 5 kilométerrel északnyugatra fekvő magaslaton, a 106 méter magas halomi dombon pedig az 1930-as évek második felében Fettich Nándor és László Gyula avar kori temetőt fedezett fel. A feltárt sírok alapján valószínűsíthető, hogy mintegy 50–70 fős közösség élt itt négy-öt generáción át, a 7. század végétől a 9. század elejéig. Ugyanitt bukkantak rá 1950–1951-ben arra a honfoglalás kori fegyveres lovassírra, amelynek egyik mellékletén 11 rovásjel fedezhető fel. A szakértők szerint ezek a jelek részben a kelet-európai török törzsszövetségekhez tartozó népek által használt rovásírás, részben az Ázsiából ismert keleti türk ábécék jeleivel mutatnak rokonságot.[5] A magaslat jelentőségére utal, hogy azon – valószínűleg már Szent István idején – királyi udvarház *(curtis)* is létesült, melyet 1061-ben I. Béla a szekszárdi apátságnak adományozott.

Árpád-kori telepekre utaló emlékeket egyébként nemcsak itt, hanem más szállásokon, így például Alsómégyen és a hozzá közeli Csertőn (Chertu), Homokmégyen (Homokmegh), Hillyén és persze az ország második érseki székhelyén, a régió központjában, Kalocsán is feltártak. A legjelentősebb leletekre a mai Alsómégytől 1,5 kilométerrel nyugatra, a Szentegyházpart nevű dombháton bukkantak. Az elmúlt években folytatott kutatások során a régészek itt egy 16 méter hosszú és 5 méter széles, 13–14. századi templom alapjait és több mint 300 sír nyomait tárták fel. A sírok közül 90 a templomon belül, a többi azon kívül feküdt, több rétegben. A helytörténészek feltételezik, hogy nemcsak a templom, hanem az oklevelekben először 1198-ban említett és a török idők végére elpusztult Sármégy nevű település is ide lokalizálható. Ennek azonban ellentmond a név, amely nem magaslatra, hanem kifejezetten vizenyős mélyföldre utal. Ennek és a Szentegyházparttól 1–2 kilométerrel keletre feltárt Árpád-kori leletanyagnak az alapján elképzelhető, hogy – részben vagy egészben – Sármégy az alacsonyabban fekvő – a térképeken és a különböző írott forrásokban csak a 18. századtól szereplő – Alsómégy területén feküdt. A középkori szokásoknak megfelelően a Szentegyházparton feltárt templom valószínűleg nemcsak Sármégy, hanem az 1,5 kilométerrel tőle északnyugatra fekvő és az oklevelekben először 1420-ban felbukkanó Homokmégy, valamint a 3–4 kilométerrel tőle délre elterülő Hillye kegyhelyeként és temetkezési helyeként is szolgált.[6]

A 150 éves török uralmat Kalocsa és környéke is megsínylette, ám nagyfokú elnéptelenedés csak a korszak legvégére következett be. Az 1560-as török adóösszeírás Kalocsa mellett még számos környékbeli kisebb települést is felsorol, köztük az úgynevezett felsőszállások közül Szakmárt, Negyvent és Malomért, az alsószállások közül Kecskemégyet, Csertőházát, Sármégyet, Homokmégyet, Hillét és Drágszélt. Az adófizetők száma és az adó nagysága alapján vélelmezhető, hogy Homokmégy lehetett a legnépesebb 41 „fejadófizetővel" és 18 ezer akcse adóval. Utána következett Sármégy és Drágszél egyaránt 36-36 fejadófizetővel és ugyancsak 18, illetve 17 ezer akcse adóbevétellel. A nem adózókat és a családtagokat is beszámítva Sármégy lakossága ekkortájt 150 és 200 között mozoghatott. Összehasonlításképpen: Kalocsán ugyanebben az időben mintegy 700-an élhettek, akik közül 100-an fizettek adót összesen 34 ezer akcse összegben. A homokmégyiek, sármégyiek és a drágszéliek egyaránt termesztettek búzát, kétszerest, lent és kendert; a fűszernövények közül hagymát, fokhagymát és sáfrányt (a homokmégyiek emellett lencsét és borsót is);

[4] Romsics Imre: *A társadalmasított természet*, i. m. 57–59.

[5] Sándor Klára: *A székely írás nyomában*. Budapest, 2014, Typotex, 97–103.

[6] Tóth Katalin: Homokmégy településtörténete a neolitikumtól a bronzkor végéig; Gallina Zsolt: Homokmégy régészeti emlékei a késő vaskortól a középkor végéig. In Romsics Imre (szerk.): *Homokmégy. Tanulmányok Homokmégy történetéből és néprajzából*. Homokmégy, 1998, Homokmégyért Alapítvány, 59–72., 73–134.

továbbá tartottak sertést, juhot és méheket. A század utolsó harmadában és különösen a tizenöt éves háború kirobbanása után egyes települések kihaltak, a többiben pedig lecsökkent a népesség. A 17. század elején azonban már ismét legalább annyian, de gyakran többen fizettek adót, mint 1560-ban. A homokmégyi adózók száma például az 1560-as 41-ről 1590-re 6-ra csökkent, majd 1620-ra 36-ra emelkedett. Sármégy kevésbé pusztult; itt 1560 és 1590 között 36-ról 17-re esett vissza az adózók száma, majd 1620-ra 32-re nőtt. A nagy ingadozás valószínűleg azzal magyarázható, hogy a fegyveresek közeledtének hírére a falusiak közül sokan behúzódtak a mocsarak közé, ahová az idegen katonaság nem tudta követni őket.

Rosszabbul járt Kalocsa, ahová 1541 után mintegy kétszáz fős török katonaság és szerb martalócok telepedtek be, majd 1602-ben Bocskai egyik hajdúcsapata perzselte fel a várost. Ekkor égett le a középkori székesegyház, amelynek gyönyörű freskóit fél évszázaddal később Evlija Cselebi már csak a templom leomlott falain csodálhatta meg. A mai érseki palota helyén álló palánkvár közelében a török utazó egy dzsámiról, három boltról és egy fogadóról tett említést, no meg arról, hogy a városka lakói, akiknek a száma 1620-ban nem sokkal haladhatta meg a félezret, s közülük 88-an fizettek adót, igen szegények voltak.[7]

Az 1680-as évek harcai minden korábbinál nagyobb pusztítást okoztak. 1683 tavaszán, midőn a szultán serege utolsó támadására indult Bécs ellen, a budai pasa minden nagyobb helység gulyáit és méneseit a Dunántúlra hajtatta át. Ezt követően a tatár segédcsapatok raboltak és gyújtogattak. Ami maradt, az a Buda 1686-os bevétele után visszavonuló török csapatok és az őket üldöző keresztény hadak martalékává vált. A török uralomnak Kalocsán és környékén Lotaringiai Károly herceg csapatai vetettek véget 1686 októberében. Amit találtak, s még inkább, amit maguk után hagytak, maga volt a sívó pusztaság. A lakosság nagy része meghalt vagy elmenekült, az egykori falvak helyét dudva lepte el. A solti járásban, amelyhez akkor Kalocsa és környéke is tartozott, 1683-ban még 30 lakott helyet tartottak nyilván. 1686-ban azonban már csak 3-at. Ez a szám ugyan már 1689-ben felemelkedett 21-re, de az 1683-as szintet még 1695-re sem érte el. Az ekkor kimutatott 26 lakott település között egyetlen kalocsai szállás sem szerepelt. Sem Sármégy és Homokmégy, sem Csertő(háza)

[7] Uo. 60.; Bárth János: *A kalocsai szállások településnéprajza*. Kalocsa, 1975, Kalocsa Város Tanács V. B., 14–15.

és Drágszél. Kalocsa, ahová az érsekség 1687-ben telepedett vissza Felső-Magyarországról, természetesen igen, ám felettébb megfogyatkozott lakossággal. 1696-ban mindössze 18 *indigena colonus*t, vagyis helybeli jobbágyot és 25 *inquilinus*t, tehát zsellért írtak össze. Ez családtagjaikkal és a nem adózókkal együtt sem igen tehetett ki többet 150–200 főnél. Az élet újraindulásához és a föld újbóli birtokbavételéhez tehát munkaerőre volt szükség, amelyről a kalocsai érsekek (1691–1695-ben gróf Kollonich Lipót, 1696–1710-ben gróf Széchényi Pál, 1710–1732-ben gróf Csáky Imre) tudatos telepítéssel gondoskodtak. Ennek köszönhetően 1715-ben – a kuruc–labanc harcok újabb dúlásai ellenére – már 72, 1720-ban pedig 90 háztartást regisztráltak az adóösszeírók. Ez 500–600 fős összlakosságot jelenthetett. A későbbiekben még gyorsabban nőtt a népesség. 1785-ben, az első magyar népszámlálás idején már csaknem 6000, 1803-ban pedig közel 8000 lakos élt a városban.[8]

A betelepített lakosság jelentős része délszlávokból állt, akik nagy valószínűséggel az Olovo kolostori központtal Boszniában működő, de a 17. század közepétől Kalocsán is jelen lévő ferences szerzetesek közvetítésével érkeztek a városba, feltehetően a 17. század második felében, de az is lehet, hogy már korábban és esetleg több hullámban. A telepítésben kulcsszerepet játszhatott Mijo Radnić, akinek a szülei Spalatóból (Split) vándoroltak Olovóba, majd onnan Magyarországra, Kalocsára, és aki később az olovói kolostor házfőnöke lett, I. Lipóttól teológiai udvari tanácsnok címet kapott, végül pályáját a budai ferences kolostor gvárdiánjaként fejezte be valamikor 1707 és 1709 között.[9] A kalocsai belvárosi plébánia 1700 és 1703 közötti anyakönyveinek tanúsága szerint a 18. század elején mindenesetre már jelentős délszláv lakosság élt Kalocsán. Az anyakönyvekben szereplő személyek nagyobb része „ősi" magyarként azonosítható. Ilyenek a keresztnévi eredetű Tamások, akik közé nagyszüleim egyike is tartozott. Ez a név már a 16. századi török defterekben is megtalálható, tehát minden bizonnyal az Árpád-korban is itt éltek. Viselői részben Kalocsán, részben Csertőn laktak. Mások, például a Markók, Perityek és az ugyancsak felmenőim közé tartozó Romsicsok (az anyakönyvekben még: Hromcsich,

[8] Kosáry Domokos: Pest megye a kuruc korban. In Keleti Ferenc – Lakatos Ernő – Makkai László (szerk.): *Pest megye múltjából. Tanulmányok*. Budapest, 1965, Pest megye Tanácsa, 13–31.; Bárth János: *A kalocsai szállások településnéprajza*, i. m. 19.

[9] Szilágyi József: *Az ercsi, érdi és tököli rácok eredete, valamint népszokásai*. Tököl, 2013, Magánkiadás.

Hromcsics, Romcsics és Romsity írásképekkel) és Greksák (kezdetben Grexa és olykor Gregsa) viszont kétségkívül délszlávok voltak.[10]

A hangzás mellett a Romsicsok délszláv (dalmát vagy bunyevác) eredetét bizonyítja az is, hogy 1473-ban Sibenik városában Grgur Hromčić néven nyilvántartottak egy kőművest, 1601-ből pedig Šimun Hromčić neve maradt fenn, aki az egyik környékbeli kolostor házfőnöke volt. Napjainkban mintegy 10 család viseli Horvátországban a Romšić nevet, akiknek jelentős része az Eszék közeli és Dráva menti Alsómihojlácról (Donji Mihojlac) származott el. Ők a délről északra vándorló csoport egyik leszakadt családjának a leszármazottai lehetnek. Hasonlóképpen, tehát a tengermelléktől folyamatosan észak felé haladva kerülhettek a Romsicsok Pécs környékére és az észak-bácskai Tompára is. A Greksák legrégibb ismert lakóhelye ugyancsak dalmáciai. A ma élő mintegy 30 horvátországi Grekša közül legtöbben – 10-en – ma is ott, a Spalatótól néhány kilométerrel délebbre fekvő Žnrovnicán élnek, míg a többiek Knin környékén és a Romsicsokhoz hasonlóan Észak-Horvátországban, Eszék vidékén.[11]

Negyedik nagyszülőm származása, aki a Markella nevet viselte, bizonytalanabb. A Markellák egy része úgy tartja, hogy ők annak az itáliai kőművesmesternek a leszármazottai, akit az érsek hozatott Kalocsára a főpapi rezidencia felépítéséhez.[12] Ez esetben a családnév eredete nyilván az olasz férfiak keresztneveként használt Marcello vagy ennek női változata: a Marcella. Elképzelhető, sőt valószínűbb azonban, hogy ők is délszláv eredetűek. A Marcella mint női keresztnév ugyanis Horvátországban is használatos, sőt, az 1920-as években a legdivatosabb női név volt. Elsősorban az Adriai-tenger északi partvidékén keresztelték erre a leányokat, de napjainkban – a népességszámhoz viszonyítva – relatíve legtöbben a Zárával (Zadar) szembeni egyik sziget Kukljica nevű településén viselik. Markella nevű családot Horvátországban ugyan nem tartanak nyilván, Markelj nevűt viszont igen, és a Marko beceneveként a Markela is előfordul. A 18. század elején mindenesetre már ők is Kalocsán voltak, és az említett anyakönyvekben nevük – a Markella mellett – Markellia, Markellya

[10] A Kalocsai Belvárosi Plébánia anyakönyvei, 1700, 1701, 1702, 1703.

[11] *Acta Croatica*, Surname Romšić, Surname Grekša, https://actacroatica.com; Živko Mandić: Nadimci bunjevački Hrvata u Madžarskoj. *Folia Onomastica Croatica* 9. (2000) 57–135.

[12] Örsi Julianna: Homokmégy társadalma. In Romsics Imre (szerk.): *Homokmégy*, i. m. 481.

és Marky alakban is előfordul. További variáns a Markia, ahogy egyik apai dédapám nevét is írták az anyakönyvbe leánya 1907-es születésekor. Ennek mai napig használt, kiejtés szerinti változata a Markija.[13]

A népességszám növekedésével párhuzamosan a város a környék egyre nagyobb részét vette bérletbe a földesúri hatalommal rendelkező érsekségtől. Egy 1703-as összeírás szerint a török idők végére elnéptelenedett egykori falvak közül már Kalocsa lakói művelték a Halom, Csertő, Mégy, Hillye és Drágszél nevű puszták földjeit. A későbbiekben ehhez jöttek az ezektől északra fekvő, ugyancsak kihalt települések neveit őrző puszták: Szakmár, Negyven, Kisülés, Erek, Tény, Résztelek és Keserűtelek. Az 1767 és 1770 közötti, Mária Terézia-féle úrbérrendezés keretében gróf Batthyány József érsek hozzájárult, hogy a kalocsaiak által használt érseki pusztákat telki földdé, vagyis úrbéres jobbágybirtokká alakítsák. Az ily módon telkes jobbággyá vált kalocsai családfők száma az úrbéri összeírás szerint 310-re tehető. Ezek közül Romsicsnak 10, Tamásnak 7, Greksának 5 és Markellának 2 személyt hívtak. Könnyebb és egyértelmű megkülönböztetésük céljából az azonos nevű családokat ekkortól kezdték ragadványnevekkel ellátni, ami a 19. század második felére általánossá vált.

Az ismét művelés alá vont pusztákon a kalocsai földművesek gazdasági telephelyeket hoztak létre. Itt végezték a gabonanyomtatást, itt teleltették az állataikat, és a viszonylag nagy távolságok miatt tavasztól őszig gyakran maguk is itt – a szállásokon – éjszakáztak. A gazdasági épületekhez, istállókhoz, ólakhoz, magtárakhoz idővel aztán kisebb lakóházat ragasztottak, ahová nyaranta a nők és a gyermekek is kiköltöztek. Ily módon többségük szabályos kis faluvá vált utcákkal, belsőségekkel és külterületi szántókkal, kaszálókkal és legelőkkel. Városi házaikat azonban sokáig megtartották, telente mind ott laktak, ügyes-bajos dolgaikat ott intézték, és a családi eseményeket – keresztelő, esküvő, temetés – is ott bonyolították. Az úrbérrendezés során feltett kérdésekre válaszolva többen elpanaszolták, hogy istállóikat a távoli pusztákon tartják, ahová „nagy fáradsággal" ki- és bejárnak, és „két konyhát kénytelenek" tartani élelemmel és tüzelővel felszerelve. Egy idő után ezért egyre többen adták fel a „kétlakiságot", és döntöttek az állandó kint lakás mellett.[14]

[13] *Acta Croatica*, Name Marcella in modern Croatia, https://actacroatica.com; Surname Makale; továbbá a Homokmégyi Római Katolikus Plébánia születési anyakönyvei, 1907.

[14] Bárth János: Homokmégy pusztai szendergése a XVIII–XIX. században. In Romsics Imre (szerk.): *Homokmégy*, i. m. 151–159.

Az első olyan adatok, amelyek a szállásokon épült lakóházakra utalnak, a 18. század utolsó harmadából ismeretesek. Csanádi Ferenc kalocsai jobbágygazda 1773-ban nemcsak a hillyei szállásán lévő gazdasági felszereléséről és „kamorájáról" végrendelkezett, hanem ottani „Házáról" is.[15] A városi tanács 1802-es jegyzőkönyvében pedig Fekete József panaszával kapcsolatban olvasható, „hogy minek utána, ennek előtte mintegy 22 esztendővel édes atyja kívánságára vette volna lakását alsó Mégyi Szálláson levő Tanyáját egy fertály földdel együtt".[16]

Alsómégy neve nem ekkor jelenik meg először a dokumentumokban. A 18. század első felében még csak Mégyként említett puszta a század második felére kettévált, és ennek megfelelően két előnevet kapott: az északi a közép- és törökkori elnevezésnek megfelelően a „homok", a tőle délkeletre kialakult szállás viszont nem a régi „sár", hanem az „alsó" jelzőt. Ezzel a megkülönböztetéssel Kalocsa város 1763-as tanácsülési jegyzőkönyvében találkozhatunk először „Alsó és Homok mégy" formában.[17] A régi Csertő(háza) helyén idővel ugyancsak két új szállás jött létre: „Kis Csertő" és a „Nagy", illetve a későbbiekben egyre inkább az „Öreg" jelzővel ellátott „Csertő". Érdekes, hogy Ruttkay Mihály Dunamelléket ábrázoló, 1763-ban készült térképén a szállások közül még csak Csertü, Drágszél és Szakmár szerepel, a két Mégy és Hillye nem. Az 1783-as katonai felmérések során készített, jóval pontosabb térképeken viszont már a legtöbb egykori település nevét megtaláljuk. A két Mégyét például – feltehetően a német hadmérnökök magyartudásának hiányosságai miatt – ebben a formában: „Homok mety Szal" és „Óltso mety Szal". Az előbbi helyileg ugyanott terült el, ahol a közép- és törökkorban is állt, egy homokos magaslaton, az utóbbi pedig ettől 3–4 kilométerrel keletre, közvetlenül az őrjegi mocsarak peremvidékén. II. József térképészei Alsómégyet felmérve egy észak–déli és egy kelet–nyugati irányú út mellé 56 épületet rajzoltak. Az azonban, hogy ezek közül hányat használtak gazdasági épületnek, hányat lakóháznak, és hányat mindkettőnek, nem olvasható le a térképről.[18]

[15] Uo. 160.

[16] MNL BKML. Kalocsa város tanácsülési jegyzőkönyvei 1755–1884, 161.

[17] Uo. Idézett mondat a jegyzőkönyv fedőlapján.

[18] Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Térképtár. Josephine Aufnahme 1783. Collo: XIV. Sectio 29.

Alsómégy az 1782–1785-ös első katonai felmérés szerint

Az állandóan vagy tartósan földjeiken tartózkodók száma mindenesetre már ekkor elég jelentős lehetett, mert Kalocsa város tanácsa 1782-ben bevezette a szállási kisbíró tisztséget. Alsómégyen ezt elsőként Fekete József, Homokmégyen Iványi László, Hillyén Kapitány János és Öregcsertőn Tamás István töltötte be. A várost sújtó 1810-es tűzvész, melyben sok ház elpusztult, valószínűleg tovább növelte a kiköltözési hajlamot. Az egyházi sematizmusoknak köszönhetően 1814-től pontosan ismerjük a szállásiak számát. Alsómégyen ekkor 162 fő lakott, amely szám 1897-re egyenletes növekedéssel 531-re nőtt. Szinte hajszálra ugyanerről a szintről és ugyanebben az ütemben szaporodott Hillye lakossága is (168-ról 539-re). Homokmégy és Öregcsertő valamivel magasabbról, 246-ról, illetve 201-ről indult, és 1897-re mindkét település lakossága megközelítette az 1100 főt.[19] Homokmégy élre kerülésének valószínű oka kedvező fekvése és viszonylagos közelsége Kalocsához, Öregcsertőé pedig a Budapest–Zimony fővonalból kiágazó és Kiskőröstől Kalocsáig vezető vasútvonal volt. Ez utóbbi, amelyet 1882-ben nyitottak meg, közvetlenül a falu mellett haladt el, ami azt jelentette, hogy a település – a szállások közül egyedüliként – ekkortól távírdával és rövidesen telefonvonallal is kapcsolódott a külvilághoz.

A rokon családok kezdettől fogva törekedtek rá, hogy egymáshoz közel kapjanak földet. Így alakult ki az a helyzet, hogy egy-egy családnév némelyik pusztán feltűnően nagy arányban fordult elő, míg másokon alig vagy egyáltalán nem. A Romsicsok és a Markók elsődleges célterülete például jól azonosíthatóan Homokmégy volt, ahol az 1766-ban nyilvántartott

[19] Bárth János: *Homokmégy pusztai szendergése*, i. m. 172–173.

38 gabonatermelő gazda közül mindkét nemzetséget 7-en képviselték, miközben a Greksákat csak 1 fő. Utóbbiak elsősorban Alsómégyen éltek, ahol a 19 gazda közül 3-an tartoztak közéjük – a sok Fekete és az 1 Markella mellett. A Tamásokból azonban ekkor még sem Homokmégyen, sem Alsómégyen nem találunk senkit, miközben Csertő 56 gabonatermelője közül 5 viselte a Tamás vezetéknevet. Ugyanitt ugyanekkor egyetlen Romsicsot, Greksát vagy Markellát sem írtak össze.[20]

A gabona és egyéb növények termesztése, valamint a szőlőművelés mellett mindegyik gazda tartott állatokat. A vizenyős, zsombékos részek környékén, az emelkedettebb területeken kiváló legelőkre talált az állat. Az 1769-es összeírás szerint a város 687 gazdájának összesen 1187 ökre, 918 tehene, 1488 üszője és borjúja, 875 lova, 481 csikója és 629 méhcsaládja volt. Mivel a gazdák közül 11 csak juhászattal foglalkozott, a juhok száma valószínűleg több ezerre rúgott.[21]

A közös származás és a rokonság tudata évtizedekig összetartotta a feltehetően már érkezésükkor katolikus vagy gyorsan azzá vált és idővel elmagyarosodott délszláv családokat. Ez a származáson és rokonságon alapuló összetartozás-tudat az idő múlásával azonban egyre jobban elhalványult, és átadta helyét az egy szálláson, illetve az egymáshoz közeli szállásokon lakók érzületi kötődésének. A környezet és a munkafolyamatok azonossága mellett ez elsősorban a vallási egyezésen alapult. A szállások lakossága ugyanis – függetlenül az egyes csoportok eredetétől és származási helyétől – szinte kivétel nélkül római katolikus volt. A 3031 katolikussal szemben az alsószállásokon 1929-ben például mindössze 13 izraelita, 10 evangélikus, 7 református, 2 görögkeleti és 1 görögkatolikus személy lakott. Ez nyilvánvalóan világképüket és kulturális szokásaikat is azonossá vagy nagyon hasonlóvá tette. Az összetartozás és a külvilágtól való elzárkózás erősségét jól mutatják a szállásiak házasodási szokásai, amelyek még a 19. század végén is markáns endogámiáról tanúskodtak. A katolikus egyház homokmégyi anyakönyvei alapján megállapítható, hogy az 1879 és 1883 között kötött 202 alsószállási házasságból 62 esetben mindkét fiatal azonos faluban lakott (32,5%); 101 esetben az alsószállási legény alsószállási leányt választott párjául (51,5%), és mindössze 35 talált magának társat a felsőszállásiak közül (16%). A szállásokon kívülről csupán

[20] Uo. 158–159.

[21] Winkler Pál: *Kalocsa története*. Kalocsa, 1927, Árpád Részvénytársaság, 52–53.

4 házasság köttetett. A szállásokon belüli endogámia legerősebb volt Öregcsertőn (57%), Hillyén (45%) és Alsómégyen (44%). Az évtizedek során így alakult ki az a katolikus vallású, a szegedihez hasonló ö-ző nyelvjárásban beszélő, ám a hosszú mássalhangzókat röviden ejtő és a színes virágokkal gazdagon díszített, sokszoknyás ünnepi női viselet alapján könnyen azonosítható néprajzi csoport, amely mind a Duna melléki falvak református magyarjaitól, mind a Homokhátságot benépesítő szlovák és sváb telepesektől elkülönült, s amelyet külső környezetük némi megvetéssel potának nevezett.[22]

A szállások állandó lakóhellyé válása, gazdasági elkülönülése és különösen az 1848-as jobbágyfelszabadítás, amelynek következtében az úrbéres telkek saját tulajdonú birtokokká váltak, maga után vonta az egyes települések kulturális, vallási, majd végül közigazgatási önállósulását. Legelőször a gyermekek oktatásáról kellett gondoskodni. Külön épületeket erre a célra nem emeltek; a tanítás valamelyik gazda üresen álló házában, a pásztorházak egyik helyiségében vagy valamelyik gazdasági épületben folyt főleg telente, és sohasem tavasztól őszig, amikor a gyermekek is a földeken dolgoztak, vagy az apróállatokra felügyeltek. A tanítók, akik írásra, olvasásra és számolásra oktatták a fiatalokat, többnyire semmiféle képesítéssel nem rendelkeztek, és díjazásukról a szülők gondoskodtak. Alsómégy első ismert tanítóját Novák Józsefnek hívták, aki 1821-ben az egyik gazda házánál lakott és kosztolt. 1851-ben Kalocsa város tanácsa határozatot hozott a „szállásbeli vándortanítók felsegélyezéséről", és egyúttal 15 pusztai tanítói „állomást" létesített. Ezek egyikét Alsómégyre telepítették. 1888-tól és 1908-tól eltekintve, amikor az állást senki sem töltötte be, ezt követően mindig tanított valaki a faluban, ám két-három évnél tovább csak ritkán. Az első tartósabban megtelepült tanítót Kohut Józsefnek hívták, aki 1895-től 1907-ig működött itt, a másodikat pedig Csicsáki(y) Annának, aki 1913-tól egészen 1948-ig oktatta betűvetésre az alsómégyi gyerekeket. A 6 és 12 év közötti tankötelesek létszáma félszáz körül mozgott (1856: 66, 1885: 45, 1914: 68). Az ismétlőiskolába járó 13 és 15 év közötti fiatalok száma pedig 15 és 35 fő között ingadozott.

Az önállósodás útján tett következő nagy lépés külön egyházközségek létrehozása volt. Az élen a felsőszállási Szakmár járt, amely az egyházi

[22] Örsi Julianna: *Homokmégy társadalma*, i. m. 470–473.; Bárth János: A pota néprajzi csoport. *Ethnographia*, 1973/4. 564–570.

sematizmusokban 1869-től jelent meg önálló plébániaként. Őt követte Homokmégy, ahol 1877-ben épült fel egy 40 méter hosszú és 13 méter széles templom. Öregcsertő 24 méter hosszú és 9 méter széles templomát 1893-ban szentelték fel. Ezenkívül piciny kápolna létesült 1892-ben Halomban és 1904-ben Kiscsertőn. Ezek mindegyikét a helyi közösségek építették az érsekség hathatós támogatásával.[23] Alsómégyen sem templom, sem kápolna nem létesült; a gazdák csak egy kerítéssel körülvett szoborfülkét építettek Szűz Mária képével díszítve és egy pénzgyűjtő persellyel felszerelve. A falu a homokmégyi plébánia filiáléja volt Drágszéllel, Halommal és Hillyével együtt. Mivel az itteni hívek lelki gondozását a homokmégyi plébános képtelen volt ellátni egyedül, az érseki hatóság 1894-től káplánt küldött Homokmégyre, hogy legalább vasárnaponta és ünnepnapokon a kis településeken is legyenek szentmisék. A káplánt és ha kellett, a plébánost is a gazdák szállították kocsijaikon – telente szánjaikon – egyik szállásról a másikra, hogy vasárnap délelőttönként mindenütt prédikálhassanak, a hívek pedig gyónhassanak és áldozhassanak.[24]

A szállások közigazgatási önállóságáért folytatott harc 1884-ben kezdődött. Az ügy élén Gajári Ödön, Kalocsa korábbi főjegyzője és 1884-től két cikluson át a választókerület szabadelvű képviselője, valamint a szakmári és a homokmégyi plébánosok, továbbá néhány tehetősebb gazda álltak. A különválás mellett szólt, hogy Kalocsa lakóinak a száma ekkor már meghaladta a 8 ezret, a szállásoké pedig a 7 ezret. A szállásiak nehezményezték, hogy ügyes-bajos dolgaikat csak Kalocsán tudják elintézni, s úgy gondolták, hogy saját bíróik, képviselőtestületeik és jegyzőik révén jobban és könnyebben tudnák érdekeiket érvényesíteni. Követeléseiknek a kalocsaiak egy része ellenállt, míg mások pártolták, mert abban bíztak, hogy a szállások leszakadása elősegítheti a város – 1883-tól hivatalosan csak „nagyközség" – csinosodását és modernizálódását.

Minden szállás persze nem válhatott önálló közigazgatási egységgé, hiszen egyiken-másikon mindössze néhány tucatnyian vagy még annyian sem éltek. A vármegye és a kormány jóváhagyásával ezért úgy döntöttek, hogy két önálló községet szerveznek: egyet a felsőszállásokból Szakmár, és

[23] Bárth János: *Homokmégy pusztai szendergése*, i. m. 176–178.; Lakatos Andor (szerk.): *A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye történeti sematizmusa 1777–1923*. Kalocsa, 2002, Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár, 123., 206., 303.

[24] Pető Melinda: Homokmégy története 1898–1945. In Romsics Imre (szerk.): *Homokmégy*, i. m. 212–218.

egyet az alsószállásokból Homokmégy központtal. A két községi szervezet 1898. január 1-jén kezdte meg működését. Alsómégy Hillyével, Halommal, Drágszéllel, Öregcsertővel, Kiscsertővel és a mindössze egy-két házból álló Körmével, Mácsával, Kiskecskeméggyel és Csillagossal együtt Homokmégy község kötelékébe került. A későbbiekben ez annyiban változott, hogy utóbb Kiscsertőt is magába olvasztva 1914-ben Öregcsertő, majd 1922-ben Drágszél is önálló községgé alakult.[25] 1946–1947-ben Alsómégy és Hillye is megpróbáltak elszakadni, ám törekvésüket nem koronázta siker. Maradtak Homokmégy külterületi részei. Mindössze annyi változás történt, hogy 1953-ban mindkét településen úgynevezett tanácsi kirendeltséget létesítettek, amelynek a vezetője a hét meghatározott napjain a helybéliek ügyes-bajos dolgaival foglalkozott. A kirendeltség telefonvonalat is kapott, ami a legfontosabb kapcsot jelentette a külvilág felé.[26]

Homokmégyen és a hozzá tartozó szállásokon 1910-ben 4470-en éltek. Ebből 1623-an tartoztak a keresők közé; a többiek önálló egzisztenciával nem rendelkező eltartott vagy segítő családtagok, illetve kiskorúak voltak. A kereső népesség 93%-a (1516) élt a mezőgazdaságból. Az iparban 52-en (3%), a közlekedésben 11-en (0,6%), a kereskedelemben 5-en (0,3%) dolgoztak. Ez utóbbiak boltosok és kocsmárosok voltak, míg az iparban foglalkoztatottak túlnyomórészt bognárok, kovácsok, suszterek és borbélyok. Ehhez járult 17 értelmiségi – papok, tanítók és a jegyző –, az őket és családjukat kiszolgáló 10 házi cseléd és 2 nem a mezőgazdaságban dolgozó (külön meghatározás nélküli) napszámos. A mezőgazdaságból élők csaknem 40%-a tartozott a birtokos parasztok közé. 100 hold fölötti birtokkal viszonylag kevesen, a szállási közbirtokosságokat is beszámítva mindössze 16-an rendelkeztek. A legnagyobb, 1345 kat. holdas birtokot – két uradalomba szervezve – Gajári Ödön és felesége mondhatta magáénak. Ez volt a környék egyetlen nagybirtoka. A parasztgazdák közül legnagyobb földterületen – 213 kat. holdon – a homokmégyi Romsics (Baka) Ignác gazdálkodott. 10 és 100 kat. hold közötti földdel 371, 10 hold alattival pedig 178 család rendelkezett. Az országos átlaghoz hasonlóan viszonylag magas (559 fő, illetve 37%) volt a mezőgazdasági napszámosok száma, míg a mezőgazdasági cselédeké alig haladta meg a 100 főt (8%).

[25] Gajári Ödön: *Kalocsa város szállásainak elválása*. Kalocsa, 1884, Malatin A. Nyomda; Pető Melinda: *Homokmégy története 1898–1945*, i. m. 187–194.

[26] MNL BKML. Homokmégy. Végrehajtó Bizottság jegyzőkönyvei, 1953. szept. 7.

A mezőgazdaságból élők több mint fele tehát teljesen nincstelen vagy minimális (1–2 kat. holdas) földtulajdonnal rendelkező szegényparaszt volt.[27] A növénytermesztés mellett továbbra is fontos ágazat maradt az állattenyésztés. Az egyes szállások külön belső és külső legelőkkel rendelkeztek. Alsómégy esetében ez együttesen több mint 500 kat. holdat tett ki. A faluszéli kisebb páskomon tavasztól őszig elsősorban sertések túrták a földet, míg az Őrjeggel érintkező nagyobb és távolabbi legelőre a marhákat és a juhokat hajtották.[28]

Talán az országosnál kiegyensúlyozottabb birtokviszonyoknak, talán a „poták" vallásosságának és az érsekség befolyásának vagy éppen mindkettőnek köszönhetően a századvég és a századelő agrárszocialista mozgalmai az alsó- és a felsőszállásokat egyaránt elkerülték. Kalocsától és a nagyobb Duna melléki településektől eltérően itt az 1918–1919-es forradalmak sem vetettek nagyobb hullámokat. A Nemzeti Tanács, majd a Paraszttanács és a Direktórium ugyan Homokmégyen is megszerveződött – az 1919. április 7-én megalakult 32 tagú Paraszttanácsban a Romsicsokat 3, a Greksákat 2 és a Markellákat 1 fő képviselte –, ám érdemleges tevékenységet egyik sem fejtett ki. Szocializálható ipari üzem vagy bérház egyetlenegy sem találtatott a településeken, a 100 hold fölötti egy-két magángazdaság kollektivizálásához pedig érdemben hozzá sem fogtak.

Alaposan megmozgatta viszont a környék lakosságát a Tanácsköztársaság-ellenes 1919. júniusi parasztfelkelés, amely Dunapatajról indult ki, és egy-két óra alatt a szállásokra is átterjedt. Ennek oka a gabonabegyűjtés kilátásba helyezése, valamint a 18 és 42 év közötti férfiak sorozásának az elrendelése volt. Becslésem szerint a szállások férfilakosságának mintegy 35–45%-a csatlakozott a lázadókhoz, míg a többség kivárt. Utóbbiak közé tartozott egyik anyai dédnagyanyám, az 1890-ben, Öregcsertőn született Tamás Borbála (férjezett nevén Tamás Sándorné), akitől kisgyerekként többször hallottam: ha a „vörösök" jöttek, akkor a helyi népviselet díszítéséhez használatos, „bécsi piros" színű textíliát dugták ki a padláslyukon, ha pedig a „fehérek", akkor az egyik lepedőt. Felmenőim másik része viszont fegyvert fogott. Erre utal, hogy a Hajós körüli harcokban elesett 9 alsószállási felkelő közül 2 a Romsics nevet viselte. Az ellenforradalom 10. itteni

[27] *Magyar Statisztikai Közlemények.* Új sorozat. 48. Budapest, 1913, Athenaeum, 386–387.
[28] Szilágyi Imre: A paraszti gazdálkodás Homokmégyen a XX. században. In Romsics Imre (szerk.): *Homokmégy*, i. m. 306–307.

áldozata Tamás Sándor volt, akit a Kalocsa és Öregcsertő közötti úton lőttek agyon, a 11. pedig a halomi Vargacz Gergely, akit Szamuely Tibor akasztatott fel Kalocsán 19 társával együtt. A Greksák és a Markellák közül senki sem vesztette életét.[29]

A Kalocsa környéki települések lakóit a kivégzések mellett „hadisarccal" is büntették. Az alsószállásokat például 250 ezer korona készpénz, 100 szarvasmarha, 150 juh, 150 liba, 100 kilogramm zsír és 3000 darab tojás beszolgáltatására kötelezték. A Tanácsköztársaság számos intézkedéséhez hasonlóan érthető módon ez sem növelte a „proletárdiktatúra" iránti rokonszenvet. A baloldal, mindenekelőtt a kommunisták és a szociáldemokraták szemében Kalocsa és környéke ekkor érdemelte ki a „magyar Vendée" nevet, amelyet egy ideig az 1945 utáni években sem tudott lemosni magáról.[30]

A két világháború között a lakosság foglalkozásszerkezeti viszonyai érdemben nem változtak. A mezőgazdaságból élők aránya 93%-ról mindössze egy-két százalékkal csökkent, és néhány tizeddel még 1941-ben, sőt 1949-ben is meghaladta a 90%-ot. Nemigen változtak szokásaik, és nagyrészt még házilag készített színpompás női ruháik sem. Úgyhogy Erdei Ferenc, amikor az 1930-as évek közepén errefelé járt, és először 1937-ben megjelent *Futóhomok* című szociográfiájához gyűjtötte az anyagot, nem minden alap nélkül jegyezte meg: „Olyanok ma, mint a kalocsaiak fél századdal ezelőtt. Annyira szembetűnő ez az elmaradottság, hogy a kalocsaiak, akik maguk is elég jámbor és elmaradott parasztok, lenézéssel emlegetik a »tahókat«. Érintetlen paraszti kis csoportok e szállások, azon a ponton vannak, amikor egy közösség »már paraszt« és »még paraszt«. Már paraszt, mert volt ideje sajátos primitív kultúrát kialakítani termelésben és életformákban egyaránt, és még paraszt, mert nem unt még rá ezekre, s nem fordult szembe nyomorúságos és könnyen megtagadható paraszti sorsával. A szállásbeliek vallásosok. Minden egyházi ünnepet megülnek, a böjtöt megtartják, és életük legnagyobb eseménye a búcsújárás. Irtózattal beszélnek az egykés és dologtalan vízmentiekről. Népviseletben járnak, és életük minden mozzanata a rendületlen parasztvilág bizonyossága.

[29] Váry Albert: *A vörös uralom áldozatai Magyarországon.* 2. kiadás. Vác, 1923, Váci Kir. Orsz. Fegyintézet Könyvnyomdája, 56–58., 70–74.
[30] Romsics Ignác: *A Duna–Tisza köze hatalmi-politikai viszonyai 1918–19-ben.* Budapest, 1982, Akadémiai Kiadó, 130–164.

Politikájuk is lojális, szeretik papjaikat és tisztelik az urakat. Föltétlenül megsüvegelik az úrfélét, és paraszti vendégszeretettel fogadják."[31]

Persze azért itt is történtek változások, még ha a messziről jött idegen ezt nem is észlelte. A növénytermesztésnek például a szerkezete és az eszközállománya a Horthy-korszak végére egyaránt modernizálódott. A szemtermelés (gabonafélék és kukorica) túlsúlya megmaradt, viszont látványosan megnőtt az ipari növényekkel beültetett földek nagysága. A cukorrépa területe például 1936 és 1948 között 14 hektárról 189-re, a napraforgóé 2-ről 30-ra és a rostkenderé 3-ról 50-re ugrott. Úgyszintén emelkedett a zöldségfélék és a fűszernövények területe (18 hektárról 112-re) és a fűszerpaprikáé (46-ról 126-ra). A kalocsainak nevezett édes-nemes pirospaprika, amely az első magyar csípősség nélküli fajta volt, s amelyet az 1930-as évek elejére kísérleteztek ki Kalocsán, ekkortájt kezdett versenyre kelni a szegedivel, s vált világhírűvé néhány év alatt.[32]

A learatott gabona hagyományos nyomtatása megszűnőben volt. Az 1895-ös mezőgazdasági üzemstatisztika szerint Homokmégyen és környékén még csak egyetlen „cséplőszekrény", vagyis cséplőgép és ugyancsak egyetlen „lokomobil", vagyis gőzzel hajtott erőgép találtatott. Ezek a Gajári-féle uradalomban könnyítették meg a gabonaszemek kinyerését. A második legnagyobb birtokos, a 190 holdas Romsics János már csak „járgányos", vagyis lovakkal meghajtott cséplőgéppel rendelkezett, a többiek pedig ezzel sem. Ők nyomtatással vagy cséphadaróval csépeltek, ahogy őseik is évszázadok óta. Az első világháború után azonban a nagyobb gazdáknál is megjelentek a különböző mezőgazdasági eszközök, sőt a cséplőgépek és a még vaskerekeken mozgó („körmös"), de már belső égésű motorokkal hajtott traktorok. Ezekből 1925-ben ötöt-ötöt, 1944-ben hármat-hármat írtak össze. Alsómégyen az első cséplőgépet és egy Ford típusú traktort Romsics (Tüskös) Károly és Rigó Vince vásárolták közösen. A faluban learatott gabonát ettől kezdve csaknem minden gazda ezekkel a gépekkel csépeltette. Az állattenyésztésen belül a ló- és a szarvasmarha-állomány érdemben nem változott, a sertések száma kicsit csökkent, a juhállományé viszont 1900-ról 6000 fölé emelkedett, vagyis több mint megháromszorozódott. A juhtartás különösen jelentős volt Hillyén és Alsómégyen, ahol a csak ezzel foglalkozó juhászdinasztiák kezdtek egyre

[31] Erdei Ferenc: *Futóhomok. A Duna–Tisza köze.* Budapest, 1957, Gondolat, 235.

[32] Megőrizzük a kalocsai fűszerpaprika világhírnevét. *Kalocsa és Vidéke,* 1964. július 17.

inkább vállalkozóként viselkedni: az állatok gyapját értékesítették, ünnepek előtt húst mértek, és gyakran készítettek sajtot is eladásra.[33]

Javultak a szállások infrastrukturális viszonyai is. Az 1930-as években a kövezett utat Homokmégy határáig (Bréztó), majd onnan 1942-ben Hillye és Alsómégy szélső házaiig vezették. Ennek nyomvonalát azonban úgy jelölték ki, hogy a Homokmégy és Alsómégy közötti távolság 7 kilométerre nőtt. Száraz időben ezért továbbra is használták a régi földutat, amely csak 4 kilométer hosszúságú volt. Öregcsertőre azonban, amely légvonalban 3 kilométerre feküdt szülőfalumtól, továbbra is kizárólag földúton lehetett eljutni, ahogy a jóval távolabb, mintegy 10 kilométerre fekvő Császártöltésre és a 12–13 kilométerre található Kecelre is. Ezek használhatósága az időjárástól függött. A téli hóolvadás után és nagyobb esőzések idején a földutak lényegében járhatatlanok voltak. A kövezett utat használva Kalocsa és Alsómégy között 14 kilométer volt a távolság, amit lovas kocsival egy–másfél óra alatt lehetett megtenni. Kerékpáron valamivel gyorsabban, 40–50 perc alatt, motorkerékpáron pedig 15–20 perc alatt. Ez utóbbiból azonban 1945 előtt csak egyetlenegy találtatott a községben. A telefonvonal az 1920-as évek közepén ért el Homokmégyig. 1929-ig az egyetlen készülék a községházán volt igénybe vehető. Ebben az évben azonban a postán is felszereltek egyet, amely a továbbiakban nyilvános állomásként működött. Szóba került a két legnépesebb szállás, Alsómégy és Hillye bekapcsolása is a hálózatba, ám – amint erre már utaltunk – az erőforrások hiánya miatt erre csak 1945 után került sor. A csomagok és a levelek az öregcsertői vasútállomásra érkeztek. Innen Homokmégyre kerültek, ahonnan a külterületi kézbesítő minden második nap vitte ki a szállásokra, ahol ő vagy a kisbíró osztotta szét őket dobszó mellett. Sok dolga azonban nem akadt; a szállásiak és a külvilág kapcsolata továbbra is igen szűk keretek között maradt. Ha érkezett valami küldemény, az többnyire a tanítónőnek vagy a helyi szatócsnak jött.[34] Sokat segíthetett volna a rádió, amelynek a működtetéséhez viszont villanyáram hiányában különleges eszközök – fűtőnek és telepnek nevezett szárazelemek – szükségeltettek. Ezeket pedig csak Kalocsán lehetett beszerezni. Ez is közrejátszhatott abban, hogy az

[33] *A Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája.* II. *Gazdacímtár.* Budapest, 1897, Pesti Könyvnyomda Rt., 244–245.; Romsics Imre: *A társadalmasított természet,* i. m. 76–77.; Valuch Tibor: *Rekviem a parasztságért.* Debrecen, 1988, Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára, 15.

[34] Pető Melinda: *Homokmégy története 1898–1945,* i. m. 207–208., 223–225.

1941-es népszámlás idején még csak 18 család rendelkezett ezzel az egész országban gyorsan terjedő új találmánnyal.[35]

Legnagyobb előrelépés az iskolaügy terén mutatkozott. A Klebelsberg által kezdeményezett népiskola-építési program keretében 1929–1930-ban Hillyén és Alsómégyen is létesült önálló iskola. Az alsómégyi egy olyan L alakú épület volt, amelynek rövidebb szára kétszobás és mellékhelyiségekkel ellátott tanítói lakásból, hosszabb fele pedig két, egymástól harmonikaajtóval elválasztott tanteremből állt. 1932-től, amikor egy második tanító (Kelemen István) is érkezett a faluba, egyikben tanultak a „kicsik", vagyis a 6–9 évesek, a másikban pedig a „nagyok", vagyis a felső három osztály. A hat évfolyam együttes létszáma ezekben az években 50 és 100 között ingadozott, sőt, 1931-ben a százat is meghaladta kicsivel (107). Egyes években ezért délelőtt és délután is oktattak. A létszámnövekedés egyik oka az iskolakerülés visszaszorulása, a másik a lakosság meglepő növekedése volt. Az 1890-ben még 507 fős összlakosság 1927-re ugyanis 816-ra nőtt, és az 1940-es évek elején – némi ingadozással – 700 körül stabilizálódott. Ekkor Alsómégy volt a szállások negyedik legnépesebb települése – Homokmégy (1278), Szakmár (1259) és Öregcsertő (972) után.[36]

A tantermek berendezését padok, asztal, tábla, feszület, számológép, falitérkép, vízivóedény, köpőcsésze és kályha tette ki. Aljzatát olajjal kezelt hajópadló fedte. A falu első közösségi létesítményét, amely a szatócsbolttal és a kocsmával együtt a központnak számító mély fekvésű tér („Csintova", vagyis pocsolya) körüli magaslatok egyikén helyezkedett el, azonban korántsem csak tanításra használták. A „nagyok" tantermének végéhez ugyanis hozzáépítettek egy ugyancsak harmonikaajtóval leválasztott kápolnát. Vasárnap és ünnepnapokon ezt szétnyitották, és a homokmégyi plébános vagy káplánja a kápolnában elhelyezett oltár előtt misézett. A tanterem jobb oldalán állt a gyóntatószék, a végén pedig egy piciny karzat, ahol egy orgona kapott helyet, és ahol a néhány fős gyerekkórus is elfért. Ám ezzel még nincs vége a két tanterem közhasznú funkcióinak. Ősztől tavaszig ugyanis a különböző bálokat és zenés összejöveteleket is itt rendezték meg – a kápolna előtti ajtót ilyenkor gondosan összehúzva. A hillyei és alsómégyi úgynevezett templomiskolák jelentős mértékben hozzájárultak

[35] *Az 1941. évi népszámlálás. 5. Lakóház- és lakásadatok községenként.* Budapest, 1982, KSH, 164. Vö. Beszédes számok. *Kalocsa és Vidéke*, 1958. október 29.

[36] Bárth János: *A kalocsai szállások településnéprajza*, i. m. Mellékletek, III. táblázat.

az analfabetizmus visszaszorulásához. Homokmégy kül- és belterületének 2732 főnyi 6 éven felüli lakosából 1941-ben már csak 110 nem tudott írni és olvasni, s a túlnyomó többség (2036 fő) nemcsak az elemi első négy osztályát, hanem mind a hatot „kijárta".[37]

A szállásiak egészségéről szervezetten és helyileg sokáig senki sem gondoskodott. Ha valaki nagyon beteg lett, és pénze is volt, akkor Kalocsán vizsgáltathatta és kezeltethette magát, ahol 1868-tól működött kórház. Ezt azonban csak kevesen engedhették meg maguknak. A többség maga állított elő gyógyszereket füvekből, gyökerekből, fahéncsból és mezei virágokból. A növények titkai apáról fiúra, nemzedékről nemzedékre szálltak a ráolvasó rigmusokkal együtt. Nagyobb baj esetén a javasemberekhez, gyógyító asszonyokhoz fordultak, akik pontosan tudták, hogy a beléndek fájdalomcsillapító, nyugtató- és altatószer, a nadragulyát görcsös fejfájásban szenvedőknek kell adni, a pitypang gyökeréből készült főzet zsugorítja a golyvát, a csalán a reumás fájdalmakat enyhíti, a rozmaring pedig az inak és az erek felfrissítésére szolgál.[38]

Pályázó a homokmégyi székhellyel meghirdetett körorvosi állásra ugyan lett volna, ám megfelelő orvosi lakás híján mindenki visszalépett. 1897-től ezért heti egy-két alkalommal Kalocsáról fuvaroztatta ki magát egy orvos, majd az 1920-as években dr. Kelemen Sándor heti kétszer már saját autóján járt ki a községbe. A végleges megoldásra 1934-ig kellett várni. A község ekkor megvásárolta a községháza melletti háromszobás ingatlant, és dr. Lehoczki István, az új körorvos rendelkezésére bocsátotta. A homokmégyi betegek ellátása mellett ő hetente kétszer a szállásokon is rendelt. A nagyszámú trachomás és egyéb megbetegedés miatt erre szükség is volt. A mindenkori orvos munkáját 1896-tól egy, 1915-től két szülésznő („babanéni") segítette. Az egyik Homokmégyen, a másik Kiscsertőn lakott.[39]

A javuló egészségügyi ellátásnak köszönhetően a 20 és 59 közötti, valamint a 60 év fölötti lakosság aránya az első világháború utáni évektől folyamatosan – 48, illetve 9%-ról 1941-re 52, illetve 13%-ra – nőtt. Az egyke terjedésének következtében a 19 év alattiak aránya ugyanakkor csökkent,

[37] *Az 1941. évi népszámlálás. 2. Demográfiai adatok községek szerint.* Budapest, 1976, KSH, 321.

[38] Király Margit: Népi gyógyítás Homokmégyen. In Kuczy Károly (szerk.): *Kalocsa vidéke és népe. 1963–1973.* Kecskemét, 1973, Bács-Kiskun megyei Tanács VB. Művelődésügyi Osztálya, 189–193.

[39] Pap Melinda: *Homokmégy története 1898–1945*, i. m. 208–211.

éspedig 1920 és 1941 között 42%-ról 36%-ra. Az egyenleg egészében véve mindazonáltal pozitív volt. 1910 és 1941 között csak Hillye és Halom lakóinak a száma csökkent néhány fővel, Homokmégyé és Alsómégyé viszont – mint már utaltam rá – nőtt.[40]

A második világháború a környék férfilakosságát is megtizedelte. Homokmégy férfiai közül összesen 78-an, s ezen belül az alsómégyiek közül 21-en nem tértek haza. Az utóbbiak között négy Markellát, valamint egy-egy Romsicsot és Greksát is sirattak a hozzátartozói.[41] Az 1944 őszén a környéken öt hétig áthullámzó frontot viszont Homokmégy és társszállásai is viszonylag sértetlenül vészelték át. Harcok itt nem folytak, s az október legvégén megérkező szovjet katonák sem követtek el nagyobb gazságokat. Persze – mint az egyik helybéli utóbb elmondta – „erősen követőték a kaját, meg a vinát. [...] Szedték össze a baromfit, libát, kacsát, tojást, krumplit. Lovaiknak meg a takarmányt. Pincéből a bort, hordóstól. Meg persze berúgtak, akkor persze mindönt csinátak. Hajkurászták az asszonyokat. Ellenszegülni meg ki mert vóna? Lőttek azonnal." A védekezési technikák ugyanazok voltak, mint másutt: az élelmiszereket elásták, a leányok és a fiatal asszonyok arcát pedig bekenték korommal, és elbújtatták őket. Ha valamelyik szovjet katona mégis erőszakoskodni kezdett, és a férfiak ezt észrevették, akkor némán körülállták az imposztort, és így horgasztották le túltengő férfiasságát.[42]

A második világháború utáni új korszak első jelentős helyi eseménye a földosztás volt, amelyet két lépcsőben hajtottak végre: 1945 tavaszán és 1947-ben. Összesen 463 kat. hold földet osztottak ki 151 igénylő között. Az igénylők közel fele (44%) teljesen földtelen, enyhe többségük pedig egy-két holdas törpebirtokos volt. Mivel a Gajári-féle uradalomból állami gazdaságot szerveztek, a nagyszámú igénylőhöz képest a felosztható földterület viszonylag kevés lett. A földreform ezért nem idézett elő radikális változást a község és szállásai birtokszerkezetében. Mindössze annyi történt, hogy

[40] Romsics Imre (szerk.): *Homokmégy*, i. m. Mellékletek, 1. sz.

[41] Romsics Imre: *A hősi emlékműre kerülő nevek jegyzéke*. Viski Károly Múzeum, Kalocsa. 711–96. lelt. sz.

[42] Valuch Tibor: *Rekviem a parasztságért*, i. m. 17–18. Az idézett mondatokat minden bizonnyal magnetofonról jegyezték le – félig irodalmi nyelven, félig tájszólásban. Tájszólásban mindez így hangozhatott: „erősen követőték a kaját, mög a vinát. [...] Szöték ösze a baromfit, libát, kacsát, tojást, krumplit. Lovajiknak mög a takarmányt. Pincébű a bort, hordóstú. Mög persze berúgtak, akó persze mindönt csinátak. Hajkurászták az aszonyokat. Elenszegűni mög ki mert vóna? Lűtek azona."

csökkent a földnélküliek, és nőtt az 5 hold alatti törpebirtokosok száma, valamint megszűntek a 100 hold feletti gazdagparaszti birtokok.[43]

A földreformmal párhuzamosan zajlott az iskolák államosítása és a nyolcosztályos alapoktatásra való áttérés. Az alsómégyi iskola egyik tantermében ettől kezdve az 1–4., a másikban az 5–8. osztályosok tanultak – a létszámtól függően gyakran délelőtt és délután egyaránt. Tanítóik 1948–1949-ig továbbra is Csicsáki Anna és Kelemen István voltak. 1949-ben azonban váltás történt. Az addigiak helyébe a homokmégyi Rideg Vince és Boromisza Károlyné lépett. Az utóbbi alsószállási férjével, a község 1946–1947-es jegyzőjével és született gyermekeikkel együtt a tanítói lakást is megkapta. Egy menekült bácskai plébános, Dukai Károly személyében végre saját papja is lett a falunak, aki számára a gazdák és az érsekség közös erőből saját házat építtetett. Az alsómégyiek mellett az új pap feladata lett a hillyei hívek lelki gondozása is.

A földosztás és az iskola állami kezelésbe vétele zavarok nélkül zajlott le. Az iskolák államosítása ellen csupán a homokmégyi plébános, Tóth Mihály tiltakozott.[44] Annál nagyobb zúgolódást váltott ki a háborús beszolgáltatási rendszer fenntartása, sőt állandó szigorítása, és a nagyobb gazdák adóterheinek folyamatos növelése. Az alispán rendeletére megtartott 1946. december 4-i tanácskozáson az elöljáróság, a nemzeti bizottság, a földigénylő bizottság, valamint a község vezető tanítója és plébánosa egyöntetűen kérték, hogy a mezőgazdasági termelést tegyék szabaddá, „vagyis a termelő azt csináljon a terményével, amit akar. Kérik továbbá, hogy az ár megállapításánál a termelőket is hallgassák meg." Kérésüket természetesen nem vették figyelembe. A község lakossága ezért zúgolódott, beadási kötelezettségei alól igyekezett kibújni, és – mint az egyik 1951-es tanácsülési jegyzőkönyvben olvasható – „maguk a tanácstagok sem mutatnak példás magatartást".[45]

A Nagy Imre kormányalakítását követő enyhültebb légkörben már a nyílt ellenállásra is akadt példa. Éppen Alsómégyen – olvasható a községi iratokban – „Fekete Albert agitál a beadás teljesítése ellen, Rideg Ferenc (zsidó) a tojást a piacra viszi és olcsóbban adja, hogy hamarabb

[43] Uo. 16.

[44] „A népet marja, mint a rozsda." *Kalocsa és Vidéke*, 1960. január 20.

[45] Pető Melinda: Homokmégy története 1945–1960. In Romsics Imre (szerk.): *Homokmégy*, i. m. 246–248.

szabadulhasson tőle, és ne jusson beadásra, Pécsi Gergely pedig baltával fogadta a begyűjtési adminisztrátort". A terv teljesítése érdekében 1954. június 8-án Alsómégyen „tojás- és baromfibegyűjtési napot" tartottak, amelynek keretében mindenkit személy szerint elszámoltattak. Az egyik 1955-ös jegyzőkönyvből pedig arról értesülünk, hogy „a tanácsülés nem szavazta meg a begyűjtési tervünket előbbre lendítő határozati javaslatot. Tanácstagjaink egy része szintén nem teljesítette az esedékes begyűjtési tervet. 46 tanácstag közül még mindig hátralékban van 17 fő".[46]

Leginkább természetesen a módosabb gazdákra járt rá a rúd, akik közül 1951-ben 61-et, 1953-ban pedig 57-et nyilvánítottak kuláknak, vagyis üldözendő „osztályellenségnek". A Romsicsok mindkét listán nagy arányban (11, illetve 8 fő) képviseltették magukat. A Markellák viszont csak az elsőn szerepeltek három fővel, a Greksák pedig egyiken sem. Ebből arra következtethetünk, hogy az egykori telepesek közül a homokmégyi Romsicsok sáfárkodtak legjobban a jobbágyfelszabadítás során tulajdonba kapott birtokaikkal, s az alsómégyi Greksák a legkevésbé. A 8 tagú földigénylő bizottság összetételéből, amelyben két Greksa is helyet foglalt, viszont a Romsicsok és a Markellák közül senki, ugyanerre a konklúzióra juthatunk. Az adóprés által sújtott gazdák közül néhányan az 1956-ban megalakult kis létszámú és döntően szegényekből álló, korai téeszekben kerestek menedéket. Homokmégyen ilyen volt a 41 tagot számláló XX. Kongresszus, Alsómégyen pedig a 30 fős Felszabadulás Tsz. Az utóbbi tagjai közül 6-an rendelkeztek 5 kat. holdnál nagyobb földbirtokkal, s a legnagyobb „bevitt" birtok 12 kat. holdas volt.[47]

Egyik első személyes emlékem ezekből a magyar parasztság számára oly sok nyomorúságot és kiszolgáltatottságot hozó évekből származik. Állok buggyos szárú, alul gumival összefogott mackónadrágban, vagyis melegítőben és svájci sapkával a fejemen a házunk előtti útkereszteződésben, ameddig a kövesút vezetett, pergetem a dobverőket a „kisdobomon", és a kisbírót utánozva hangos szóval biztatom az arra járókat: „Tojást, pipit beadni!", pontosabban: „beani".

[46] Uo. 250.; MNL BKML. Homokmégy. Végrehajtó Bizottság jegyzőkönyvei, 1954. április 27. és június 8.

[47] Pető Melinda: *Homokmégy története 1945–1960*, i. m. 244–254., 293–294.

II. GYERMEKKOROM ALSÓMÉGYEN, 1951–1965

Szüleim és nagyszüleim

A ház, amelyben születtem, egyike volt a falu L alakú, úgynevezett kereszt- vagy hajlított házainak. Ez azt jelentette, hogy az L rövidebb szárát képező két szoba ablakai az utcafrontra néztek, és az elsőhöz derékszögben csatlakoztak a mellékhelyiségek: a „kiskonyha", a „kiskamra", a földbe mélyített „pincekamra", a ló- és a tehénistálló, majd legvégül a baromfi- és disznóólak. Ezek alkották az L hosszabb szárát. A konyhától balra fedett és derékig érő fallal körbevett pitvar („gang") húzódott, ahonnan a „hátsó szobába" lehetett jutni, valamint egy ugyancsak fedett padlásfeljáró. A gazdasági épületek nélküli lakóház alapterülete a konyhával és a fedett előtérrel együtt sem lehetett több 60–70 négyzetméternél.

A ház két szárnya és az egyik szomszédos ház tűzfala mintegy közrefogták az utcáig érő zöldséges- és gyümölcsöskertet, valamint az ólak előtti és azokon túlnyúló, viszonylag tágas gazdasági udvart. A kövezett utcát és a kertet fűzfa- és galagonyavesszőből font sövénykerítés választotta el egymástól. A kövezett utcáról a sövénykerítés és a hátsó szoba közötti kiskapun át lehetett bejönni az udvarba a ház falai mentén futó, téglából kirakott keskeny járdán. A két épületszárny által közrefogott derékszöget vadszőlővel fedett lugas védte az erős nyári napfénytől. Az udvar és a kert közötti választóvonal mentén magasodott a gémeskút egy fatörzsből kivájt itatóvályúval, azon túl pedig egy fészer búvt meg, ahol a kocsi, a szánkótalpak, az eke és a borona, valamint más mezőgazdasági eszközök kaptak helyet. A telek legtávolabbi pontján gyűjtötték a trágyát, ahol az árnyékszék is találtatott. A trágyadombot a Csillagos puszta felé vezető, házunk mögötti földúttól és annak túloldalán lakó hátsó szomszédunktól ugyancsak egy sövénykerítés határolta el.

A két szobát cserép, a mellékhelyiségeket nád, az ólakat szalma fedte. A két szoba és a konyha falazata úgynevezett vert vagy tömésfal volt, amely deszkából ácsolt zsaluk közé döngölt, pelyvával és törekkel összekevert agyagos sárból készült. A melléképületek falát vályogból emelték, a kocsiszínét és az árnyékszékét pedig deszkából. A helyiségek padlózata ugyancsak agyagos sárból készült. A szobák és a konyha földjét lótrágyával kevert tapasztóanyaggal fedték be, amit söprögetés után egy alul kilyukasztott köcsögből naponta-kétnaponta meglocsoltak, és ezáltal portalanítottak. A kamrák földje ilyen szofisztikált karbantartásban nem részesült, arra időnként homokot szórtak. Az istálló aljzatát szalma, illetve az állati ürülék és az alom keveréke („gané") fedte, amely naponta vagy kétnaponta egy „dragacsnak" nevezett taligán került a trágyadombra.

A szobák egyikét, melyet nem tiszta-, hanem első szobának hívtunk, hárman laktuk a szüleimmel, gyakorlatilag azonban – mint erről majd később lesz szó – csak édesanyám és én. Lakószobánk egyik sarkát egy nagy boglyakemence foglalta el, melyet a tavasztól télig használatos nyári konyhából lehetett fűteni. Amikor 1956 elején himlős lettem, ennek a kuckójában kellett izzadnom. Itt egyébként máskor is szívesen tartózkodtam, míg egy alkalommal be nem szakadt alattam. Ezt követően csak a padkán melegedhettem. Az első szoba bútorzata egy asztalból, két székből, ruhásszekrényből és egy dupla ágyból állt. A lakószobaként használt másik, utcára néző helyiség bútorzata egy nagyobb étkezőasztalból, ehhez tartozó két padból és székből, egy kék színű és kézzel pingált virágokkal díszített ruhásládából, valamint egy ugyancsak kétszemélyes dupla ágyból tevődött össze. Ezt a szobát egy vályogból készült vasplatnis, úgynevezett berakott tűzhely fűtötte, amely telente sütésre-főzésre is szolgált. A szobák falát szentképek, egy-egy feszület, falinaptár és légypiszokkal tarkított tükör díszítette. A hátsó szoba egyik falán ezek mellett egy ingás falióra is helyet kapott, amelyet láncokon függő súlyok működtettek, és amelyet időről időre „fel kellett húzni". Ez a felelősségteljes munka általában nagyapámra vagy édesapámra hárult.

A falu érthetetlen okból Feketevárosnak nevezett déli fertályának szélén elhelyezkedő házat anyai nagyapám, Greksa (Polyó) András építette rokonai, barátai és jó ismerősei segítségével 1942-ben, 32 éves korában. Gyermek- és ifjúkorát ő is Alsómégyen töltötte, ahogy az ő szülei, Greksa Ferenc (1890) és Greksa Anna (1890) is. 1930-ban azonban, miután megnősült, a szomszédos Öregcsertőre költözött, ahol felesége, a nála egy évvel fiatalabb

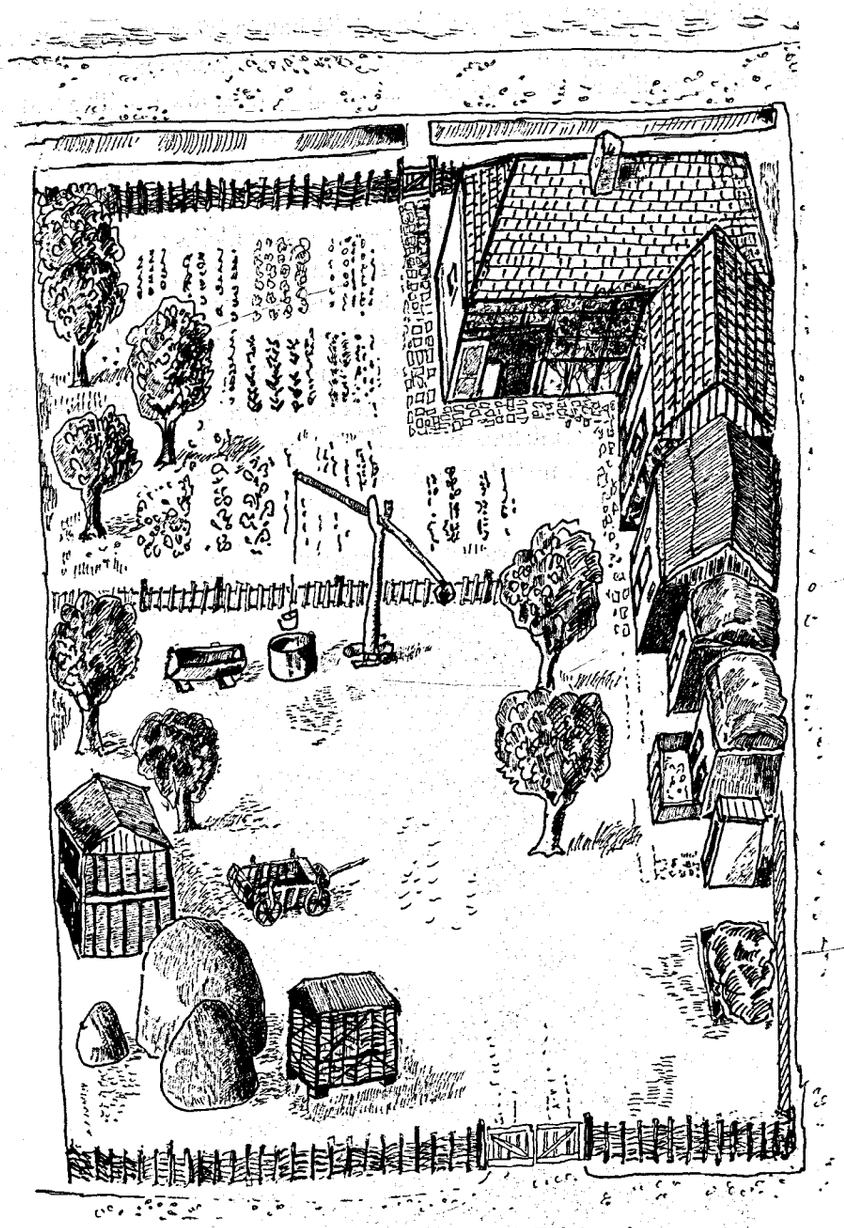

A ház, ahol születtem. Barnóth Zoltán rajza

Tamás Julianna (1911) szüleinél lakott. 1933-ban itt született édesanyám: Greksa Mária. Nagyapám elég öntörvényű és lobbanékony férfiú volt, ezért többször konfliktusba keveredhetett apósával. Valószínűleg ez állt a hátterében annak, hogy az 1930-as évek közepén családjával együtt visszatért Alsómégyre, ahol – édesanyám emlékei szerint – „zsellérségben laktak" az egyik módosabb gazda házánál. Földdel vagy egyéb vagyontárggyal ekkor még sem a nagyapám, sem a nagyanyám nem rendelkezett. Két kezük munkájából tartották el magukat, és kuporgattak össze annyit, hogy 1942-re megvehették azt a 2200 négyszögöles, vagyis közel másfél kat. holdas faluszéli földdarabkát, amelynek belső, a kövezett utca felé eső végén saját otthont építettek maguknak. Jobbra és balra tőlünk, sőt átellenben, az utca túloldalán ugyancsak Greksák laktak, ám nem Polyók, hanem Dusnokok, Szívák és Pintérek. Szembeszomszédunk, Greksa (Pintér) Károly felesége nagyanyám testvére, Tamás Erzsébet volt.

Anyai nagyszüleim édesanyámmal 1934-ben

Az építési engedély iránti kérelmét nagyapám 1942. április 10-én nyújtotta be, amit gyorsan megkapott, s így még a tavasz folyamán hozzákezdtek az alapozáshoz és a falazáshoz. A ház félkész állapotban volt, amikor sokakhoz hasonlóan ő is megkapta a SAS (sürgős, azonnal, siess) behívót. A magyar 2. hadsereg honvédjeként állítólag a magyar hazát kellett védenie Voronyezstől délre. Beosztása szerint az ezrede lelki életét gondozó és a temetéseket celebráló tábori pap „legénye", vagyis tiszti szolgája lett, amiért kétszer is hálát adhatott az Úristennek. Először azért, mert a pap elintézte neki, hogy a doni védővonal elérése után néhány héttel máris szabadságot kapjon háza tető alá hozatala céljából. Sőt nemcsak elintézte ezt, hanem egy nap váratlanul maga is megjelent az építkezésen, és mezítlábra vetkőzve, reverendáját a térde fölé húzva beállt a helybéliek közé, és nem restellte velük együtt dagasztani a sarat. 9 éves édesanyám számára ez volt az egész építkezés legemlékezetesebb pillanata.

A ház 1942 őszére elkészült. Hivatalosan nem két-, hanem az alsószállási lakások mintegy kétötödéhez (379) hasonlóan egyszoba-konyhás lakásnak számított. Évi adója ezért csak 35 pengőt tett ki, míg a valóban kétszobás lakásoké – az összesnek ugyancsak mintegy kétötöde (377) – 70 pengőt. Ennél többet csak a 27 három- és a 7 négyszobás lakásért kellett fizetni. A nagyon szerény, ezért teljesen adómentes házak („putrik") száma ugyancsak csekély volt. Vezetékes vízzel, angol WC-vel és villannyal természetesen egyik alsószállási ház sem rendelkezett.[48]

Másodszor az 1943. januári áttörés napjaiban tanúsított lélekjelenlétéért lehetett hálás nagyapám Isten földi szolgájának. A pap gyorsan átlátta a helyzetet. Jány Gusztáv vezérezredes felkoncolással fenyegető parancsával nem törődve és a szétvert ezredtől leszakadva, az utakat kerülve, a behavazott erdőkön át nagyapámat maga mellé parancsolva Kijev felé vette az irányt. Az 500–600 kilométeres utat több mint két hét alatt tették meg. Az első napokban az ezred ostyakészletét ették, amit indulás előtt két zsákban magukhoz vettek, később, amikor az „Úr teste" fogyatkozni kezdett, a hó alól kikapart gyökereket és a fák lehántott kérge alatt talált hernyókat, lárvákat, bogarakat. Partizánokkal szerencséjükre nem találkoztak, úgyhogy elcsigázva ugyan, de végül épségben megérkeztek Ukrajna fővárosába. Kalandos útjukra és megmenekülésére nagyapám nem szívesen

[48] *Az 1941. évi népszámlálás.* 5., i. m. 164.; MNL BKML. Homokmégy. Állami adókönyv, 1942.

emlékezett, és sohasem mesélt róla. A fenti történet is csak azért maradt meg a családi emlékezetben, mert karácsonykor és húsvétkor, amikor nagy keservesen nagyapám is bőrcsizmát húzott, fekete ünneplőbe öltözött, és az „asszonyokkal" együtt elment a papot meghallgatni, mindig az életmentő ostyákra hivatkozva hárította el nagyanyám gyónásra és áldozásra vonatkozó felszólítását. „'43-ban annyi ostyát ettem – csengenek a fülemben szavai még ma is –, amennyi egész életére elég egy embernek."

Nagyapám tehát nem tartozott a hívő és vallásukat gyakorló katolikusok közé. Évente kétszer-háromszor ugyan elzarándokolt a templomba, ám sohasem gyónt és áldozott, pedig az Úristent gyakran vette a szájára – „hiába". Ha az időjárás nem alkalmazkodott az elvárásaihoz, a tehén vagy a ló pedig az utasításaihoz, rendszerint az udvar közepére állva és olykor öklét rázva perlekedett a Fennvalóval. Mindezt akkora hangerővel, hogy a szomszédok is értesüljenek méltatlankodásáról. Nagyanyám ilyenkor csak irult-pirult, és szelíd szavakkal igyekezett „Andrást" a második parancsolat betartására bírni.

Hitetlensége és szegénysége elégséges lehetett volna ahhoz, hogy egyikmásik Greksához hasonlóan 1945 után nagyapám is különböző előnyökhöz, mindenekelőtt egy-két hold ingyenföldhöz jusson. Ő azonban nem élt ezzel a lehetőséggel. Küszködését látva serdülőként egyszer megkérdeztem tőle: „Papa! Te miért nem igényeltél földet 1945-ben?" Válasza két részből állt. Előbb önérzetesen kijelentette, hogy „neki nem kell a másé". Majd hamiskásan elmosolyodott, és hozzátette: „Meg aztán elhittem, hogy jönnek az amerikaiak meg az angolok, és akkor úgyis visszaáll a régi rend."

Bár a villany csak jóval később érte el a falut, az 50-es évek közepétől rendelkeztünk egy szárazelemekkel működő „világvevő" rádióval. Nagyapám ekkortájt és a későbbiekben is legtöbbször a Szabad Európa Rádió, az Amerika Hangja, a Deutsche Welle és London híreit hallgatta. Bár szegény ember volt, nem szerette sem az oroszokat, sem a kommunistákat. Számos kortársához hasonlóan élete végéig úgynevezett Hitler-bajuszt viselt, és leginkább az NSZK kancellárjában, a még élő német hadifoglyokat 1955-ben hazahozó Konrad Adenauerben bízott. A munka volt mindene; ez szabályozta életét, és ezt tekintette anyagi boldogulása egyetlen forrásának. Mulatni vagy táncolni egyszer sem láttam, kocsmába nem járt. A 2200 négyszögölhöz így aztán az évek során még közel ugyanennyit vásárolt két darabban. Az egyiket az Őrjegben, közvetlenül az őrjegi kanális mellett, közel a Bágerhez, a másikat a falu Öregcsertő felé eső, szikesedő

határában. Az előbbit, amely televényes, tőzeges fekete föld volt tele csigaházakkal, krumplival, káposztával, paprikával, uborkával, sárgarépával és „gyökérrel", vagyis fehérrépával, illetve petrezselyemmel vetették be. Ez utóbbiakból a ház előtti kiskertben is termett valamennyi, de nem olyan sok, hogy a téli és a tavaszi szükségletet is fedezze. A „csertői palében" vásárolt földbe pedig, amely szinte szomjazta a vizet, kukorica vagy gabona került, illetve időnként és részben takarmány vagy cukorrépa, továbbá napraforgó. Többnyire ugyanez termett a házhoz tartozó, belteleknek számító szántón is azzal a különbséggel, hogy a kukorica közé ebbe tököt, babot és olykor lencsét is vetettek. Ehhez a két hold körüli kisbirtokhoz szülői örökségként 600 négyszögöl szőlő társult Kecel és Császártöltés között, Polgárdi, illetve Csala határában, tehát már a Homokhátságon. Munkás életével és lassú gyarapodásával nagyapám mintegy igazolta azt a birtokos paraszti vélekedést, mely szerint „A szögényebb emböröknek is, akik dógoztak, bérösök vótak, nagy uradalomná vótak és ha kicsit ösze tuták magukat kaparni, vót szöröncse a jószághó, égy kis pézt tudott szörözni, akó, ha vót valami eladó főd, mingyá azt vöték mög. Csak még égysző né kőjön emöni szógáni, mer, ha má vót neki két-három hód főgye, akó abú má mögét. Mög, ha esetleg még ösze tudot verbuváni égy kis pézt, abú vöt égy rosz lovat, oszt ava má vót is munkája."[49]

Apai nagyszüleim – Romsics Sándor (1905) és Markella (Villám) Erzsébet (1907) hasonló életutat jártak be, noha nagyanyám a falu egyik „jobb" családjából származott. Erre abból következtetek, hogy megözvegyült dédnagyanyám, Czabai Erzsébet 1942-ben cselédet tartott, és évi 273 pengő adót fizetett. Nagyanyámnak azonban négy testvére volt, úgyhogy az apai és az anyai örökség ötfelé osztódott. Mindketten Alsómégyen születtek, és 1925-ben házasodtak össze. Mivel ekkor még éltek a szüleik, és így örökségükre várni kellett, cselédnek álltak az érsekség Kalocsától északra fekvő, terheli (Géderlak) uradalmában. Édesapám, Romsics Ignác itt született 1929-ben. Néhány év alatt nekik is sikerült annyit összekuporgatni, hogy Alsómégy ugyancsak déli részén, másik nagyapám leendő házától 200-300 méterre másfél holdnyi földet vásároltak, s azon kis, egy szobából és egy konyhából álló házat építettek maguknak. Ez valamikor az 1930-as évek elején történhetett. Pista bátyám, apám öccse ugyanis már itt született 1933-ban. Anyai nagyszüleimhez hasonlóan az 1940-es évek elején ők is

[49] Valuch Tibor: *Rekviem a parasztságért*, i. m. 17.

csak házadót (35 pengő) és vízszabályozási járulékot fizettek, vagyon- vagy jövedelemadót nem.[50] Anyai nagyapámtól eltérően ők viszont részesedtek az 1945-ös földreformból. Romsics Sándor ugyanis két hold „juttatott földet", más néven „sztalinfődet" kapott.

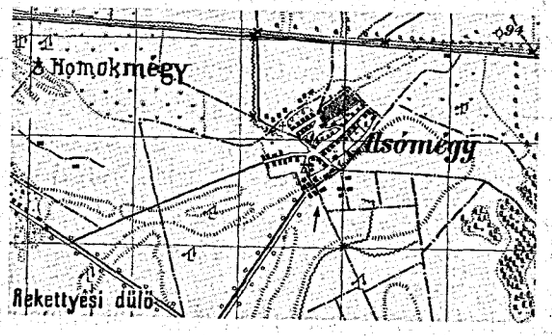

Alsómégy 1943-ban, a házunkkal

Szüleim és a nagybátyám a néhány évvel korábban épült két tantermes iskolába jártak az 1930-as évek végén és az 1940-es évek elején. Pista bátyám és édesanyám, akik egy évben születtek, és így egy osztályba is jártak, nem különösebben jeleskedtek a tudományok elsajátítása terén. Olvasni, írni és számolni ugyan megtanultak, ám nem olyan szinten, hogy bármelyikben kellő jártasságra tettek volna szert. Édesanyám felnőttkorában is szótagolva olvasott, leveleiben a betűk bizonytalanul dőltek jobbra-balra, mondatai összefolytak, és a számtani műveletekhez tízes nagyságrenden túl papírra és ceruzára volt szüksége. A náluk négy évvel idősebb édesapám viszont éltanuló volt; szépen írt, folyékonyan olvasott és jól számolt. Tanítói ezért feltétlenül továbbtanulásra javasolták. Ilyesmire Alsómégyen addig nem volt példa, s nagy valószínűséggel erre ekkor is csak azért kerülhetett sor, mert az 1941-ben megszervezett Országos Tehetségkutató Intéző Bizottság a kultuszminiszter, Hóman Bálint intencióinak megfelelően évi 250 tehetséges, de szegény sorsú falusi gyermek ingyenes középiskolai beiskolázását határozta el.[51]

[50] MNL BKML. Homokmégy. Állami Adófőkönyv, 1942.

[51] „A kormány – nyilatkozta erről Hóman Bálint – a falusi szegény lakosság valóban tehetséges fiai számára meg akarja könnyíteni a gimnázium elvégzését. A támogatásban részesülő falusi szegény tanulókat képességvizsgálaton válogatják ki, és részint internátusokban, részint megfelelő családoknál helyezik el." Idézi Ujváry Gábor (szerk.): *Hóman Bálint és népbírósági pere*. Budapest–Székesfehérvár, 2019, Ráció – Városi Levéltár és Kutatóintézet, 86.

A hat elemit éppen befejező édesapám ennek az 1942-ben kiválasztott 250 fiúnak az egyike volt. Gimnáziumi tanulmányait a bajai ciszterci gimnáziumban kezdte meg 13 évesen, 1942 szeptemberében. Az intézmény elég régi múltra tekinthetett vissza, még a menekült boszniai ferences szerzetesek alapították 1757-ben. A ciszterciek 1879-ben vették át. Az iskola összesen mintegy 300 diákjának közel 5000 kötetes ifjúsági könyvtár, különböző szertárak, tornatermek és egy 22 túrahajóból, kajakból és egyéb vízi alkalmatosságból álló „flotta" állt a rendelkezésére ahhoz, hogy testüket és szellemüket egyaránt jó karban tartsák. Ennek mikéntjét a leventeparancsnoki posztot is betöltő igazgató és 19 tanára szabályozta, akik közül 15-en viselték a ciszterci szerzetesek fehér-fekete öltözékét. Az intézmény nevelési céljai a „fenntartás nélkül való hit" és a „gyakorlatban megvalósuló vallásosság", valamint „a magyar hazához való tántoríthatatlan hűség" szellemének a meggyökereztetésére irányultak.

A 66 elsős közül apám mellett még 9-en tartoztak a teljes tandíjmentességet élvező „falusi ösztöndíjasok" kategóriájába. Az iskola 1942–1943-as évkönyve szerint mindannyian tehetségesek és szorgalmasok lehettek, mert 2-esnél rosszabb év végi érdemjegyet egyikük sem kapott. Édesapám nyolc tárgyból végzett 1-es és négyből (köztük hit- és erkölcstanból, valamint rendszeretetből) 2-es eredménnyel. Hangja és hallása alapján azonnal tagja lett az énekkarnak, és az október–novemberi helyes magyar kiejtési versenyen nemcsak az intézmény alsósai között, hanem a különböző tanintézetek közötti városi „rangadón" is első helyezést ért el. Tekintve, hogy Bajára érkezése előtt minden bizonnyal ugyanazt a „pota" tájnyelvet beszélte, mint a faluban mindenki más, ez nagyon gyors nyelvi alkalmazkodóképességről tanúskodik. A latinnal sem gyűlt meg a baja, abból is 1-est kapott.[52]

A második évet még rendben elvégezte, a harmadikat 1944 szeptemberében a front közelsége miatt azonban már nem kezdhette meg. 1945 tavaszán vagy szeptemberében valószínűleg folytathatta volna tanulmányait, ahogy ezt többek között Csoóri Sándor is tette, ám ösztöndíj nélkül számára ez elképzelhetetlen volt. A tanulással járó költségeket nagyszüleim csak nagy nehézségek árán vagy úgy sem tudták volna fedezni. Helyzetükről

[52] László Vince: *A Ciszterci Rend bajai III. Béla Gimnáziumának Évkönyve az 1942–43. iskolai évről*. Baja, 1943, K. Bencze Albert Könyvnyomdája, 155–197.

sokat elárul, hogy az 1942–1943-as tanévben édesapám karácsonyi szünetre is csak úgy tudott hazamenni, hogy az intézmény 8 pengő utazási segélyben részesítette. Ezért olyan családi döntés született, hogy Baja és a gimnázium helyett az egyik feketevárosi gazda „mindeneseként", vagyis cselédjeként folytassa életét. Elsősorban az állatokat gondozta, és más, ház körüli munkákat bíztak rá, de ha a szükség úgy hozta, a kocsi bakjára is felült, és a földekre is kiment kaszálni, kapálni. 16. életévét elérvén ez egyáltalán nem volt szokatlan; egykori iskolatársai mind dolgoztak, ki a sajátjában, ki – apámhoz hasonlóan – a máséban.

A következő néhány évben úgy élt, mint minden más falusi legény akkortájt. Tanulás helyett nappal dolgozott, este és vasárnap délutánonként a kocsmában, a fonóban vagy valamelyik lányos háznál múlatta az időt. Jó hangja volt, szépen énekelt és táncolt, s persze a bort sem vetette meg. Tudott és szeretett mulatni, „cigányozni". A két bajai évből három dolog rögzült benne tartósan: a könyvek és az olvasás szeretete, az irodalmi magyar nyelv használata, valamint néhány latin közmondás és kifejezés. Ez utóbbiakat még az 1950-es évek vége felé is gyakran idézgette, főleg, ha jobban a pohár fenekére nézett. Ilyenkor a papnak sem *Dicsértessék*kel köszönt, mint mindenki más, hanem latinul, ahogy a gimnáziumban tanulta: *Laudetur Jesus Christus*. Bizonyos értelemben meghasonlott ember lett: belekóstolt egy olyan világba, amelyre egész életében nosztalgiával gondolt vissza, ám amelyből már két év után kicsöppent.

Édesanyámnak 1947-ben kezdett udvarolni, aki akkor 14 éves volt. Ez ma nyilván korainak tűnik, akkortájt azonban nem volt az. Aki az iskolát befejezte, és legkésőbb 12–13 éves korára ez mindenkivel így esett, nagylánynak számított, és fogadhatta az udvarlókat. Szüleim minden jel szerint kedvelték, sőt szerették egymást, ám 1950. május 9-i esküvőjükig szó sem lehetett intim együttlétekről. Édesanyámnak este 9-re mindig haza kellett érnie, s amikor ezt egyszer elmulasztotta, mert a kiskapuban beszélgetve elvesztette időérzékét, nagyapám, aki egyébként szeme fényeként tekintett egyetlen gyermekére, vesszővel emlékeztette a házi regulára.

A házasságba édesapám egy rend ünneplőruhával érkezett. Olyan szegény volt, hogy még karikagyűrűket sem tudott venni, hanem az esküvő napjára a tehetősebbek közé tartozó szembeszomszédunktól, Rigó Károly bognármestertől és feleségétől kérte el kölcsönbe az övékét. Lakodalmat ennek ellenére tartottak; a vendégek száma édesanyám emlékezete szerint 100 körül mozgott. A násznép tárgyi ajándékokkal és 160 forinttal

Édesanyám és édesapám 1950-ben, esküvőjük előtt

(a mezőgazdasági napszámosok akkori havi keresetének mintegy ötöde) segítette az új pár közös életének megkezdését. A 160 forintból 100-at a lakodalmukban muzsikáló zenészeknek fizettek ki, a többit pedig édesanyám „10 forintonként elhordta a kocsmába" apám kontójának a rendezésére. Saját vagyonnal édesanyám sem rendelkezett, úgyhogy elmondható: a házassággal a „maguk szegényei" lettek, és a továbbiakban „egy kenyéren éltek" a szülőkkel. Anyagi kondícióik 1952-ben annyiban javultak, hogy Romsics nagyapám ebben az évben hirtelen és nagyon fiatalon (47 évesen) meghalt, és így édesapám örökölt. Apai öröksége körülbelül 1 hold jó minőségű szántóból állt közel a házunkhoz, továbbá 400–500 négyszögöl szőlőből „fönn a Högyön", vagyis közvetlenül az Őrjeg utáni homokos magaslaton, ahol több alsómégyi családnak is volt kisebb-nagyobb szőlőbirtoka.

Másfél évvel esküvőjük és fél évvel a születésem után, 1951 novemberében édesapámat behívták katonának. A Dunai Flottilla újpesti lak-

Városi ruhában

tanyájában szolgált kerek három évet. Ezalatt többször hazajött szabadságra, ám ezekről a látogatásairól nekem semmi emlékképem nincs. Kisgyerekkori fényképeim azonban arról tanúskodnak, hogy különböző ajándékokkal – köztük a városi ruhaviselet számos jellemző darabjával – halmozott el. Az egyik ilyen fényképen például csíkos matrózinget és sötétkék matrózblúzt viselek. „Világvevő" rádiónk valószínűleg ugyancsak az ő révén kerülhetett a családba.

Édesapám nemcsak gimnazistaként, hanem minden jel szerint katonaként is jól teljesített. A három év alatt ugyanis négyszer részesült dicséretben, és háromszor léptették elő. Szolgálati idejének második felét a Flottilla Hadtápparancsnokságán töltötte szakaszvezetői rangban és írnoki beosztásban. A pártba több társától eltérően nem lépett be, tagja lett azonban a korai 50-es évek ifjúsági szervezetének, a DISZ-nek. Ez olyan „életvidám, fizikailag erős, bátor ifjúság" nevelését tűzte ki célul, amely „kész minden nehézséget leküzdeni a szocializmus győzelméért vívott harcban".

1954 novemberében leszerelt, ám néhány hónapnál tovább ezután sem maradhatott velünk. 1955. március 3-án ugyanis letartóztatták a folyamőrségnél „bűnszövetségben elkövetett társadalmi tulajdon elleni csalás bűntettében". Hétköznapi nyelvre lefordítva ez azt jelentette, hogy közreműködött a laktanya raktárában mutatkozó hiány eltüntetésében, amire

Szüleimmel körülbelül 2 évesen

barátai, a raktár parancsnoka – egy őrmester – és a raktár kezelője – egy őrvezető – kérték. A katonai ügyészség nyomozati iratai szerint nem könnyen állt rá, ám végül megtette: a hadtápparancsnoki irodából 1954 nyarán eltulajdonított három ruházati utalványtömböt, s miután lepecsételte őket, átadta barátainak. Súlyosbító körülményként esett latba, hogy „a baráti szívességért" ellenszolgáltatást – a vizsgálati anyagok szerint: „egy pár fekete félcipőt, 1 pár magasszárú cipőt és két kék inget, a legénységi felszerelési tárgyak közül 2 csíkos trikót, 2 pár legénységi kesztyűt, 1 matrózblúzt és egy nadrágot" – fogadott el. Ennek pénzértéke 3491 forintot tett ki, ami egy vájár kéthavi s a mezőgazdasági munkások négyhavi fizetésének felelt meg. A bruttó havi átlagbér 1955-ben 1080 forintra rúgott. A Budapesti Katonai Bíróság ezért 1955. április 28-án főbüntetésként háromévi börtönre, valamint mellékbüntetésként állampolgári jogainak háromévi megvonására és lefokozásra ítélte. Büntetését, mely ellen vádlott-társaival együtt fellebbezett, a Legfelsőbb Bíróság Katonai Kollégiuma 1955. július 20-án két és fél évi börtönre enyhítette, s ebbe az előzetes letartóztatásban töltött időt is beszámította. Így elvileg 1957 nyarán szabadulhatott. Az első- és a másodrendű vádlottól eltérően, akik büntetésüket az ítéletnek megfelelően börtönben töltötték, édesapámat a negyedrendű vádlottal együtt az oroszlányi szénbányában kényszermunkát végző „fegyelmező zászlóaljhoz" vezényelték.[53]

Parasztélet a téeszvilág előtt

A hozzávetőleg 4 holdasra növekedett családi birtokot nagyapám az 1950-es évek első felében egy bivalyerős, ám végtelenül lomha muraközi lóval művelte. Később vett egy pej színű fürge kancát, amelynek a csikóját éppen akkortájt lehetett volna a rúd mellé fogni, amikor 1960-ban bejött a téeszvilág. A 3–4 hold szántó és a félholdnyi szőlő természetesen nem kötötte le a család teljes munkaerejét. Annak ellenére sem, hogy katonáskodása és az oroszlányi szénbányában töltött börtönévei miatt édesapámra mint munkaerőre 1957-ig egyáltalán nem lehetett számítani. Nagyapám ezért

[53] Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténelmi Levéltár és Térképtár. Budapesti Katonai Bíróság. Hb. VIII. 311/1955. és uo. Legfelsőbb Bíróság Katonai Kollégiuma. Katf. III. 8333/1955.

rendszeresen vállalt részes munkát is, többnyire felesbe vagy harmadába. A bérbe vett kukoricaföldet anyámmal együtt kapálta, majd törte és fosztotta a tengerit, s a gabonát is vele aratta, rakta keresztekbe, majd hordta be. Nagyanyám eközben otthon tüsténkedett: etette az állatokat, mosott, főzött, takarított, és persze rám vigyázott. Ha rosszalkodtam, ami előfordult, ugyanolyan szelíd szomorúsággal próbált visszatéríteni a helyes útra, amilyennel nagyapámat korholta, amikor ő az Úristennel perlekedett. Ritkán ütött a fenekemre, s ha mégis, véletlenül sem akkorát, hogy fájjon. Később, amikor már nagyobbacska lettem, még akkorát sem, mint kiskoromban, mert többnyire elfutottam a fakanál elől. Amit ő valószínűleg nem is nagyon bánt. Amikor egyszer édesanyám a pincekamra sarkába szórt kukoricára térdepeltetett, s én zokogni kezdtem, nagyanyám bejött hozzám a sötétbe, megsimogatta a fejemet, és velem szipogott.

A paraszti munka az évszakokhoz igazodva évről évre pontosan ismétlődő tevékenységekből állt. A tél végét a „ganéhordás" jelezte. Még el sem olvadt a hó, s szánkón vagy kocsin nagyapám kivitte az év folyamán felgyülemlett trágyát a földjeinkre. Előfordult, hogy a szánról vagy a kocsiról egyből szétszórta a még havas földre, s ha nem, akkor kisebb kupacokba rakta, és közvetlenül a szántás előtt teregette el. A műtrágya akkor még ismeretlen fogalom volt a faluban. A szántás általában márciusban, a farsangi időszak után kezdődött, amikor a kökény virágozni kezdett, és megszólalt a pacsirta. Kezdetben még egy fagerendelyes – csoroszlyával és hajlított acéllemezzel felszerelt – Vidats-ekével forgatta a földet, majd – kis lépésekben, de évről évre „modernizálva" eszközállományát – egy teljesen vasból készült és úgynevezett eketaligával is felszerelt Sack-ekével. Eltérően az ökörtől, az eke elé fogott lovat nem kellett vezetni, úgyhogy a szántás is nagyapám, illetve a későbbiekben apám reszortja volt. A szántás után következett a föld elegyengetése, amelynek hagyományos eszköze a töviságakból készült borona, a modernebb pedig a vasból készült fogas volt. A jobb hatásfok érdekében nagyapám a boronára, majd miután ezt lecserélte vasfogasokra, egy ezekre fektetett deszkalapra is felállt. Én, mint kisgyerek, csak a boronára ülhettem fel, a vasfogasra nem, mert az veszélyes volt.

A szántás és a föld elegyengetése után következett a vetés. Vetőgépünk nem volt. A gabonát nagyapám kézzel szórta ki a nyakába akasztott iszákból, míg a kukoricát kapával vetette édesanyám közreműködésével. A kapával rést vágott a földbe, félig mögötte, félig mellette lépegető anyám pedig

néhány szem kukoricát dobott a hasadékba, amit ezt követően egy-két ügyes lábmozdulattal betemetett. Utoljára mindig a sarkával lépett rá, és olyan mozdulatot tett, mintha cigarettacsikket akarna elnyomni. A sorok egyenességét úgynevezett sorolóval biztosították, amely egy többfogú, gereblyeszerű, fából készült eszköz volt, s amelyet vetés előtt végighúztak a táblán. Ugyanilyen technikával került a krumpli is a földbe. A tavaszi gabona vetését József-nap környékén, tehát március közepén kezdték, és Szent György-nap táján, vagyis április vége felé fejezték be. Ezt követően kezdődött a kukorica vetése. A gabona és a kukorica kiszórása után a hengerezés következett, amire egy vastag fatörzsből kifaragott és a szélein vaspántokkal körbefogatott hengert használtak. Ez úgy volt kialakítva, hogy a hajtó – vagyis nagyapám – erre is felállhatott, és ha nem sietett nagyon, akkor én is a két lába közé kuporodhattam a henger feletti deszkalapra. Elvetése után a gabonával nem volt több teendő. A kukoricát azonban „egyelni", vagyis ritkítani, és legalább kétszer, de olykor háromszor is kapálni kellett. Ez részben a talaj lazítására, részben a tápanyagot elszívó gyomnövények eltávolítására szolgált. A sorközök fellazítására és gaztalanítására ismertük az ekekapát, amelyet ló húzott, ám ezt csak akkor lehetett alkalmazni, ha a kukorica közé nem vetettünk tököt és/vagy babot.

A szántóföldi munkákkal párhuzamosan zajlott a szőlőművelés. A szőlőtőkék földhöz közel eső részét a hideg ellen még a tél beállta előtt betakarták földdel, vagyis a mi esetünkben aranyló homokkal. A tavaszi munkák ezért elkerülhetetlenül a „nyitással" kezdődtek március közepe táján, valamikor Szent Gergely és Szent József napja között. A nyitás után szinte azonnal következett a metszés, amivel a szőlő növekedését és termőképességét szabályozták. A nyitás munkájába az asszonyok is bekapcsolódhattak, a metszést azonban kizárólag férfiak végezték. Ugyancsak az ő dolguk volt a permetezés, amelyre a nyár folyamán kétszer került sor. A permetlevet úgynevezett kékkőből, vagyis rézgálicból és kevés mészből készítették, bő vízben elkeverve. Ezt azután a háti permetezőbe töltötték, amelyből a sorok között lépegetve és a szórófejet folyamatosan mozgatva kiszórták az időközben megnőtt, kizöldült és már termést is mutató tőkékre. Ugyancsak nyáron került sor a „kötözésre", vagyis a szétterült vesszők rögzítésére tőkénként egy-egy karóhoz, valamint ezzel egyidejűleg vagy ettől függetlenül a „kaccsolásra", azaz a nagyra nőtt vesszők lemetszésére, és ezzel a tápanyag szőlőfürtökhöz irányítására. Ezeket a munkafolyamatokat ugyancsak végezhették mindkét nembeliek. Az apám

révén a családba került 400–500 négyszögöl „högyi" szőlő, amiben többféle gyümölcs is termett, viszonylag közel, alig egyórás kocsiútra feküdt a falutól. Nagyapám öröksége, a polgárdi szőlőbirtok azonban jóval távolabb, időpazarlás lett volna reggel kimenni és este hazajönni. Nagyapám és az asszonyok egyike ezért oda ritkábban, de akkor két napra járt ki dolgozni. Egyszer vagy kétszer engem is magukkal vittek. A szőlő végében volt egy kis présház, ahol eső esetén szűken ugyan, de valamennyien elfértünk. Egyébként azonban Isten szabad ege alatt, szalonnát sütögetve, rőzsetűz mellett töltöttük az estét és az éjszakát is – elalvás előtt a csillagokat nézve és a tücskök ciripelését hallgatva, ahogy Arany János a *Családi kör*ben ezt oly szépen megörökítette.

A betakarítás a gabona aratásával kezdődött június legvégén, Péter-Pál környékén vagy július legelején, Sarlós Boldogasszony napja körül. A munka megkezdése előtti napon a plébánosunk egy-két ministráns kíséretében kisétált a falu egyik szélére, ha felénk, akkor a mi házunk mögötti földútra, és megáldotta a jövő évi „életet". Nem emlékszem, hogy gyermekkoromban aratógépet láttam volna a faluban; minden férfi kaszával aratott. A gabonát szabályos rendre vágták, amit a marokszedő asszonyok egy sarló segítségével kévékké húztak össze. Ezeket a kaszás időnként szünetet tartva összekötözte. Erre a célra harmatos gabonaszárat használtak, amelyből kora hajnalban, a munka megkezdése előtt sodortak kötelet. Egy vagy két alkalommal ebben a munkafolyamatban is részt vettem. Feladatom az árnyékba helyezett vizeskorsó körbehordása volt egy-másfél óránként, valamint – amíg meg nem untam vagy el nem fáradtam – a „kötélvetés", vagyis ezeknek a búzaszárból sodrott alkalmatosságoknak a megemelt kéve alá helyezése. Ha elfáradtam, akkor egy fa vagy a keresztbe rakott kévék árnyékába húzódtam. Ilyenkor, főleg amíg nem tudtam olvasni, „állattani kísérleteket" végeztem. Többek között azt vizsgáltam, hogy hogyan ugrál egy szöcske, ha egyik lábát kihúzzuk, és hogyan, ha mindkettőt… És azt, hogy milyen hangot ad a béka, ha egy nádszállal levegőt fújunk a hasába, majd rálépünk… Amint nagyobb lettem, az ilyen kegyetlen mókák helyett inkább olvastam, és ekkor már rám hárult az elhullott kalászok összegereblyézése is. Az, hogy a kaszát is a kezembe adják, fel sem merült; ez nem gyerekmunka volt.

A kasza gyakran riasztott fel fácán- vagy fogolycsaládokat, sőt, néha halálos sebet ejtett a tojásain kotló vagy a már kikelt kicsinyeit védő anyákon. Bár ezt nagyon szomorú volt látni, amikor levesként vagy sültként

másnap az asztalra kerültek, mindenki jóízűen falatozott belőlük. Olykor nyulak is megbújtak a gabonában, ők azonban sohasem várták meg a kasza suhintását, hanem időben felugrottak és elfutottak. Keresztapám (Markella Mátyás) és mások elhitették velem, hogy ha a nyúl farkára sót dobunk, akkor könnyedén meg lehet fogni. Ezért ha a mezőre mentünk, mindig volt nálam egy zacskó só, és egy-két évig minden erőmmel futottam a menekülő nyulak után. Mivel egyiket sem értem utol, soha nem derült ki, hogy mi lett volna, ha valamilyen csoda révén mégis sikerül sót hintenem az egyik farkára… Nyulaim azért végül mégiscsak lettek, de nem vad-, hanem házi nyulak. Ezek egy-két ketrecben a lóistálló végében kaptak helyet, s etetésük – répával, káposztatorzsával, tökkel és némi szemestakarmánnyal – az én feladatom (és privilégiumom) volt. Nagyon szerettem őket simogatni, és amikor egyikre-másikra kimondták a halálos ítéletet, megsirattam őket. Akkora állatbarát azonban már ekkor sem voltam, hogy elfogyasztásuktól is megtartóztassam magam.

A saját és a részes gabona learatása után következett a hordás. Erre a célra úgynevezett vendégoldalakat (hosszú rudakat) szereltek fel a kocsi két oldalára, amelyeket elöl és hátul két rövidebbel fogtak össze. Ezáltal jelentősen megnövelték a rakfelületet. Ha valaki ügyesen rakta egymásra a kévéket, szinte ház nagyságú rakománnyal kelhetett útra. Ám ha a kévék nem tapadtak megfelelően egymáshoz, vagy nagy kátyúba került az egyik kerék, és félrebillent a kocsi, akkor bizony előfordult, hogy a rakomány egy része az útra került, és újra kellett kezdeni a munkát. Az ily módon hazahordott gabonakévéket az udvar végében vagy az úgynevezett szérűskertben asztagba, vagyis többnyire kocka vagy tégla alakú kazalba, boglyába rakták.

A hordás után jött a cséplés. Az 1950-es években már mindenki géppel csépeltetett, amely a traktorral együtt háztól házig járt. A traktort és a cséplőgépet főállású gépész működtette, a manuális munkát pedig 12–14 fős „cséplőbanda" végezte. A cséplőgép tetején védőszemüveggel felszerelt külön ember (mindig férfi) engedte a „dobba" a kévéket, melyeket egy másik munkás (mindig nő) szabadított meg a kötéltől egy késsel vagy sarlóval a kezében. A gép végén egy másik férfi eresztette a szemet a zsákokba, amelyeket a „zsákosok" vittek fel a padlásra, miközben a szalmát két férfipár petrencerudakra rakva hordta kazalba. Ennek tetején ugyancsak állt egy vagy két ember, aki igyekezett úgy púpozni a szalmát, hogy az eső leperegjen róla. A kalászokból keletkezett pelyva és törek összegereblyézése

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 22.

és elhordása asszonymunka volt. A nagy por miatt, amely a gépnek ezen a részén keletkezett, a „törekhordók" arcuk elé kötötték kendőjüket, és ezen keresztül lélegeztek. Nagyapám, valamint édesapám és édesanyám többször dolgozott ilyen „cséplőbandában" – különböző beosztásokban. Ez ugyanolyan nehéz munka volt, mint az aratás, sőt annyiból nehezebb, hogy itt – az aratástól eltérően – hosszabb déli pihenőket sem tartottak. A cséplés pirkadattól sötétedésig tartott, egy-egy nap olykor két-három szegényebb gazda udvarán is megfordult a gép, ezért a cséplők a reggelin, ebéden és vacsorán kívül általában még uzsonnát is fogyasztottak. Ezt azért tudom, mert a nagyanyám vagy édesanyám által frissen készített meleg ételt délutánonként többször én vittem el a férfiak után. A cséplőmunkások akkor lustálkodtak, ha esett az eső. Ennek azonban senki sem örült, mert bérüket – többnyire természetben – mindig teljesítményük után kapták.

A nyári, általában augusztusi munkák közé tartozott a tőzegkészítés is, amellyel a legfontosabb téli tüzelőanyagot biztosítottuk. Ennek helyszíne az Őrjeg erre kijelölt része volt, ahol a felső gyepréteg alatti talaj elrothadt gyékénnyel, náddal, sással és más vízi növényekkel teli laza fekete földből állt. Másfél-két méteres gödröket ásva a férfiak ezt kitermelték, és kupacba rakták, az asszonyok és a gyerekek pedig – a vályogkészítéshez hasonlóan – vízzel öntözgetve addig tapicskoltak rajta, amíg jól formálható péppé nem vált. Ezt követően a férfiak talicskával kissé távolabb hordták, és a fából készült formába (tőzegvető) lapátolták. Ennek kezelése – a fekete pép tömörítése és elsimítása, majd a forma felemelése és odébb helyezése – ugyancsak asszonymunka volt. Egy-két hét múlva, amikorra a tégla formájú tőzegkockák felső része megszáradt, következett a forgatás, vagyis a tőzegkockák megfordítása, hogy a nap a másik oldalukat is jól kiszívhassa. Ebben már én is gyakran részt vettem. A teljes kiszáradás után a tőzegtéglákat kocsival hazahordták, és a fészerben vagy valamely más száraz helyen tárolták őket gúlákba rakva. Bár a tőzeg hőértéke csekély volt, a rőzsénél és a kukoricacsutkánál, melyeket begyújtásra és a tűz gyors fellobbantására használtak, jóval lassabban égett el, és pénzbe is alig került. Úgyhogy ezt csaknem minden háztartásban alkalmazták. Szénhez valószínűleg hozzá lehetett volna jutni, ám én ezt gyermekkoromban csak az iskolában, valamint a tanító néni és a pap házánál láttam.

Az évről évre ismétlődő tőzegkitermelés következtében az Őrjeg nagy része gyerekkoromban már úgy nézett ki, mintha hatalmas bombatölcsérekkel lenne teli. A gödrök nagy része megtelt vízzel, és a szélein vízi növények burjánoztak. Kiváló hely a halak számára, amelyek szerették is a nem túl mély és ezért nyaranta langyos vizet. Nemcsak keszegek és törpeharcsák, hanem pontyok és csukák is tanyáztak a gödrökben. A halacskák olykor a víz felszínén napoztak („pipáztak"), vagy a felszín alatt néhány centivel úszkáltak. Elfogásukra három technikát alkalmaztunk. A legegyszerűbb: fogtunk egy hosszabb husángot, és a partról jól irányzott ütéssel igyekeztünk fejbe vágni őket. Ha sikerült eltalálni, akkor csak ki kellett emelni a vízből az elkábult állatot. Ennek az volt a hátránya, hogy a csobbanás időlegesen elriasztotta a halakat, és várni kellett, amíg újra előmerészkednek. A másik a tapogatónak nevezett készség volt, amely egy alul és felül is nyitott, kúp alakú vesszőfonat formáját öltötte. Ezt talpával lefelé fordítva hirtelen belenyomtuk a vízbe, le egészen a fenékig. Ha szerencsénk volt, egyszerre akár több halat is foghattunk, ha nem, akkor egyet sem. A harmadik az egyszerű vesszőkosár volt, amelyet a gödrök menti növényzet mellett húzogattunk, s ha ütést éreztünk, akkor kiemeltük a vízből a kosarat, melynek fenekén ott ficánkolt a vacsora vagy a másnapi ebéd. Persze senki ne gondoljon többkilós nagy halakra; a keszegek és a törpeharcsák alig nőttek nagyobbra 5–6 centinél, s a csukák és a pontyok is ritkán nyomtak többet fél kilónál. A gödrökben éltek csíkok is, ám ezek annyira hasonlítottak a kígyókhoz, hogy a belőlük készíthető étkektől nemcsak én, hanem a család felnőtt tagjai is idegenkedtek, mondhatnám undorodtak. A csíkokra ezért nem jelentettem veszélyt. Szerepem a tőzegkészítés folyamatában életkorommal együtt folyamatosan nőtt. Arra azonban mindig jutott idő, ha máskor nem, akkor ebédszünetben, hogy az élelemszerzésnek ezt az előbb leírt ősi formáját nap mint nap kipróbáljam.

Az ősz két legfontosabb munkafolyamata a kukoricatörés és a szüretelés volt. A kukoricatörésnek két formáját ismertük: a „csuhéval" (a csövet borító levelekkel) együtt vagy anélkül, azokból mintegy kibontva is összegyűjthettük a termést. Az előző forma volt az ősibb és a kisgyerekeknek a kedvesebb. Ez esetben ugyanis csak letörték a csöveket a kukoricaszárról, kupacokba dobálták őket, majd kocsira rakták az egészet, és a „fosztásra" estefelé, az állatok „ellátása" után került sor az udvar közepén vagy szélén. Erre az alkalomra a szomszédok és a rokonok némelyike is megérkezett. Körbeülték a rakást, és elkezdték kihámozni a kukoricacsövet a csuhéjából, egyben megfosztani a bajuszától. A sárga kukoricacsövet mindenki a háta mögé dobálta, a csuhét pedig otthagyta középen, amiben darab idő

múltán nagyokat lehetett hancúrozni. A kukoricabajuszt pedig az orrunk alá ragasztottuk, és ijesztgettük egymást. Arról, hogy a kukoricabajusz majd minden betegségre jótékony hatással van, mint manapság hirdetik, őseim és a falumbeliek mit sem tudtak, így azt semmilyen formában nem hasznosították. A kukoricafosztás másik örömforrása abból adódott, hogy a közös és semmiféle figyelmet nem igénylő mechanikus munka állandó kísérője volt a mesélés és a dalolás. A vidám hangulathoz persze az időnként körbejáró demizson tartalma, a gazda óbora is érdemben hozzájárult. Mi, gyerekek ebből általában nem kaptunk, vagy ha mégis, akkor legfeljebb egy kis pohárnyit.

Az október eleji szüret ugyancsak vidám, ám némileg bonyolultabb hadművelet volt. A szüreti edényekkel – dézsákkal, puttonyokkal, csöbrökkel – megrakott kocsit kora reggel mindenekelőtt fel kellett juttatni annak a homokfalba vájt meredek földútnak a tetejére, amely az Őrjeget és a Homokhátságot összekapcsolta. Annak érdekében, hogy a muraközinek könnyebb dolga legyen, valamennyien leszálltunk a kocsiról, és ki hol érte, tolta a szekeret. A nagyapám emellett még ostorral is nógatta szegény párát. A felérkezés után azonban oldódott a feszültség. A lovat kikötötték az egyik útszéli fához, és szénát dobtak elé, a férfiak megitták az első és olykor a második pálinkájukat, az asszonyok pedig kóstolgatták a gyümölcsöt. Aztán kezdetét vette a munka. Az asszonyok és a lányok bicskával, konyhakéssel vagy speciálisan erre a célra szolgáló „kacorral" metszették el a fürt szárát. A leszedett szőlőfejeket a kötényükbe vagy egy kis vesszőkosárba gyűjtötték, és ha tele lett, a férfiak hátán érkező puttonyba öntötték. Ha a puttonyos nem érkezett meg időben, aligha úszta meg néhány élcelődő, de sohasem mérges vagy indulatos, inkább évődő megjegyzés nélkül. A puttonyból a szőlőtábla végén elhelyezett dézsákba vándoroltak a fürtök, amelyeket már itt elkezdtek összetörni. Erre szolgált a csomisz(o)ló. Egyik szőlőbirtokunk sem volt akkora, hogy ne lehetett volna egy nap alatt leszüretelni. Alkonyatra mindig otthon voltunk. Igen ám, de addig ismét meg kellett járni az Őrjeg és a Homokhátság közötti meredélyt, ami lefelé még nehezebb művelet volt, mint felfelé. Ekkor ugyanis nem tolni kellett a két vagy három teli dézsával megrakott kocsit, hanem visszatartani. Félő volt, hogy enélkül a kocsi egyszerűen fellöki a lovat. A lőcsökbe kapaszkodva a visszaúton ezért mindenki fékezni próbálta a kocsi gurulását. Hazaérvén azonnal elkezdődött a mustkészítés. Ennek első fázisa a dézsák tartalmának taposása volt, amiben, amióta az eszemet tudom, mindig élvezettel

vettem részt, s persze az édes levet is gyakran kóstolgattam. A napközben elfogyasztott szőlővel együtt ennek néha katasztrofális élettani hatása lett, de hát valamit valamiért…

A dézsából kifolyó lét hordókba töltögették, a maradék zúzalékot („törkőt") pedig présbe rakták, ahol másnap és harmadnap tovább sajtolták. Az így nyert lé ugyancsak a hordókba vándorolt, a szőlőfürtök nedvek nélküli maradéka pedig a trágyadombra. Valami oknál fogva törkölyből sohasem csináltunk pálinkát, arra ott volt a szilva, a barack és a körte, amelyekből a szőlőinkben és a kiskertünkben is termett elég. És nem készült nálunk fehér- vagy vörösbor sem, hanem minden ment egybe, amiből így mindig rózsaszínű „cuvée" lett – változó arányban tartalmazva oportót, kadarkát, piros saszlát és a fehérek közül ezerjót és rizlinget. A chardonnay-t, sauvignon blanc-t, pinot noirt, shirazt és más ma divatos szőlőket nem ismertük, és így nem is termesztettük. A pincekamrában két nagy és egy kisebb hordó fért el, amelyek szinte mindig tele lettek. Ezek bőven fedezték a család két – sőt kezdetben csak egy – férfi tagjának éves szükségletét. Édesanyám és nagyanyám soha egy csepp bort vagy pálinkát sem ivott, úgyhogy amikor édesapám nem volt otthon, egy vagy két évben „bögrecsárdát" – a helyi szóhasználatban butellát – is működtettünk. Ennek helyszíne a pincekamra és annak bejárata volt, a csapos pedig az, aki éppen ráért.

A szüreti szezon szüreti bállal zárult. Az ünnep az egyik októberi vasárnap délelőttjén kezdődött azzal, hogy a régi időket idéző fehér vászongatyába és hímzett mellénybe öltözött lovas legények járták be a falut, valamint a környező szállásokat, és mindenkit meghívtak a délutáni felvonulásra és az esti bálra. Kora délutánra szőlőfürtökkel díszítették fel a falu legszebb „féderes kocsiját", vagyis hintaját, amelynek a hátsó ülésére egy olyan fiatal párt ültettek, akikről tudni lehetett, hogy kedvelik egymást, sőt, esetleg már jegyben is jártak. Erre az egy napra ők voltak a bíró és a bíróné. Az ugyancsak szőlőfürtökkel díszített második és olykor a harmadik kocsira az eladósorban lévő leányok ültek színpompás ruháikban, akiket lovon kísértek a csizmás, fehér gatyás és a kalapjuk mellé árvalányhajat tűző legények. A legények karikást pattogtattak, a leányok énekeltek. A menetet egy olyan kocsi zárta, amelyen cigánynak öltözött és arcukat korommal bemázolt fiatal legények és nagyobb gyermekek foglaltak helyet. Az ő szerepük az volt, hogy a házak előtt bámészkodó leányok és fiatalabb menyecskék némelyikét elkapják, és bekormozzák. A leányok visongtak

és látszólag ellenálltak, valójában azonban tetszett nekik, hogy egyik vagy másik legény nem másokat, hanem éppen őket szemelte ki a tréfás aktusra. A menet helyenként megállt, és a bíró újfent meghívott mindenkit az esti bálra. A szüreti bál abban különbözött a többitől, hogy a helyszínt ugyancsak szőlőfürtökkel díszítették, s ezekből bárki megpróbálhatott lopni. Ha a dolog sikerült, akkor volt ok a büszkélkedésre, ha nem, mert a bíró rajtakapta, akkor büntetést kellett fizetni.

A szüret befejezése után következett az őszi szántás, majd az őszi árpa és az őszi búza vetése. Ezek fejlődésének kedvezett az enyhe ősz, a téli hótakaró és a tavaszi esők. Az őszi kalászosok legjobban a lóhere- vagy lucernaföldet kedvelték, de jól fejlődtek a tengeriföldben is. Ez esetben persze időben ki kellett vágni és behordani a kukoricaszárat. Nálunk az esetek többségében erre nem került sor. A kivágott kukoricaszár kúpokba rakva elég sokáig pihent a földeken, s csak az ősz vége felé hordták be az udvarunk végére, ahol ugyancsak kúpokba rakták őket, de jóval nagyobbakba. Ezek belseje kiváló búvóhely volt – bármilyen célra. Zseblámpával még olvasni is lehetett a sötét kuckókban. Feltéve persze, ha nagyapám nem rejtett el ezekben egy-egy kisebb hordó bort a fináncok elől, ami legalább egyszer biztosan megtörtént, mert emlékszem a zöld egyenruhás emberekre, amint dobálják szét a kévéket.

Az őszi munkák befejezése után egyre inkább a házakba szorult a falu népe. A napok megrövidültek, a földeken nemigen akadt munka, úgyhogy ilyenkor mindenki kevesebbet dolgozott, és többet pihent. Ez abban is megmutatkozott, hogy csak kétszer ettünk: délelőtt 9 és 10 körül, és délután 4–5 óra felé, sötétedés előtt. Tétlenségről azonban ezekben a hónapokban sem volt szó. A férfiak ilyenkor mentek el „erdőre", ahol az erdészek által kijelölt fákat vágták ki, illetve gallyazták. Természetben kapott bérüket itthon aztán felhasogatták, és nagyobb részét „ölfaként" a piacra vitték, kisebb részét pedig eltüzelték. Az asszonyok eközben varrtak és hímeztek. A napi teendők közé tartozott az állatok kétszeri etetése és az almozás, továbbá a kosárfonás és a szakajtókészítés. A kosarak hajlékony fűzfavesszőből, a szakajtók gyékényből, cirokból és szalmából készültek. Egyik sem került pénzbe; az Őrjeg tele volt rekettyésekkel és gyékényesekkel. Édesapám ebben is nagyon ügyesnek bizonyult, jóval gyorsabban és szebben dolgozott, mint nagyapám. Készítményeinek egy részét rendszeresen eladtuk a szomszédoknak vagy a kalocsai piacon.

Az esték jelentős része kukoricamorzsolással telt, amelyben a család minden tagja részt vett. Egy csuklójára erősített hegyes vasszerszámmal („szurkáló") nagyapám vagy apám rést nyitott a kukoricaszemek között, ami megkönnyítette a többiek dolgát: a jobb kézbe fogott kukoricacsutka segítségével könnyen el lehetett választani („morzsolni") a szemet a csutkától. 3-4 éves kisgyerekként én közben kukoricacsutkából készült négyökrös szekeremet húzogattam a földön. Az ökröknek lába nem volt, drótból készült csavaros szarvuk – ezt is édesapám készítette – viszont igen. A későbbiekben, talán már 5-6 évesként, aztán én is beálltam a morzsolók közé. Hogy jobb kedvvel végezzem a monoton munkát, időnként versenyeztünk, és a felnőttek úgy intézték, hogy én legyek az első, de véletlenül se az utolsó. A lemorzsolt kukoricát aztán megdaráltuk, amiből állati és emberi táplálék egyaránt készült. A tűzhely mellett szárított és tárolt kukoricacsutka pedig – meglocsolva egy kis petróleummal – reggeli gyújtósként szolgált.

Gyakran előfordult, hogy kártyázással és egyéb társasjátékokkal ütöttük agyon az időt. Senki ne gondoljon persze valami bonyolult kártyajátékra, a felnőttek magyar kártyával huszonegyeztek, filkóztak vagy snapszeroztak, míg én kisgyerekként a nagyon egyszerű „zsírozást" és a *Csapd le csacsi* nevű játékot szerettem leginkább. Ez utóbbi lényege abban állt, hogy a négy játékos mindegyikének össze kellett gyűjteni nyolc azonos színű lapot, s ha ez teljesült, az egészet az asztalra dobni. A csacsi az lett, akinek ez utoljára sikerült. Emellett „pókoztunk", és volt egy *Ki nevet a végén?* nevű társasjátékom is, amelynek az volt a lényege, hogy a kockavetés függvényében minél előbb el kellett jutni a tábla valamely kijelölt pontjára. A bonyolult kártyajátékokat később sem szerettem meg; ultizni, bridzselni vagy tarokkozni például sohasem tanultam meg. Édesapám sakkozni is megtanított, de azt sem igazán kedveltem, és ezért nem is gyakoroltam. Mindezeket egy pislákoló petróleumlámpa fénye mellett adtuk elő, amelynek a búrája folyton bekormozódott, s így még sejtelmesebb homály uralkodott a szobában. Néha szólt a rádió, ám a nagy méretű szárazelemek, a fűtő és a telep gyorsan lemerültek, ezért takarékoskodni kellett. A busz 1957-ig – napjában egyszer – csak a bréztói elágazásig közlekedett, amely mintegy 3 kilométerre volt tőlünk. Ha valaki be akart menni – akár eladni, akár vásárolni – Kalocsára, odáig kellett gyalogolnia – reggelenként tojással, túróval és más eladásra szánt termékekkel jól megrakodva, majd délután

a vásárolt árucikkekkel vissza. 1958-tól javult a helyzet. Hetente kétszer, szerdán és szombaton ugyanis reggelente Hillyére és Alsómégyre is kijött a busz, s ez kora délután – 45 perc alatt – vissza is hozta az utasokat. Ez az olyan „luxuscikkek" beszerzését is megkönnyítette, mint amilyen a telep és a fűtő volt.[54]

A téli hónapok – főleg a december és a január – elmaradhatatlan eseményei közé tartozott a disznóvágás. A legszegényebbek kivételével – az egyik utcabéli család ilyen volt – minden háznál öltek legalább egy disznót, de olykor kettőt is. Ez még az 50-es évek első felében is így történt, legfeljebb titokban, az éjszaka leple alatt tették a kést a disznó torkára. Egy ilyen feketevágásra, majd a sonkák és a szalonnatáblák elrejtésére homályosan én is emlékszem, de évhez nem tudom kötni. Normális esetben az előkészületek már előző este megkezdődtek: a férfiak a késeket fenték, az asszonyok a fokhagymát és a vöröshagymát pucolták, a hájastésztát dagasztották, és a töltött káposztához szükséges káposztaleveleket áztatták be. Maga a konkrét művelet kora reggel kezdődött pálinkaivással, majd a halálra szánt és ijedten visító állat kivonszolásával folytatódott az ólból az udvarra. Ott oldalra döntötték, majd a böllér, aki többnyire édesapám vagy „távollétében" az egyik szomszéd volt, szíven szúrta az állatot, édesanyám pedig egy tálban felfogta a bugyborékoló vért, amelyből – abálás után – a hurka egyik alkotóeleme lett. Kisgyerekként minden levágott disznónkat megsirattam, de azért ki nem hagytam volna egyetlen ilyen eseményt sem. Amíg a felnőttek a lelkét kilehelt állatot „szőrtelenítették", vagyis perzselték szalmából rakott tűzzel, én az állat lábairól leszedett körmöket sütögettem a „kistűznél", amit a felnőttek nekem raktak. A megperzselt körmök aztán a közelben lebzselő kutyák gyomrába vándoroltak.

A perzselés után, amelyhez az 1960-as évek közepétől többnyire már nem szalmát, hanem PB-gázt használtak, az egész disznót tisztára mosták, és tompa késekkel jól megkaparták, hogy a „szőrtelenítés" tökéletes legyen. A füljáratokat kukoricacsutkával és meleg vizes rongydarabbal pucolták tisztára. Eközben mindig kaptam egy-egy darabkát a hízó jól megsült farkából vagy füléből, miközben a felnőttek tovább folytatták a poharazgatást. Édesapám a disznó felbontásához is kiválóan értett, úgyhogy általában ezt

[54] MNL BKML. Homokmégy VB-ülési jegyzőkönyvek 1955. január 20.; A falu összlakosságának érdekében. *Kalocsa és Vidéke,* 1957. június 21.; Mi újság Homokmégyen? Uo., 1958. augusztus 5.

a munkát is ő végezte, míg Pista bátyám a segédmunkás feladatát látta el velem együtt, miután nagyobbacska lettem. Nagyapám – talán mert tudta, hogy egy kocsmában csak egy dudás számára van hely – nem nagyon kapcsolódott be ebbe a munkába. Ő az állatokat látta el, és közben pihent. A sonkákat, szalonnákat és az állat egyéb alkatrészeit így kettesben hordtuk be a kamra közepére állított asztalra, miközben a beleket és a bendőt az asszonyok kapták meg mosásra, tisztításra. Ezt a nem túlságosan szívderítő munkát – miután 1956-ban összeházasodtak – általában „ángyom", vagyis Pista bátyám felesége végezte közmegelégedésre. A délután folyamán a megtisztított belekbe került a hurka és a kolbász, míg a „svartli", vagyis a fejhúsból, fülből, szívből és szalonnás bőrdarabokból összetevődő disznósajt a bendőbe és a gömböcbe, azaz a hólyagba.

Az állat felbontása, feldarabolása és behordása után, 9-10 óra tájban ültünk asztalhoz, ahol a menü „piros", vagyis paprikás és köménymagos „kenyérlevessel" kezdődött, amelyben kevés friss hús is főtt. Ezután következett a máj, amely ugyancsak paprikásan, lényegében pörköltként került az asztalra, s nem resztelve, dinsztelt hagymával, amit csak Alsómégyről elkerülve ismertem meg. S végül a fokhagymás pecsenye a disznó különböző finomnál finomabb húsos részeiből (tarja, oldalas, lapocka). A pörkölthöz és a sülthöz egyaránt kenyeret és savanyúságot fogyasztottunk; krumpli vagy bármilyen más köret ezen a napon szóba sem jöhetett. Előkerült viszont a bor, amely a reggelinél váltotta fel a pálinkát. Ha maradt a tavalyiból, akkor óbort is ittak a férfiak, ha nem, akkor csak az az évi termést. A bort szódavízzel hígították, amire szükség is volt, mert az elfogyasztott étkek nagyon igényelték a szomjoltó folyadékot, a munka dandárja pedig még hátra volt.

A feldolgozás a sonkák és a szalonnatáblák kialakításával kezdődött. Utóbbiaknak több változata készült: piros paprikával és fokhagymával ízesített – hűtőpultok hiányában gyors fogyasztásra szánt – abált (vagyis főtt) szalonna; csak fokhagymával bekent vékony, de húsos „hasa szalonna", amit ugyancsak „fagyosan" fogyasztottunk a tél végéig; valamint a nyári nehéz munkák idejére szánt vastag oldalszalonnák, amelyeket a sonkákkal együtt sóztak, majd füstöltek. A vese az agyvelővel és a gerinccel együtt ugyancsak egy dézsába került, ám ezeket nem sózták, hanem egy-két héten belül elfogyasztották őket. A nálunk mindig rizzsel készült hurkába a megfőzött és összedarált vér, máj, tüdő és nyelőcső („gége") került némi zsíros nyesedékkel együtt. Vagyis nem készült külön májas és véres hurka, hanem

minden ment egybe, mint a bor esetében. A hurkába kivételes módon egy szem piros paprika sem került, majoránna viszont annál inkább. A rizses masszának, amit vastag és vékony bélbe töltöttek, és abálás után a plafonra erősített farudakra akasztottak, ez adott karakteres ízt.

A délutáni munka fénypontja a kolbászkészítés volt. Azt, hogy a sonkákból és a disznó más húsos részeiből mennyi maradt meg, és mennyiből lett kolbász, mindig a gazda, ez esetben édesapám döntötte el, miként azt is, hogy a kolbászhúsba mennyi zsíros rész kerüljön. Ezeket összedaraboltuk, ledaráltuk, majd kezdődött a fűszerezés. Kisgyermekként ezekben a munkafolyamatokban nem vettem részt, hanem a délután nagy részét a rokongyerekekkel bent a szobában töltöttem kártyázással. Néha hógolyóztunk is, vagy hóembert építettünk. 7-8 éves koromban azonban már én hajtottam a kézi darálót, és lassan-lassan mindenbe – kivéve az állat leszúrását és felbontását – beletanultam. A ledarált kolbászhúst édesapám megfűszerezte és egy fateknőben összegyúrta. A kolbászhús két alapfűszere a piros paprika és a só volt, amelybe ízlés szerint került bors és fokhagyma. Mivel ekkorra már több kancsó bor elfogyott, az eredményben sohasem lehettünk teljesen biztosak. A kolbász hol erősebbre, hogy gyengébbre, hol kissé sósra, hol sótlanra sikeredett, noha a kóstolásba az asszonyok is bekapcsolódtak. Mindazonáltal sohasem maradt a nyakunkon. Megfüstölve és kiszárítva sokáig, egészen az aratásig, sőt olykor a szüretig elállt, s az utolsó sonkával együtt ritka finom nyári eledel volt. Néhány szál kolbászt nem füstöltek fel, hanem a feldarabolt oldalas egy részével együtt lesütötték, és zsírban tárolták légmentesen. Ez is elállt nyárig, feltéve, ha nem kapott valahogy levegőt.

A kolbásztöltés után már csak a zsírszalonna összedarabolása és kisütése maradt. Előbbit mi férfiak végeztük, az utóbbit az asszonyok, kint a szabadban, egy tűz fölé helyezett üstben. Esetleg kettőben. A kisütött zsír bödönökbe került, amelyekben másnapra megfagyott, és hűvös helyre, a pincekamrába vándorolt, hogy az egész előttünk álló évben biztosítsa a sütés-főzés alapanyagát. Az összesült szalonnadarabkákat, amiket „zsírtöpörtőnek" neveztünk, hagytuk kihűlni, majd másnap az asszonyok nagy méretű fémedényekbe, „vájlingokba" rakták az egészet. A következő hetekben, amíg el nem fogyott, ez is gyakran került az asztalra – kenyér és valamiféle savanyúság kíséretében.

A vacsora 8 óra körül kezdődött. Először a friss gerinc egy részéből készült orjalevest kanalaztuk be. A húst egyesek a leves részeként, mások

tormával vagy paradicsommártással fogyasztották. Ezután következett a hurka, a kolbász és a frissen sütött fokhagymás pecsenye – kenyérrel és savanyúsággal. A hurka minőségéért az asszonyok tartották a hátukat, a kolbászért a férfiak, mindenekelőtt a böllér. Általában mindenki mindent dicsért. Ha a kolbász erősre sikeredett, akkor azért, mert „jó csípős" volt, ha kevésbé erősre, akkor azért, mert a „gyerekek is meg tudják enni". Közben tovább folytatódott a poharazgatás, úgyhogy mire a friss kolbászhúsból és rizsből készült töltött káposztára került a sor, a férfiak hangulata meglehetősen emelkedett volt. A sült tésztákból, amelyek közül nem hiányozhatott a hájas pogácsa, részben sóval-köménnyel, részben lekvárral ízesítve, már nem sok fogyott, a befőttekből pedig még kevesebb. Amikor az utolsó tálak és tányérok is lekerültek az asztalról, előkerült a kártya, s ha nem, akkor a férfiak nótázni kezdtek. Közben az asszonyok – legalább részben – elmosogattak, hogy másnapra kevesebb maradjon, vagy félrehúzódva beszélgettek. A mulatságba torkolló egész napos esemény éjfél körül ért véget úgy, hogy az asszonyok nagy nehezen rábírták férjeiket a búcsúzkodásra. Akik persze indulás előtt, már az ajtóban állva, biztos, ami biztos alapon, még felhajtottak egy-egy pohárka bort. A kisgyerekek ekkor többnyire már aludtak, s az utat hazáig apjuk vállán vagy anyjuk karjában tették meg az eget beborító csillagok fényénél, a csikorgó hóban. Ezt azért tudom, mert amikor Pista bátyáméknál vagy keresztapáméknál voltunk disznótoros vacsorán, általában én is pont így érkeztem haza.

Olyan dőzsölésre, mint disznótorkor, az év egyetlen más napján sem került sor. Ezt megközelítő vendéglátásra is csak egyszer, a május 16-a utáni vasárnapon, vagyis búcsúkor. Ez semmiféle egyházi vonatkozással nem rendelkezett, kizárólag arra szolgált, hogy a szomszédos településen élő rokonok az év egy napján összegyűljenek, jól érezzék magukat, s közben meghányják-vessék a világ és a maguk dolgait. Megkülönböztetve a vallásos alkalmaktól ezért nem is „szent", hanem „torkos" búcsúnak nevezték. Az ünneplőbe öltözött vendégek délelőtt 10-11 óra tájban érkeztek, egyesek kerékpáron, mások „féderes kocsin". Az asszonyok – ha ügyesek voltak, és a főzéssel elkészültek – általában együtt mentek a „nagymisére". A férfiak inkább poharaztak otthon vagy a kocsmában, esetleg már ekkor elmentek ajándékot – mézeskalácsot, léggömböt, papírból készült huszárcsákót, kardot, trombitát, „jojót" stb. – venni a vendéglátók gyerekeinek, esetünkben nekem. A búcsúsok minden alkalommal a falu központjában, az úgynevezett Csintován rendezkedtek be. Senki sem tudta, hogy ez valójában

pocsolyát jelent, ami fedte is a valóságot, mert a környező épületeknél egy-két méterrel mélyebben feküdt, és hóolvadás vagy nagyobb esőzések idején részben víz alá került. A víz idővel két elvezetőárok segítségével távozott a falu széli két rekettyésbe, amelyek csak a nyári nagy melegek idején száradtak ki teljesen. A tér körüli magaslatok egyikén az italbolt várta a szomjúhozókat, a másik irányban pedig a templomiskola az Isten igéjére áhítozókat.

A Csintova – háttérben az ital- és a vegyesbolttal

Az ünnepi ebédet 12 és 14 óra között fogyasztottuk el. A menü ritka kivételtől eltekintve mindig ugyanaz volt: csirkehúsleves, birkapörkölt, sült vagy rántott csirke, s végül sütemények és befőtt. Előfordult, hogy a birkapörkölt helyett, melynek alapanyagát a helyi juhászok mérték szét, nyári káposzta került az asztalra ugyancsak birka- vagy bárányhússal, s az is, hogy a bárány egyes részeit kirántották. Az ebéd vége felé megjelent a kapuban egy vagy két cigány a hegedűjével, s miután engedélyt kaptak a belépésre, kezdetét vette a nótázás. Apám ebben is főszerepet vitt, míg nagyapám inkább a háttérbe húzódott, vagy „ledőlt" pihenni. Néhány nóta után – papírpénzzel a vonójukban és némi élelemmel a zsebükben – a cigányok indultak tovább a következő házhoz, hogy ott is begyűjtsék a holnapravalót. Mi gyerekek pedig alig vártuk, hogy végre a búcsúba mehessünk. Egy ideig ezt csak a felnőttek felügyelete mellett tehettük, 8-10 évesen azonban már egyedül is elengedtek bennünket. A szülőktől és a rokonoktól kapott pénznek gyorsan a nyakára hágtunk, és sohasem tudtuk mindazt

megvenni, amit szerettünk volna. Bár mindkettővel hatásosan lehetett riogatni a lányokat, többnyire választani kellett a vízipisztoly és a patronos pisztoly között. A fűrészporral megtöltött „jojó", vagyis a similabda, melylyel ügyesen a lányok háta mögé kerülve szintén elő lehetett idézni a kívánt effektust, jóval olcsóbb volt. Nem került sokba a céllövölde sem, feltéve, ha megbírtunk állni egy-két lövésnél, s a körhinta sem, amelyben az volt a jó, hogy – miként a *Körhintá*ban Törőcsik Mari és Soós Imre – ügyesen manőverezve, összetekeredve és egymást lökdösve ugyancsak sikongatásra lehetett késztetni a korunkbeli leányokat. A hajóhintázással pedig úgy lehetett fokozni az izgalmakat, hogy átfordítottuk a tengelye körül, így egy pillanatra fejjel lefelé álltunk benne. Mindez persze már az 1950-es évek második, sőt az 1960-as évek első felében történhetett, miként a jeligés üzenetküldözgetés is a kiszemelt iskolatársnőinknek egy-egy akkori sláger kíséretében. Kisgyerekként nem az ilyesmik, hanem a piros huszárcsákó, a műanyagból vagy alumíniumból készült kard és a pisztolyok okoztak évente egyszer-kétszer megtapasztalható örömöt.

A disznótor és a búcsú mellett ünnepi étkek kerültek az asztalra néhány más alkalommal is. Például húsvétkor, amikor főtt sonkát, főtt füstölt kolbászt és főtt tojást ettünk finom lisztből készült fonott kaláccsal, továbbá mindszentkor, amikor a temetői gyertyagyújtás előtt vagy után sült kacsa és ugyancsak sárgás színű foszlós kalács alkotta a menüt. Továbbá a lakodalmakban, amelyek nem múlhattak el húsleves, birkapörkölt, töltött káposzta, szárnyassültek és különböző sütemények, köztük a kalocsai szállások specialitása, a diós tortának nevezett grillázsok nélkül. Ezek olykor a félméteres magasságot is elérték, és a tetejükön jellemzően két kis figura, a vőlegény és a menyasszony nézett egymásra vágyakozva. De készülhetett belőle templom is ugyancsak az új párral a bejárat előtt, vagy – mintegy előrevetítve a jövőt – babakocsi. Ezeket a figurákat ügyes kezű helybéli asszonyok készítették ajándékként vagy megrendelésre égetett cukor, dió és tojás felhasználásával.[55] (Az egyszerűbb figurákat édesanyám is el tudta készíteni.) Ezzel azonban vége is a lukulluszi örömök sorának. Az év 365 napjából közel 360 alkalommal sokkal szerényebb „menüsorok" biztosították a munkához szükséges energiát.

[55] Romsics Imre: A dióstorta (grillázstorta) a homokmégyi lakodalom dísze. In Székelyné Kőrösi Ilona (szerk.): *Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében, 1992.* Kecskemét, 1994, A Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete, 26–28.

A hétköznapi étkek leggyakrabban használt alapanyaga a bab és a krumpli volt. A babot ötféle formában fogyasztottuk: savanyú levesként babérlevéllel ízesítve és olykor kevés tejföllel „megbolondítva"; sima bableveskent sárgarépával, gyökérrel, petrezselyem zöldjével, vöröshagymával és néhány gerezd fokhagymával összefőzve; „csülkös" bableveskent, melybe nemcsak a csülök, hanem a köröm is belekerült; sima babfőzelékként és végül tört babként. A két utóbbira általában hagymás zsír került, esetleg sült szalonna is. Az 1960-as évek közepéig, amikor a halászlé divatba jött, Ádám-Éva estéjén is savanyú bablevest ettünk, amelyet túrós és mákos tészta („csikmák") követett. A krumpliból ugyancsak készült leves – simán zöldségekkel vagy füstölt hússal (oldalassal vagy kolbásszal) –, továbbá paprikás krumpli olykor magában, olykor sült szalonnával, különlegesebb alkalmakkor pedig füstölt kolbásszal. A héjában főtt és a sült krumplit különösen télen fogyasztottuk. Az előbbit paprikás olajba mártogatva ettük, a sütőben vagy a tűzhely platniján sütött pityókát pedig paprikával megszórt olajos káposzta kíséretében. Ez utóbbihoz gyakran készült „sovány", egy kemencében vagy sütőben sült, keletlen, vékony és rágós kenyérlepény, megszórva paprikával és köménymaggal. Kukoricadarából kétféle étel készült: gombócleves és málé. Ez utóbbi olyan lepény volt, amelyet tepsiben sütöttek keményre, majd fogyasztás előtt felkockázták, és porcukorral megszórták. Mindkettő elég fojtós étel volt. Málé, amelyet főételként és „desszertként" egyaránt fogyasztottunk, ennek ellenére gyakran került az asztalra. A káposzta az ünnepi eledelek közé tartozott, kivéve a dézsában eltett savanyú káposztát, amelyet a téli hónapokban nemcsak olajjal összekeverve ettünk, hanem savanyúságként is, a disznóvágás utáni „fagyos" szalonna, sült szalonna és zsírtepertő kísérőjeként.

A savanyú káposzta mellett, melyet természetesen magunk gyalultunk, ízesítettünk és gázoltunk, hogy levet eresszen, egy másik dézsában rendszerint uborkát, paprikát és zöld paradicsomot is savanyítottunk. Mindaddig, amíg friss zöldséghez nem jutottunk, részben ezek biztosították a szervezet vitaminszükségletét. Részben pedig a különféle gyümölcsök, például a jonatánalma, amely a pincekamrában nagyon sokáig elállt; az ugyanott vagy a padláson felfüggesztve tárolt szőlő, amely karácsony tájára ugyan eléggé megfonnyadt, sőt, a szemek egy része meg is rothadt, ennek ellenére csemegének számított; a padláson tárolt gabonába dugdosott, zölden leszedett körték, melyek télire jól megértek; a birsalma, amely télen is olyan kemény és fanyar volt, mint nyáron; s persze az aszalt szilva. A gyümölcsök egy részéből, főleg a szilvából, a meggyből és a körtéből befőtt is készült, a birsalmából pedig kompót. Ez a fahéjjal, szegfűszeggel és persze cukorral ízesített, puhára főzött készítmény sokkal élvezhetőbb volt, mint a nyers birsalma. Én kifejezetten szerettem, s a levéből is szívesen torkoskodtam.

A húsok, főzelékfélék, zöldségek, savanyúságok és gyümölcsök mellett nem feledkezhetünk meg két további állati eredetű fontos táplálékról sem: a tojásról és a tejről. Bár mindkettőt beadási kötelezettség terhelte, sőt, a tojásból időnként piacra, a tejből pedig napi rendszerességgel a tejcsarnokba is vittünk néhány litert (ezért azonnal fizettek), mindkettőből maradt saját fogyasztásra is. Úgyhogy tojásrántottát is gyakran ettünk – olykor magában vagy hagymával összekeverve, máskor szalonnával és/vagy kolbásszal. Talán hangsúlyozni sem kell: legfinomabb és a leginkább kalóriadús az utóbbi volt. Az éttermek egy részében manapság ezt nevezik parasztrántottának. Bár ritkábban, de ettünk tükörtojást és főtt tojást, sőt buggyantott tojást is savanyú levesbe főzve. A tejet ittuk nyersen, forralva, kávéval összekeverve, továbbá készítettünk belőle aludttejet, tejfölt és túrót. Vajat, melynek a köpülése elég fáradságos munka volt, és sajtot, melynek az elkészítése még több törődést igényelt, viszont nem gyártottunk. Vajat, de lehet, hogy margarint, 1957-ben ettem először egy amerikai segélyszállítmányból. Sajthoz pedig – nagyon ritkán – akkor jutottunk, ha egy-egy juhásztól kaptunk valamiért cserébe. Pénzt, ahogy sok minden másra, erre sem költöttünk.

Halat – eltekintve az én őrjegi halászataim szerény zsákmányaitól – évente kétszer-háromszor ettünk, mindig nyáron. Természetesen ezt sem vettük, hanem a Bágerben fogtuk. Ezeknek az évről évre ismétlődő nyári halászatoknak öt állandó résztvevője volt: édesapám, nagybátyám, keresztapám, édesapám egyik unokatestvére (Markella Ignác) és egyik katonatársa (Greksa Antal). Vagyis: két Romsics, két Markella és egy Greksa. Egy-két év különbséggel mind egykorúak voltak, részben rokonok, annak idején iskolatársak és utána is barátok, úgyhogy kevés szóból is értették egymást. Általában két kerítőhálóval dolgoztak, amelyeket a csatorna két oldalán egymással párhuzamosan vontattak. A háló hátsó kezelője mindig a víz szélében burjánzó növényzet mentén haladt, az első – maga után húzva a hálót – kicsit beúszott középre, majd „bekerítette" azt a 3–4 méteres partszakaszt, amelyet a háló képes volt befogni. Jól megmozgatták a növényzetet és megkavarták a vizet, hogy a halakat menekülésre késztessék, amelyek többnyire így is tettek, ám ha nem volt szerencséjük, akkor a háló

öblében landoltak. Ezután a háló kiemelése következett a vízből, s a nagyobb példányok begyűjtése egy vízáteresztő vékony zsákba, amelyet a kompánia ötödik tagja kezelt, és a kisebbek visszaengedése a vízbe. A másik oldalon ugyanez. Előfordult, hogy a két kerítőháló mögött egy nagy, az egész csatornát átérő húzóháló haladt, amelyet a széleken ugyancsak két ember kezelt, de úszott mögöttük egy harmadik is, aki a kiemelésnél segédkezett. Ennek a nagy hálónak az volt a funkciója, hogy a kerítőhálókkal felriasztott, de elmenekült halakat is befogja. Én, aki imádtam ezeket a nyári alkalmakat, általában a csatorna egyik partján haladtam a halászokkal azonos ütemben, és figyeltem, hogy jön-e a halőr, aki elől menekülni kellett, minthogy a halászat tilos volt. Később azután, mivel jól úsztam, és imádtam a vizet, már a halas zsák kezelését is rám merték bízni.

Az 1950-es évek végén és az 1960-as évek elején a Báger még tele volt hallal: ponttyal, csukával, dunai és törpeharcsával, compóval, kárásszal és keszeggel. Egy-egy vasárnapi halászaton 10–15 kiló halat is fogtunk, köztük több 1–2 kilós termetes példánnyal. A zsákmányt rendkívül demokratikusan osztották el. Az egészet egy nagy kupacba öntötték, majd annyi részre osztották, ahányan voltak. Mindenkinek jutott a nagyobbakból és a kisebbekből, a nemesebb és a „szemetebb" fajtákból egyaránt. Ezután egyikük hátat fordítva a többieknek megnevezte, ki kapja azt a kupacot, amelyikre eközben a háta mögött rámutattak. Délután 3–4-re általában már otthon voltunk, s ezután következett a 2–3 kilónyi hal tisztítása. A paprikás lisztben megforgatott és édesanyám által zsírban megsütött keszegeket és törpeharcsákat már egy-két órán belül csipegetni lehetett, a nagyobbakból pedig halászlé és rántott hal készült vacsorára. Ezekből általában másnapra is maradt.

Ezek a nyári halászatok az 1960-as évek közepéig tartottak. Akkor valami olyasmi történt, ami nagyon lecsökkentette a csatorna halállományát, és így értelmetlenné tette a halfogásnak ezt a szép és sportos, ráadásul kockázattal is járó formáját: egy motorcsónakos barbár társaság az egész őrjegi szakaszt levadászta árammal. Állítólag kétszer-háromszor is végigmentek a folyón, s az elkábított és felszínre került halakat nyeles merítőhálóval egyszerűen kiszedegették a vízből. Sok-sok évvel később, már a rendszerváltás után olyan nosztalgia támadt fel bennem a hálóval történő halászat iránt, hogy egy alkalommal – öcsém segítségével – megkíséreltem új életre kelteni a múltat. Kísérletem azonban teljes kudarccal végződött. Az, hogy van-e még hal a Bágerben, ki sem derülhetett, mert a csatornát úgy ellepte a hínár, hogy a vizében szinte meg sem lehetett mozdulni.

A húsok, halak és egyéb házilag készített élelmiszerek után végül néhány szó arról, ami egész táplálkozásunk alapja volt: a kenyérről, amit nagyon megbecsültünk. Ha véletlenül leesett egy darab a földre, felvettük, lefújtuk róla a port, és mintha mi sem történt volna, elfogyasztottuk. A kenyér abból a búzából készült, amit a nyáron learattunk, s a kalocsai malomban lisztté őröltettünk. A kenyérkészítés asszonymunka volt, amely a házi munkamegosztás rendje szerint sokáig nagyanyámra hárult, ám miután kezdett idősödni, édesanyám lépett a helyébe. 10–12 naponként sütöttek kenyeret, de ilyenkor hármat, sőt előfordult, hogy négyet. A művelet a kovászkészítéssel kezdődött, amely – főleg, ha élesztő nélkül csinálták – az erjedés miatt több napot vett igénybe. A következő lépés a liszt szitálása volt, majd jött a kovász összekeverése a liszttel, ezután pedig a dagasztás. Ez is eltartott legalább két órát. Közben – többnyire száraz és az állatok által már lerágott kukoricaszárral („ízék") és ugyancsak száraz napraforgószárral („kóró") – befűtötték a kemencét, s ha elég forrónak találták, akkor kezdődött maga a sütés. A kenyérsütés lényegében mindig együtt járt a lángossütéssel. A lángos a pizzához hasonló lepény volt, amelyet melegen ettünk olvasztott zsírral megkenve és fokhagymával bedörzsölve. Amikor már jobban ment a sorunk, akkor tejföl is került a nyers tésztára, amit így sütöttek meg. Ha paradicsomszószt is tettek volna rá, akkor már majdnem olyan lett volna, mint a Margherita pizza. De nem tettek, úgyhogy maradtunk a tejfölös lángos elnevezésnél, melynek – a pizzához hasonlóan – főleg a közepe volt ízletes.

A kemencében sült friss házi kenyér nagyon finom eledel. Ezt magában, minden nélkül is jóízűen lehetett enni. Néhány nap után azonban kezdett keményedni és morzsalékossá válni, úgyhogy egy hét után már jóval kevésbé kívántam. Addig azonban – olykor disznó- vagy kacsazsírral megkenve, máskor olajjal meglocsolva, paprikával és sóval ízesítve, továbbá édes változatban: szilva- vagy sárgabaracklekvárral megkenve vagy egyszerűen csak bevizezve és porcukorral meghintve – előszeretettel fogyasztottam. Bár igazán nem voltunk gazdagok, a kenyérrel soha nem kellett takarékoskodnunk. Arra többször figyelmeztettek, hogy a kolbászból mennyit illik, és mennyit nem illik fogyasztani, s hogy a sonkából mekkora szeletet vágjak. A kenyérből azonban annyit ettem, amennyit akartam. A kenyér a felnőttek étrendjében is fontos szerepet játszott, bár ők, a gyerekektől eltérően, étkezések közben ritkán éltek vele. A szalonnához, füstölt sonkához, kolbászhoz és aludttejhez azonban – hagyma vagy zöldpaprika kíséretében – mindig fogyasztottak, és nem kis mennyiségben.

Tejjel, cikóriakávéval vagy tejeskávéval párosítva a kenyér emellett gyakori reggeli, sőt vacsoraétel is volt. A friss, puha kenyeret nem, de a többnaposat általában belevagdostuk a tejbe és kávéba, majd miután kicsit megázott, kanalazva fogyasztottuk el.

Famíliánk – a parasztcsaládok többségéhez hasonlóan – tehát még a 20. század közepén is nagymértékben önellátó volt. A helyi kis boltba lényegében csak cukorért, olajért, ecetért, élesztőért, gyufáért és rudacskákba csomagolt cikóriakávé-pasztillákért jártunk. Lisztért, kenyérért, gyümölcsízért és száraz húsáruért, amit a parizeren kívül nem is nagyon árultak, soha. Még dohányért is csak ritkán, mert nagyapám – noha ez tilos volt – többnyire ezt is vetett a kukorica közé, s miután jól megszárította, maga vágta össze magának a küszöbön. A boltban, melyet az 1930-as évekig Grünhut Jakab, azután pedig az ugyancsak idegenből beköltözött Horváth család valamelyik tagja (az 50-es években Panci néni) működtetett, az élelmiszerek mellett árultak szöget, drótot, tűt, cérnát, pántlikát és több más olyan árucikket, melyekre a háztartásokban nap mint nap szükség lehetett. Ahogy nagyobbacska lettem, olykor engem szalajtottak el ezért-azért, amiért általában elismerést vártam és kaptam. Jutalmam a fogak ellenálló képességének kipróbálására különösen alkalmas stolverkből, darabka krumplicukorból vagy törökmézből, esetleg 10 deka savanyú cukorból állt. Árultak ánizsos medvecukrot is – mi bocskorszíjnak hívtuk –, ám erre csak végső esetben fanyalodtam. Az alkoholos folyadékkal, vagyis sósborszesszel töltött, üveg formájú kis cukorkákat („Diána") viszont titokban többször kipróbáltam, és ezek ízlettek is. Az 1950-es évek közepén jött divatba a Bambi, a 2–3 decis csatos üvegben árult málna- vagy citromízű édes folyadék. Különleges alkalmakkor a többi gyerekkel együtt ebből a gyümölcsöt nemigen látott cukros vízből is kaptam egyet-egyet. Nyaranta a fagyi volt az egyik legkívánatosabb édesség, amely heti egy vagy két alkalommal oldalkocsis motorkerékpáron érkezett Kalocsáról. Két fajtája volt: citrom és vanília, s egy gombóc 50 fillérbe került. Nem emlékszem rá, hogy két gombócnál valaha is többet kaptam volna egyszerre. A másik pedig a görögdinnye, amelyet homokhátsági termelők árultak előbb lovas kocsiról, később már a traktor utánfutójáról vagy teherautóról. A fagyis és a dinnyés egyaránt a házunk előtti sarkon telepedett le, ahonnan eső esetén is gyorsan távozni tudott. Ez a körülmény érdemben elősegítette ezekhez a nyári csemegékhez való hozzájutásomat. Nagyon nagy rosszaságot kellett elkövetnem ahhoz, hogy bármelyiket megvonják tőlem.

Cipőt, csizmát és a férfiak felső ruhadarabjait, valamint a nők gyapjúból készült vállkendőit („berlinerkendő", illetve „nagykendő") vásárokon és a kalocsai szaküzletekben lehetett beszerezni. A nők színes felsőszoknyái, pruszlikjai és ingvállai viszont helyben készültek, ezekhez csak az alapanyagot vásárolták Kalocsán vagy vásárokban. Időnként termesztettünk kendert, amiből lepedők, alsószoknyák és alsógatyák lettek. A kender feldolgozása rendkívül bonyolult folyamat volt, amely a nyüvéssel kezdődött, majd egy-másfél hetes áztatással folytatódott. Ezt követte a szárítás, majd a törés és a szöszhúzás. A szöszből fonál készült, ebből pedig szőttes. Ez utóbbit szövőszéken állították elő, amivel sem mi, sem a szomszédjaink nem rendelkeztek. Úgyhogy a vászonkészítés befejező fázisát többnyire erre szakosodott sváb – hajósi vagy császártöltési – családok végezték el. Az így készített lepedő durva, de elnyűhetetlen volt. Az alsógatya valószínűleg szintén, de gyerekkoromban ez már kezdett kimenni a divatból. Tavasztól őszig nagyapám, apám és én is üzletben vásárolt rövid szárú fekete klottgatyát, télen pedig „parkétból" (barhentből) készült hosszú szárú alsónadrágot viseltünk. Tinédzserkoromban pedig már a teljesen „urbánus" fehér jégeralsó is feltűnt.

A férfiak ruhaviselete ekkor már alig különbözött a városiak öltözékétől. Az esküvőjük előtt, 1950-ben készített fényképen édesanyám még minden tekintetben a korának és státuszának megfelelő népi ruhadarabokat viselte: konttyá rendezett és csonttűvel összefogott haját mindkét oldalon kakastaréjszerű bokrétákat formázó pántlikák díszítették, halvány rózsaszín réklijén virághímzések tarkállottak, derekát a rétegesen viselt és térdközépig érő szoknyák mellett kivehetően még egy farpárna („turcsi") is kiemelte; lábait úgynevezett babos harisnya fedte, s fekete lakkcipőjét patenttal záródó vékony bőrszalag szorította a lábfejéhez. Édesapám viszont a kor városi divatjának teljesen megfelelő, felül dupla gombolású sötét öltönyt viselt begombolt nyakú fehér inggel. Az egyetlen különbség a nyakkendő hiánya volt.

1955–1957

4-5 éves koromtól megszaporodnak a konkrét, viszonylag pontos helyhez és időhöz köthető emlékeim. Az első 1955. szeptember elejére datálható, amikor a szokásos országos mezőgazdasági vásár bemutatói zajlottak

a fővárosban. Valami oknál fogva a vidékiek kedvezményes vasúti jeggyel utazhattak az eseményre. Édesanyám ezt a lehetőséget használta fel arra, hogy az oroszlányi szénbányában raboskodó apámat, akit elítélése óta nem láttam, és akire alig emlékeztem, meglátogassuk. Félórás gyalogút után Öregcsertőn szálltunk vonatra, s kiskőrösi átszállással érkeztünk Budapestre, ahonnan busszal utaztunk tovább Oroszlányba. Hogy édesanyám, aki addig egyszer sem lépte át a kalocsai járás határát, mindezt hogyan oldotta meg idegösszeomlás nélkül, rejtély.

Édesapám akkori arcát és gesztusait nem tudom felidézni. Homályos emlékképeim vannak csupán. Egy hosszú asztal, amelynek egyik oldalán ültünk mi, velünk szemben, az asztal túlsó felén pedig csíkos ruhában a rabok, köztük édesapám. De lehet, hogy ezt csak utólag gondolom így. Rémlik, hogy a szobáját is megmutathatta, amelyben katonásan bevetett vaságyak sorakoztak. Sőt, még valami üzletfélében is megfordultunk, ahol édesapámtól egy búgócsigát és egy műanyagból készült, forgatható kis körhintát kaptam. A fegyelmező zászlóalj tagjai ugyanis részesültek valami szerény javadalmazásban, amit kiegészítő táplálékra, könyvekre és egyéb ajándéktárgyakra költhettek.[56] Abból, amit a szüleim egymásnak mondtak, semmire sem emlékszem, s arra sem, hogy én miként viseltem ezt a 4 éves gyerek számára nyilván felfoghatatlan helyzetet.

Távozóban egy drótkerítésen át néztük, hogy a focipályán feláll két csapat, s az egyikből valaki integet nekünk. Anyám felemelt, és én is integettem. Aztán jött a busz, amelyre csak nagy nehezen fértünk fel. Sok hazafelé tartó látogató tolongott a beszállásnál, akiknek a többségét nem érdekelte, hogy édesanyám „gyerekkel van", és messzire igyekszik. A sofőr segítségével, akit meghatott anyám rimánkodása, végül mégiscsak felkerültünk. Odafelé egy budapesti tömegszállón töltöttük az éjszakát, amelyet hosszú keresgélés és villamosozás után találtunk meg Soroksáron, a visszaúton pedig – sokakhoz hasonlóan – egy padon aludtunk a Keleti pályaudvaron, ahonnan másnap reggel indult a vonat Kiskőrös felé. Amíg el nem álmosodtam, a búgócsigámmal és a forgatható körhintámmal játszottam, majd fejem édesanyám ölébe hajtva elaludtam. Ezt a számára kalandos utat ő minden bizonnyal sokkal inkább értem, semmint magáért vállalta.

[56] Marschal Adrienn: *Elítéltek szénbányákban. Táborok Csolnokon, Oroszlányban és Tatabányán.* Budapest, 2020, Argumentum, 109–120.

1956-ból már egy egész sereg kép él az emlékezetemben. Az első a télutóhoz kötődik, amikor a Duna alsó szakaszán a gátak ellenére árvízveszély alakult ki. Ennek egyik oka a februári rendkívüli hideg volt, amelynek következtében Kalocsától délre a folyam napokra befagyott, a másik pedig az Alpokban hirtelen bekövetkezett enyhülés és a németországi esőzések, amelyek szokatlanul nagy olvadásos áradást idéztek elő. E két tényező miatt a Duna magassága és vízhozama minden korábbit felülmúlt. Bár március elején már 38 ezren dolgoztak a gátakon, a folyó mégis kilépett medréből. 74 ezer kat. hold került víz alá, és a Duna menti települések lakosságának egy részét kitelepítették. A gátak megerősítéséből az alsómégyi férfiak is kivették a részüket; a teherautók, amelyek reggel vitték, este hozták őket, a házunk előtt fordultak meg. Emlékszem arra is, hogy az iskolában hajléktalanná vált vagy a veszélyzónából kitelepített családokat helyeztek el, s a tanítás néhány napig vagy talán egy-két hétig szünetelt. A községi tanács Végrehajtó Bizottsága március 26-án, az árvíz levonulása után megállapította, hogy a „község nagyon komolyan részt vett az árvízvédelmi munkákban", s remélte, hogy a károsultak megsegítésére indított gyűjtés is eredményes lesz.[57]

Április első napjaiban levelet, pontosabban kis csomagot hozott a postás, aki hetente kétszer-háromszor járt ki Homokmégyről Alsómégyre. A csomagban vékony kis könyv lapult: Jankovich Ferenc *Szalmapapucs* című verses gyerekkönyve Győri Miklós és Repcze János színes rajzaival. A könyv első oldalán tintával írt ajánlás: „A legjobb Kisfiúnak – Nácinak – Szeretettel Édesapjától. 956. márc. 30." Az ötödik születésnapomra időzített olvasni- és nézegetnivaló, amely egyenesen Oroszlányból érkezett, első saját könyvem lett, amelyet a sok költözés ellenére a mai napig megőriztem. Jankovich Ferenc „kispajtásoknak, úttörőknek" ajánlott verseskönyvét a következő hónapokban számtalanszor a kezembe vettem. Nézegettem a képeket, és esténként rimán-

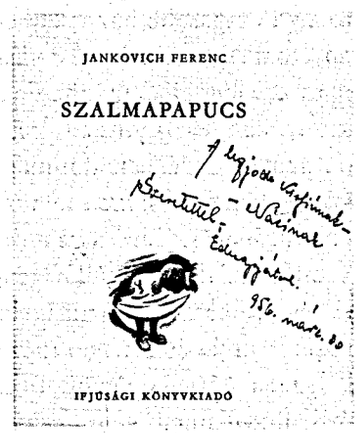

Első meséskönyvem

[57] MNL BKML. Homokmégy. Végrehajtó Bizottság jegyzőkönyvei, 1956. március 26.

kodtam, hogy olvassanak fel belőle. Erre leginkább édesanyám volt kapható, nagyszüleim, akik még inkább hadilábon álltak a betűkkel, jóval kevésbé.

Jankovich a népi írókhoz és Kodály Zoltánhoz kötődő művelt literátor volt, aki az Eötvös Collegium tagjaként magyar–francia szakos tanári diplomát szerzett, majd a Klebelsberg által kiépített ösztöndíjrendszernek köszönhetően az 1930-as évek első felében két évet tanult a Sorbonne-on, az École Normale Supérieure diákjaként. Hazatérve a KALOT érdi népfőiskoláján tanított, és irodalmi munkásságáért 1939-ben és 1942-ben is Baumgarten-díjat kapott. 1945-ben ő írta a népi kollégisták indulójának a szövegét, amelyet ebbe a kötetbe is felvett. A kétszer négysoros versel *(Sej, a mi lobogónkat...)* ekkor találkoztam először, de – mint erről még lesz szó – nem utoljára. Forradalmi lelkületű fiatalként az 1970-es és még az 1980-as években is sokszor énekeltem ezt a moldvai magyar népi ének dallamára írt szöveget hasonló beállítottságú barátaimmal. Addig azonban még sok időnek kellett eltelnie; kisgyerekként inkább a medvéről, a mókusról, a tyúkról és a rókáról, a gerlékről, a hópihékről és a három obsitosról szóló versikék ragadták meg a fantáziám, amelyeket egy idő után édesanyám is betéve tudott, és én is. A betűk egy részét és a betűk összeolvasásának a technikáját ebből a könyvből tanultam meg egy évvel azelőtt, hogy iskolába mentem volna.

1956 nyarán óvoda nyílt a faluban. Pontosabban gyermekmegőrző hely az egyik tágasabb háznál, ahová – minden bizonnyal azért, hogy nagyanyámat tehermentesítsék – engem is beírattak. Fél napig bírtam. Az ebéd utáni csendes pihenőt kihasználva, amikor társaim a besötétített szobában szunyókáltak, a nyitott ablakon át kereket oldottam. Fejlett tulajdonosi öntudattal kispárnámat is magammal vittem. Kicsit féltem, és befelé valószínűleg sírtam is, mert a falu túloldaláról kellett hazatalálnom egyedül. Nyáridő lévén, amikorra a mezei munkák dandárja esett, emberekkel nemigen találkoztam, s ha igen, törlődött az emlékezetemből. Nagyanyám elképedt arca azonban ma is előttem van. Nem kellett semmit mondanom, szipogásomat és a magamhoz ölelt kispárnát látva gyorsan felfoghatta a helyzetet. Magához vont, megsimogatta a fejemet, és többet nem kellett óvodába mennem.

A következő filmkocka az október végi napok egyikét idézi. Valamelyik „fölvégi" háznál lakodalom zajlott, s én a többi gyerekkel együtt ott bámészkodtam a kerítésen kívül. Néztük a táncolókat, s vártuk, hogy egy-egy

csirkecombbal vagy süteménnyel megkínálnak bennünket a háziak. Ez egyszer annak rendje és módja szerint meg is történt, de bíztunk benne, hogy egy fél óra, óra múltán újra körbehordozzák a tálakat. Erre azonban hiába vártunk. Már sötétedett, amikor egy viharkabátos férfi fölállt egy székre, és mindenki által jól hallhatóan bejelentette: Pesten lőnek, kitört a forradalom. A zene elhallgatott, a táncoló párok szétrebbentek. A meghívott vendégek csöndben megvacsoráztak, és a lakodalomnak vége lett. Ezekre az október végi, november eleji napokra, amikor már kevesebb munka volt a határban, és az újbor is kiforrta magát, de még nem esett le a hó, több lakodalmat szoktak időzíteni. Ez most is így történt. Nagybátyám és ángyom – ugyancsak egy Greksa – november 10-én keltek egybe. A szokásos rituálén az országban történtek hatására mindössze annyit változtattak, hogy a zene a továbbiakban sehol sem hajnalig, hanem csak 10 óráig szólt.

Röviddel ezután, szintén október legvégén vagy már november elején történhetett, hogy egyik este Pista bátyám jelent meg az ajtónk előtt, s miután benyitott, felszólított bennünket, hogy ne ijedjünk meg, nem egyedül jött, hanem a bátyjával: édesapámmal. Arról, hogy hogyan került Oroszlányból haza, apám nekem sohasem beszélt, ahogy a bányában töltött évekről sem. Ugyanúgy hallgatott, mint nagyapám a doni kalandjairól. A fennmaradt dokumentumokból és Marschal Adrienn kiváló munkájából azonban elég pontosan tudható, hogy mi történt. Az oroszlányi szénbányában a helyi bányászok mellett kicsit több mint ezer fegyenc dolgozott. Ezek egy részét politikai okokból – tiltott határátlépés, fegyverrejtegetés, izgatás, szervezkedés stb. – ítélték el, másik részüket gazdasági bűncselekmények – társadalmi tulajdon elleni vétség, élelmiszer-rejtegetés, terv nem teljesítés stb. – miatt. Viszonylag magas volt az erőszakos, illetve élet elleni bűncselekményt, továbbá rablást és fosztogatást elkövetők, köztük a visszaeső „nehéz fiúk" száma. Értesülve a pesti eseményekről, október 26-án a rabok kokárdákat és nemzeti színű zászlókat kezdtek gyártani, majd megindultak a kerítés és a főkapu felé. Mivel a felszólítás ellenére sem álltak meg, az őrség parancsnoka tüzet vezényelt, amelynek következtében egy – más forrás szerint három – elítélt meghalt, néhány pedig megsebesült. A rabokat ez megrettentette, és átmeneti visszavonulásra késztette. A forradalom városi vezetőivel és a bányászokkal együttműködve másnap azonban ismét forrongani kezdtek, különösen miután észlelték, hogy a Budapestről kapott parancs értelmében a táborparancsnok nem fog

lövetni. Visszakövetelték és -kapták polgári ruháikat, és az egyre bizonytalanabb őrökkel mit sem törődve kezdték elhagyni a tábort. 27-én estére lényegében mindenki elment, s szétszóródott az őrség is.

A kiszabadult oroszlányi rabok több részre szakadtak. Néhányan a határ felé vették az irányt, és elhagyták az országot, mások egy busszal Pusztavám felé indultak, ismét mások a közeli Csolnok felé igyekeztek, hogy az ottani rabtábor elítéltjeit is kiszabadítsák. A többség azonban Budapestre tartott, részben hogy onnan utazzon haza, részben hogy segítse a felkelőket. Utóbbiak a pilisszentiváni bányászbrigáddal együtt a Széna tériekhez csatlakoztak. Édesapám azonban nem ezt tette, hanem – nem tudni, hogyan és melyik útvonalon – hazafelé tartott, és az év hátralevő heteit – mindenki örömére – itthon töltötte.[58]

Röviddel édesapám hazaérkezése után történt, hogy idegen emberek jelentek meg nálunk – egyikük Györki István, a tanácsi kirendeltség vezetője, 1959-től Homokmégy község tanácselnök-helyettese, majd 1960-tól 1964-ig tanácselnöke volt –, akiknek a kérésére szüleim lehozták a padlásról a valamiért – talán édesapám büntetése, talán az adótól való mentesülés miatt – lepecsételt rádiót, és megpróbálták szóra bírni. Sokáig tekergették a gombokat, ám azt, hogy sikerült-e valamelyik adót megtalálniuk, s ha igen, okosabbak lettek-e ezáltal, nem tudom.

Ezekben a november eleji napokban történt, hogy egy lőnyomokkal teli vöröskeresztes mentőautó állt meg a házunk előtt. Az autó egyik géppisztolyos utasa hangosbeszélőn tájékoztatta a falu lakóit, hogy az oroszok megtámadták Magyarországot, a védekezéshez minden emberre szükség van, menjen velük, aki csak tud. Senki sem tudott, pontosabban senki sem akart. Az alsómégyiek, gondolom, ahogy a vidékiek többsége, rokonszenveztek a pesti felkelőkkel, de a fegyveres harchoz nem fűlött a foguk. Maguk helyett élelmet – csirkét, tojást, kenyeret – küldtek a felkelőknek. Vagyis pont fordítva jártak el, mint az 1741-es magyar országgyűlés nemesei: ők életüket és vérüket ajánlották fel Mária Teréziának, de zabot nem akartak adni, az alsómégyiek bőséggel küldtek „zabot", de az életüket nem kívánták kockára tenni. Paraszti óvatosság? Igen, az, amelyre az évszázadok tanították meg ezt a mára sajnos teljesen kiveszett szívós emberfajtát.

[58] Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban ÁBTL). 1.6. II/8. Monográfiák, 18. köt. Tájékoztatás a rabok októberi erőszakos kiszabadításáról. Vö. Marschal Adrienn: *Elítéltek szénbányákban*, i. m. 91., 168–171.

Arra, hogy a forradalomnak mikor és hogyan lett vége, nem emlékszem. Csak arra, hogy egyik este a házunk végéből néztük a látóhatár peremén villódzó fényeket. A katonaviselt férfiak szerint ágyúk torkolattüzeit láttuk, amelyekkel valószínűleg nem a fővárost, hanem a hozzánk jóval közelebbi Sztálinvárost lőhették. Napok vagy talán hetek múltán két férfi zörgetett az ablakunkon. A jugoszláv határ felé igyekeztek, és szállást kértek éjszakára. Nagyapám asztalhoz ültette és megvacsoráztatta őket, majd egy-két pohár bor elfogyasztása után ki-ki nyugovóra tért. Bár nem tudtam, hogy pontosan miről is van szó, a pisztollyal felszerelt idegenek látványa miatt nagyon éberen aludtam. Így jól emlékszem rá, hogy nagyapám már pirkadat előtt felköltötte a két jövevényt, s az addigra befogott kocsijával elfuvarozta őket a Kecelt Császártöltésen át Bajával összekötő kövesútig, ahová egy földút vezetett tőlünk. Sohasem tudtuk meg, hogy mi történt velük. Valószínűleg átjutottak a határon, de az is lehet, hogy a határőrök karjaiba futottak, mint az a férfi, aki az utcán hallott szerb szavak alapján Csávolyon azt hitte, hogy már Jugoszláviában van, és a magyar rendőrőrsre bekopogva gyanútlanul menedékjogot kért.[59]

1956 utórezgései közül több esemény is megmaradt az emlékezetemben. Az egyik falubelit valaki feljelentette fegyverrejtegetésért, ami megfelelt a valóságnak. A puskára a padláson találtak rá. Mivel statárium volt, az illetőt többévi börtönre ítélték, ahonnan megtört, magába roskadt emberként tért haza az 1960-as évek elején. A másik: a falu északi, Öregcsertő felé eső részén több olyan derékig, nyakig érő tavacska vagy inkább nagyobb gödör (Kisgódának, Nagygódának, Csibagódának, Sasigódának nevezett „kobolya") – a lecsapolások előtti régi világ emlékei – volt található, amelyeket télen csúszkálásra, szánkózásra és korcsolyázásra, nyáron pedig fürdésre és libaúsztatásra használtunk. Ezekben mászkálva egyikünknek beleakadt a lába valami vasdarabba, amelyről a felszínre emelve kiderült, hogy dobtáras géppisztoly. Valaki, talán egy Jugoszlávia felé menekülő harcos vagy egy dezertőr sorkatona egyszerűen a vízbe dobta. Az, hogy egy falubeli szabadult volna meg tőle ily módon, valószínűtlen. Alsómégyen ugyanis annyiból állt a forradalom, hogy a falu egyetlen vöröskatonájának, aki nem is a Magyar, hanem első világháborús hadifogolyként a Szovjet Vörös Hadseregben szolgált, egyik éjszaka téglával beverték az ablakát. No meg annyiból, hogy az összes környékbeli téesszel együtt az alsómégyi

[59] Térkép nélkül indult el. *Kalocsa és Vidéke*, 1957. február 1.

Felszabadulás is feloszlott. Mint 1957 elején a helyi sajtó megírta: „a nincstelenek dolgoztak volna tovább", ám a téeszbe „befészkelődött nagygazdák megmutatták igazi arcukat". Kijelentették, hogy „őket nem érdeklik a kisparasztok, mindenki boldoguljon most már úgy, ahogyan éppen tud".[60]

Édesapám 1957 elejéig maradt itthon. A rádió és az újságok felszólításainak engedelmeskedve ekkor jelentkezett a kecskeméti Megyei Bíróságon, ahonnan hazatérve örömmel újságolta: vissza kell térnie Oroszlányba, de csak rövid időre. Így is lett. A két és fél év elteltével, de lehet, hogy már előbb, valamikor 1957 nyarán végleg hazajött felpakolva ajándékokkal. Mindenki kapott egy vagy több dedikált könyvet. Édesanyám többek között Horváth Ilona először 1955-ben megjelent szakácskönyvének második, bővített kiadását, amely jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a következő években étrendünk változatosabbá vált. Édesanyám ebből tanulta meg, hogy a szilvából és a sárgabarackból nemcsak keménnyé főtt lekvárt lehet előállítani, hanem gyümölcsdarabokat tartalmazó kocsonyás dzsemeket is. Ezután vált gyakori nyári eledelünkké a lecsó, amit általában rizzsel és füstölt szalonnadarabkákkal (jobb napokon kolbásszal) készített, de olykor egyszerűen csak tojással. És a példákat sorolhatnám tovább; miközben édesanyám főzött, sokszor láttam a konyhaasztalon kinyitva ezt a könyvet. Szakácskönyvtől szokatlan módon a második kiadásban Horváth Ilona nagyon hasznos tanácsokat adott a foltok eltávolítását és a ruhaneműk vasalását, sőt a lakásban élősködő rovarok elleni védekezés módszereit illetően is. Hangyák ellen gipszet és petróleumot javasolt, amelyekből háztartásunkban csak az utóbbit tartottuk, legyek ellen pedig, amelyek tavasztól őszig az állatok miatt szerfelett nagy számban mutatkoztak mindenütt, és mindenre rászálltak, gyantás légypapírt. Ez ugyan pénzbe került, viszont sokkal hatékonyabb volt, mint az addig használt légycsapó. Kalocsán mindig, de többnyire a helyi vegyesboltban is beszerezhető volt.

Nagyapám és nagyanyám Móricz-műveket kaptak, abból az akkortájt induló sorozatból, amelynek egyes kötetei kemény táblás, vásznat utánzó kék műanyag borításban és a szerző préselt portréjával jelentek meg. Ezek közül kettőre emlékszem: a *Jobb, mint otthon* címűre, illetve a *Sáraranyt* és *Az Isten háta mögöttet* együtt tartalmazó kötetre. Nagyszüleim, akik addig csak kalendáriumot és imádságoskönyvet (nagyapám azt sem) vettek

[60] Igazságot a nincsteleneknek. *Kalocsa és Vidéke*, 1957. január 29.

a kezükbe, kellően meg voltak hatódva, akkora erőfeszítésre azonban, hogy végig is olvassák őket, bizonyosan nem vállalkoztak. Idővel több más, valószínűleg szintén édesapám révén hozzánk került, 14 vagy 16 éven felülieknek ajánlott könyvvel, például Dickens *Dombey és fiával* és Gárdonyi *Ida regényével* együtt az én alakuló házi könyvtáram becses darabjaivá váltak.

„Legjobb kisfiúként" én ezúttal is megkülönböztetett figyelemben részesültem. Több meséskönyvet kaptam, melyek közül Benedek Elek újra kiadott két kötetére, az 1955-ben megjelent *Többsincs királyfira* és az 1956-os *Világszép Nádszál kisasszonyra* emlékszem. Később megkaptam „Elek apó" 1958-ban kiadott harmadik gyűjteményét, *A vitéz szabólegény* címűt is. Legkedvesebb meséskönyvem azonban nem ezek egyike, hanem a Grimm testvérek ugyancsak 1955-ben, Rónay György fordításában megjelent „legszebb meséit" tartalmazó kötet lett, benne a *Jancsi és Juliskával*, *Hüvelyk Matyival*, *Babszem Jankóval*, *Hamupipőkével* és *Hófehérkével*. Egy-két év múlva, amikor már jól tudtam olvasni, ezeket ugyanolyan áhítattal és rajongással lapozgattam, mint korábban Jankovich Ferenc képes *Szalmapapucsát*. A könyvek mellett azonban még valamit kaptam: egy kék színű, kétkerekes, férfiváz nélküli, akkori méretemnek megfelelő kis biciklit. Ilyet a faluban addig senki sem látott. Észlelve játszótársaim irigy pillantásait, emiatt kicsit röstelkedtem is, és alkalmanként kölcsönadtam nekik egy-egy fordulóra.

1957 nyarán úgy látszott, hogy végre teljes lesz a család. Ez azonban csak néhány hónapig tartott. Mivel nagyapám és apám földjei együttesen sem igényelték két férfi munkaerejét, az oroszlányi szénbánya pedig – fegyencek hiányában – kereste a munkaerőt, a családi tanács úgy döntött, hogy apám visszamegy a bányába, ám immár rendes – az alsómégyi napszámbérek két-háromszorosát kitevő – fizetésért. Így is lett. A következő két-három évben apámat ezért továbbra is csak ritkán, általában kéthetente láttam. Péntek délután, este érkezett haza, és vasárnap délután utazott vissza. Az öregcsertői vasútállomásra többször én kísértem el biciklivel, hogy aztán az övével együtt kerekezzek haza. A pénz, amit keresett, sokat lendített rajtunk, ám normális családi életet így továbbra sem éltünk. 1959–1960 táján ezért feladta az ingázást, és a környéken próbált havi fizetéses állást találni magának. Dolgozott a Vízgazdálkodási Társulatnál, amely a kanálisrendszert és a Bágert tartotta karban, majd a Kalocsai Állami Gazdaságban, ám tartósan egyik helyen sem tudott gyökeret verni.

1956 utótörténetéhez tartozik, hogy 1957 nyarán vagy őszén kezembe kerültek a Kádár-rendszer négyrészes propagandakiadványának *(Ellenfor-*

radalmi erők a magyar októberi eseményekben), az úgynevezett fehér könyveknek az első kötetei. Az ajándékozó azonban ez esetben nem édesapám, hanem a már említett kirendeltségvezető volt, aki egészen közel, nagybátyámék háza mellett lakott. Úgyhogy útja gyakran vezetett el mellettünk. Akkor is, amikor a Csintován lévő munkahelyére, a tanácsi kirendeltségbe igyekezett, vagy onnan jött, és akkor is, amikor reggel buszra szállt előttünk, délután pedig hazaérkezett. Egy alkalommal a házunk előtti árok partján üldögéltem, amikor kezembe adta a sorozat első darabját. Majd később a másodikkal s talán a többivel is megajándékozott.

A kiadványok szerkesztőinek (Betlen Oszkár, Nemes Dezső stb.) a célja az volt, hogy a Köztársaság téri lincselések valóban borzasztó jeleneteinek és a szedett-vedett ruhájú, cigarettával a szájukban és fegyverrel a kezükben pózoló felkelők fényképeinek a közlésével alátámasszák azt a hivatalos véleményt, mely szerint a forradalom köztörvényes bűnözők, nagyvárosi csavargók, utcalányok és különböző „reakciós" elemek műve, célja pedig az 1945 előtti kapitalista világ, a „régi rend" visszaállítása volt. Annyira, hogy ezeket az üzeneteket megértsem, ekkor még nem tudtam olvasni. A képekhez azonban újra és újra visszalapoztam, és a fegyveres felkelőket akkori eszemmel és szememmel egyáltalán nem találtam visszataszítónak. Inkább csodálattal vegyes tiszteletet ébresztettek bennem. Leginkább a Corvin-köziekhez tartozó Falábú Jancsi (Tuskólábú), vagyis a többszörösen büntetett előéletű Mesz János maradt meg az emlékezetemben, akinek a felsőtestét szinte beborította egy géppuskaheveder, a nyakából egy távcső, a válláról pedig egy karabély lógott, miközben a kezében egy dobtáras géppisztolyt tartott, az övéből pedig nyeles kézigránátok kandikáltak kifelé.

Az utolsó emlékem jóval későbbi: Nagy Imre és társai 1958-as kivégzésének a híre. Erről a rádióból értesültünk, napilapot sem mi, sem a rokonaink és az ismerőseink nem járattak. A rövid közlemény megrendítette az embereket, ám senkit sem ösztönzött ellenállásra vagy akár csak tiltakozásra. A történteket sorsszerűségként fogták fel, és igazolva látták 1956-os óvatosságukat. A Kossuth-címeres jelvény, amelyet egyik unokabátyámtól (Greksa Lajos) kaptam valamikor 1956 végén vagy 1957 elején, ekkor került le véglegesen ünneplőruhám kabátjának a hajtókájáról. A forradalom visszavonhatatlanul véget ért. Fakuló emléke azonban még sokáig velünk maradt. Erről elsősorban az újvidéki (hivatalosan Novi Sad-i) magyar rádió *Szív küldi szívnek szívesen* című vasárnapi műsorában elhangzó üzenetek és dalok gondoskodtak, amelyeket a „disszidáltak" itthon maradt rokonaiknak, barátaiknak küldtek. Utóbbiak közül kettőt nem feledek el soha: az úgynevezett *Honvágydal*t (Oly távol, messze van hazám...) s a Doris Day *Que sera sera* című filmslágeréből magyarított *Ahogy lesz, úgy lesz*t. Koncz Zsuzsának köszönhetően utóbbi, amit akkor Hollós Ilona énekelt, később is nagyon népszerű volt. A *Honvágydal* ugyancsak külföldi eredetű. Először az amerikai Dean Martin énekelte *Memories Are Made of This* címmel 1955 őszén, majd németül *Heimweh Lied* címmel az ugyancsak amerikai, de osztrák származású Freddy Quinn 1956 tavaszától. Mindkét változat hetekig vezette az amerikai slágerlistákat. Magyarra – a német változat alapján – Gommermann István ültette át. Furcsa véletlen, hogy a Magyar Rádió éppen 1956. október 23-án készítette el a felvételt. Először a szövegíró felesége, Boros Ida énekelte, majd miután férjével együtt ő is „disszidált", ezt is Hollós Ilona népszerűsítette.

Iskolám, tanítóim és tankönyveim

1957 nagy eseménye iskolakezdésem volt – hivatalosan természetesen szeptemberben, gyakorlatilag azonban már ez év tavaszán. Hogy ennek mi volt a pontos oka, én akartam-e menni, vagy szoktatás céljából küldtek, erre nem emlékszem. Arra viszont igen, hogy papundekliből készült táskával a hátamon, melyben a ceruza, a radír, egy füzet és egy könyv mellett a tízórai is elfért, reggelente peckesen vonultam a nagyokkal az iskola felé. És arra is, hogy olykor a felelőkre és a tanítói magyarázatokra figyeltem, olykor pedig rajzolgattam, vagy valamelyik meséskönyvemet, illetve az elsős olvasókönyvet lapozgattam. Az óvodától eltérően, amiről ma sem tudom, mi riasztott úgy meg benne, iskolába mindig szívesen jártam. Az első két osztályban kizárólag Romsics Jánosné Rigó Ilona tanított, aki 1955-ben állt munkába, harmadikban és negyedikben pedig ő és a férje, Romsics János, aki Homokmégyről jött a falunkba vőnek. Mindketten tanítóképzőt végeztek; a férj a gazdagabb Romsicsok közül származott, a feleség pedig annak a Rigó Károlynak volt az első unokatestvére, aki annak idején feleségével a gyűrűket kölcsönözte szüleimnek. A tanítás mellett mindketten kivették részüket a falu közéletéből is. A férj sportkört és önkéntes tűzoltó-egyesületet szervezett, a feleség varrókört indított.[61]

[61] Ma már nem „csudabogár". *Kalocsa és Vidéke,* 1958. július 19.

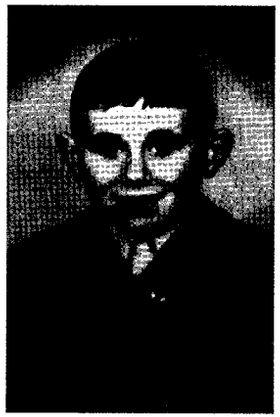

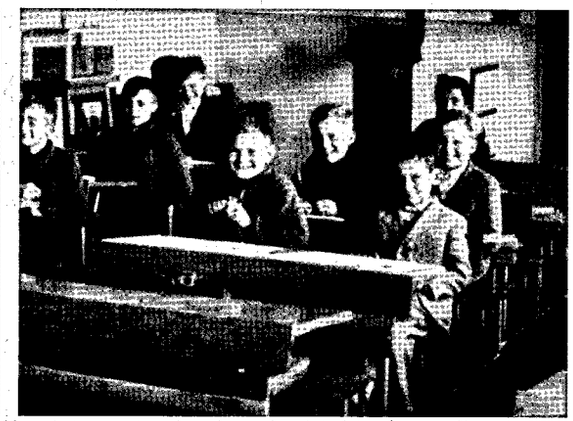

Így néztem ki 6 évesen, és ilyen iskolában kezdtem tanulni 1957 szeptemberében

Ugyanabba a Klebelsberg-iskolába jártam, ahová a háború előtt a szüleim. Kezdetben a berendezés is ugyanaz volt: olajos padlózat, ütött-kopott és összefirkált régi padok, a sarokban egy vaskályha és egy dézsában ivóvíz. Az épület bejárata előtt egy harangláb, amelynek harangkötelét ugyanaz a férfi húzogatta minden délben és az egyházi előírások szerint napjában olykor többször, aki a vasárnapi miséken a persellyel körbejárva a hívek adományait összegyűjtötte. Az épület végében két árnyékszéket helyeztek el, és egy téglás aljzatú vizeldét a fiúknak. Kézmosó természetesen nem volt, aki akart, egy artézi kútból pumpálhatott magának vizet. Mire felső tagozatos lettem, a régi berendezést új – sárga színű, lakkozott és vasvázas – padokra cserélték, a bejárat közelében pedig felszereltek egy ivókutat.[62]

Az iskola tanulóinak a száma közelített a 100-hoz, de azt általában nem érte el. 1951-ben például 93-an, 1961-ben 77-en jártak a 8 osztályba. Egy évfolyam létszáma tehát 10 fő körül mozgott. Nagyjából mi is ennyien – 5-en fiúk és 6-an vagy 7-en lányok – kezdtük az első osztályt 1957 szeptemberében. Úgy emlékszem, hogy az első és a második osztályban délelőtt, a harmadikban és a negyedikben délután folyt a tanítás. Amíg az egyik osztállyal foglalkozott a tanító néni, majd a tanító bácsi, addig a másik osztály önállóan tanult, illetve feladatokat oldott meg. Az önállóan

[62] Ezt 1959 végén határozta el a községi tanács Végrehajtó Bizottsága. MNL BKML. Homokmégy. Végrehajtó Bizottság 1959. október 20-i ülésjegyzőkönyve.

foglalkozó osztály tagjai persze többször megpróbálták kijátszani ezt a rendet. Előfordult, hogy „pókoztunk", s miután a betűk birodalmában otthonosan kezdtem mozogni, egyre gyakrabban az is, hogy a pad alatt olvastam. Mivel jó tanuló voltam – az első és a második osztályt egyaránt jeles eredménnyel zártam –, és a tanító nénihez, aki leányként a szomszédunkban lakott, át-átjártam ezért vagy azért, úgy emlékszem, hogy elnézően kezeltek. Mondhatnám, „kivételeztek" velem. Ennek ellenére én is részesültem fenyítésekben. Ezek egyikét, amikor kezünk összeszorított ujjait csépelték vonalzóval, „körmösnek" hívtuk. A másikat, amikor a fenekünket abriktolták ugyancsak vonalzóval vagy pálcával, miközben mi kétrét görnyedve a lábfejünket fogtuk, „bokafogásnak". Néha sírtunk, de maradandó lelki károsodás nélkül éltük túl a fegyelmezésnek ezt a mára idejétmúlt, sőt napjainkban már kifejezetten tiltott formáját. Az elméleti tárgyakból harmadik-negyedikben is jeles osztályzatokat kaptam, rajzból, énekből és testnevelésből azonban rendszerint négyest, és előfordult, hogy írásból és kézimunkából is. Így kitűnő sohasem lettem, jó rendű viszont kétszer is. A készségtárgyakkal minden igyekezetem ellenére a későbbiekben is sokat bajlódtam, ám mindhiába. Ügyetlennek születtem, és az is maradtam. Ennek egyik legemlékezetesebb bizonyítéka a Halom–Alsómégy „ifjúsági rangadó" volt, amikor a kapussal szemben állva és senkitől sem zavartatva is sikerült a kapu mellé rúgnom a labdát.

Az 1956-ban elfogadott új *Tanterv és utasítás* az általános iskolák oktatási és nevelési célját így határozta meg: „Az általános iskola alapvető feladata a tanulók kommunista nevelése, az oktató-nevelő munka egészét irányító céltudatos törekvés arra, hogy tanítványainkat a szocialista építés igényeinek megfelelően a munkásosztály, a párt ideológiája és politikája szellemében neveljük. Az egész iskolai oktató-nevelő munkát ennek az alapvető feladatnak kell alárendelni."[63]

Lapozgatva akkori iskoláskönyveimet könnyű megállapítani, hogy a világnézeti nevelés már az első osztályban elkezdődött. Az ábécé elsajátítása után Benjámin László verséből a felszabadulás, illetve április 4-e történelmi jelentőségéről, Hajnal Anna négysorosából pedig, amelyet különböző színű és öltözékű, egymással összefogódzó fiatalok kereteztek, a béke fontosságáról értesültünk. Egy rövid prózai szöveg május 1-je

[63] Idézi Simon Gyula – Szarka József: *A magyar népi demokrácia nevelésügyének története.* Budapest, 1965, Tankönyvkiadó, 122–123.

jelentőségét húzta alá, amikor az egész világon felvonulnak a munkások, és „ezzel hirdetik, hogy a világ dolgozói összetartoznak". Emellett megjelentek azonban olyan politikamentes üzenetek is, amelyek a természet védelmének (Benedek Elek: *Ne bántsd a fát!*), a hazaszeretetnek (Petőfi Sándor *Honfidal*ának néhány sora), az idősek megbecsülésének (Gárdonyi Géza: *A nagyapó*), valamint az anyák tiszteletének a fontosságát (Móricz Zsigmond, Fazekas Anna) közvetítették. És ezek mellett több kifejezetten ismeretközlő írás a természetről, az évszakokról és gépekről.[64]

A második osztályos olvasókönyvben ugyanezt a hármasságot fedezhetjük fel: ismeretközlés, általános emberi értékek és szovjetbarát-kommunista ideológia – ez utóbbi egyre explicitebb formában. A kötet a *Szózat* egy versszakával kezdődött, később a *Himnusz* néhány sora is megjelent, továbbá Petőfitől több hazafias és forradalmi versrészlet, köztük a bátor magyar huszárokról. A 20. század kizárólagos hősei azonban a szovjet katonák voltak, „akik kiverték hazánkból az ellenséget. Hősök voltak. Harcoltak értünk, hogy jól és szabadon élhessünk. Harcoltak mindanynyiunkért. Értetek, gyerekekért is, hogy vidáman éljetek, játszhassatok és szép iskolába járhassatok." *A felszabadulás ünnepére* címet viselő, aláírás nélküli szöveghez színes kép társult, amely egy nagyvárosi utcát ábrázolt sárga villamossal és az új Ikarus autóbuszokkal, vörös és nemzeti színű zászlókkal, továbbá egy nagy vörös csillaggal. Külön kis írás szólt Iványról, a „szovjet katonáról", aki a harcok során megmentett egy magyar kisgyermeket, akit aztán „cukorral, csokoládéval tömött". A tankönyv szerint a társadalmi helyzet rózsás: vörös zászlóval díszített körmös traktorok vonulnak szántani, és alattuk a magyarázat: „Itt már a nép keze / gondozza a tájat! / Lesz is rengető szép / kalásza búzának!" A téeszek prosperálnak, és mindenhol villannyal világítanak, nem úgy, mint régen, amikor „sötétben keltünk, sötétben feküdtünk, különösen téli estéken olvasásról, illetve tanulásról szó sem lehetett" *(Villanyfény mellett).*

Nem tudom, nem emlékszem, hogy hogyan fogadtuk, fogadtam ezeket a mindennapi tapasztalatainknak ellentmondó közléseket. S oktatóink arckifejezését sem tudom felidézni. Sokatmondó azonban, hogy az egész könyvből mi maradt meg bennem, és kísért el egész életemre: Móra Ferenc

[64] Gerlóczi Lajosné – Makoldi Mihályné: *ABC. Olvasókönyv az általános iskolák I. osztálya számára.* 2. kiadás. Budapest, 1957, Tankönyvkiadó. (Az 1954-es kísérleti tankönyvek alapján.)

két verse, *A cinege cipője* (Vége van a nyárnak...) és a kevésbé szomorú, inkább elégikus hangulatú *Sétálni megy Panka;* továbbá ugyancsak Mórától *A kis bice-bóca* című elbeszélés az apátlan-anyátlan és mankóval járó szegény kisfiúról, aki tanulni akar, de csak az iskolát fűtő kemence kuckójában jut számára hely, s akit a tanító bácsi és osztálytársai egyaránt megszánnak, és élelemmel halmoznak el. Valamint Móra remekei mellett Gárdonyi Gézától a *Micó* nevű anyamacska története, aki a lángoló házból hordja ki kiscicáit, mígnem az utolsókkal együtt maga is a tűz martalékává válik.[65]

A harmadikos olvasókönyv jóval több szöveget tartalmazott. Az évszakok váltakozásának versekre és mesékre támaszkodó bemutatása után az otthoni és az iskolai élet egy-egy jelenete következett Petőfi *(Füstbe ment terv),* Jankovich Ferenc *(Anyák napján)* és ismeretlen orosz szerzők tolmácsolásában. Itt kapott helyet *A vörös nyakkendő* című, szerző nélküli szöveg is, mely az úttörők jelképének megbecsülésére hívta fel a figyelmet egy szovjet kisleány példáján keresztül, aki a második világháború idején nyakkendője védelmében egy fegyveres német katonával is szembeszállt, és pattogó golyók tüzében menekült az erdőbe, a partizánok közé, hogy a háború végén győztesen és büszkén térjen vissza falujába. Tucatnyi szöveg foglalkozott nemzeti múltunk mitikus eseményeivel – főleg Móra, Gárdonyi, Jókai és Benedek Elek nyomán (*Rege a csodaszarvasról, Attila temetése, A fehér ló mondája, Lehel kürtje, Botond* stb.), majd nagyot ugorva ugyancsak tucatnyi 1848–1849 dicsőséges emlékével *Népünk szabadságharca* fejezetcím alatt. Rám biztos, de valószínűleg osztálytársaimra is ez utóbbiak hatottak leginkább: a *Nemzeti dal, A huszár* (Móricz Zsigmond), a *Haj ne hátra, haj előre* (Arany), és legfőképpen a *Hadnagy uram, hadnagy uram...* Gyulai Páltól. Ezeket a verseket, illetve versrészleteket betéve tudtam, ahogy az ugyanide sorolt 48-as dalokat *(Most szép lenni katonának, Kossuth Lajos azt üzente)* is. *A cinege cipője* és *A kis bice-bóca* emberségre, ezek hazaszeretetre és önfeláldozásra tanítottak.

És persze egyre jobban elmélyedtünk a szovjet múltban és a magyar munkásmozgalom történetében is. Április 4-e és május 1-je mellett harmadikban már felbukkant az 1919-es Tanácsköztársaság is, mégpedig a júniusi monitorlázadás „hősies" leverésének formájában. Megtudtuk

[65] Bertalan Ferenc – Vágó Elemér: *Olvasókönyv az általános iskolák II. osztálya számára.* 7. kiadás. Budapest, 1961, Tankönyvkiadó. (Az 1954-es kísérleti tankönyvek alapján.)

továbbá, hogy a szovjet bolsevikok 1917-ben hogyan foglalták el a Téli Palotát, hogy Lenin hogyan játszott a gyerekekkel, és hogy a forradalom előtt milyen volt a hajóvontatók élete. Az i-re Boldizsár Iván miniatűrje tette fel a pontot, amely a fasisztákat kiűző 1945-ös emberséges szovjet felszabadítókról szólt. Azokról, akik „tábori konyhán osztották a lakosságnak a meleg ételt, a jó kenyeret", majd „Később tehervonatokon érkezett az élelmiszer a felszabadító szovjet nép hazájából". Ráadásul a romok eltakarításában és a gyárak üzembe helyezésében is önzetlenül segédkeztek *(Szabad az út)*.[66]

A negyedikes olvasókönyv részben a hazai tájakat mutatta be Petőfi *(A puszta télen, A Tisza)*, Jókai *(A befagyott Balaton)* és mások, köztük Kisfaludy Károly *(Szülőföldem szép határa)* művei alapján; praktikus és hasznos ismereteket közölt a haszonnövényekről és a háziállatokról, továbbá minden korábbinál részletesebben foglalkozott a nemzeti múlttal. Ez a fejezet *(Képek hazánk múltjából)* a honfoglalással kezdődött, és az 1945-ös „új honfoglalással" *(Honfoglalás Pusztaszeren)* fejeződött be. A kettő között felbukkantak István király, IV. Béla, Hunyadi János, Mátyás király, Dózsa György, a kőszegi, az egri és a szigetvári várvédők, Rákóczi, Mikes Kelemen és a kurucok, Kossuth Lajos és Bem apó, majd a Tanácsköztársaság „dicsőséges napjai". A középkori magyar birodalmat építő Anjouk és a Habsburg-uralkodók közül azonban senki. Így konstruálódott meg az a nemzeti-függetlenségi harcainkat a 20. századi munkásmozgalommal összekapcsoló és mai fogalmainkkal nemzeti kommunista beállítottságúnak nevezhető történelemkép, amelyet a későbbiekben egyre bővebb és cizelláltabb formában tanultunk, és amelyet éppen ezekben az években kezdtek dekonstruálni Molnár Erik és munkatársai az MTA akkori Történettudományi Intézetében. Ez utóbbiról mi akkor természetesen semmit sem tudtunk, még csak nem is hallottunk róla. A végvári katonákért, a kurucokért, a márciusi fiatalokért és a hős honvédekért viszont lelkesedtünk – én legalábbis nagyon.

A „vörös farok" persze ebben a kötetben is helyet kapott. *A dolgozók élete régen és most* című fejezet a család szegénysége miatt gimnáziumi tanulmányait csak nagy nehézségek árán folytatni tudó Móra Ferenc megható önéletrajzi töredékével *(Szeptemberi emlék)* és a *Proletár fiú versével* (Ady) kezdődött, Nemecsek Ernő halálával és József Attila versével *(Mama)*

[66] Fényi András – Pálmai Kálmán: *Olvasókönyv az általános iskolák III. osztálya számára.* 2. kiadás. Budapest, 1957, Tankönyvkiadó. (Az 1954-es kísérleti tankönyvek alapján.)

folytatódott, s a szociáldemokrata, illetve kommunista Martos Flóra és Ságvári Endre mártírhalálának bemutatása után az 1948-ban közlekedni kezdő úttörővasút jelentőségének a kidomborításával zárult. Hazudnék, ha azt mondanám, hogy ezek a versek és történetek nem hatottak rám. Nagyon is hatottak, hiszen többnyire jól megfeleltethetők voltak azoknak az élményeknek, amelyeket otthonról hoztam magammal. Így lettem már tizenéves koromra a szegényekkel azonosuló és a gazdagokkal szemben gyanakvó, plebejus indulatoktól fűtött kócos kis lázadó.[67]

Az olvasókönyvek által sugalmazott történelem- és társadalomképet leginkább az énekórán tanult dalok erősítették, főleg a harmadik osztálytól kezdve. Másodikban nagyrészt még népdalokat tanultunk Kodály Zoltán és mások feldolgozásában, továbbá Weöres Sándor és mások megzenésített verseit (*Cifra palota, Brumbrum Brúnó, Fut, szalad a pejkó, Kiskarácsony, nagykarácsony* stb.), kiegészítve egy-két külföldi népdallal, például a francia eredetű *Hull a pelyhes fehér hó*val. A forradalmiságot a második osztályos könyvben még csak a NÉKOSZ indulója képviselte, amelynek ekkor tanultam meg a dallamát, hogy aztán évekkel később, Jancsó Miklós 1969-ben bemutatott filmjében *(Fényes szelek)* találkozzak vele újra. Harmadiktól azonban markánsabbá vált a rendszert és politikáját legitimáló szempont, ámbár a második osztályos könyvhöz hasonlóan ezt is Kodály Zoltán és Ádám Jenő jegyezte. A kötet az 1945 előtti kommunista ifjúsági szervezet, a KIMSZ indulójával *(Lent, hol a tölgyek őrzik a völgyet...)* kezdődött, és a Kodály által szerzett *Úttörőindulóval* (Ej haj, száll az ének, zeng az ének, szép az élet, ej haj, úttörőnek kedve mindig jó...) folytatódott. Majd később megjelent április 4-e mint „drága ünnep", amikor „fénylő zászlók tündökölnek", továbbá május 1-re időzítve a *Zengjen a dalunk, pajtás...* Mit mondjak? Tele szájjal fújtam mindegyiket, és talán még a KIMSZ indulójához fűzött magyarázatot is elhittem. Eszerint Ságvári Endre, aki „A német megszállók elleni harcban fiatal életét áldozta a hazáért", a „magyar fiatalok példaképe". Dobó Istvánnal, Zrínyi Miklóssal, a kurucokkal, valamint Kossuth Lajossal és Petőfi Sándorral Ságvári mindazonáltal nem versenyezhetett.[68]

[67] Faragó László – Dr. Vincze Sándor: *Olvasókönyv az általános iskolák IV. osztálya számára.* Budapest, 1957, Tankönyvkiadó. (Az 1954-es kísérleti tankönyvek alapján.)

[68] Kodály Zoltán – Ádám Jenő: *Énekeskönyv az általános iskolák III. osztálya számára.* Budapest, 1959, Tankönyvkiadó.

A negyedikes énekeskönyv ugyanazt az eklektikus jelleget mutatta, mint az olvasókönyvek: örökbecsű magyar népdalok és népdalfeldolgozások (*A szántói híres utca, Béres vagyok, béres, Cifra palota, Házasodik a tücsök, Kis kece lányom, Új a csizmám, a szögre van felakasztva* stb.); „Forradalmi múltunk katonadalai" (*Engem hívnak Fábián Pistának, Vörös bársony süvegem, Kossuth Lajos táborában* stb.), valamint orosz forradalmi dalok *(Elvtársak, álljunk a sorba, Zengjük a dalt üde mámoros ajakkal).*[69] Iskolai ünnepélyeken 18 éves koromig mindig az utóbbiakat harsogtuk számos később tanult hasonló indulóval és egyéb munkásmozgalmi dallal együtt. A későbbiekben viszont a népdalokat és a katonadalokat énekeltem szívesen, és éneklem néha még ma is.

Az iskolai oktatással párhuzamosan vallásos nevelésben is részesültem. Vasárnaponként nagyanyámmal és édesanyámmal együtt jártam templomba, s hetente kétszer hittanórára. Ezeket Dukai plébános úr tartotta az iskolában, többnyire a tanítás előtti órában, 7 és 8 között vagy késő délután, a tanítási órák után. A községi pártvezetés, amelynek a homokmégyi iskola igazgatója is tagja volt, folyamatosan harcolt a kettős nevelés ellen. A VB-üléseken többször elhangzott, hogy „a hittanórákon folyó idealista alapon történő hitoktatás" akadályozza „az iskolában folyó materialista szellemű oktató és nevelő munkát", „kétségeket támaszt a hallgatókban", és „rombolja a pedagógusok által folytatott tudományos színvonalú oktatást".[70] A homokmégyi esperes-plébánost, aki korábban jezsuita szerzetes volt, 1948–1949-ben fellépett a kötelező hitoktatás megszüntetése ellen, majd akadályozni próbálta május 1-je megünneplését, 1958 decemberében el is tiltották a hittan tanításától.[71] Alsómégyen ennek ellenére – a kirendeltségvezető, illetve ekkor már tanácselnök-helyettes leánya kivételével – mindenki járt hittanra. Az egy-két párttag gyerekei, sőt a felső tagozatosok tanárnőjének, Boromisza Károlynénak a három fia is – egyikük az osztálytársam volt. Sőt nemcsak jártak, hanem nagy gyakorisággal ministráltak. Érdekes módon a tanárnőnek, aki persze nem járt a misékre, ebből semmi baja sem származott. Sőt, oktató munkájáért többször részesült dicséretben.

[69] Kodály Zoltán – Ádám Jenő: *Énekeskönyv az általános iskolák IV. osztálya számára.* 5. kiadás. Budapest, 1963, Tankönyvkiadó.

[70] MNL BKML. Homokmégy. Községi Tanács Végrehajtó Bizottságának ülésjegyzőkönyve, 1954. június 21.

[71] Uo. 1959. január 13.

Fiatal gyerekként tehát nemcsak hazafias és plebejus érzelmekkel töltődtem fel, hanem a katolikus vallás alapjaival és Jézus csodás történeteivel is megismerkedtem. Ezekben azonban már akkor sem nagyon hittem. A víz borrá változtatása a kánai menyegzőn és Jézus egyéb csodás tettei, amelyeket a katekizmusunkból tanultunk, ugyanolyan meséknek tűntek számomra, mint amilyenekkel Benedek Elek és a Grimm testvérek gyerekkönyveiben találkoztam. Iskolásként egyre jobban kételkedtem abban is, hogy december 5-én a Mikulás teszi az ajándékait az ajtó elé készített cipőmbe annak függvényében, hogy az elmúlt évben hogyan viselkedtem, s abban is, hogy a karácsonyfát a Jézuska hozza. Ezt legfeljebb 6-7 éves koromig hittem el, ahogyan azt is, hogy a nyiladozó bokrok alá húsvét hétfőjén virradóra a nyuszi tojta a tojásokat. Jézus szegények melletti kiállása, kínszenvedése és halálának körülményei ugyanakkor rokonszenvet ébresztettek bennem, és a tízparancsolat erkölcsi-etikai normái is belém ivódtak. Úgyhogy a 9. életévem betöltése után, negyedikesként minden osztálytársamhoz hasonlóan magától értetődő módon én is elsőáldozó lettem. A továbbiakban gyónhattam, áldozhattam és ministrálhattam. Természetesen a vallási ünnepekhez kapcsolódó gyermekjátékoknak is a részese voltam. Ádám és Éva estéjén buzgón énekeltem apai nagyanyám és nagybátyámék ablaka alatt a *Mennyből az angyal* és a *Pásztorok, pásztorok* kezdetű egyházi énekeket; december 28-án, aprószentek napján osztálytársaimmal együtt jártunk „síbározni" dióért, almáért, kérdezgetve, hogy hányan vannak az aprószentek; húsvétkor pedig a lányos házakhoz lányokat locsolni kölnivízzel hímes tojásért. A negyedik osztályt befejezve ugyanilyen természetességgel lettem azonban úttörő, kötöttem nyakamba a vörös nyakkendőt, és jártam őrsi gyűlésekre. A tízparancsolatnak és az úttörők előbbivel részben egyező tizenkét pontjának az elfogadása esetemben ekkor még semmiféle disszonanciát nem okozott.

Az iskolába járás és az otthoni tanulás mellett egyre inkább ki kellett venni a részem a munkából is. Ennek ismétlődő formája a liba- vagy a disznópásztorkodás volt. A kislibák árokszéli legeltetése már elkezdődött tavasszal, délelőtt vagy délután, attól függően, hogy mikor mentünk iskolába. Ez individuális munka volt, amely mellett jól lehetett meséket olvasni és egyedül játszogatni. A nyári szünetekben viszont bandákban hajtottuk a libákat és a disznókat a tarlókra és a faluszéli legelőkre. Kisebb megszakításokkal ez lényegében egész napi foglalatoskodást jelentett. Az állatokat ugyanis kora reggel és késő délután is ki kellett hajtani,

a közbeeső időben pedig többnyire fürdettük őket valamelyik gódában. Persze amíg a libák és a disznók legelésztek vagy fürödtek, tág tere nyílt a különböző játékoknak: a fogócskának, bújócskának, szembekötősdinek, labdázásnak, s ha a rohangálásban elfáradtunk, a kártyázásnak és a pantomimjátéknak. Mi, fiúk olykor snúroztunk is, a lányok pedig énekeltek. Az ebéd utáni deleltetés során többször előfordult, hogy a libákkal és a disznókkal együtt mi is megmártóztunk a gódák iszapos vizében. Ez azonban elég viszolyogtató volt, úgyhogy inkább a parti fák hűvösében heverésztünk. A Báger vize jóval tisztább volt, abba azonban csak az úszni tudók merészkedhettek, másrészt elég messze folyt a falutól. Bicikli nélkül, gyalogosan az odavezető út is legalább egy óráig tartott. Én szerencsére nemcsak úszni tudtam, hanem saját biciklim is volt, úgyhogy a nyári vasárnap délutánok többségét a Báger partján töltöttem. Fejeseket és talpasokat ugráltunk a kanális hídjáról, versenyt úsztunk, búvárkodtunk, és próbálgattuk, hogy ki bírja tovább a víz alatt. Általában tucatnyian voltunk, nagyobbak és kisebbek egyaránt, de szinte mindig csak fiúk. Lányok nem nagyon jöttek velünk, talán mert féltek, vagy nem akartak fürdőruhára vetkőzni előttünk.

A téli szünetekben semmiféle gyerekmunka nem akadt. Ezért ezt a két-három hetet szánkózással és korcsolyázással töltöttük a gódákon, amelyek sekély vizűek lévén mindig befagytak. A szánkózáshoz nagy tudomány nem kellett – egymást húzogattuk, és próbáltunk olyan kanyarokat venni, hogy a jármű felboruljon, és utasa meghemperedjék a hóban. Ezt különösen a kislányokkal szerettük előadni. A felnőttek olykor megengedték, hogy a földekre vagy a szomszéd faluba igyekvő „nagyszánkó" mögé kössük házi kivitelezésben vagy a helyi bognárok által készített „kisszánkóinkat". Kanyarban vagy egy buckára futva gyakran felborultunk, ám soha semmi bajunk nem lett. Puhára estünk, és futásnak eredve gyorsan utolértük a „nagyszánkót". A korcsolyázás több ügyességet kívánt, úgyhogy én meg sem tudtam tanulni. Édesapám – fából kifaragva – készített számomra olyan korcsolyát is, amelynek az aljára csak egy vastag drótszálat erősített, s amely ezért pontosan úgy viselkedett, mint egy vasból készült igazi korcsolya. Ezen azonban képtelen voltam az egyensúlyomat megtartani. Úgyhogy maradtam annál a jóval egyszerűbb – ugyancsak édesapám által készített – változatnál, amelynek az alján – egymástól mintegy két centi távolságra – két vastag drótszál feszült. Ezzel persze nem lehetett különféle figurákat előadni, csak – egy hegyes szögben végződő bot segítségével – egyenesen haladni. Hát ez bizony nem nagy dicsőség volt, és egyetlen leányzó csodálatát sem lehetett vele kivívni, ahogy a szánkóhoz hasonlító és két szöges bottal mozgásba hozható fakutyával sem. A szánkózás, fakutyázás és a korcsolyázás mellett téli szórakozásaink közé tartozott a hógolyózás és a kislányok „mosdatása" is. A szüreti bálok kormozásához hasonlóan ez is párosult a rokonszenv kimutatásának a szándékával. A lesből megdobált vagy „megmosdatott" leányok tudták, hogy tetszenek támadóiknak, és ezért sikongásukkal egyáltalán nem félelmeiknek vagy bánatuknak, hanem inkább elégedettségüknek adtak hangot. Kivéve persze, ha valakit sikerült úgy fejen találni, hogy az valóban fájdalmat okozott neki.

Téeszesítés és modernizáció

Az 1960–1961-es tanév, amikor a negyedik osztályt 4-es, vagyis „jó" eredménnyel elvégeztem, nemcsak az elsőáldozás és az úttörővé avatás miatt emlékezetes számomra. Hanem azért is, mert ekkorra lett vége annak a paraszti világnak, amelybe beleszülettem, és amelyben gyerekként addig éltem. Az 1956 után újjáalakult kommunista párt (Magyar Szocialista Munkáspárt) Központi Bizottsága 1957 júliusában határozta el a mezőgazdaság kollektivizálásának ismételt napirendre tűzését. Majd mivel a kampány ezúttal sem járt a remélt sikerrel, 1958 decemberében a folyamat felgyorsítása mellett döntött. A parasztok többsége azonban Homokmégyen és szállásain sem kívánt megválni tulajdonától. A községi tanács tagja, Györki István 1959. február elején még arról panaszkodott, hogy „az emberek jobban élnek, mint bármikor azelőtt, és nem hajlandók a többet biztosító nagyüzemi útra lépni".[72] Aztán alig telt el egy hónap, és 1959 márciusában 17 család 20 tagjával – a szállásokon első fecskeként – Alsómégyen megalakult a Petőfi Tsz, amelybe zömmel kis- és középparasztok léptek. Elnöke Markella Lajos 22 holdas középparaszt lett. A közös gazdálkodás 150 kat. holdon kezdődött, lényegében az addigi módszerek szerint, gépek és tagosítás nélkül. A hónap végére a taglétszám 30-ra, a földterület pedig 420 holdra nőtt Az agitációs munka során, amelyet a község

[72] Uo. Tanácsülési jegyzőkönyv, 1959. február 8.

pedagógusai és a járási kiküldöttek végeztek, erőszakoskodásra nem került sor, az erőszakkal való fenyegetés eszközéhez azonban gyakran nyúltak.[73]

Nagyapám ekkor még nem tört meg. Az agitátorokat kancsó borral és baltával várta. A kancsót az asztalra helyezte, a baltát pedig a sarokba, úgy, hogy a jövevényeknek belépésük után azonnal feltűnjék. A balta használatára szerencsére egyszer sem került sor, a kancsó bor viszont mindig elfogyott. Az agitátorok ugyanis, akik ketten-hárman érkeztek, rendszerint azzal kezdték, hogy elnézést kértek a zavarásért. Mentegetőztek, hogy nem maguktól jöttek, hanem küldték őket. Fél óra, óra múltán így azután békésen távoztak, és jelentették a tanácsi kirendeltségen, hogy Greksa Andrásék – minden erőfeszítésük ellenére – továbbra sem óhajtanak téesztagok lenni. A fákra erősített megafonok közben a közös gazdálkodás előnyeit és az egyéni gazdálkodás hátrányait harsogták, a szünetekben pedig egy lemezjátszóról különböző lelkesítő dalokat és csasztuskákat sugároztak. Ezek egyike, melyet a kalocsai tanítóképző egyik kirendelt növendéke örökített meg, így hangzott: „Cséplőgéptől a magtárba / első lett a beadásba, / zimme-zum, zimme-zum / recefice bum-bum-bum. / Gera Imre meg a párja / bízik már a haladásba / zimme-zum, zimme-zum / recefice bum-bum-bum."[74]

Az év vége felé újra kezdődött az emberek győzködése. Többekhez hasonlóan nagyapám is annak a „Tüskös Karcsinak", vagyis Romsics Károlynak a magatartását figyelte, aki 1945 előtt Ford traktort és cséplőgépet vásárolt. Hírek terjedtek, hogy a környező nádasokban bujkál, hogy az agitátorok semmire se kényszeríthessék. Majd arról, hogy felöltözve egy kályha mellé ültették, és csak sós vizet adtak neki. Ma sem tudom, hogy mindebből mi és mennyi volt az igaz. Az viszont tudható, hogy Tóth Mihály homokmégyi esperes-plébánost, aki ezúttal az erőszakos téeszesítés ellen emelte fel a szavát, felettesei felfüggesztették, és végleg elmozdították állásából.[75] És az is, hogy Györki István utólag maga is elismerte, hogy „Az agitátorok sok dolgozónak olyant is mondottak, amely nem fedi a valóságot és nincs törvényes alapja".[76] Nagyapám mindezek ellenére addig várt, amíg

[73] Uo. Községi Tanács Végrehajtó Bizottságának ülésjegyzőkönyvei, 1959. március 10. és 24.; Megalakult az alsómégyi Petőfi Tsz. *Kalocsa és Vidéke,* 1959. március 18. Vö. Valuch Tibor: *Rekviem a parasztságért,* i. m. 91–92.

[74] Békési Imre: *Arcok a gyerekkorból. Emlékképek.* Szeged, 2009, Dugonics Társaság, 87.

[75] „A népet marja, mint a rozsda." *Kalocsa és Vidéke,* 1960. január 20.

[76] MNL BKML. Homokmégy. Községi Tanács Végrehajtó Bizottságának ülésjegyzőkönyve, 1960. január 26.

az említett nagygazda be nem lépett. Amikor ő is aláírta a belépési nyilatkozatot, nagyapám is felhagyott az ellenállással. A falu szegényeivel együtt az 1960 januárjában megalakult Kossuth Tsz tagja lett, és ha nagyon nekikeseredett, tagtársaival együtt brummogta a *Zöldre van a, zöldre van a rácsos kapu festve* kezdetű nóta dallamára: „Nem győztük az angolokat várni, várni / Be köllött a, be köllött a téeszcsébe állni." Egyébként pedig külön abrakot hordott Kedves nevű lovának és kiscsikójának, melyeket könnyeivel küszködve vezetett ki az udvarunkból. A lovaival együtt közös tulajdonba kerültek kocsija és egyéb mezőgazdasági eszközei is. A tehenek, disznók és baromfik viszont maradtak, és – a dokumentumok szerint Fehér Lajosnak és Erdei Ferencnek köszönhetően[77] – tovább művelhettük a falu határain kívüli szőlőbirtokainkat is.

A tagok földjei természetesen nem igazodtak ahhoz, hogy ki melyik téeszbe lépett be. Egyik tábla a Kossuthé, a mellette fekvő a Petőfié volt, az egyik gulyát ez a pásztor őrizte, a másikat az – ugyanazon a legelőn, egymástól kőhajításnyi távolságra. Az ilyen észszerűtlenségek felszámolása érdekében a két téesz 1961 elején Kinizsi néven egyesült. Tagjainak a száma meghaladta a 200-at, termőterülete az 1300 kat. holdat. Ez azt jelenti, hogy az ekkor 645 lelket számláló település felnőtt lakosságának mintegy fele lett tsz-tag. A másik fele – mint nagyanyám is – megmaradt háztartásbelinek, vagy – apámhoz hasonlóan – eljárt valahova dolgozni.[78]

Anomáliák azonban az egyesülés után is akadtak szép számmal. Legnagyobb problémát az érdekeltség hiánya, illetve a munkaegységrendszer okozta. A munkaegység egy olyan viszonyszám volt, amelynek az értéke az év vége felé derült ki, a betakarított termés függvényében. Ez egyrészt nem tükrözte megfelelően az egyén teljesítményét, másrészt nem biztosította az évközi javadalmazást. A Petőfi Tsz-ben ezért már 1960 tavaszán elhatározták, hogy havi rendszerességgel 10 forintot fizetnek minden munkaegység után, a Kossuth Tsz-ben pedig 1960 őszén engedélyezték, hogy mindenki vigyen haza annyi krumplit, amennyit akar. A rendszer oly mértékben rossz volt, hogy a kukorica egy része 1960-ban kint maradt a földeken, amit kivezényelt katonák törtek le és hordtak be a karácsony előtti hóesésben.

[77] Papp István: *Fehér Lajos. Egy népi kommunista politikus pályaképe.* Budapest–Pécs, 2017, ÁBTL, 202–254.

[78] *Az 1960. évi népszámlálás.* 3. d. *Bács-Kiskun megye személyi és családi adatai.* Budapest, 1961, KSH, 232.

Az elégtelen bérezés miatt a cséplőbrigád tagjaként nagyapám 1960 vagy 1961 nyarán sztrájkot szervezett. Ilyesmire a faluban addig nem volt példa, s valószínűleg ő is valamelyik külföldi rádióadó beszámolójából értesült arról, hogy a tiltakozásnak létezik egy ilyen formája. Kezdeményezése azonban rövid időn belül dugába dőlt. A sztrájkolók – ki ezért, ki azért – néhány nap után visszasomfordáltak a géphez. Utolsóként – nagyapám hozzájárulásával – édesanyám is ezt tette, hiszen a fizetségről, bármekkora volt is az, nem mondhattunk le. Egyedül nagyapám tartott ki, aki egy-két hét után más munkát kért a vezetőségtől, és soha többé nem állt elő hasonló kezdeményezéssel.

Mivel az ország más téeszeiben hasonló zavarok mutatkoztak, a Politikai Bizottság 1960-ban engedélyezte a nádudvari Vörös Csillag Tsz-ben már évek óta eredményesen alkalmazott részesművelés és teljesítménybérezés bevezetését. A kukoricatermesztés esetében ez például azt jelentette, hogy a téesz felszántotta és bevetette a földet, a kapálás és a betakarítás azonban annak a családnak vagy rokonsági szervezetnek a feladata volt, amely az adott földterületet mintegy „éves bérletbe" vette. Az elvégzett munkáért nemcsak a központilag meghatározott munkaegységértéket kapták meg, hanem a dűlők minősége alapján megállapított átlagtermésen túli hozamok 50–60%-át is prémiumként. Az állattenyésztésben a tejhozam növelésével, valamint a gondos fialtatással, vagyis a borjak és a kismalacok átlagon felüli számával lehetett többletjövedelemhez jutni.[79]

Az új rendszer egyáltalán nem volt ismeretlen számunkra: a szegények, így például mi is, korábban ugyanilyen elvek szerint – feléért, harmadáért – műveltük a nagygazdák egy-egy földterületét. *Plus ça change, plus c'est la même chose* – mondhattuk volna teljes joggal, ha ismertük volna ezt a francia bonmot-t. Az 1960-as évek első harmadában édesanyám rendszerint az ángyommal közösen vett részesbérletbe egy-egy darab kukoricaföldet. Ennek művelésébe nekem is be kellett kapcsolódnom, úgyhogy ezt a tűző napon és derékszöggé görbülve végzendő munkát alaposan megismertem és meggyűlöltem. Általában nem tudtam lépést tartani a felnőttekkel, úgyhogy amikor már nagyon lemaradtam, akkor édesanyám visszafordult, és szembejött velem kapálva, mindaddig, amíg nem találkoztunk. Ilyenkor felegyenesedtünk, letöröltük a homlokunkról az izzadságot, sóhajtottunk

[79] MNL BKML. Homokmégy. Községi Tanács Végrehajtó Bizottságának ülésjegyzőkönyve, 1961. február 19.

egy nagyot, és folytattuk tovább a munkát. És olykor ittunk a demizsonból, amelynek a vize reggel még jó hűvös volt, délutánra azonban már langyossá vált, bármennyire igyekeztünk is óvni a naptól. Ha visszagondolok erre a paraszti munkára, mindig Illyés *Nem menekülhetsz* című verse jut eszembe, amelyben a költő a hajó fűtőinek munkáját kézlegyintéssel elintéző „fehérgalléros" útitársának válaszolta: „Megszokták? – Meg tudtad te szokni / – (volt benne részed) – a kapát? / Emlékszel? Emlékezz apádra! / Mit szokott ő meg? A halált!"

Miközben mi kapáltunk, nagyapám kocsisként vagy gyalogmunkásként, édesapám pedig, aki 1963-ban lett téesztag, előbb brigádvezetőként, majd vegyvédelmi és öntözési „szakmunkásként", végül pedig állatgondozóként vette ki a részét a közös munkából. És persze teljes gőzzel folyt az otthoni állattartás, amelynek a három tag után járó 3 kat. holdnyi háztáji kellő hátteret biztosított. Az asszonyok főleg baromfineveléssel, tojástermeléssel és kacsahizlalással foglalkoztak, a férfiak pedig sertés- és növendékmarha-tenyésztéssel. Édesapám különösen az utóbbihoz értett. Alkalmanként két-három bikaborjú is hízott az istállónkban, amelyekért, ha elérték a 4–5 mázsás súlyt, darabonként akár 5 ezer forintot is lehetett kapni. A vágómarhák felvásárlási ára ugyanis 1960 és 1964 között kilogrammonként 11,60 és 13,90 forint között mozgott. A mi perspektívánkból nézve akkortájt ez óriási pénz volt – a bruttó havi átlagkereset (1600 forint) többszöröse. Jó pénzt lehetett kapni az egy mázsa körüli vágósertésekért („süldőkért") is: kilogrammonként 16–17 forintot, vagyis darabonként egyhavi átlagfizetést. Ebből persze mindkét esetben le kell számítani az állatok által elfogyasztott takarmányt, ami ugyan nem volt kevés, ám megtermett a földjeinken, vagy megkaptuk a közösben végzett munkáért, és elvileg a ráfordított munkaidőt is, amely azonban a paraszti megközelítésben nem számított költségnek. A kalocsai piacra vitt tojásért és baromfiért, valamint a közelünkben felépített „tejcsarnokba" hordott tejért jóval kevesebbet – a tojásért darabonként 1 forintot és szerencsés esetben még 10–20 fillért, a tejért literenként 2,50–3 forintot – kaptunk. Ebből tudtuk megvenni azt, ami napi szükségleteink biztosításához kellett.[80]

A rendkívül akadozva és gyenge eredményekkel induló közös gazdálkodás megjavításának másik eszköze a táblásítás, vagyis az egyéni

[80] *Mezőgazdasági adattár.* II. Budapest, 1965, KSH, 352–369.; *Kalocsa és Vidéke,* 1961. július 5. 7.

parcellák összeolvasztása és ezáltal a gépi művelés megkezdése volt. Az első erőgépek még lánctalpas vagy vaskerekes körmös traktorok voltak, ugyanolyanok, mint amilyeneket az olvasókönyvünkbe rajzoltak, csak a vörös zászló hiányzott róluk. Általában a kalocsai gépállomásról érkeztek, és rendszerint a házunk mögötti földúton állomásoztak. A gépek beindítása – különösen télen – nem volt könnyű művelet. Előbb melegíteni kellett a megdermedt olajat, majd egy kurbli kitartó forgatásával megindítani az egész gépezetet. Nehézkességük és lassúságuk miatt csak szántásra és nyaranta az aratógépek meghajtására lehetett használni őket. Az én fantáziámat ettől függetlenül annyira megragadták, hogy egy ideig (nem túl sokáig) traktoros szerettem volna lenni.

Nehézkes működtetésük miatt a gépállomásokat az 1960-as évek elején felszámolták, és lehetővé tették, hogy a téeszek saját gépeket vásároljanak. A Kinizsi Tsz-be 1961-ben érkezett meg az első gumikerekes – elvileg vontatásra és szántásra egyaránt alkalmas – HTZ típusú szovjet traktor. Az alsómégyi utak azonban ugyancsak próbára tették. Többször előfordult, hogy a gödrök és a nagy sár miatt elakadt a falu egyik vagy másik pontján, és lovakkal kellett kimenteni. Ilyenkor a fél falu összeszaladt, és ki részvéttel, ki károrvendve figyelte az új világ szimbólumának kínlódását. Később a helyzet megváltozott. Egy-két éven belül jöttek nagyobb teljesítményű gépek a Szovjetunióból és az NDK-ból, s közben a szálláson átvezető „főutat" is kikövezték. Ez utóbbira az 1960-as évek közepén került sor. Az erőgépek szaporodásával párhuzamosan csökkent a lóállomány, a kocsisok egy részéből – például nagybátyámból és unokatestvéremből – traktoros, másik részükből – mint nagyapámból is – gyalog-, illetve rakodómunkás lett. Aztán nagyon gyorsan megjelentek a szovjet kombájnok, amelyek egy-két év alatt fölöslegessé tették a kézi aratást és értéktelenné a cséplőgépeket. 1964 nyarán, amikorra befejeztem a hetedik osztályt, már csak kombájnok arattak, és gumikerekes traktorok hordták be a gabonát. A tarlón csak az összekötött szalmabálák maradtak. Erre azért emlékszem ilyen pontosan, mert a liba- és disznópásztorkodásból kinőve ezt az aratási szezont rakodómunkásként a téesz új magtárában töltöttem. Feladatom – néhány felnőttel együtt – az érkező szállítmányok letúrása volt a traktor utánfutójáról és pótkocsijáról, majd belapátolása a megfelelő helyre. Fizetésemet teljes mértékben magamra költhettem. Kalocsára bebiciklizve ekkor vettem az első nyakkendőmet, egy akkor divatos cipzáras dzsekit, talán egy pár félcipőt is, és biztosan néhány könyvet.

A részesművelés, teljesítménybérezés, táblásítás, gépesítés és a háztáji mellett volt még egy tényező, amely két-három éven belül az alsómégyi téeszt is sikeressé tette: a talajerő-gazdálkodás. Ez két tényezőből állt: a szerves trágyázás mellett a műtrágyázás bevezetéséből és elterjedéséből, valamint az őrjegi fekete földek öntözésének a megszervezéséből. Az addig alig használt vagy csak gyenge hozamokat adó tőzeges talaj megfelelő vízmennyiség kijuttatása esetén extra termést adott káposztából, karfiolból, karalábéból, valamint paradicsom- és sárga színű cecei paprikából. A víz fölösen rendelkezésre állt, csak ki kellett emelni egy szivattyúval az őrjegi kanálisból, és összeszerelhető csöveken eljuttatni a veteményes táblákig, s ott nagy teljesítményű szórófejekkel szétteríteni. Az eredmény mindenkit meglepett; olyan bő és szép termést, mint amilyet ezek az öntözött tőzeges földek adtak, a faluban addig senki sem látott. Az asszonyok olyan boldogan szedték a termést és olyan vidáman hordták ki a táblák szélére ládákban, mintha a sajátjuk lett volna, s mintha csak valamelyik olvasókönyvemből vagy szocialista realista termelési regényből léptek volna elő. Ennek megszervezésében – tanfolyamot végzett vegyvédelmi és öntözési „szakemberként" – apám is részt vett. Nem ide tartozik, de nem tudom említés nélkül hagyni: ez a terület is úgy járt, mint a Báger, a rendszerváltozás után senki földje lett, s ma parlagon hever.

Röviddel a téeszvilág kezdete után családom nagy jelentőségű döntést hozott. Elhatározták, hogy apám oroszlányi, valamint későbbi fizetéséből félretett és valószínűleg az első növendék bikákért kapott pénzből bővítik és modernizálják nagyapám húsz éve épült házát. Szüleim növekvő igényszintjén túlmenően ennek két konkrét oka is volt: nagyanyám egyedül maradt idős édesanyjának, dédnagyanyámnak a hozzánk költözése, valamint szüleim 1964-re valósággá vált elhatározása arról, hogy ismét gólya szálljon a házunkra. A munka 1962 nyarán kezdődött el, és a rokonok, szomszédok segítségével néhány hét alatt be is fejeződött. A ház L alakja megmaradt, ám az L rövidebb szára meghosszabbodott: a kövezett utcára néző két szoba mellé épült egy harmadik, részben téglából, részben vályogból. Az új falakat annak rendje és módja szerint kátránypapírral leszigetelték. Ennek következtében ez sohasem nedvesedett annyira, mint a két régi szoba.

A három szoba előtti sávban megszűnt a padlásfeljáró és a nyitott pitvar. Helyettük keletkezett egy teljesen zárt előtér nagy ablakokkal („üveggang"), ahonnan egy szárnyas ajtón át lehetett kilépni a ház belső falai mentén futó, az addigi téglás megoldást felváltó betonjárdára. Az árnyékot

adó vadszőlőt igazi szőlő váltotta fel, ami néhány év után nemcsak árnyékot adott, hanem finom termést is különféle „újmódi" csemegeszőlőkből. A Csabagyöngye ért be legelőbb, s a nagy szemű Cardinal és Pannónia kincse volt a legfinomabb. A fekete-fehér mozaiklapokkal kikövezett zárt előtér egy spájzzal és konyhával folytatódott. A ház lakótere ezáltal jelentősen megnőtt. A három szoba önmagában kitehetett 70–80 négyzetmétert, az előszobával, spájzzal és konyhával együtt pedig legalább 100-at. Az addigi első szoba most vált olyan tisztaszobává, amelyet tulajdonképpen semmire, pontosabban csak ruhák tárolására használtunk. A dupla ágyba csak a vendégek feküdtek, ilyen alkalmakra azonban én 14 éves koromig nem emlékszem. A középső szobában aludtak a szüleim és az öcsém, az újban pedig a nagyszüleim velem. Télen-nyáron az új és nagyobb konyhában étkeztünk, ahonnan egy létrán a padlásra lehetett feljutni, és ahonnan az addigi kiskamrába áthelyezett boglyakemencét fűtötték. A vályogból rakott régi tűzhelyet vaslemezből készült sparhelt váltotta fel. Az új szobát ugyanilyen tűzhely fűtötte, a szüleimét és az előszobát pedig egy-egy vaskályha. Vasárnaponként, ünnepi alkalmakkor, disznótorkor és vendégek érkezésekor édesanyám mindig az új előszobában terített, ahol a kihúzható asztal mellett nyolcan-tízen is elfértünk.

Dédnagyanyám kisöcsémmel, Csabával 1966-ban

72 éves dédnagyanyám a lakótérré alakított kiskamrában lakott, és – emiatt még ma is szégyenkezem – tőlünk elkülönítve ott is evett. Legtöbbször perzse, ha az idő engedte, az ajtója előtti kisszéken üldögélt összekuporodva, és minden jó szóért hálás volt. A 260 forint, amit a kormány 1960. decemberi rendelete alapján minden téészbe belépett 65 éven felüli nőhöz hasonlóan ő is megkapott, bőven fedezte minden szükségletét. Azt, hogy ilyen létezik, a környezetem korábban el sem tudta képzelni, és időbe telt, amíg megszokták, hogy a postás minden hónapban automatikusan hozza a munka nélkül szerzett jövedelmet. Nagyanyámhoz hasonlóan, akit „mamának" hívtam, „öregmamámat" is nagyon szerettem, és megsirattam, amikor 1974-ben meghalt. Az utolsó években, amikor már magatehetetlen volt, drága édesanyám gondozta. Ő sajnos, amikor 35 év múlva ugyanebbe az állapotba került, sem tőlem, sem az öcsémtől nem kapta meg ezt a gondos otthoni ápolást.

A kiskamra után következett a pincekamra, amely nem változott, majd az egykori ló- és tehénistálló, amelyben az építkezés alatt laktunk, s amely a továbbiakban magtárként, raktárként, darálóként és pálinkafőző helyiségként szolgált. Itt kapott helyet egy új, nagy kerékkel meghajtható kukoricamorzsoló is, amely a téli estéket nagymértékben tehermentesítette. Ez után következtek a baromfi- és a disznóólak, majd az árnyékszék és a trágyadomb, mint addig is. A régi fészer megmaradt, és ugyanúgy széna és tüzelő (fa és tőzeg, majd egy-két év múlva szén) tárolására szolgált, mint korábban. Itt kapott helyet az új szecskavágó is, amellyel a kukoricaszárat vágtuk össze a teheneknek, és a répadaráló, amelyen a répát és a tököt is lereszeltük, majd korpával és más takarmányféleségekkel vegyítettük. Ebből nemcsak a tehenek, hanem a disznók, sőt olykor a baromfik is részesültek. A fészer és a trágyadomb közötti szakaszon épült meg az új tehénistálló, amelyben a bikák nőttek, valamint a fejőstehén a tejet adta, és mellette a sertésállomány növekedése következtében szükségessé vált új, tégla aljzatú fedett és kifutóval ellátott disznóólak. Az egész mögött pedig egy kukoricagóré, és ehhez közel egy lábakon álló galambdúc, ami a legtöbb újításhoz hasonlóan édesapám ötlete volt. A galambok részben itt, részben a tehénistálló padlásán laktak, és a továbbiakban érdemben hozzájárultak a vasárnapi ebédekhez. Főleg húsleves készült belőlük, pörköltnek és rántott húsnak túl kicsik voltak. Az új gazdasági épületekkel az udvarunk csaknem teljesen zárttá vált, kocsival vagy traktorral megközelíteni csak hátulról, a trágyadomb melletti gazdasági bejáraton át lehetett.

Ám ezzel nem lett vége az újításoknak. 1962 őszén, alighogy a ház bővítésével végeztünk, végre Alsómégyre is eljutott a villany, amely a mi szempontunkból a korszak legnagyobb vívmányának számított. A villamosítás évek óta napirenden szerepelt, ám mindig akadtak fontosabbnak ítélt fejlesztések. 1959-ben például külön pártház épült Homokmégyen, majd 1960-ban ugyancsak Homokmégyen a pártháznál jóval költségesebb kultúrház. Alsómégyen kommunális téren az egész 50-es években egyetlen érdemi fejlesztés történt: a házak előtt, az utcák szintjénél általában fél-egy méterrel magasabban futó gyalogjárdák részben tégla-, részben betonburkolatot kaptak. Ezek hossza 1959-re elérte az 1,5 kilométert.

A mélyebben fekvő utcák és a Csintova azonban továbbra is gyakran váltak sártengerré. Ezért – amint a helyi újság erről hírt adott – „ha a környékbeliek Alsómégyről beszélnek, minden harmadik szavuk az, hogy »sárfészek«".[81] A környék falvaiban egy-két éves eltéréssel ugyanakkor gyulladt ki a villanyfény, mint Alsómégyen: Hillyén 1962-ben, a Szakmár körüli felsőszállásokon 1961-ben. Öreg- és Kiscsertőn viszont már 1958-ban. Ha a homokmégyi vezetők kicsit jobban ügyeskednek, akár utolsók is lehettünk volna a sorban, hiszen a 19. század utolsó harmadában kezdődő folyamat, az ország településeinek villamosítása Aporliget bekötésével 1963-ban ünnepélyes körülmények között az egész ország területén befejeződött.

Hogy mit jelentett a villamosítás? Nekem mindenekelőtt azt, hogy – bár takarékossági okokból eleinte 25-ös és 50-es égőket használtunk – esténként is lehetett olvasni. Édesanyámnak azt, hogy nem kellett cipelnie Kalocsáról a fűtőt és a telepet; a rádió ekkortól „magától" szólt. Csak egy zsinór kellett hozzá. Egy-két éven belül megjelent a mosógép, a villanyvasaló és a villannyal hajtott varrógép, magtárunkban pedig egy villanymotor, amely a kukoricamorzsolót és -darálót, valamint a szecskavágót és a répadarálót működtette.

Rendszeressé váltak a vasárnap délutáni és esti mozivetítések az iskolában. Valójában ezek már 1955-ben megkezdődtek, ám rendkívül gyatra technikai körülmények között és csak nyaranta. Eleinte oldalkocsis motorkerékpáron érkezett a film, a filmvetítő és az aggregátornak nevezett áramfejlesztő egyaránt. Ha minden működött, és nem kezdett el esni az eső, akkor az iskolaudvarra helyezett padokról és székekről lehetett követni a fehér falra vetített árnyékok mozgását, és megpróbálni megérteni a szereplők szájából elhangzó mondatokat. Ha az áramfejlesztő elég áramot adott, akkor majdnem megfelelő ütemben következtek a filmkockák, ha nem, akkor a mozgás és a beszéd sebessége egyaránt lelassult. Ebből néha egész mulatságos helyzetek és hanghatások adódtak.

1958-ban nagy előrelépés történt: Györki István kezdeményezésére a községfejlesztési alapból a falu vett egy saját aggregátort és egy saját mozigépet.[82] Ezután már csak a filmnek kellett megérkezni időben, ami hol megtörtént, hol nem. Ha megérkezett, akkor – már többször említett – szomszédunkra, a kicsit mindenhez értő Rigó Károlyra – mostantól mozigépész is – hárult az áramfejlesztő beindítása, a film befűzése, s ha mindez meglett, akkor a vetítőgép megindítása. Mindig nagyon drukkoltunk neki, hogy sikerrel járjon. Egy-egy vetítés alatt maximum két-három filmszakadás történt, ami után a film ragasztása és újrafűzése következett. A villany bevezetése újabb nagy előrelépést jelentett: az áramfeszültség egyenletességének köszönhetően megszűntek a leállások, és ritkultak a filmszakadások. A sors fintora, hogy mire ide eljutottunk, megjelent a mozi konkurenciája: a televízió. A falu első tévéjét a téesz vezetősége vette, és a téeszirodában helyezte el. 1962 végétől esténként itt gyülekezett a falu apraja-nagyja, hogy megcsodálja a technikai fejlődésnek ezt a legújabb vívmányát. A második készüléket két tanítónk, a Romsics házaspár vásárolta, akik egy-két este engem is meghívtak magukhoz tévézni. A következő években egyre többen engedhették és engedték meg maguknak ezt a luxust, úgyhogy a mozivetítések szép lassan megszűntek.

Az 1950-es évek végén és az 1960-as évek elején látott mozifilmek közül elsősorban a szovjet új hullám alkotásaira emlékszem, amelyek az addigi sematizmussal szakítva a polgárháború és a második világháború emberi vonatkozásait állították középpontba. Ezek olyan művészfilmek voltak, amelyeket – részben vagy egészben – egy 10 év körüli falusi serdülő is megértett, és amelyek üzeneteivel maradéktalanul azonosulni tudott. Nem az alsómégyi vetítések, hanem a gyártás sorrendjében ezek a filmek a következők voltak: *A negyvenegyedik* (1956), Grigorij Csuhraj első nagy filmje, amelyért az 1957-es cannes-i filmfesztiválon a zsűri különdíját kapta, s amely a polgárháborús időszak egyik szovjet mesterlövésznőjének a szerelmi történetét mutatja be egy cári tiszttel, akit – a negyven lelőtt ellenség után – ugyancsak le kellett volna lőnie; a *Szállnak a darvak* (1957) Mihail Kalatozov rendezésében, amely 1958-ban kapott díjat (Arany Pálma) Cannes-ban, s amely a második világháborúban életét vesztő Borisz szerelmének, Veronikának a gyötrelmeit ábrázolta; az ugyancsak 1957-es *Csendes Don* Szergej Geraszimov feldolgozásában, amelynek falusi házaiban és kozák szereplőiben ismertem rá leginkább a saját környezetemre, s amelynek a főszereplője, Grigorij Meljehov egyszerre volt hőse és áldozata az első világháborúnak és az azt követő polgárháborúnak; majd a *Ballada a katonáról* (1959), Csuhraj második nagyjátékfilmje, amely 1962-ben a legjobb filmnek járó díjat érdemelte ki Cannes-ban, s amely arról szól, hogy a szabadságra kapott négy nap csak arra volt elég, hogy a „katona"

[81] Híradás. *Kalocsa és Vidéke*, 1957. február 15.; Homokmégy terveiről. Uo., 1958. december 3.

[82] Mégis lesz mozi Alsómégyen. *Kalocsa és Vidéke*, 1958. március 29.

hazaérjen falujába, megölelje édesanyját, és máris visszaindult a frontra; s végül az *Iván gyermekkora* (1962), Andrej Tarkovszkij filmje, amely egy árva fiú gyötrelmein keresztül beszélt a második világháborúról.

Biztos vagyok benne, hogy azok nélkül a sorsfordító események és megrendítő élmények nélkül, amit a polgárháború és a második világháború jelentett az orosz embereknek, ezek a filmek nem születhettek volna meg. Ahogy Borisz Paszternak ugyanezekben az években írt *Doktor Zsivagója* sem, amely azonban már túllépte az akkori Szovjetunión belüli közölhetőség határait, s ezért csak külföldön jelenhetett meg (először Olaszországban, olaszul a neves Feltrinelli Kiadónál 1957-ben, majd a világ számos nyelvén számos országban), s film is külföldön készült belőle először 1965-ben, az Amerikai Egyesült Államokban. Erről persze mi akkor semmit sem tudtunk; Paszternak regényét negyedszázaddal később, 1984-ben olvastam el a Rajna-parti Mainzban németül, a filmet pedig még később, az 1980-as évek utolsó harmadában láttam Budapesten, egy még mindig zárt körű vetítésen.

Olyan nagy hatást, mint a fenti szovjet filmek, egyetlen más nemzet alkotásai sem tettek rám. Igaz, azokból sokkal kevesebbet is mutattak be. Mindössze kettőre emlékszem közülük. A még 1943-ban készült francia *Örök visszatérés*re, amelyet biztos nem értettem egészen, viszont sejtelmes szürrealizmusa mégis hatott rám. Valamint az 1956-os *Švejk, a derék katonára*, amelyen gyerekként is lehetett nevetni. A magyar filmek közül mintegy féltucat maradt meg az emlékezetemben. Legnagyobb hatást a Bán Frigyes által rendezett *Rákóczi hadnagya* (1954) tette rám – a bölcs és igazságos Bottyán apánkkal (Mádi Szabó Gábor); a Bitskey Tibor által alakított bátor és nyalka strázsamesterrel, Bornemissza Jánossal, akit vitézségéért Bottyán generális hadnaggyá léptet elő; s persze az ügyefogyott labancok által börtönbe vetett Bornemissza kedvesének, Annának a kisöcscsével, Bíró Matyival, akiből a kuruc sereg kisdobosa lett, s akibe magamat láttam bele. Ugyanezt a pátoszos hazafiságot és heroizmust sugallta az 1848–1849-nek emléket állító *Föltámadott a tenger* (1953), középpontjában Petőfi Sándorral (Görbe János), Bem apóval (Makláry Zoltán) és az önfeláldozó parasztlegénnyel, Hajdu Gyurkával (Szirtes Ádám). Az ugyancsak Bán Frigyes által rendezett *A császár parancsára* (1957), amely a Martinovics-féle összeesküvés legtisztább lelkű résztvevőjének, Hajnóczy Józsefnek állított emléket egy szerelmi történettel keretezve, kevésbé hatott rám. De hát ebben nem voltak katonák, sem kurucok, sem honvédek, nem volt harc

és nem volt kisdobos sem. A Fábri Zoltán rendezésében készült *Körhinta* (1955) két szegény parasztfiataljának (Törőcsik Mari és Soós Imre) melodrámai szerelmi története viszont, amely pont olyan környezetben játszódott, mint amilyenbe beleszülettem, annál inkább megérintett. Ugyanezért maradt emlékezetes számomra a hasonló tematikájú Móricz-novella alapján készült *Égi madár* (1958) is. A korszak nagy sikerű vígjátékai közül felejthetetlen volt az 1954-es *Liliomfi* (Makk Károly) a fiatal Krencsey Marianne-nal, Ruttkai Évával, Darvas Iványal és Soós Imrével, míg az 1955-ös *Hintónjáró szerelem*nek (Ranódy László) és a *Kétszer kettő néha öt*nek (Révész György) ma már csak a címére emlékszem, a meséjükre nem.

A régebbi magyar filmek közül kettő idéződik fel bennem: az 1941-es *Dankó Pista* (Kalmár László), amelynek a zenéje nagymértékben fedte azt a zenekultúrát, amely falusi környezetemet jellemezte, és az 1948-as *Valahol Európában* (Radványi Géza), amelynek csúcsjelenete számomra nem az akasztás elmaradása, hanem az igazságért küzdő gyerekbanda csatába torkolló védekezése volt a gonosz felnőttekkel szemben. Ebbe a sorba illett volna Szőts István megható filmje, az 1942-es velencei filmfesztiválon díjazott *Emberek a havason*, amely egy szegény székely favágó (Görbe János) halállal végződő sorsán keresztül ugyancsak az örök emberi értékek mellett tett hitet. Ezt a filmet azonban – talán mert a forgatókönyv alapjául a nyilasokhoz közel került Nyírő József két műve szolgált, talán mert a cselekmény az 1920-ban Romániához csatolt Erdélyben játszódott – az 1980-as évek végéig nem játszották.

A gyermekkor vége és a serdülőkor kezdete

Azt hiszem, minden utólagos belemagyarázás nélkül kijelenthetem, hogy a fenti filmek egy-két kivételtől eltekintve ugyanazt az emberi és történelemszemléleti elköteleződést erősítették bennem, mint az alsó tagozatos olvasó- és énekeskönyveim. Valamivel magasabb szinten ugyanez folytatódott a felső tagozaton, amelyet 1961 szeptemberében kezdtem el. Az irodalmi olvasókönyvek mellett ezt elsősorban történelemkönyveink sugározták. A hatodik osztályos könyvünk – ötödikben még nem tanultunk történelmet – az emberiség keletkezésével és őstörténetével kezdődött. Tanulmányaim során ezekben a leckékben találkoztam először olyan megállapításokkal, amelyek explicit formában ellentmondtak az egyház

tanításának és katekizmusaink szellemének. Az embert – Ádám és Éva képében – eszerint nem Isten teremtette, hanem a biológiai evolúció emelte ki az állatvilágból. E fejlődés, vagyis a történelem mozgatórúgója sem az isteni akarat, amely jutalmazza a jókat és bünteti a gonoszokat, hanem a hittanórákon hallottaktól eltérően maga az ember, aki „a világ ura, aki munkájával, tudásával úrrá lett a természet fölött, s annak erőit mind jobban és jobban a maga szolgálatába kényszeríti".[83] Ez a darwinizmuson alapuló és hihetőnek tűnő magyarázó séma újabb nagy kérdőjeleket helyezett el katekizmusaink csodás történetei, mindenekelőtt a sárból életre keltett Ádám s az oldalbordájából alkotott Éva teremtéstörténete mellé. Tizenévesként ez legalább olyan hihetetlen volt számomra, mint a szeplőtelen fogantatás tana vagy az, hogy a gólya hozza a gyereket.

A hetedik osztályban Mohácstól a 20. század elejéig tekintettük át az egyetemes és magyar történelmet. Az utóbbi általános rendezőelve és ideológiai tartalma az a Habsburg-ellenes és függetlenségi típusú történelemszemlélet volt, amelynek egyes elemeivel már az alsóbb osztályokban megismerkedtünk. Ezek a részelemek most koherens egésszé álltak össze a török elleni harcoktól a Habsburgokkal szembeni rendi-függetlenségi felkelésekig. Az 1867-es kiegyezést követő „Andrássy–Tisza–Bánffy-kormányok" tankönyvünk szerint „az egyre durvább elnyomás fokozatait mutatták." „Azt hitték, hogy a magyar nyelv megtanulásával a nemzetiségek elmagyarosodnak, és a 20 milliós magyarság Közép-Európa legerősebb népe lesz." Kiutat ebből a zsákutcából a Marx és Engels iránymutatása alapján megszerveződött szocialista munkásmozgalom mutatott, amelynek a tüntetései és sztrájkjai a századfordulótól „mind gyakrabban figyelmeztették az uralkodó osztályt, hogy hazánkban is új társadalmi osztály született, amely nemcsak emberibb életet követel magának, hanem részt kér az ország sorsának irányításából is."[84]

A 20. századi magyar történelem első csúcspontja az 1919-es Tanácsköztársaság volt, amelynek négy és fél hónapja – a nyolcadik osztályos tankönyvünk szerint – „a magyar történelem egyik legdicsőbb fejezete", s amely az európai helyzet alakulására is hatással volt. A következő nagy

[83] Filla István – Szabolcsi József: *Történelem az általános iskolák VI. osztályai számára.* 5. kiadás. Budapest, 1962, Tankönyvkiadó, 3.

[84] Kiss Béla: *Történelem az általános iskolák VII. osztálya számára.* 6. kiadás. Budapest, 1962, Tankönyvkiadó, 56–57., 68–69., 135–136., 172–173.

esemény az 1945-ös felszabadulás, április 4-e volt, amikor lehetővé vált, hogy „nagy idők évszázados örökségét a magyar dolgozó nép a munkásosztály vezetésével valóra válthassa, s kezébe vehesse sorsának, országa sorsának az irányítását". Mindez elsősorban a Szovjetuniónak és a szovjet Vörös Hadseregnek köszönhető, amely „megdöntötte a 25 éve uralkodó Horthy-fasizmust, s annak legszégyenletesebb kivirágzását, a Szálasi-banda uralmát". A könyv az 1949-es alkotmány ismertetésével zárult; az 50-es évekről, 1956-ról és a berendezkedő Kádár-rendszerről nem tanultunk semmit.

A trianoni békeszerződésről – négy mondatban – a következő információkat tudtuk meg: (1) 1920. június 4-én írták alá Trianonban; (2) a magyar uralkodó osztályok azért fogadták el a „súlyos feltételeket", mert ez volt az ára hatalomra kerülésüknek; (3) a Tanácsköztársaság az ennél enyhébb feltételeket is elutasította; (4) az ellenforradalmi rendszer politikájának az alapja az „irredentizmus", a „háborús uszítás" lett. Tipikus példája volt ez az olyan – a korszakban gyakori – szövegezésnek, amely úgy fogalmazott meg súlyos állításokat, hogy azok mellé egyetlen tényt sem rendelt. A későbbiekben, felnőttkoromban az ilyen retorikai megoldások mindig nagyon bosszantottak, és diákjaimat arra tanítottam, hogy sohase mulasszák el állításaikat konkrétumokkal alátámasztani. Biztos azonban, hogy a csúsztatásnak és a semmitmondásnak ez a formája akkor még nem tűnt fel, mint ahogy az sem, hogy az 1919-es vezetők (Szamuely Tibor, Stromfeld Aurél stb.) közül Kun Béla és Rákosi Mátyás neve egyaránt hiányzott.

Trianontól eltérően a fehérterrorról egész oldal szólt, s itt konkrétumok is szerepeltek, például az, hogy pár hét alatt „kb. 5–6000 ember esett Horthy különítményeinek áldozatul".[85] Azt, hogy ez igaz, vagy sem, természetesen nem tudtam eldönteni. Arról azonban hallottam, hogy 1919 nyarán Szamuely több embert felakasztatott Kalocsán. A kommunikatív emlékezet ezen a ponton tehát ellentmondott, de legalábbis árnyalta az iskolában tanultakat. Ahogy több más, az idősebb falusiak között terjengő történet is. Például az, amelyet 1964 nyarán idős rakodómunkás társamtól hallottam Jány Gusztáv és a második magyar hadsereg hősiességéről és az oroszok kegyetlenkedéseiről vagy az első bécsi döntést megelőző, Csehszlovákia elleni diverzáns akcióban részt vevő falubeli „rongyos gárdistáról", aki

[85] Kiss Béla – Petrik János – Vörös István: *Történelem az általános iskolák VIII. osztálya számára.* 2. kiadás. Budapest, 1958, Tankönyvkiadó, 163., 179., 181., 221.

történetesen a Markellák egyike volt. Erről édesapám mesélt, és ugyanő adta kezembe *A volt cs. és kir. 38. gyalogezred története és emlékkönyve* című, 1936-os kiadású albumot is, amelyben egyik rokonunk, a Horthy kormányzó által vitézzé avatott és vitézi telekkel jutalmazott Markella Ignác tartalékos szakaszvezető (a könyv kiadásakor helyi tűzoltóparancsnok) is szerepelt. Arról azonban, hogy a hallottak alapján valamiféle koherens ellentörténet alakult volna ki bennem 20. századi történelmünkről, ekkor még szó sem volt. A Markellákkal kapcsolatos történetek, akik az első és a második világháborúban egyaránt aránytalanul nagy számban estek el, békésen megférték bennem a „felszabadító" szovjet katonákról szóló konfabulációkkal, valamint április 4-e és május 1-je évről évre rituálisan ismétlődő lelkes ünneplésével.

Irodalmi olvasókönyveink magyarázó szövegei ugyanabban a szellemben íródtak, mint a történelemkönyveink. Magukat az irodalmi alkotásokat, amelyek a tankönyvek gerincét alkották, azonban nem lehetett átírni, illetve meghamisítani. Így továbbra is bőven volt részünk korunkhoz illő esztétikai élményekben. Az ötödik osztályban nagyon sok részletet olvastunk például a *János vitéz*ből, a hatodikban pedig a *Toldi*ból. Új, addig nem olvasott szerzőként megjelent Molnár Ferenc *A Pál utcai fiúk* és Tamási Áron a *Bölcső és Bagoly* egy-egy részletével. A külföldi szerzők közül pedig két fiataloknak is író klasszikus: Mark Twain és Valentyin Katajev. Előbbi a *Huckleberry Finn* című regényének, utóbbi pedig a *Távolban egy fehér vitorla* című munkájának néhány oldalával. Mindkettő – a tutajozás a Mississippin, illetve a tenger élővilágának leírása – nagyon megragadott, úgyhogy rövidesen beszereztem mind a két művet. Ez nem volt nehéz, mivel mindkettő megjelent az 1955-ben induló *Ifjúsági Kiskönyvtár* című sorozatban puha kötésű zsebkönyvként. A sorozat 3 forintba kerülő kötetei a kalocsai könyvesboltban szinte kivétel nélkül megvásárolhatók voltak, visszamenőleg is. És ekkor már naponta közlekedett a busz a szállások és Kalocsa között. A két ifjúsági regény mellett így került szépen gyarapodó könyvtáramba Mikszáth Kálmántól a *Beszélő köntös*, amellyel a sorozat indult, Verne Gyulától, azaz Jules Verne-től a *Dunai hajós*, Molnár Ferenctől *A Pál utcai fiúk*, Jókai Mórtól a *Nagyenyedi két fűzfa* és *A kőszívű ember fiai*, valamint Arkagyij Gajdartól a *Timur és csapata* és *A hóvár parancsnoka* egybekötve. Ez utóbbiba kivételesen a vásárlás időpontját is bejegyeztem: 1961. III. 18., valamint a tulajdonos nevét és „státuszát" is: Romsics Ignác V. o. tanuló.

A sorozat több mint félszáz kötetéből két-három év alatt legalább 20–25-öt vettem meg. Az említetteken kívül ugyancsak Mark Twaintől a *Tom Sawyer kalandjait*; Szász Imrétől a *Basát (Egy kutyacsalád története)*; Arthur Ransome-tól a *Fecskék és Fruskák, a felfedezők*et, amelynek vakációzó angol gyermekszereplői legalább annyira elbájoltak, mint Mark Twain két gyerekhőse; Katajevtől még egy regényt, a *Tanya a pusztán*t; Verne Gyulától a *Hódító Robur*t; Ethel Lilian Voynichtól a *Bögöly*t *(Vihar Itália felett)*, amelynek főszereplője, az Ifjú Itália mozgalom romantikus forradalmár hőse eszményeket kereső akkori önmagam egyik idoljává vált; végül az utolsók között az 1963-ban megjelent *Bogáncs*ot Fekete Istvántól, aminek elolvasása az 1945 előtti írásai miatt háttérbe szorított szerző többi ifjúsági regényének *(Tüskevár, Téli berek, A koppányi aga testamentuma)* megvételére és elolvasására ösztönzött.

A hetedikes és nyolcadikos olvasókönyvekben ugyancsak sok kiváló szerző kiváló alkotása szerepelt. A hetedikesben például – a kuruc kori költészet után – Mikes Kelemen, Csokonai Vitéz Mihály, Fazekas Mihály, Kölcsey Ferenc, Vörösmarty Mihály, Petőfi Sándor, Arany János és Jókai Mór. Mindegyiküktől féltucatnyi, sőt Petőfitől és Aranytól tucatnyi vers és prózarészlet. Csupa olyasmi, ami irodalmi kultúránknak ma is az alapját képezi.[86]

Nyolcadikban hét 19. század végi és 20. századi magyar szerzővel (Mikszáthtal, Adyval, Gárdonyival, Mórával, Juhász Gyulával, Móricz Zsigmonddal és József Attilával) ismerkedtünk meg részletesen, s három külföldivel – Gorkijjal, Majakovszkijjal és Solohovval – jóval felületesebben. Az utóbbiak kiválasztása természetesen nem volt véletlen, mindhárman elkötelezték magukat az 1917-es oroszországi forradalom és a Szovjetunióban zajló 20. századi átalakulás mellett. A jelenkort három külföldi és tizenegy magyar szerző reprezentálta. Ez utóbbiak közül klasszikusnak számít a *Nem tudhatom* Radnóti Miklóstól és a *Cserepező* Illyés Gyulától. A többi felejthető, és mára el is felejtődött. Kivéve egyet, az 1919-es vöröskatonából lett literátor, a Baumgarten-díjjal kétszer, majd Kossuth-díjjal is kitüntetett Fodor József *Piros fejfák* című költeményét, amely a magyar szabadságért elesett hős szovjet katonáknak állított emléket. Az iskolai

[86] Dr. Aszódi Lászlóné – Dr. Horváth Gedeonné – Megyeri Szabolcs: *Magyar irodalmi olvasókönyv az általános iskolák VII. osztálya számára*. 6. kiadás. Budapest, 1963, Tankönyvkiadó.

ünnepélyeken, elsősorban április 4-én – fehér ingben és vörös nyakkendőben – ezt annyiszor hallottam (nem kizárt, hogy szavaltam is), hogy elégikus sorai („Nyírfa leng sírjuk fölött / Lágy szélütem...") ma is a fülemben csengenek, és ma sem taszítanak, noha tudom, hogy hamis képet sugároznak.

Nem kétséges, hogy a hét részletesen tárgyalt magyar költő és író a századforduló és 20. századi irodalmunk klasszikusai közé tartozik. Az sem kétséges azonban, hogy műveikkel a felvilágosodás ideológiáján alapuló, emancipációs jellegű plebejus baloldaliság eszméit hirdették. Így tehát szocialistaként, illetve a szocializmus ügyének támogatójaként vagy előfutáraként is felmutathatók voltak. Különösképpen úgy, hogy a válogatás szempontjait is ennek a célnak rendelték alá. Ady istenes versei közül például egy sem került be a kötetbe, és József Attila egzisztencialista ihletésű remekei közül sem. Az egyes életműveket követő összefoglalásokban a tankönyvírók ezen túlmenően azt is pontosan közölték, hogy ki miért és mennyiben tartozik a kánonba. Legnagyobb elismeréssel József Attiláról írtak, de kiváló minősítést kapott Móricz és Ady Endre is.[87]

A történelemkönyvektől eltérően az irodalmi olvasókönyv az 1949 utáni évek költészetével, sőt röviden 1956 és az azt követő korszak értékelésével is foglalkozott. Az 1956-os forradalommal így: „1956 őszén szocialista építésünk súlyos veszedelembe jutott. A külföldi imperialisták biztatására a hazai reakció fegyveres ellenforradalmat szított és robbantott ki népi demokráciánk ellen. A Szovjetunió kormányunk kérésére újabb bizonyítékát adta testvéri magatartásának, mert bajba jutott népünk segítségére sietve részt vett az ellenforradalom leverésében." Az azt követő korszakkal pedig ekképpen: „Az ellenforradalom leverése óta eltelt néhány esztendő a szocializmus további sikeres építésének nagyszerű eredményeit hozta népünk számára. Fiatal költőink és prózaíróink biztos reménnyel néznek az épülő jövőbe. Ezt a hitet zengik irodalmunk gazdag kórusában Simon István és Csepeli Szabó Béla költeményei is."[88]

Az énekórákon további sok szép népdalt tanultunk. Ezeket – *A csitári hegyek alatt, Házunk előtt kedves édesanyám, A jó lovas katonának,*

[87] Dr. Horváth Gedeonné – Margócsy József – Pálmai Kálmán: *Magyar irodalmi olvasókönyv az általános iskolák VIII. osztálya számára.* 3. kiadás. Budapest, 1962, Tankönyvkiadó, 34–35., 60–61., 77., 93., 99., 129., 150.

[88] Uo. 225.

Csillagok, csillagok stb. –, ha úgy adódik, társaságban ma is szívesen éneklem. A munkásmozgalmi dalok aránya csökkent, de évről évre került néhány a repertoárba. Ötödikben például az *Amuri partizánok dala* (Völgyvidéken és...), amely az orosz polgárháborút idézte, majd hatodikban a második világháborús szovjet hadsereg talán legismertebb éneke, a *Poljuska* (Vár ránk a síkság...), továbbá Rossa Ernő április 4-i ünnepségeken énekelt indulója *(Indulj az útra és vissza se nézz...).* Ezek is nagyon belém ivódtak, de egyikük sem annyira, mint a középkori német parasztvezér, *Geyer Flórián dala* (A föld teremtésének kezdetén...), amely – talán mondanom sem kell – a parasztok gazdagok ellen vívott harcának pillanatnyi kudarcáról szólt, és arról, hogy az „unokánk majd győzni fog". (Jancsó Miklós nékoszosai a *Fényes szelek*ben ezt is lelkesen énekelték!) Sok-sok évvel később, már az internetes világban jöttem rá, hogy némileg más szöveggel ugyanez a dallam a német SS-katonák kedvenc énekei közé tartozott, és a Budapestet védő egyik SS-lovashadosztályt is Geyer Flóriánról nevezték el. Hetedikben ezekhez jött a *Szózat*, a *Tyukodi-nóta* (Te vagy a legény...) és a *Bécsi munkásinduló* (Munka hadának a lépése dobog...). Nyolcadikban is tanultunk szép népdalokat *(Magos a rutafa, A Vidróczki, Piros alma),* munkásmozgalmi énekeket, köztük az *Internacionálét* (Föl, föl, ti rabjai a földnek), a világ demokratikus ifjúságának indulóját *(Egy a jelszónk, a béke)* és a *Munkás-gyászindulót* (A zsarnokság dőzsöl és...). Az 1960-as évek elejétől az 1980-as évek végéig eltelt három évtizedben nem temettek el úgy magyar politikai vezetőt, hogy ez utóbbi ne hangzott volna el a szertartás során. Új elemként megjelentek a komolyzene klasszikusai: Bach *(Parasztkantáta),* Beethoven *(Örömóda),* Chopin, Csajkovszkij, Haydn, Liszt, Mozart, Muszorgszkij és mások. Ismétlésként újra átvettük a *Himnusz*t, és Jankovich Ferenc fordításában ekkor tanultuk a *Marseillaise*-t (Előre ország népe...), amely ugyancsak a *Fényes szelek* egyik betétdala, s amelyre – főleg, ha franciául hallom, mint például a *Casablanca* című filmben Viktor László „vezényletével" – a mai napig rezonál a lelkem.

Felső tagozatos tanulmányaim egyik legfontosabb világnézeti következményének hitetlenné válásomat tartom. Bár a szokásokat elfogadva és azokhoz alkalmazkodva hetedikesként – 1964 tavaszán – még annak rendje és módja szerint bérmálkoztam, az egyház tanításait egyre kevésbé tudtam komolyan venni. Az iskolában tanultak mellett ebben papunk személyiségének és életmódjának is része volt. Visszataszítónak találtam, hogy vasárnapi prédikációit legtöbbször azoknak a férfiaknak az ostorozásával

kezdte, akik nem követik az egyház tanításait, és templom helyett a kocsmába járnak. Dühtől vöröslő fejjel néha meg is nevezte őket. Ugyanakkor minden jel szerint ő is vétett az egyház által elvárt erkölcsi szabályok, mindenekelőtt a papi cölibátus ellen. Egy fedél alatt élt egy hozzá hasonló korú hölggyel, aki hivatalosan az unokatestvére és házvezetőnője volt, ám ez nem hangzott nagyon meggyőzően, sőt, egy-két óvatlan mozdulat és ellesett pillanat kifejezetten ennek az ellenkezőjét látszott igazolni. Vagyis: vizet prédikált, és bort ivott. Mindehhez járult saját ügyetlenségem: egyik ministrálásom alkalmával a szertartás közben lecsúszott rólam a szoknya, melyet túl lazán kötöttem a derekamra. Bár a lecsúszott ruhadarab alatt természetesen nadrágot viseltem, a jelenet mégis derültséget okozott a hívek körében. Papunk ezért mérges lett, és leszidott, én pedig szégyenkeztem. Többet nem lehetett rábeszélni, hogy ministráljak. Gyónni és áldozni is egyre ritkábban jártam, sőt, a reggeli hittanórákat is kerültem. Néha addig rimánkodtam nagyanyámnak, amíg meg nem engedte, hogy tovább aludjak, és 7 helyett 8-ra menjek iskolába. Többször előfordult az is, hogy elmentem otthonról, de hittanóra helyett valamelyik füzesbe vettem be magam, ahol olvastam, vagy a természet rezdüléseit figyeltem. Hiányzásaimért természetesen büntetés járt, amelynek leggyakoribb formája az volt, hogy a plébános úr megragadta a pajeszomat, és látható elégtétellel az arcán felfelé húzta. Mondanom sem kell, ezzel épp az ellenkező hatást érte el, mint amit szeretett volna.

Az iskola mellett, amint erre már utaltam, nagyon sokat olvastam, és most már nem meséskönyveket, hanem ifjúsági regényeket. Az *Ifjúsági Kiskönyvtár* már említett kötetei mellett az 1960-as évek első felében legalább 20–25 további könyvet vásároltam még, köztük James Fenimore Cooper világhírű regényeit a tiszta és igaz lelkű sápadtarcú vadász, Natty Bumppo és indián barátja, Csingacsguk kalandjairól az észak-amerikai indiánok között. Először *Az utolsó mohikán* került a kezembe, majd ahogy be tudtam szerezni, a másik négy: a *Vadölő*, a *Nyomkereső*, a *Bőrharisnya* és *A préri*. Mindegyiket többször elolvastam, és lázasan kutattam hasonlóképpen szép és megható, ám egyben fordulatokban gazdag, izgalmas indiántörténetek után. Vettem is néhányat, de sem az 1964 nyarán beszerzett *Az indián bosszúja* (Friedrich Gerstäcker) és a november végén vásárolt *Az irokézek fia* (Anna Jürgen), sem Karl May ekkortól újra kiadott, addig indexen lévő könyvei – *Az Ezüst-tó kincse* (1964) és a *Winnetou* (1966) – nem nyűgöztek

le annyira, mint Cooper megindító történetei a barátságról, becsületességről és önfeláldozásról.

Verne Gyula számos könyve közül *A tizenöt éves kapitány* és a *Kétévi vakáció* bűvölt el leginkább. Nyilvánvalóan azért, mert mindkettő 14–15 éves serdülőkről szólt, s mindkettő happy enddel végződött. A jók győztek, és a rosszak bűnhődtek, mintha valóban egy felsőbb akarat tenne igazságot az emberek között. Természetesen olvastam a *Rejtelmes szigetet*, a *Nemo kapitányt*, az *Észak Dél ellen*t, a *Sándor Mátyás*t, a *Sztrogof Mihály*t, a *80 nap alatt a Föld körül*t és számos kevésbé ismert művét, például a *Prém-vadászok*at, a *Hatteras kapitány*t és *Antifer mester csodálatos kalandjait*. Vernével is úgy jártam azonban, mint az indiántörténetekkel: rá kellett jönnöm, hogy ő is írt kevésbé izgalmas és kevésbé szórakoztató könyveket. Az utolsó, ami a könyvtáramba került tőle, a *Grant kapitány gyermekei*, amelyet 1965 júniusában kaptam ballagási ajándékként egyik fiatalabb barátomtól, mindenesetre ismét elnyerte a tetszésem, talán mert ennek is van két szerethető gyermekszereplője.

A magyar szerzők közül mindenkit megelőzve vezetett Gárdonyi Géza az *Egri csillagok*kal. Ez volt az első hosszabb regény, amit – valószínűleg még alsó tagozatosként – elolvastam. Jól emlékszem rá, hogy eleinte napi néhány, majd később már napi néhány tucat oldalból állt a teljesítményem. Gárdonyi regényén egy éven belül legalább háromszor, de lehet, hogy négyszer is végigmentem. Kortársaim közül mindenki tudja, hogy miért, s talán a könyvekkel lazább viszonyban álló mai fiatalok közül is sokan. Kaland, izgalom, önfeláldozás, a haza védelme és szeretete – és ebben is happy end. A törökök „eltakarodnak" Eger vára alól. Üröm az örömben a Héttoronyban elpusztult Török Bálint sorsa, aki azonban – mint ezt a történészek régóta tudják – a valóságban egyáltalán nem viselkedett olyan önzetlen hazafiként, mint amilyennek Gárdonyi bemutatta. S az *Egri csillagok* mellett persze a *Láthatatlan ember*, az *Isten rabjai* és a nem igazán gyerekeknek való szerelmi történet, az *Ida regénye*. Biztos, hogy e két utóbbit nem én vettem, valószínűleg – mint már utaltam rá – ezeket is édesapám hozta magával Oroszlányból.

Az *Egri csillagok* után Jókai regényei következtek a magyar könyvek toplistáján: a már említett *A kőszívű ember fiai* és *A nagyenyedi két fűzfa* mellett mindenekelőtt az *És mégis mozog a föld*, a *Fekete gyémántok*, az *Egy magyar nábob* és a *Kárpáthy Zoltán*, *Az arany ember*, a *Rab Ráby*, *A lőcsei*

fehér asszony, Az új földesúr, az *Erdély aranykora, A törökvilág Magyarországon, A janicsárok végnapjai* és még egy-kettő. A nagy mesemondó összesen 202 kötetéből tehát másfél tucatnyi. A Jókai által bemutatott világban általában ugyanúgy az örök emberi értékek diadalmaskodtak, mint a többi kedvenc könyvemben. Az ellentétek idillekben oldódtak fel, s normává az önzetlenség, lovagiasság és mindenekelőtt a szabadság és a haza szeretete vált. Az árulás és a becstelenség pedig elnyerte méltó büntetését.

Dékány András tengerésztörténetei (*Matrózok, hajók, kapitányok, Kalózok, bálnák, tengerek, Csempészek, hősök, kikötők* stb.) nem tartoznak a magyar ifjúsági irodalom klasszikusai közé. Az iskolai tananyagban ezek egyetlen részlete sem szerepelt, s azt hiszem, ma sem szerepel. Pedig a Jadran (Adria) névre hallgató kétárbócos „sóner" kapitányának, a zenggi születésű és magát a környék egykori kalózaitól (uszkókok) származtató Turkovich Daniló „hosszújáratú tengerészkapitánynak", valamint legénységének a kalandjai 10 és 14 éves korom között legalább annyira megragadták a fantáziám, mint Cooper indiántörténetei.

Dékány András, akiről én akkor mit sem tudtam, 1945 előtt Herczeg Ferenc köréhez tartozott, a jobboldali *Új Magyarság* belső munkatársa és 1941-ben a Magyar Cserkészszövetség sajtóelőadója volt. 1945 után ezért Fekete Istvánhoz hasonlóan némaságra ítéltetett, s csak az 1950-es évek közepétől kezdhetett visszatérni az irodalmi életbe. Említett ifjúsági regényei kivétel nélkül 1958 és 1963 között jelentek meg, az én szempontomból éppen a legjobb időben. Dékány iránti rajongásomra magyarázatot keresve csábító lenne összekötni a szerző regényeinek visszatérő színhelyeit felmenőimmel, akik ugyanarról a vadregényes vidékről érkeztek Kalocsa környékére. Csakhogy erről akkor nekem még sejtelmem sem volt, ahogy szüleimnek és nagyszüleimnek sem. Azt pedig, hogy ősi dalmát génjeim rezonáltak volna felmenőim származási helyére, józan ésszel nemigen gondolhatom. Marad a sokkal egyszerűbb magyarázat: Daniló bácsi és tengerészei ugyanolyan jó emberek voltak, mint Vadölő–Sólyomszem–Nyomkereső–Bőrharisnya és Csingacsguk, valamint Dick Sand, a 15 éves kapitány, vagy Briant és Gordon a *Kétévi vakáció*ból. Nem politikai eszmék vezérelték őket, és nem a hazájukért harcoltak, egyszerűen csak becsületesek, szavahihetők és tettre készek voltak, akár az elemekkel kellett harcolniuk, akár a rossz emberekkel. Nagyon könnyű volt megérteni motívumaikat, és nagyon könnyű volt azonosulni velük.

Olvasmányaim skálája nem lenne teljes, ha nem vallanám be, hogy a második világháborús szovjet filmekhez hasonlóan a második világháborús szovjet regényeket is szerettem. Háromra emlékszem közülük: Pavel Fjodorov *Dovator tábornok* című művére, amelynek főhőse a Vörös Hadsereg különleges lovashadtestének legendás parancsnoka volt, aki villámgyors akcióival mélyen a frontvonalak mögött zavarta a németek előnyomulását, majd Moszkva védelmében 38 évesen életét vesztette; Alekszandr Bek *A volokalamszki országút* című munkájára, amely egy zömmel újoncokból álló alakulat hősies és sikeres védekezéséről szól Moszkva határában; s végül Jurij Zbanackij kifejezetten fiataloknak szóló, *A szokolini fenyves titka* című ifjúsági regényére, amely az ukrán partizánokhoz csatlakozó gyerekalakulatok hazájuk védelmében vállalt küzdelmeit mutatja be. Ha ma olvasnám, valószínűleg mindhárom „hőskölteményt" sematikusnak és emberábrázolását egysíkúnak találnám, ahogy a többi fent említett regényét is. Fiatal gyerekként azonban másként gondolkodtam: az öregek szóbeli történetei ellenére elhittem, hogy a szovjet vöröskatonák és különösen a partizánok hiba nélküli hősök, ellenfeleik, a németek pedig gonosz és kegyetlen Untermenschek voltak. S mivel az 1950-es évek első felében mindhárom regényt többször és nagy példányszámban adták ki magyarul, valószínűleg nem egyedül gondolkodtam így.

Saját könyveim mellett elolvastam az iskolai könyvtár 200–300 kötetes állományának jelentős részét is. Hetedikesként oda jutottam, hogy a könyvtár kezelője – Boromisza Károlyné – már nem tudott több, életkoromnak megfelelő könyvet a kezembe adni. Pedig a legizgalmasabb könyvekből egy időben csak napi 20–50 oldalt engedélyeztem magamnak, hogy az élvezet tovább tartson. Szokásaim közé tartozott az is, hogy a legjobbakat néhány hónap múltán újra elolvastam. Ám mindez nem segített. Ezért 1964 tavaszától biciklivel átjártam Homokmégyre, hogy az ottani kultúrház könyvtárából hozzak magamnak olvasnivalót. Ezek közül Alexandre Dumas *Monte Cristo grófja* tette rám a legnagyobb hatást.

Olvasmányélményeimből külön világot, pontosabban világokat építettem fel magamnak. Kis vitorlás hajót, majd a gyertya lángjával hajtott „gőzhajót" szerkesztettem, s a hozzánk közeli kacsaúsztató (és kenderáztató) vizére bocsátva őket hol Daniló bácsinak, hol Nemo kapitánynak, hol dr. Antekirttnek *(Sándor Mátyás),* hol Kossuth Lajos tengerészének – ezt is Dékány András írta! – képzeltem magam. Ha a szél fodrozta a vizet,

akkor bóra közelgett, ha egy fadarab úszott a vízen, akkor kalóztámadás veszélye állt fenn. Ekkortájt már nem is traktoros, hanem néhány évig tengerészkapitány, de legalábbis tengerésztiszt akartam lenni. A tavacska mellett néhány fából és bokorból álló rekettyés választotta el a házakhoz tartozó belső telkeket. Az egyik ilyen rekettyésben egy termetesebb fa tetejére deszkából figyelőállást eszkábáltam, ahová egy kötélhágcsón lehetett feljutni. A „magasles", különösen, ha fújt a szél, a Jadran vagy a Pilgrim árbóckosara volt, én pedig az odarendelt matróz; máskor viszont az egri vár vagy valamelyik másik ostromlott végvári erősség egyik bástyája, én pedig Jurisics Miklós, Dobó István vagy Bornemissza Gergely. Persze az is előfordult, hogy Sólyomszem, Csingacsguk vagy Unkasz figyelte innen a gonosz irokézeket. Huszárcsákót, amely papírból lévén a búcsút követő néhány napon belül egyébként is szétesett, ekkor már nem viseltem, a Flottilla simléder nélküli, szalagos, kék tányérsapkáját viszont, mely nyilván apám révén került hozzánk, annál büszkébben. Ez kiegészült különféle fegyverekkel: bodzából készült vízipuskával, csúzlival, a búcsúban vásárolt patronos forgópisztollyal és egy akácfából faragott karddal, amely – apám kézügyességének köszönhetően – pontos mása volt a magyar huszárok által használt, enyhén görbülő szablyának.

Kipróbáltam azt is, hogy a falu körüli füzesekben – az indiánokhoz és a vadnyugat vadászaihoz hasonlóan – tőröket helyeztem el. Hátha sikerül fognom egy-egy nyulat, fácánt vagy foglyot. Ennek fennállt a lehetősége, hiszen – különösen telente – ezek az apró állatok többször bemerészkedtek a faluszéli házak közelébe. Elmélet és gyakorlat között azonban – kellett levonnom a tanulságot – nagy a különbség. Elvileg többféle apróvad is hurokra akadhatott volna, hiszen láttam őket a csapdáim közelében bóklászni. Gyakorlatilag azonban soha semmit sem fogtam. Sikeresebbnek bizonyultam Tom Sawyer és Huckleberry Finn utánzásában, akikhez hasonlóan egy alkalommal üres konzervdobozt kötöttem a macskánk farkára, amely pontosan úgy viselkedett, mint ahogy Mark Twain azt megírta. Még jó, hogy nem bolondult meg szegény. Mentségemre legyen mondva: többet nem ismételtem meg a kísérletet.

Romantikus hajlamaim kiélésének másik terepe az úttörőmozgalom volt. 1961 nyarán a járási szervek két úttörőtábort szerveztek. Egyet a Szakmár és Dunapataj között fekvő Szelidi-tó partján, amely ekkor kezdett a környék üdülőközpontjává válni, és ahová tíznapos turnusokban érkeztek a falusi úttörőcsapatok; egyet pedig Kalocsától északra, Dunaszentbenedek

Duna-parti úttörőtáborban 1961 nyarán

mellett, közvetlenül a Duna partján. Ez utóbbit őrsvezetőképző táborrá minősítették, ahová két-három főt delegálhattak az iskolák.[89] Alsómégyről egy kislányra, tanárnőnk középső fiára és rám esett a választás.

A Duna-parti két hét sok szempontból emlékezetes számomra. Először hagytam el a szülőfalumat egyedül, először láttam a Dunát, és először voltam együtt korombeli idegenekkel. A nagy katonai sátorban, amelyet a KISZ-es ifivezetők irányításával nekünk kellett felállítani, mintegy húszan rendezkedtünk be. Az enyém melletti szalmapriccset egy foktői fiú, Szalai István foglalta el, aki a későbbiekben az egyik legjobb barátom lett, és aki 1998-ban halt meg autóbalesetben a Honvéd Vezérkar főnökhelyetteseként, vezérőrnagyi rangban. Ebben a táborban mindazt átéltem, amit az akkori és későbbi úttörőtáborokban, 1945 előtt pedig a cserkésztáborokban a fiatalok át szoktak élni. Ébresztő után reggeli torna félmeztelenül, tisztálkodás, zászlófelvonás és a napiparancs felolvasása, délelőtt „elméleti" foglalkozások, ebéd után rövid pihenő, majd fürdés, nyomolvasás vagy számháború, esténként tábortűz mellett az iskolai tanulmányainkból ismert mozgalmi dalok és népdalok közös éneklése. Az ifivezetőktől új énekeket is tanultam,

[89] Vidám nyári táborozásra készülnek a járás úttörői. *Kalocsa és Vidéke*, 1961. június 14.

amelyek közül leginkább az olasz partizánok dalát, a *Bella ciaót* szerettem meg. *Geyer Flórián dalá*hoz és Béri Balogh Ádám nótájához hasonlóan ez is elkísért egész életemre. Az utóbbi években főleg az olasz származású Yves Montand tolmácsolásában hallgattam meg sokszor, akinek több más sanzonja is a kedvenceim közé tartozik, és akinek ezért a párizsi Père-Lachaise temetőben található sírjához is elzarándokoltam egyszer-kétszer. A szelidi úttörőtábor, ahol a következő nyáron töltöttem két hetet, hasonló jellegű volt, azzal a különbséggel, hogy ott többet játszottunk, és nem igyekeztek felvértezni bennünket őrsvezetői tudással. Az éjszakai riadó és az ellenség keresése zseblámpákkal az erdőben azonban itt sem maradhatott el.

Két vagy három évig álltam őrsvezetőként a kizárólag fiúkból álló Párduc őrs élén. Kék színű őrsi zászlónkra édesanyám hímezte rá a vicsorgó fekete fejet a *Dzsungel könyve* egyik illusztrált változatának párducát, Bagirát másolva. Dunaszentbenedeki tapasztalataim és a postásunknál megrendelt, 1946-tól megjelenő *Pajtás* újságban olvasottak alapján igyekeztem példás munkát végezni. Felderítettünk néhány egyedül élő idős embert, és amiben tudtunk, segítettünk nekik. Rendbe tettük az udvarukat, tűzifát hasogattunk nekik, s ha igényelték, a boltban is vásároltunk számukra ezt-azt. Hogy saját pénzünk legyen, mi is béreltünk a téesztől egy darab kukoricaföldet, amelynek a művelésébe azonban beletört a bicskánk. Kapálni ugyanis nyáron kell, amikor fürdéssel, fára mászással, verebekre való lövöldözéssel, bandázással és sok más egyéb csábító dologgal is agyon lehet ütni az időt. Úgyhogy ezt a vállalkozást csak szülői segítséggel tudtuk befejezni. Előszeretettel hívtuk ki egyik vagy másik őrsöt számháborúra a falu környéki rekettyésekben. Ugyancsak ezek egyikében rendeztük be őrsi búvóhelyünket, ahol, ha az idő engedte, összejöveteleinket tartottuk. Itt beszéltük meg olvasmányainkat, haditerveket kovácsoltunk, és olykor főztünk is bográcsban, általában paprikás krumplit szalonnával vagy kolbásszal. Vagy szalonnát sütöttünk.

Az életkori sajátosságok, olvasmányaim, az úttörőromantika és a *Pajtás* újság *Mi oldalunk* című rovata, amelyben hozzám hasonló korú fiatalok beszámolói, versei és egyéb írásai jelentek meg, a traktorozás és a tengerészség után újabb foglalkozás iránt ébresztettek bennem vágyat: olyan iránt, amelynek művelői nem kezükkel, hanem fejükkel és tollukkal keresik a kenyerüket. Hat-hetedikes koromban, s egyszer-kétszer még később is, megpróbálkoztam az „írással". Rövid novellákat gyártottam, tudósításokat szerkesztettem és verseket költöttem. Ezek közül egy meg is jelent, éspedig

a *Pajtás* 1963. december 4-i számában. *A főhadiszállás* című háromszakaszos „költeményben", amelyből egyet a szerkesztők – minden bizonnyal ritmikai okokból és az olvasók kímélésének céljából – kihagytak, őrsi búvóhelyünk építését szedtem rímekbe.

A főhadiszállás

Az ágak közt, egy rejtett helyen
kilenc fiú dolgozik.
Nádat vágnak serényen,
bélelik a kunyhó belsejét.

Fala kész van az erdei háznak,
a tetőre kellenek még ágak,
s mikor a munkával végeztek,
a Párducok meg is éheztek.

Romsics Ignác
őrsvezető
Homokmégy

„Debütálásom" a Pajtás *1963. december 4-i számában*

Gondolom, minden olvasóm osztja véleményemet: a magyar irodalom nem lett szegényebb azzal, hogy „zsengéim" közül csak ez az egy látott nyomdafestéket, s a többi elkallódott.

Hetedikes és különösen nyolcadikos koromra, ami a pszichológia tanítása szerint a gyermekkor és a serdülőkor közötti átmenet időszaka, addigi szenvedélyeim kiegészültek a modern könnyűzene iránti egyre intenzívebb érdeklődéssel. Ez részben életkori sajátosság volt, részben kortünet, amelynek a hullámai engem sem hagytak érintetlenül. Először az akkori magyar popénekesek – Mikes Éva, Hollós Ilona, Záray Márta, Ákos Stefi és Ambrus Kyri – dalaira figyeltem fel a Magyar Rádió *Szív küldi szívnek szívesen* című és egyéb zenei műsoraiban, valamint a búcsúkban, ahol ugyanezek a dalok alkották a bömbölő megafonok repertoárját (*Bolyongok a város peremén, Megáll az idő, Ne hagyd el soha azt..., Valaki kell nekem is, Honvágydal* stb.). Mellettük már az 1962-es *Ki mit tud?* műsorában feltűnt Koncz Zsuzsa és Gergely Ágnes a *Drága nagymama* és a *Gézengúz* című, új hangvételű slágerekkel. Ugyanebben az évben mutatták be az *Egy esős vasárnap délután* című filmet (Keleti Márton), amelyben Mikes Éva énekelt, és amelynek a cselekménye néhány gimnazista leány – Béres Ilona, Tordai Teri és Halász Judit játszotta őket – vágyai és érzelmi élete körül bonyolódott, megspékelve a Jávor Pál örökébe lépő Mécs Károllyal mint hősszerelmessel. A Nemzeti Sportcsarnokban 1963-ban rendezték meg az

első nagy beatkoncertet, amelyen Koncz Zsuzsa és mások mellett már az 1960-as évek vezető beatzenekarai, az Illés, a Metro és az Omega együttesek is felléptek. Hozzám a keményebb zenét játszó Omega állt legközelebb. 1964-ben, amikor koncertet adtak a kalocsai Érsekkert szabadtéri színpadán, az első sorokban „csápoltam" sok más fiatal rajongójukkal együtt.

A beatzene első hazai képviselői mellett tudtam az irányzat külföldi sztárjairól is. 1963–1964-től rendszeres hallgatója voltam a Szabad Európa Rádió Cseke László által vezetett könnyűzenei műsorainak, az 1959-ben indult *Teenager Party*nak és különösen az 1960-as évek elejétől sugárzott kívánságműsornak, a *Délutáni randevú*nak. Ezekre valószínűleg nagyapámnak köszönhetően lettem figyelmes, aki változatlanul vadászta a külföldről magyar nyelven sugárzott híreket. De a Kalocsán tanuló alsómégyi gimnazisták is hozhatták a hírt, akik az Omega-koncertre szóló jegyet is beszerezték számomra. Cseke László műsorai, melyekben nemcsak zene szólt, hanem a műsorvezető a különböző idegen nyelvű dalok tartalmát is összefoglalta magyarul, továbbá programszerűen ismertette a *New Musical Express*, a *Billboard* és a *Cashbox* hétről hétre változó slágerlistáit, egy ismeretlen világ kapuját nyitották ki számomra. A beat elterjedését megelőző rock and roll korszak nagy énekeseit mintegy 5–10 éves késéssel éppúgy ő ismertette meg velem, mint a három gitár és dob felállás bevezetésével a későbbi beatzenekaroknak mintát adó Shadows instrumentális dalait (*Apache*, 1960, *Kon-Tiki*, 1961, *Wonderful Land*, 1962 és *Foot Tapper*, 1962) és persze az 1962–1963-ban berobbanó Beatles és Rolling Stones tényleges korszakváltást jelentő zenéjét. A *Love Me Do* (1962), *She Loves You* (1963), *A Hard Day's Night* (1964) című Beatles-dalokat, illetve a Rolling Stones-tól a *Satisfaction*t (1965) és a *Paint It Black*et (1966) – Cseke Lászlónak köszönhetően – lényegében megjelenésükkel egyidejűleg szerettem meg. És persze számos azóta örökzölddé vált dallamosabb slágert, köztük Paul Ankától a *You Are My Destiny*t (1958), Salvatore Adamótól a *Tombe la neige*-t (1962) és mindenekelőtt a *The House of the Rising Sun*t (1963) az Animalstől.

Sohasem felejtem el Cseke László jellegzetes hanghordozását, és sajnálom, hogy a Szabad Európa Rádió néhány más munkatársától eltérően vele nem sikerült találkoznom. Cseke László – valódi nevén Ekecs Géza – zenés műsorai olyan hallgatottak voltak, s a rendszer ebben akkora veszélyt látott, hogy a Magyar Rádió rövidesen hasonló zenei műsorokat indított be: 1964-től a *Vasárnapi koktél*, 1965-től pedig a *Csak fiataloknak* címűt, Komjáthy György szerkesztésében. Ezekben azonban – a jogdíjak

miatt – főleg magyar számok hangzottak el, úgyhogy Cseke Lászlót – számos kortársamhoz hasonlóan – még évekig rendszeresen hallgattam. S mivel a háromórás *Délutáni randevú*t kétszer is megszakították a hírek, azokat is, nehogy az állomás „elmenjen", és újra kelljen keresni. Idővel aztán más műsorok iránt is érdeklődés támadt bennem. Ezek közé tartozott a *Forgószínpad*, melyben az Európa fővárosaiban zajló kulturális eseményekről hangzottak el tudósítások. Így kezdtem megfertőződni az amerikai propagandával – anélkül, hogy tudtam és akartam volna.

1964 tavaszán, hetedik osztályosként

Az általános iskola utolsó osztályát 1964–1965-ben nem Alsómégyen, hanem Homokmégyen végeztem el. Ennek hátterében az az országos törekvés állt, hogy az osztatlan vagy részben osztott tanítási rendben működő, szakosítatlan kis iskolákat felszámolják. Tekintettel az alacsony osztálylétszámokra, a mi esetünkben ezt körzetesítés nélkül aligha lehetett volna végrehajtani. Az egyre korszerűbb és kényelmesebb autóbuszok ekkor már napjában háromszor fordultak Kalocsa és a szállások között: reggel, kora délután és este. A körzetesítés logisztikai feltétele tehát adott volt, s ekkorra a homokmégyi iskolát is kibővítették annyira, hogy a hillyei, alsómégyi és halomi felső tagozatok is – egyelőre csak rájuk, s az alsó tagozatosokra nem vonatkozott az új rend – elférjenek benne. Mi, nyolcadikosok a homokmégyiekkel együtt ekkor két 25 fő körüli osztályt tettünk ki. Tanáraink nagy része homokmégyi volt, Alsómégyről csak Boromisza Károlyné jött velünk, aki kémiát és talán még számtant vagy fizikát tanított.

A homokmégyi iskola minden szempontból tisztább, kulturáltabb és igényesebb volt az alsómégyinél. Az olajjal felkent, csúszós hajópadló után, amelyet sokszor feltöröltünk a fenekünkkel, a frissen parkettázott homokmégyi tantermek, ahová – sáros cipőinket és csizmáinkat a folyosón hagyva – csak saját papucsban lehetett belépni, a civilizáció új minőségét jelentették számomra. Valami olyat, amiről addig csak a regényekben olvastam. Külön öröm volt, hogy csak délelőtt voltak óráink, s a 7.15-ös busszal ezért minden reggel el kellett indulnunk, ami a továbbiakban lehetetlenné tette a reggeli hittanórák látogatását. Dukai tiszteletes úr persze

kitalált valami pótmegoldást, ám a szüleim nem ragaszkodtak hozzá, hogy továbbra is járjak hittanra, sőt ahhoz sem, hogy templomba. Eltávolodásom az egyháztól és szakításom a vallásos élet külsőségeivel 14 éves koromra ily módon befejezett ténnyé vált.

Az új hely, a szaktanári rendszer vagy egyszerűen csak a megfelelni akarás minden korábbinál jobb eredményeket hozott ki belőlem. A hetedik évet Alsómégyen két jelessel (történelem és földrajz), két 3-assal (rajz és ének) és öt 4-essel zártam, ami pontosan 4-es átlagot eredményezett. A nyolcadikat Homokmégyen viszont 4,8-as összesített értékkel fejeztem be; vagyis az ének és a testnevelés kivételével minden tárgyból jelest kaptam. Bár érdeklődésem határozottan és az iskolában is köztudottan humán irányultságú volt, matematikából még egy járási versenyre is beneveztek, amelyen dobogós eredményt értem el. Mivel a korábbiakban számtan-mértanból gyakran zártam a félévet és az évet 4-essel, ezen én csodálkoztam a legjobban. A továbbtanulás szempontjából egy nagy hátrányom volt: a többi szállási gyerekhez hasonlóan én is csak Homokmégyen kezdtem el oroszul tanulni. Bár ebből is 5-öst kaptam, tudásom meg sem közelítette a homokmégyiekét, akik az ötödiktől kezdve kötelező jelleggel és viszonylag nagy óraszámban tanultak orosz nyelvet.

A nyolcadik osztályban elért jó eredményeim ellenére kérdéses volt, hogy az általános iskola befejezése után mi lesz velem. Édesanyám csupa szeretetből annak örült volna, ha kőművesnek tanulok, mert akkor saját házat tudok majd magamnak építeni. Édesapám, aki korábban egész más irányba, lényegében az általa elkezdett, de végig nem járt út, az értelmiségivé válás felé terelgetett, lesütött szemmel hallgatott a családi tanács sorsomat eldöntő ülésén. Utólag azt gondolom, hogy nem akart ellentmondani édesanyámnak, akit szeretett, és akinek korábban annyi fájdalmat és keserűséget okozott meggondolatlanságával. Miután úgy láttam, hogy az ügyem vesztésre áll, elfojthatatlanul tört fel belőlem a zokogás. Egyetlen pillanat alatt átéltem minden vágyam szertefoszlását, és magam előtt láttam azt a jövőt, amelytől menekülni akartam: sem tengerész nem leszek, sem (újság)író, életem hátralevő részében napi nyolc órában falazni és cserepezni fogok, munka előtt és után pedig állatokat etetek. Hajszálra azt éreztem, amit „Móra Ferkó" a *Szeptemberi emlék*ben, amikor úgy látszott, hogy tandíjravaló híján nem tudja elkezdeni a gimnázium második osztályát, hanem szülei csizmadiainasnak adják, hogy egész életében szurokkal dolgozzék. Látva elkeseredésemet nagyanyám szája is lefelé kezdett

görbülni, és könnycseppek jelentek meg a szemében. És akkor megszólalt a nagyapám. „Hát, ha ennyire akarja a gyerök, akkor tanuljon! Majd mi dolgozunk helyette is és érte is." Mást nem mondott. Elővette a dózniját, sodort magának egy cigarettát, és az első szippantás után magunkra hagyott bennünket. Ezzel dőlt el a jövőm – mindenki megelégedésére. Nagyanyám fellélegzett, és azt hiszem, hogy a jövőmet biztos alapokra helyezni kívánó szüleim is örültek, hogy végül nem az ő kívánságuk teljesült, hanem a fiuké.

1965. szeptember 1-től a kalocsai I. István Gimnázium tanulója voltam.

III. A KALOCSAI GIMNAZISTA, 1965–1969

A város és a gimnázium

A második világháború utáni Kalocsa egyike volt az ország visszafejlődésre ítélt egyházi központjainak. Régi múltra visszatekintő híres iskoláit, az óvónőképzőt, a tanítóképzőt, a tanítónőképzőt és a polgári fiúiskolát megszüntették, a gimnáziumot működtető jezsuita rendet 1950-ben a többi szerzetesrenddel együtt feloszlatták. Grősz József kalocsai érseket 1951 júniusában koholt vádak alapján letartóztatták, és 15 évi börtönbüntetésre ítélték. A megszüntetett törvényszék épületébe női börtönt, az egykori jezsuita rendházba fiúnevelő intézetet telepítettek. A város határában katonai repülőtér, a város két szélén pedig két laktanya épült. A repülőteret 1956-tól az „ideiglenesen hazánkban állomásozó" szovjet hadsereg használta. Az egykori iskolavárosból hovatovább katonai garnizon lett. Az államosított egyházi nagybirtok környező uradalmaiból 1949-ben Állami Gazdaságot szerveztek, amely az 1950-ben alakult Iszkra Termelőszövetkezet mellett a város egyik legnagyobb mezőgazdasági üzemévé vált. A háború előtti könnyűipari cégeket ugyancsak államosították. Ezekből több vállalat és szövetkezet alakult. A környék termelési kultúrája következtében legnagyobb jelentőségre a Kalocsavidéki Fűszerpaprika és Konzervipari Vállalat tett szert. A város lakossága 1949 és 1960 között 11,5 ezerről mindössze 13,5 ezerre nőtt, és az évente épülő új házak száma nem érte el a 30-at.[90]

Minderről azonban én akkor csak nagyon keveset tudtam, és a városban járva egyáltalán nem a hanyatlást érzékeltem. Az én akkori perspektívámból nézve Kalocsa egyáltalán nem egy stagnáló vagy visszafejlődő városnak látszott, hanem maga volt a megtestesült urbanitás. Alsómégy másfél száz házában 1960-ban 645-en, 1970-ben pedig már csak 539-en

[90] Asbóth Miklós: *Kalocsa rövid története.* Kézirat. 9–10.

laktak. Kalocsa 13, sőt 1970-ben már 16 ezer főnyi lakója ezzel szemben több mint 3000 lakóház közel 5000 lakásában élt. A város legtöbb utcáját – a belvárosiakat a századforduló óta – kőburkolat fedte, és ugyancsak a századforduló óta éjszakánként villanylámpák világították meg. A lakosságnak 1960-ban 18%-a, 1970-ben pedig már csak 5%-a élt mezőgazdaságból, miközben Homokmégyen és szállásain több mint 70%. A házak nemcsak villanyárammal rendelkeztek, mint többségük ekkor már Alsómégyen is, hanem 42%-uk vízvezetékkel és fürdőszobával is (1970).[91]

Városias külső jellemezte különösen a buszmegállótól a Szabadság (régen és ma ismét: Szentháromság) térig vezető úgynevezett Nagyutcát – hivatalosan akkor I. István, ma Szent István utca – és mellékutcáit. Ennek két oldalát az első egy kilométeren két-, három- vagy négyablakos takaros polgárházak szegélyezték, amelyek utcai traktusain 1944-ig zsidó kereskedők, az 1960-as években pedig állami üzletek kínálták portékáikat. A bal oldalon ezek közé ékelődött egy vendéglő, egy presszó, egy gyógyszertár és egy önkiszolgáló étterem, a jobb oldalon pedig az emeletes Tiszti Klub, az Otthon Mozi és egy fényképész műterme. Az utca második, ugyancsak egy kilométer hosszú szakaszán két- és háromemeletes középületek sorakoztak. Balra a Piros Aranynak nevezett szálloda, amely az 1890-ben létesített Takarékpénztár egykori épületét foglalta el, az útkereszteződés után pedig az 1912-ben épített Városháza és balra mellette, a Piactér felé vezető úton a Postahivatal és egy másik vendéglő. Az utca jobb oldalán magasodott a valaha impozáns, 1898-ban átadott, háromszintes egykori törvényszéki palota, benne a női börtönnel, utána pedig a jezsuita templom, majd az egykori jezsuita rendház, amelyben javító-nevelő intézet működött. Az épület hátsó, a Hunyadi utcára néző traktusát leendő *alma materem*, az I. Istvánról elnevezett gimnázium foglalta el. Továbbhaladva a Szabadság tér felé bal oldalon búját meg egyszerű kirakatával az egyszintes könyvesbolt, amelyben már otthonosan mozogtam, mögötte pedig a Belvárosi Iskola impozáns kétszintes épülete, amely 1895-ben épült a római katolikus elemi fiúiskola számára, s amely ma már évek óta városi múzeum. Jobb oldalon húzódott a Kisszeminárium, ahol valaha a papi pályára készülő gimnazista korú gyerekek tanultak, majd a Hittudományi Főiskola, amelyet Nagyszemináriumként ismertek. Ebben a háromszintes

[91] *1960. évi népszámlálás.* 3. d., i. m. 28., 102., 232.; *1970. évi népszámlálás.* 20. a. *Bács-Kiskun megye számlálókörzeti és külterületi adatai.* Budapest, 1972, KSH, 11–12., 124.

saroképületben 1957 és 1975 között a szovjet repülőalakulat tisztjei laktak családostól. És ezzel megérkeztünk a Szabadság térre, amelynek az arculatát a Mayerhoffer András tervei alapján 1735 és 1754 között, olasz barokk stílusban épült főszékesegyház kéttornyos épülete határozta meg. Ebben is megfordultam már, éspedig 1963 vagy 1964 nyarán, a hagyományos Jézus Szíve búcsú – Kalocsa és a Kalocsa környéki szállások legfontosabb szentbúcsúja – alkalmából, ahová néhány alsómégyi barátommal együtt nem annyira az ünnepségsorozat szakralitása, mint inkább az azt kísérő profán látványosságok vonzottak.

A templom mögött, a tér túloldalán nyújtózkodott az érseki palota ugyancsak barokk stílusú, a 18. század második felében épült kétszintes épülete, amelyben az érsek és papjai mellett a 160 ezer kötetes, több kódexet és ősnyomtatványt is tartalmazó, nagyon értékes főszékesegyházi könyvtár is helyet kapott. Az érseki palotától jobbra az egykori kanonokház, valamint az iskolanővérek épületei követték egymást, melyekben különböző új oktatási intézmények – leánygimnázium, leánykollégium és mezőgazdasági technikum – kaptak helyet. Ezek mögött pedig az érsekség egykori vadaskertje, amely ekkor már évek óta a város sétáló- és pihenőhelyeként szolgált. Hatalmas fái között árnyas sétányok kanyarogtak, közepén egy csónakázótóval és egy étteremmel (Platán), ahol nyáron zene is szólt, kicsit távolabb tőle pedig egy szabadtéri színpadot emeltek, ahol 1964-ben az Omega együttest hallgattam.

A Szabadság térről jobbra, a kórház, a városi strandfürdő (Csajda) és a vasútállomás irányába nyílt a Kossuth Lajos utca, melynek bal oldalán szép lakóházak sorakoztak, köztük a század elején épült egykori csendőrlaktanyával és az ugyancsak lakóházzá alakított, 1929-ben átadott Járási Főszolgabírói Hivatallal. A tornyokkal díszített úgynevezett Kolecsányi-palotában (1892–1900) a rendőrség székelt. A rendőrség és a kórház épületei között helyezkedett el új otthonom: a Hunyadi János Fiúkollégium 1897-ben épült kétszintes épülete, a Tanítók Háza. Ezt eredetileg is kollégiumnak, mégpedig a kalocsai tanítóképzőben tanuló vidéki tanítógyerekek számára építették. A tanítóképzősök mellett a későbbiekben gimnáziumi és polgári iskolai diákok is helyet kaptak az épületben. A 100 férőhelyes intézményt az iskolák államosítása után, 1950-ben szervezték át középiskolás diákotthonná.[92]

[92] Romsics Imre: *Kalocsa anno...* Kalocsa, 1999, Kalocsai Múzeumbarátok Köre, 25–64.

Ha a Szabadság térről visszafordultunk déli irányba, a Nagyutcával párhuzamosan futó Hunyadi utcára, néhány száz méter után eljutottunk az 1861-ben épült zsinagógához, amelybe – renoválása és átalakítása után – 1963-ban a Járási Könyvtár költözött be. Vele szemben, az utca jobb oldalán magasodott a gimnázium, amely egy belső udvart körülvevő háromszintes épület volt. Változó szervezeti formában és irányítással ez 1764 óta állt az oktatás szolgálatában. 1860-ig négyosztályos algimnáziumként működött, amelyben piarista atyák tanítottak. Kunszt József érsek ekkor a jezsuita rend kezelésébe adta, amely fokozatosan nyolcosztályossá fejlesztette az intézményt. Az épület tetőszintjéből kiemelkedő csillagvizsgálót Haynald Lajos érsek építtette 1877-ben. A gimnázium 8 ezer kötetes könyvtárral és párjukat ritkító, oktatást segítő gyűjteményekkel rendelkezett. Ásványtára 122 fajta ásványt és 333 kőzetet, növénygyűjteménye több mint 5000 fajt, herbáriuma 7000 darabot tartalmazott. Állattani kollekciója közel 60 ezer rovarból, mintegy 200 folyadékban tartott preparátumból (hüllők, halak stb.), továbbá 54 állatcsontvázból és koponyából állt. Numizmatikai gyűjteményében mintegy 6000 érmet tartottak nyilván – kezdve a római kori pénzekkel és befejezve különböző nemzetek legújabb pénzérméivel. 1861-ig a piarista atyák összesen 11 ezer, a jezsuiták az 1920-as évek végéig 31 ezer növendéket bocsátottak útjukra. Tanárai és diákjai között olyan jeles tudósok is akadtak, mint Magyar László (1818–1864), az Afrika-kutatás egyik úttörője, az MTA tagja; Fényi Gyula (1843–1927) csillagász, ugyancsak az MTA tagja; Tóth Mike (1838–1932) műtörténész és az első magyar fényképészeti munka szerzője, valamint Schöffer Miklós (1912–1992), Franciaországba szakadt és ott ismertté vált képzőművész és zeneszerző.[93]

1965. szeptember 1-jén ebben a patinás intézményben kezdtem meg középiskolai tanulmányaimat. Az évfolyamonként két vagy három párhuzamos osztályba járó diákok összlétszáma meghaladta a 300-at. Az „A" osztályok elvileg humán, a „B" osztályok reál érdeklődésűek voltak, ám az egyes tárgyak óraszámában ez alig fejeződött ki. Az egyetlen érdemi különbség abban állt, hogy az „ások" második idegen nyelvként mindig latint, a „bések" franciát tanultak. Engem – anélkül, hogy bárki megkérdezett volna – a „B" osztályba soroltak, amit – ha már angolt, ami a tengerészet

[93] Winkler Pál: *Kalocsa története*, i. m. 56–58., 70–76.; Bai Jenő – Hajdú István – Keleti Sarolta – Nagy Diána – Torgyik Tamás (szerk.): *Szent István Gimnázium 1765–2000.* Kalocsa, 2001, Szent István Gimnázium, 5–24.

és a beatzene szempontjából egyaránt előnyösebb lett volna, nem tanulhattam – megnyugvással vettem tudomásul. Osztálytársaim egyharmada a kalocsai általános iskolákból érkezett, kétharmada pedig a környék falvaiból. Nemcsak a szállásokról, hanem a Duna menti településekből is, Solttól le egészen Dusnokig, sőt néhányan még távolabbi vidékekről.

Itt találkoztam újra a Duna-parti őrsvezetőképző táborban megismert Szalai Pistával, akivel a megelőző években több levelet váltottunk, s akit egyszer meg is látogattam Kalocsához közeli lakóhelyén, Foktőn. Egy ideig egy padban, egymás mellett ültünk, majd – nyilván nem ok nélkül – szétültettek bennünket. Alsómégyről én voltam az egyedüli az osztályban, míg Homokmégyet ketten képviselték: a félárva – cipész édesapja néhány évvel korábban halt meg – Varga Frici és Lakatos Csaba, az iskolaigazgató fia. Szociálisan nagyon vegyes képet mutattunk. Többségünk fizikai munkás szülőktől származott, de osztálytársaink közé tartozott a kórház egyik főorvosának leánya („Cica") és a város „úri szabójának" a fia („Cili") is. Szalai apja egy osztrák hajózási vállalat uszályait kormányozta a Dunán Bécs és a Fekete-tenger között, míg egy másik leendő barátom, Raffai Endre apja a Kalocsai Állami Gazdaság egyik üzemegységét vezette. A kompániánkhoz csapódó negyedik fiú, a kalocsai Lakatos Pista egyedül élt édesanyjával, aki egy presszó vezetője és egyben felszolgálója volt.

Az általános gimnáziumok központilag előírt, 1965-től érvényes új óraterve értelmében legnagyobb óraszámban mind a négy évben a matematikát (5, 4, 5, 5) tanultuk. Magyar irodalomra mindvégig heti 3, történelemre az első évben 2, az utolsó három évben ugyancsak 3-3 óra esett. Oroszt mind a négy évfolyamon 3, franciát az első két évben 3, harmadik és negyedik osztályban 2 órában tanultunk. A fizikára, kémiára és biológiára évente változó arányban egyaránt 2 vagy 3 óra esett, a testnevelésre mindig 2, míg a nyelvtanra az elsőben 2, utána 1.[94]

A hivatalos tanterv szerint negyedikben 3 órában kellett volna tanulnunk világnézetünk alapjait is, ilyen tantárgy azonban nem szerepel a bizonyítványomban. Ezt valószínűleg „kipipáltuk" a történelem és a heti egy órában tartott osztályfőnöki foglalkozások keretében. Harmadikban tanultunk viszont pszichológiát, negyedikben pedig – nagy örömömre – művészettörténetet. Az 1961-ben bevezetett 5+1-es oktatási forma, amely

[94] Dr. Bencédy József (szerk.): *Tanterv és utasítás a gimnáziumok számára. Óratervek.* Budapest, 1965, Tankönyvkiadó, 8.

azt jelentette, hogy a hat tanítási nap egyikét valamelyik termelőegységben kellett eltölteni fizikai munkával, 1965-től kezdve megszűnt. Úgynevezett gyakorlati foglalkozásokkal az iskola tanműhelyében azonban mégiscsak szerencséltettek bennünket, mégpedig heti 2 órában. A fiúk esetében ez hivatalosan a „316. sz. fémek kézi megmunkálása" néven szerepelt, ami azt jelentette, hogy fűrészeléssel, reszeléssel, esztergálással és csiszolással kisebb-nagyobb vasdarabokból különböző mértani idomokat, illetve alátéteket, reteszeket, csavarokat stb. kellett előállítanunk. A lányok eközben szabtak, varrtak és hímeztek.

Az 1965-ben bevezetett új *Tanterv és utasítás* mérsékelte a gimnáziumi oktatás addig markánsan érvényesülő világnézeti meghatározottságát, és erősítette annak ideológiamentes, szakmai jellegét. A rendszer iránt elkötelezett, a szocializmus elveit elfogadó és a világot a materializmus és a marxizmus elvei alapján értelmező „embertípus" kialakítása mindazonáltal továbbra is a középiskolai oktatás fontos célja maradt. A történelemoktatás általában vett feladatát a *Tanterv és utasítás* például abban határozta meg, hogy „az egyetemes és a magyar történelem áttekintő és rendszeres megismertetésével fejlessze tovább a tanulóknak az általános iskolában megalapozott marxista–leninista történelemszemléletét, és ezzel járuljon hozzá általános műveltségük kialakításához. Ennek érdekében az oktató-nevelő munka középpontjába a történelmi fejlődés alapvető tényeit és törvényszerűségeit kell állítani, és összefüggéseiben kell megértetni azt a történelmi folyamatot, mely a gazdasági-társadalmi fejlődés különböző lépcsőfokain keresztül szükségszerűen jut el a szocializmus és a kommunizmus győzelméhez."[95]

Az elsős, másodikos és harmadikos tankönyvek szerzői – Hahn István, Makkai László és Unger Mátyás –, akiknek a neve nekünk akkor egyébként semmit sem mondott, azonban nagyon kevéssé igyekeztek megfelelni ennek az elvárásnak. Az ideologizálás helyett forrásokból kiinduló és tényeken, tényszerűségeken alapuló szakszerű összefoglalásokat írtak, amelyek nagyrészt ma is megállják a helyüket. Lényegesen reálisabbá vált például a Habsburgok szerepének és összetettebbé függetlenségi harcainknak a megítélése. Kivétel azonban ez alól a Pamlényi Ervin, Ránki György és Szamuely Tibor által jegyzett negyedikes történelemkönyv,

[95] Dr. Bencédy József (szerk.): *Tanterv és utasítás a gimnáziumok számára. Történelem.* Budapest, 1965, Tankönyviadó, 3.

amelyben változatlanul burjánoztak a marxista–leninista propaganda szólamai. A magyar történelmi fejlődés csúcspontjai eszerint továbbra is az 1919-es Tanácsköztársaság és az 1945 utáni szocialista átalakulás voltak, s a Horthy-korszaknak csak az árnyoldalait emelték ki a szerzők.[96] „Az ellenforradalmi rendszer – olvashattuk ezzel kapcsolatban – a reakció legszélső formája, amely hatalomra kerülése idején véres terrorista diktatúra, a húszas években parlamenti, demokratikus látszattal burkolja be magát, hogy a harmincas évekre leplezetlenül előtörjön a nyílt fasiszta diktatúra. Belpolitikájában a rendszert teljes népellenesség jellemzi", míg külpolitikáját „sovinizmus" és „revizionizmus". Hogy miért és mennyiben, az nagyrészt homályban maradt. Eltérően nyolcadik osztályos könyvünktől, amelyben két-három mondat is foglalkozott Trianonnal, ebben csak egyetlenegy, amely így hangzott: „A békeszerződés következményeként a többségükben nemzetiségek által lakott területek elszakadtak az országtól, a soknemzetiségű Magyarország felbomlott." 1956 természetesen ellenforradalomként jelent meg, a pártállásfoglalások és a rendszer önképe miatt másként ez nem is lehetett. 1957 után persze minden a legnagyobb rendben alakult.[97]

A propagandisztikus szólamoktól mentes irodalomoktatás ez esetben is az első három osztály anyagát jellemezte jobban. A magyar irodalom nagyjai után lényegében ebben a három évben ismerkedtünk meg a világirodalom olyan klasszikusaival, mint Homérosz, Horatius és Szophoklész, majd a középkorból Dante, Boccaccio, Petrarca, a kora újkorból és újkorból pedig Shakespeare, Cervantes és Molière. A második osztályban szemelvényeket olvastunk Voltaire-től és Rousseau-tól, Victor Hugótól és Balzactól, Schillertől és Lermontovtól, míg Puskintól az *Anyegin* teljes egészében a kötelező olvasmányok közé tartozott. Harmadikban felbukkantak Dickens, Gogol, Tolsztoj, Csehov, Zola, Ibsen és a francia lírát megújító szimbolisták. A negyedikes tananyag szelekciós és tartalmi szempontjai közül már sokkal jobban kilógott az ideológiai lóláb. Itt az úgynevezett szocialista realista szerzők – Gorkij, Solohov, Majakovszkij, Aragon, Éluard, Brecht – domináltak, s „a legértékesebb polgári hagyományok tovább élését" csak

[96] Lásd erre részletesebben Kovács Emőke: A gimnáziumi történelemkönyvek tartalmi és szemléleti változásai 1945 és 1962 között. *Educatio*, 2006/3. 642–644.

[97] Pamlényi Ervin – Ránki György – Szamuely Tibor: *Történelem az általános gimnáziumok IV. osztálya számára*. 7. kiadás. Budapest, 1966, Tankönyvkiadó, 243., 267., 348–349.

Thomas Mann, Hemingway és John Steinbeck képviselték. Emellett megismerkedtünk egy-egy Apollinaire- és Eliot-költeménnyel, valamint a modern drámaírók közül Arthur Miller, Dürrenmatt és Tennessee Williams egy-egy munkájával.

Az addig tanult magyar szerzőkön túlmenően gimnáziumi tanulmányaink során beleolvastunk a *Szigeti veszedelem*be, elemeztük Janus Pannonius és Balassi Bálint több versét, majd másodikban mindenkinek tanulmányoznia kellett a *Bánk bán*t és *Az apostol*t. Az ajánlott olvasmányok közül ekkor olvastam el Eötvöstől *A falu jegyzőjé*t és a *Magyarország 1514*-bent, továbbá Schillertől a *Tell Vilmos*t és Balzactól a *Goriot apó*t. A harmadikban ezekhez jött Vajda János és *Az ember tragédiája*, valamint több Mikszáth-regény (*Különös házasság*, *A Noszty fiú esete Tóth Marival* stb.). A negyedikben tanult magyar szerzők túlnyomó többsége – a súlypontot képező Ady és Móricz mellett többek között Tóth Árpád, Juhász Gyula, Kosztolányi Dezső és Radnóti Miklós – a *Nyugat*hoz kötődött. A „Mai magyar irodalom" címszó alatt tanult Illés Béla és Lengyel József mára jórészt elfelejtődtek, s már akkor sem tettek ránk nagy hatást, míg a lírikusok közül kimagaslott Illyés Gyula.[98]

Az ideológiai célokat leginkább explicit formában a *Világnézetünk alapjai* tanítása számára készült előírások fogalmazták meg. Elsősorban ezen keresztül kellett tudatosítani bennünk, hogy „a szocializmus, majd a kommunizmus győzelme az egész világon törvényszerűen végbemenő folyamat", s hogy a „kommunizmus lesz az első olyan társadalmi alakulat, amelyben minden külső akadály elhárul az egyén mindenoldalú kibontakozása és az emberhez méltó célok elérése útjából".[99] Külön tárgyként, mint említettem, ezt mi nem tanultuk.

Tanáraink különböző korosztályokhoz tartoztak, másként szocializálódtak, és – ha ezt nyíltan nem is nagyon mutatták – különböző világképpel rendelkeztek. Osztályfőnökünk, Bagó Lászlóné Foktőn született, 1965-ben végzett a Szegedi Tudományegyetem matematika–fizika szakán, s mi voltunk az első osztálya. Mindössze 8–9 évvel volt idősebb nálunk, ami nagyban megkönnyítette számára a kapcsolattartást velünk. Kedves, mosolygó

[98] Dr. Bencédy József (szerk.): *Tanterv és utasítás a gimnáziumok számára. Magyar irodalom és magyar nyelv*. Budapest, 1965, Tankönyvkiadó, 5–27.

[99] Dr. Bencédy József (szerk.): *Tanterv és utasítás a gimnáziumok számára. Világnézetünk alapjai*. Budapest, 1965, Tankönyvkiadó, 3.

és jóindulatú fiatalasszony volt, aki azon túl, hogy szaktárgyaira okított bennünket, osztályfőnökként próbált belőlünk „közösséget" formálni. Ezt egyébként a *Tanterv és utasítás* is nyomatékosan előírta számára. Törekvése nem volt sikertelen; az őszi „termelési gyakorlatokon" (paprika- vagy almaszedés), melyek bevételét közösen meghatározott célra költöttük el, az egy-két napos osztálykirándulásokon és a balatoni nyári táborozásokon emberként is jól megismertük egymást, s ha ki-ki számon is tartotta a másik negatív személyiségjegyeit, ezekhez kölcsönösen megértően viszonyultunk.

Az „oszt. fő", ahogy egymás között hívtuk, elnézte, hogy néhányan – köztük Szalai, Lakatos és én is – olykor elszívtunk egy-egy cigarettát a WC-ben, hogy az osztálybulikra valahogy mindig bekerült némi alkohol, sőt, szemet hunyt afölött is, hogy a gimi balatonszéplaki táborában 1966 nyarán a fiúk be-bekéredzkedtek a lányok sátraiba. Ennél is nagyvonalúbban kezelte a pirtói – Soltvadkert és Kiskunhalas közötti – ifjúsági építőtáborban elkövetett fegyelmezetlenségeinket. Két bűnt követtünk el. Az egyik esti irodalmi műsor keretében kegyetlenül kifiguráztuk a tábor tanárokból álló vezetését. A csasztuskákat ismert könnyűzenei számok dallamára többnyire én írtam, és Szalai Pistával, aki gitározott is, közösen adtuk elő. Ezért persze nem kaphattunk büntetést, ehhez jó képet kellett vágni az érintetteknek. Ám amikor a következő napok egyikén kiderült, hogy engedély nélkül elhagytuk a tábort, és az egyik útszéli kocsmában alkoholt fogyasztottunk, azonnal visszavágtak. Táborparancsnoki megrovásban részesültünk. Szeptemberben vártuk, hogy majd valami súlyos büntetésben lesz részünk, ám szóbeli figyelmeztetésen kívül mást nem kaptunk, és ezt is úgy, hogy az „oszt. fő" szemei nem villámokat szórtak, hanem huncutkásan mosolyogtak.

Osztályfőnökünk ideológiai szempontból is „összekacsintott" velünk. Nemigen próbálta bizonygatni, amit pedig az útmutatója szerint sulykolnia kellett volna, hogy „Az ún. »polgári demokráciával« szemben a szocialista demokratizmus lényege, hogy nem pusztán hirdeti az emberi jogokat, hanem meg is valósítja őket, tevékeny részvételt biztosít az állampolgárok számára a társadalmi életben, a termelésben". Vagy hogy „A kommunizmus az emberhez méltó boldog élet általánossá válásának távlata".[100] Ennek deklamálását ráhagyta arra az egy-két stréber osztálytársunkra, akik még ilyen primitív szólamok mellett is képesek voltak érvelni.

[100] Dr. Bencédy József (szerk.): *Tanterv és utasítás a gimnáziumok számára. Osztályfőnöki óra.* Budapest, 1965, Tankönyvkiadó, 12.

Gimnáziumi tanáraim. Felső sorban a második: Bagó Lászlóné, a második sorban balról az első Lisztóczky László, a harmadik dr. Simon Emil és a negyedik Scultéty Ida

Ugyancsak itt, Kalocsán kezdte tanári pályafutását Lisztóczky László, aki a debreceni egyetem magyar–történelem szakáról került a gimnáziumunkba. A mátraalji Markazon született 1941-ben. Szülei egyszerű, szegény emberek voltak, akiknek életét kitöltötte a mindennapi megélhetésért folytatott küzdelem. Világképét, melyet mélységes humanizmus, patrióta hazafiság és a szegény emberek ügye iránti „krisztusi" elkötelezettség jellemzett, maga alakította ki magának debreceni professzorai – Bán Imre és Barta János –, valamint a markazi katolikus plébános iránymutatásaira támaszkodva. Kedvenc költője a szelíd és érzékeny lelkületű erdélyi Dsida Jenő volt, akinek a műveiből „A" osztályos diákjaival mint osztályfőnök műsort is összeállított. Tőle hallottunk először a határokon kívül élő magyarokról, és ő ismertetett meg bennünket kedvence halhatatlan költeményével, a *Psalmus Hungaricus*szal. Dsida mellett, aki nem tartozott a tananyagban szereplő szerzők közé, gyakran idézte Adyt, József Attilát és

Lisztóczky László

Radnótit, s a legfiatalabbak közül a korszak két ünnepelt, az ötvenes évek sematizmusától megszabaduló művészét: a hozzá hasonló indíttatású és alkatú Váci Mihályt, valamint Garai Gábort. Előbbitől a *Még nem elég*re, utóbbitól az *Artistá*kra hivatkozott gyakran. Váci verse a szakadatlan jobbra törekvés, Garaié az összetartozás és a szolidaritás melletti hitvallás volt. A különböző gimnáziumi rendezvényeken legalább annyiszor hallottam ezeket, mint általános iskolásként Fodor Józseftől a *Piros fejfá*kat, s a mai fiatalok Wass Alberttől az *Üzenet haza* („A víz szalad, a kő marad…") című.

Lisztóczky tanár úr gyorsan észrevette humán érdeklődésemet, és egyszer-kétszer már elsősként elhívott az albérletébe beszélgetni. Többek között a francia egzisztencialistákra, Camus-re és Sartre-ra hívta fel a figyelmemet, akiknek a művei közül ekkor még egyet sem olvastam. Tanácsát sajnos nem fogadtam meg, a francia egzisztencialistákkal csak évek múlva, 1969–1970-es katonáskodásom idején ismerkedtem meg. Hálásak lehettünk Lisztóczkynak azért is, mert jeles irodalmárokat hívott le a Járási Könyvtárba előadásokat tartani. Ezek közül Pomogáts Béláé maradt számomra a legemlékezetesebb, aki a kortárs magyar irodalomról beszélt úgy, hogy Illés Bélát, Benjámin Lászlót és Lengyel Józsefet meg sem említette, Németh Lászlóval, Pilinszkyvel és Ottlik Gézával viszont részletesen foglalkozott. És utalt a határokon túli magyar irodalomra is. Lisztóczky tanár úr nemzeti elkötelezettsége nem nyerte el a gimnáziumi vezetés tetszését. Ezért és magánéletének alakulása miatt negyedikben már nem tőle tanultuk a történelmet, s néhány hónapig a magyart sem. 1969 nyarán visszaköltözött szűkebb pátriájába, ahol előbb az egri Dobó Gimnáziumban, majd a főiskolán tanított – az ügynökök jelentése szerint továbbra is „nacionalista" szellemben, elítélve a román állam vezetőit és az erdélyi magyarok „nehéz, kilátástalan helyzetét" hangoztatva.[101]

[101] Lisztóczky László: *Hangszer az Isten kezében. Lapok egy megíratlan memoárból.* Eger, 2017, Dsida Jenő Baráti Kör, 52.

Az idősebb generációból franciatanárunk, dr. Simon Emil tette rám a legnagyobb hatást. Pedagóguscsaládból született 1909-ben, a Szegedi Egyetem magyar–francia szakán tanult, és egyetemistaként Radnóti Miklós barátja volt. Az 1930-as években állami ösztöndíjasként két évig Párizsban folytatta tanulmányait a Sorbonne-on, majd onnan hazatérve különböző középiskolákban oktatott. 1944-ben behívták katonának, hadifogságba esett, ahonnan csak 1948-ban tért haza. Kalocsán kapott állást, s noha hívő katolikusnak ismerték, 1950-ben kinevezték az államosított gimnázium igazgatójává. Az intézményt 1959-ig vezette, amikor politikai nyomásra felmentették. 1969-es nyugdíjazásáig elsősorban franciát tanított, s egyben a helyi Kereskedelmi Szakmunkásképző Iskolát vezette igazgatóként. A fiataloktól, Bagóné Annától és Lisztóczkytól eltérően Simon tanár úr megközelíthetetlen volt, és véletlenül sem bizalmaskodott. Már megjelenésével is tekintélyt parancsolt és tiszteletet vívott ki: mindig tweed- vagy ahhoz hasonló szövetzakót és ezekhez illő vasalt nadrágot hordott, valamint pasztellszínű ingeket és csokornyakkendőt. Nemcsak francia nyelvre tanított bennünket, hanem a francia kultúra csodálatára és – anélkül, hogy jártunk volna az országban – Frankhon szeretetére is. A negyedik év végére mindenki, aki figyelt rá, tudhatta, hogy ha a Notre-Dame felől átkelünk a Szajnán, és dél felé tartunk, akkor előbb a Sorbonne épületébe botlunk, s ha kicsit tovább megyünk, akkor a modern francia történelem nagyjainak emléket állító Panthéonhoz érkezünk. Innen pedig már csak egy ugrás a Jardin de Luxembourg, a csónakázótóval és a hattyúkkal, valamint a francia szenátus épületével. Ettől fel északra, a Boulevard Saint-Michel és a Boulevard Saint-Germain kereszteződésében pedig a Café de Cluny található, amelynek egyik asztalánál Ady üldögélt, és leste az ősz érkezését. Ha valaki jól felelt, és tudott raccsolni, tanárunk vonásai megszelídültek, és arcára elégedettség ült ki, mintha csak azt gondolta volna: nem éltem, nem élek hiába. Több francia dalra megtanított bennünket, köztük a *Sur le pont d'Avignon*ra, a *Marseillaise*-re, továbbá Paul Verlaine *Chanson d'automne* című versére.

Az idősebb generációhoz tartozott Scultéty Ida tanárnő is, aki 1944-ben érettségizett Szegeden a Szent Margit Gimnáziumban, és ugyanott szerzett földrajz–természetrajz szakos diplomát 1949-ben. A kalocsai gimnáziumba irányították, ahol ettől kezdve nyugdíjazásáig tanított biológiát és földrajzot. Rendkívül igényes, egyben nagyon igazságos pedagógusnak ismertem meg. Nem „pikkelt" senkire, de kegyeltjei sem voltak. Csak a teljesítmény,

a felelet vagy a dolgozat minősége számított. Ezt saját példám is mutatja: a 4-esek és 5-ösök után, amiket földrajzból és biológiából kaptam, negyedikben, amikor már jobban megengedtem magamnak azt a luxust, hogy azzal foglalkozzak komolyabban, ami valóban érdekelt, habozás nélkül „bevágta" a 3-ast. A tantestületen belül Simon tanár úrhoz kötődött, és tanított is az általa vezetett Kereskedelmi és Vendéglátóipari Szakközépiskolában. Soha nem ment férjhez, és mindig a leányokéhoz hasonló fekete iskolaköpenyt hordott. Azt, hogy nem tartozott a rendszer nagy hívei közé, csak 1989 után tudtam meg róla. Diákként csak zárkózottsága tűnt fel.

Nem tanított, viszont az intézmény honismereti szakköre révén mégis szorosabb kapcsolatba kerültem az Észak-Bácskából származó dr. Kuczy Károllyal, aki egy másik osztályban ugyancsak történelmet és magyart oktatott, ám helytörténészként nyelvjárás- és földrajzinév-kutatással is foglalkozott. Kuczy tanár úrra legnagyobb hatást a népi mozgalom és annak is baloldali, plebejus szárnya gyakorolt. Ennek megfelelően nem Németh Lászlóval vagy Féja Gézával, hanem Veres Péterrel és Váci Mihállyal tartotta a kapcsolatot.

Minden osztály rendelkezett saját tanteremmel, ám a biológia-, kémia- és fizikaórák jelentős részét tanáraink nem ezekben, hanem az iskola gazdagon felszerelt szertáraiban tartották. Gyakorlati foglalkozásaink mindig a tanműhelyben, a satupadok mellett zajlottak, a testnevelésórák pedig az intézmény tornatermében vagy a szabadban. Kint többnyire a labdajátékokat gyakoroltuk, a tornateremben pedig a különböző szereken – bordásfal, kötél, gyűrű, korlát, nyújtó, ló, tornaszekrény – „lógtunk". Ilyen tornaeszközökkel addig én nem találkoztam, s gondolom, a többi falusi osztálytársam sem. Tornatanárunk – „Marci bácsi", vagyis Drevenka Márton – nagyon kedves középkorú férfiú volt, és nem rajta múlott, hogy a sportokkal továbbra is hadilábon álltam. Középiskolai bizonyítványomból látom, hogy testnevelésből minden évet 3-assal zártam. Ügyetlenségem mellett ebben annak is része lehetett, hogy az általános iskola végére eléggé meghíztam, s fölös kilóimat csak a harmadik osztályban adtam le. Nem bírtam 3-asnál jobb osztályzatot elérni oroszból sem, noha az első két évben rendszeresen jártam korrepetálásokra. A dunatetétleni Kriskó Sanyi barátom ugyanebben a cipőben járt; noha kötelező lett volna, szaktanár hiányában az ő iskolájukban sem tanítottak oroszt. Két tárgyat zártam minden évben jelessel: az irodalmat és a történelmet. A többiből vagy 4-es voltam, vagy 5-ös. Így aztán év végi tanulmányi átlagaim mindig

4,0 és 4,3 között mozogtak. Vagyis folyamatosan a stabilan jó rendűek közé tartoztam.

A gimnáziumi oktatás az 1960-as évek második felében átlagosan mindenütt napi öt órában zajlott, beleértve a szombatot is. A szabad szombat intézményét, amely az oktatás heti rendjét is megváltoztatta, csak az 1970-es évek közepétől kezdték bevezetni. Az utolsó óra leteltével osztálytársaim többsége hazament. A kalocsaiak gyalog vagy kerékpáron, a vidékiek busszal vagy vonattal. Osztályunkból öten – rajtam kívül a már említett dunatetétleni Kriskó Sanyi, a homokmégyi Varga Frici és Lakatos Csaba, valamint Kalmár Gergő, egy 1945 előtt jobb napokat látott értelmiségi család sarja a Kiskunfélegyházához közeli Petőfiszállásról – azonban kollégisták voltunk, úgyhogy mi nem haza, hanem a Hunyadi Jánosról elnevezett fiúkollégiumba igyekeztünk, amely 10-12 perc járásra találtatott a gimnáziumtól.

A kollégium

1965. augusztus végén 109-en költöztünk a Tanítók Háza egykori épületébe, évfolyamonként 25 fő körüli létszámmal. A földszinten három tanterem várt bennünket, melyeknek neve is volt: Kossuth Lajos, Táncsics Mihály és József Attila. Ez – kiegészülve a kollégium névadójával,

A Hunyadi János Fiúkollégium főbejárata

Hunyadival – ugyanarra a plebejus érzelmekkel telített függetlenségi történelemszemléletre erősített rá, amit általános iskolai tanulmányaink során magunkévá tettünk. A tantermekben minden növendék saját, mintegy 50-60 centiméter széles és ugyanolyan hosszú, olajzöld zománcfestékkel minden szeptemberre újrafestett tanulóasztallal rendelkezett. Ezek felhajtható fedele alá került tankönyveink és füzeteink egy része, míg másik fele az írópult alsó feléhez erősített, lábaink kinyújtását némileg akadályozó polcra. A tantermek falain a magyar történelem és kultúra nagyjainak arcképei függtek, és az egyik sarokból szénnel fűthető termetes cserépkályha szolgáltatta a meleget. A földszinti folyosó egyik végén húzódott meg egy kisebb, negyedik terem, amelynek polcain az 1960-as évek közepén 1300 könyv sorakozott. Ez volt a kollégium könyvtára, amely egyben igazgatónk, dr. Szvétek Sándor irodájának és legénylakásának az előszobájaként is szolgált. A folyosó falát a korábbi évfolyamok csoportképei és a kiváló eredményeket elért régebbi kollégisták portréi díszítették. Itt kapott helyet egy faliújság is, amelyet mindig egyik diáktársunk szerkesztett, és amely a kollégisták arra érdemesnek tartott írásait és rajzait tette közzé.

A földszinti folyosóról kopott kőlépcsőn lehetett feljutni az emeletre, ahol két nagy és egy kisebb hálóterem, egy betegszoba és egy közös mosdó-zuhanyzó volt található. A hálószobák mindegyikében vaságyak, részben emeletesek, egyenpokróccal bevetve és letakarva. Lepedőt és paplanhuzatot mindenki maga hozott otthonról. A folyosó egyik sarkában kapott helyet egy kis stúdió, amelynek a felszereléséhez rádió, lemezjátszó, lemezek és két magnetofon tartozott, s ahonnan a mindkét szinten és a tantermekben is felszerelt hangszórókon át a híreket, különböző rádióműsorokat és zenét lehetett sugározni. A folyosó két oldalán ugyancsak frissen festett zöld színű szekrények, melyben ruháinkat, alsóneműinket és tisztálkodószereinket tartottuk. Hogy ez utóbbiak alatt pontosan mit kell érteni, arról augusztus közepe felé minden elsős külön értesítést kapott. A szappan és a törülköző mellett az idősebbekhez hasonlóan én is hoztam magammal zsilettpengés borotvakészüléket a hozzávaló szappannal és pamaccsal, melyekkel pelyhedző bajuszomat és szakállamat tüntettem el heti egy, esetleg két alkalommal. A szekrény felső polcán kapott helyet egy többnyire fémből készült ételdoboz, amelyben a „hazait" tároltuk. Mindezekről tételes leltárt kellett készítenünk, s ezt a szekrény belső oldalára kifüggeszteni. WC mindkét szinthez tartozott, de tisztálkodni csak az emeleti mosdóban lehetett. Ennek közepén két sorban helyezkedtek el a vályúszerű kőedények és azok fölött a csapok, melyekből csak hideg víz folyt. A terem két oldalán található mintegy tucatnyi zuhanyrózsából hetente kétszer – szerdán és szombaton – meleg víz zubogott, amely alá egymást váltó turnusokban léphettünk néhány percre. A meleg vizet egy szénnel fűtött kazán szolgáltatta.

A földszinti folyosóról lépcső vitt le az örökzöldekkel és lombhullatókkal teleültetett előkertbe, amelynek kaviccsal beszórt keskeny ösvényein lehetett sétálgatni és padjain látogatóinkkal beszélgetni. Ennek közepén kapott helyet Hunyadi János 1961-ben felállított mellszobra, amelynek talapzatán két jelmondat volt olvasható. Az elülső oldalon magától a névadótól egy idézet: „Nem szavak teszik vitézzé az embert, a csatasorban ismerszik meg, ki mit ér!"; a hátsó részén pedig Apáczai Csere Jánostól egy mondat: „A tudomány gyükere keserű, gyümölcse penig gyönyörűséges." Iskolába menet minden reggel e szobor mellett haladtunk el, s délidőben emellett jöttünk vissza. Úgyhogy ez a két maxima minden kollégista tudatába mélyen bevéső dött, és akár megszívlelte őket, akár nem, egész életében emlékezett rájuk.

A földszinti folyosó másik lépcsője a belső udvarra és az alagsorba vezetett. Az alagsorban kapott helyet egy újság- és folyóirat-olvasó, ahol közel 30 magyar nyelvű sajtóterméket lapozgathattak az érdeklődök. A napilapok, mint a *Népszabadság* és a *Magyar Nemzet,* valamint az 1957-től a DISZ helyébe lépő KISZ heti- és havilapjai, a *Magyar Ifjúság* és a *Világ Ifjúsága,* a KISZ-vezetőknek szánt *Ifjú Kommunista,* továbbá az MSZMP elméleti folyóirata, a *Társadalmi Szemle* mellett számos kevésbé „vonalas" periodika is a rendelkezésünkre állt. Az irodalmi folyóiratok közül például a *Nagyvilág,* a *Kortárs* és az *Új Írás,* a korszak legnyitottabb szellemű társadalomtudományi folyóirata, a *Valóság,* s persze olyan közkedvelt lapok is, mint a rejtvényeket és képregényeket közlő *Füles,* a barkácsolók érdeklődését kielégítő *Ezermester* és a *Ludas Matyi* névre hallgató vicclap.

Az irodalmi folyóiratok mellett én elsősorban az 1960-as évek elejétől kiadott, új szellemű és viszonylag tárgyilagos *Világesemények dióhéjban* című, kéthetenként megjelenő magazint, valamint a bel- és külpolitikával egyaránt foglalkozó, Pálfy József szerkesztésében 1964-ben induló *Magyarország* című hetilapot forgattam. Ezeket olvasva figyeltem fel az 1965-ben kezdődő kínai kulturális forradalomra, a vietnámi háborúra, az afrikai és dél-amerikai függetlenségi mozgalmakra, az 1967-ben kivégzett Che Guevara ezekben játszott szerepére, az 1967-es görögországi katonai puccsra,

a hatnapos arab–izraeli háborúra s legfőképpen az 1968-as nyugat-európai és amerikai diáklázadásokra, valamint a megújulni kívánó Csehszlovákia elleni invázióra. Az utóbbi kivételével ezek mindegyike összeköthető volt, és én össze is kötöttem azokkal a magyar függetlenségi és emancipatorikus törekvésekkel, amelyekért általános iskolásként annyira lelkesedtem. Idegen nyelvű lapok nem jártak a kollégiumba, noha a francia nyelv jobb elsajátításához bizonyára hasznosak lettek volna. Egyik pesti társunknak, Kőbányai Jánosnak köszönhetően néhány *Paris Match* ennek ellenére a kezeink közé került.

Ugyancsak az alagsorban kaptak helyet a szak- és önképzőkörök, amelyekből legalább féltucatnyi működött: biológia-szakkör az orvosnak készülők számára, képzőművészeti és zenei szakkör a humán érdeklődésűeknek, marxista szakkör a társadalmi folyamatok potenciális kutatóinak és eszperantókör azoknak, akik elhitték, hogy ez a nyelv a világ népeinek *lingua francája* lehet. A szakköri munkában évente mintegy 60–65 diák vett részt. Az alagsor alapterületének legalább felét egy olyan nagyobb terem foglalta el, amelyet általában két pingpongasztal és délutánonként a pingpongozók foglaltak el, ám amely a sporteszközök eltávolításával színház- és bálteremnek is berendezhető volt.

A belső udvar egyik sarkában a fotószakkör kapott helyet sötétkamrával és más szükséges felszerelésekkel. Emellett kialakítottak egy fal melletti, elkülönített teret azoknak a harmad- és negyedéveseknek, akik szülői engedéllyel hódolhattak dohányzási szenvedélyüknek. Igazgatónk, aki nem dohányzott, inkább élcelődve, semmint ellenségesen „büdös bagósoknak" hívta ezt a 10-15 fős szektát. Az udvar túlfelén, külön épületben a konyha, az ebédlő és az ebédlő előtti kisebb teremben berendezett tévészoba volt található. Az első tévét 1959-ben vette a kollégium, amit néhány év elteltével mindig újabb típusra cseréltek. A készülék fölötti jelmondat – „A fegyelem megszépíti, díszíti a közösséget" – azonban nem változott. Az ebédlőben négyszögletes asztalok körül ültünk négyesével, a sarokban egy téglalap alakú, hosszabb asztalnál foglaltak helyet az ügyeletes tanárok, az asztalfőn pedig reggel, délben és este mindig az igazgató.

A belső udvarból egyik irányban a diákok által művelt konyha- és gyümölcsöskertbe, a másik irányban a sportpályára lehetett jutni. A konyhakert és a konyha között egy disznóól bújt meg, amelynek lakói a konyhai maradékból éltek, s ha eléggé meghíztak, mi ettük meg őket hurka, kolbász és egyéb disznóságok formájában. A kerítéssel körbevett sportpálya nagy

részét szabályos, fűvel borított focipálya töltötte ki stabil kapukkal és felfestett jelekkel, körülötte pedig salakkal beszórt futópályákon edzhettek az arra vágyók. A sportpálya egyik sarkában emellett egy homokos távol- és magasugró helyet, továbbá a kosárlabdázóknak egy gyakorlópalánkot is kialakítottak. De voltak itt mászórudak és -kötelek, valamint korlát, nyújtó és gyűrű is.

A kollégisták mintegy fele hozzám hasonló, egyszerű falusi parasztgyerek volt fizikai munkás szülőkkel. A létszám közel felét tették ki a környező települések orvosainak, pedagógusainak, tanácsi vezetőinek és téeszelnökeinek a gyermekei, akik magasabb kulturális szintről érkeztek, viszont a naponkénti bejárást busszal szüleik vagy ők maguk terhesnek, a kollégiumot pedig híre alapján előnyösnek ítélték. S végül mindegyik évfolyamon akadt egy-két olyan kecskeméti vagy budapesti elit értelmiségi közegből származó, devianciákra hajlamos fiú, akit szülei kifejezetten pedagógiai célzattal – „Majd a Szvétek megneveli!" – küldtek Kalocsára. Az én évfolyamtársaim közül ilyen volt a már említett Kőbányai János, az *Esti Hírlap* egyik újságírójának a fia, a magyar zsidó kultúrát népszerűsítő *Múlt és Jövő* újraindítója és mai napig szerkesztője; Kőrös Gáspár, a megyei tanács elnökhelyettesének, majd a megyei pártszervezet első titkárának a gyermeke; Krompecher János, a Debreceni Orvostudományi Egyetem anatómiai intézeti igazgatójának a sarja; és a budapesti Szilber Iván, az akkori igazságügyi miniszterhelyettes (1980-tól a Legfelsőbb Bíróság elnöke) unokaöccse.

Eltérő szociális hátterünk ellenére világképünk meglepő azonosságokat mutatott. Az 1966 tavaszán, a Művelődésügyi Minisztérium számára végzett anonim statisztikai felmérés szerint, melyben évfolyamonként 10-10 fő vett részt, az elsősök közül 6-an meggyőződéses ateistának vallottuk magunkat, 3-an határozatlannak, és vallásosnak csak 1 fő. A felsőbb évfolyamok képviselői nagyjából ugyanígy oszlottak meg. A 40 kollégista összesített eredményei ennek alapján így alakultak: meggyőződéses ateista: 22 fő, határozatlan: 15 fő, hívő: 3 fő. Az eszményképeinket firtató kérdésre ugyan szórtabb válaszokat adtunk, de azért zömmel ugyanazok közül a szabadságharcos-függetlenségi hagyományhoz kötődő személyiségek közül válogatva. A rangsort Petőfi vezette 6 szavazattal, akit Rákóczi követett 4, Hunyadi János 3 és Arany János 2 vokssal. A velük rokonítható történelmi-irodalmi alakok közül 1-1 szavazatot kapott: Zrínyi Miklós, Dobó István, Kölcsey Ferenc és Ady Endre. Érdekesek és tipikusak az indoklások

is. Hunyadi azért, mert „a népért harcolt", illetve „mindene volt a haza, és azért kész volt meghalni"; Rákóczi „hazaszeretetéért, áldozatvállalásáért"; Arany azért, „mert a nép mellett állt", illetve „a haladás melletti kiállásáért, a szép verseiért"; Kölcsey „mert nagyon szerette a hazáját", és Ady Endre „forradalmiságáért". Többen – főleg a negyedévesek – természettudósokat (Kepler, Edison, Einstein, Frédéric Joliot-Curie, Robert Koch, Eötvös Loránd, Semmelweis Ignác) neveztek meg. Nagyon érdekes és sokatmondó, hogy a magyar munkásmozgalom ismert és tankönyveinkben is szereplő vezetői közül senkinek sem bukkant fel a neve eszményképeink között, s a nemzetközi munkásmozgalomból is csak Marx Károlyé. A negyedikes diák, aki őt választotta, azzal indokolta döntését, hogy „észrevette az alapvető társadalmi összefüggéseket". A szovjet „hősök" közül ugyancsak egy fő szerepelt: Osztapenko kapitány, akit akkori tudásunk szerint a „gaz németek" lőttek le, miközben fehér zászlóval a kezében tárgyalásra indult hozzájuk. Rajtuk kívül még egy választott személy kötődött a szocialista ideológiához: Baranyi Ferenc, aki Váci Mihályhoz és Garai Gáborhoz hasonlóan – indokolta választását egyik másodikos társunk – „igazi szocialista költő".

Ezek az eredmények azt mutatták, hogy az általános iskolák és azok tanárai másutt is nagyjából úgy és abban a szellemben működtek, mint Alsómégyen. Eszményképeinkké ebből következőleg a magyar függetlenségi és plebejus baloldali törekvések („haza és haladás") képviselői váltak, miközben a 20. századi történelem és irodalom oktatása kapcsán sulykolt szocialista eszmeiséget megtestesítő személyiségekhez, például Ságvári Endréhez, Stromfeld Aurélhoz, Hámán Katóhoz vagy Zalka Mátéhoz egyáltalán nem kerültünk közel. A szocializmus törekvéseivel és jövőjével kapcsolatban ennek ellenére optimisták és elfogadók voltunk. A másodikosok közül mind a 10-en, a harmadikosok közül 6-an és a negyedikesek közül 9-en hitték vagy voltak egészen biztosak abban, hogy „az emberiségnek sikerül egy háború és kizsákmányolás nélküli társadalmat – mindenki számára megfelelő életet létrehozni". Közülünk, elsősök közül viszont csak 1 fő gondolta ezt, ugyancsak 1 fő tagadta, míg 4-en kételkedtek benne, 4-nek pedig nem volt határozott véleménye.[102] Lehetséges, hogy még nem voltunk eléggé indoktrináltak? Vagy egy új generáció kezdődött velünk?

[102] A Hunyadi János Fiúkollégium Irattára, Kalocsa. 73/1966. sz. Statisztikai összesítés az 1966. évi áprilisi és május hónapban a Művelődésügyi Minisztérium számára végzett adatgyűjtésről. (Bizalmas! Csak belső használatra!)

A minisztérium által elrendelt adatgyűjtés teljes anyagának a feldolgozása egyszer talán erre a dilemmára is választ adhat.

Felügyeletünkről és kiszolgálásunkról közel 20 fős alkalmazotti gárda gondoskodott. A konyhai és takarítószemélyzet, a fűtők, valamint az adminisztratív és karbantartási feladatokat ellátó gondnokság együttes létszáma 14 főt tett ki. A nevelésünkre és oktatásunkra irányuló pedagógiai munka 2 főállású és 2 – a gimnáziumban szaktanárként alkalmazott – mellékállású tanár vállaira nehezedett. Egyikükről sem maradtak bennem rossz emlékek, de érdemi hatást csak a két másodállású pedagógus gyakorolt rám. Bai Jenő (1932), aki biharugrai parasztszülőktől származott, és a debreceni egyetemen Szabó István és Gunda Béla tanítványaként történelem–pedagógia szakos diplomát szerzett; valamint az akasztói és ugyancsak szegényparaszti háttérrel rendelkező Bartek József (1934), aki Szegeden végzett matematika–fizika szakon. Mindketten az 1950-es évek közepén kerültek Kalocsára, s pályájukat egyaránt a gimnázium igazgatójaként fejezték be. Bai tanár úr 1968-tól 1985-ig, Bartek tanár úr 1985-től 1990-ig állt az intézmény élén. Mindketten szigorú, rendszerető, de igazságos, közvetlen és humánus emberek voltak. Bai tanár úr reszortjai közé tartozott többek között a kollégium marxista körének a vezetése, amelynek legalább egy évig én is a tagja voltam. Ám abból, amit tanultam, semmit sem tudok felidézni. A nevelőtanárok egyike ügyeletesként éjszaka is a kollégiumban tartózkodott. A közel 20 fős stáb élén az igazgató, dr. Szvétek Sándor állt, aki egész életét a kollégium irányításának szentelte, s aki csak alkalmanként tartott a gimnáziumban lélektan- és logikaórákat.

Mivel többségünk olyan közegből érkezett, ahol korábban sem vezetékes vízzel, sem angol WC-vel nem találkozott, s a fogmosás sem tartozott a naponta többször elvégzendő higiéniai szokások közé, az első napokban minden elsős részletes útmutatást kapott arról, hogyan kell szakszerűen tisztálkodni, étkezni és az illemhelyet használni. Igazgatónk több mint 30 dobozos irathagyatékából pontosan felidézhető, hogy az 1965. augusztus 31-i évnyitó közgyűlésen hogyan igazított el bennünket. Az étkezéssel kapcsolatban például többek között ezeket fejtegette: „Étkezés előtt kézmosás, körömtisztítás, szalvétaelőkészítés. [...] Ne csörögj, ne kezdj el rágcsálni! Csendben étkezz! Kulturáltan étkezzünk! (I. oszt. majd megtanulja!) Maradékot a tányérból nem öntünk vissza." Azt, hogy az ebédlőasztalnál egyenes derékkal ülünk, a kést a jobb, a villát a bal kézbe vesszük, és egyiket sem nyalogatjuk, továbbá csukott szájjal és csámcsogás nélkül rágunk,

az idősebb diákokkal demonstráltatta is. A tisztálkodással kapcsolatban elmondta, hogy minden este és reggel, és ha tehetjük, ebéd után is mossunk fogat, lefekvés előtt pedig nemcsak kezet és arcot, hanem szappannal lábat is. „Lábmosás a lábmosó csapok alatt vagy lavórban." A WC használatával kapcsolatban: „Láncot óvatosan húzd meg. Vizelde automata öbl. WC-papír használata – dugulás megelőzése miatt! – kötelező (fele az éjjeli szekrényedben, fele az asztalodban). WC használat után minden kultúrember kezet mos." Éjszakára „Hálóruha használata kötelező!" Általában pedig: a kollégium „Második otthonod, vigyázz rá, mint a sajátodra. Takarékoskodj a világítással, fűtéssel és vízzel. Az épületben rendesen felöltözve tartózkodunk!" „Munka – vagyis tanulás – közben helyesen ülünk, lábakat nem tesszük fel. Nem futkosunk, nem hancúrozunk, nem hangoskodunk. A szabad időben szólhat a hangszóró a többség kívánsága szer." A kollégiumot elhagyni csak a főkapun át lehet. „Kimenéskor és bejövetelkor személyesen jelentkezni kell." Ezt egy „szolgálatát csinos öltözetben" ellátó kapusnak külön füzetbe percre pontosan fel kellett jegyezni.

Az idézett feljegyzésekből is kitűnik, hogy igazgatónk rendkívül akkurátus és autoriter személyiségjegyekkel rendelkező ember volt. Egyik első diákja, aki még az 1950-es években lakott a kollégiumban, utóbb így jellemezte: „Ő maga, mint ember csak egyféle volt. Mindig pedáns, tiszta. Sokat adott a jó megjelenésre. Mintha skatulyából húzták volna elő. Talán csak nyáron, a nagy melegben láttuk nyakkendő nélkül. Kimért, pontos, udvarias, de nem nyájaskodó. Ellentmondást nehezen tűrt. A saját magára szabott követelményeket kérte számon másoktól is. [...] Ritkán nevetett, de gyakran mosolygott a rövidre nyírt bajusza alatt. Nem volt barátkozó típus, a kortársaival sem. Szeme sárgásbarna volt, mint a tigrisé. Mindig támadásra kész helyzetben érezhettük szúrós tekintetét. Járása lassú, kimért volt. Nem volt sportos alkat, nem is szeretett sportolni. [...] Csak egy példa. Fiatal osztályfőnökünk eljött velünk az Érsekkertbe kirándulni, hógolyózni, szánkózni. Ő ezt elképzelni sem tudta volna, hogy velünk játsszon. Beszéde jól összefogott, a lényegre törekvő és érthető volt. Minden rezdülésében benne volt az, hogy példaképpé tegye magát a mi számunkra. Tudatosan tette ezt. Tudta, hogy az elismerést, a tiszteletet csak így érheti el. De el is várta. Ebben következetes volt. Soha nem lazított a feszességén."[103]

[103] Fröchlich András: Töredék egy nevelő életéből. In Békési Imre – Gulyás Béla (szerk.): *A kalocsai kollégiumok millenniumi emlékkönyve 1860–2000.* Kalocsa, 2000, Magánkiadás, 94.

A kollégium igazgatója, dr. Szvétek Sándor 1968 májusában, Vörös József nevelőtanár és Bartek József között

Az 1960-as évek közepére, amikor én találkoztam vele, még rigorózusabbá és megközelíthetetlenebbé vált. Pedig nagyon messziről indult. 1919. augusztus 31-én született Kalocsán. Édesapja 2 holdas törpebirtokos és napszámos volt, aki korán meghalt, és így betegeskedő édesanyja nevelte nyomorúságos körülmények között. Ennek ellenére a négy elemi után elvégezte a négy polgárit is, majd 1933 szeptemberében a helyi tanítóképző ösztöndíjas növendéke lett.[104] Tanítóképzős dolgozatai, melyek hagyatékában szintén fellelhetők, arról tanúskodnak, hogy származása ellenére mindenben osztotta a kor uralkodó keresztény-nemzeti ideológiájának alapelveit. „[...] fiatal éveimet elvette a háború, ráadásul a sok hősiesség, szenvedés, kitartás után jött Trianon... s ma itt vagyunk. Már tizenöt esztendőt sínylődtünk rabláncon és mégsem hajnalodik. Szemem fölfelé tekintett: Istenem, mondd, elveszhet egy igaz nép, győzhet a hazugság, uralkodhatik a kegyetlenség? ... Az nem lehet, hogy annyi szív hiába onta vért s keservben annyi hű kebel szakadt meg a honért. Nem, bizonyára

[104] Dr. Gácser József: Javaslat címzetes főiskolai tanári cím adományozására dr. Szvétek Sándornak (1988. február 4.). In Békési Imre – Gulyás Béla (szerk.): *A kalocsai kollégiumok millenniumi emlékkönyve*, i. m. 182.

nem!" – írta *A háború* című „elbeszélésében", a képző második osztályos növendékeként. Majd két év múlva, már negyedikesként *Nevelés a tanításban* című „pedagógiai értekezésében" így elmélkedett: „A fontos, a legfontosabb pedig, hogy szeretettel neveljük a magyar gyermekeket. Neveljük vígnak dallal, játékkal. Szeretetért szeretetet kapunk cserébe, becsülni fogja egymást magyar és magyar. Eltűnik az osztályharc, szeretetben összeforrt nemzet leszünk, melyen nem győzhet Marx és Moszkva. Összeforrunk szívben, célban, akaratban, s pusztul Trianon!" S végül az ugyancsak ebben az évben született „szónoki beszédéből" néhány mondat: „Tizenhét esztendeje már, hogy ránk nehezedett a trianoni átok. [...] Oly sok dicsőség után, amikor mindenütt ellenséges területen álltak vitéz katonáink, gyászos pusztulás jött. Gyalázatosan elárult bennünket saját vérünk. Neki köszönhető a kommunizmus tomboló vérzivatara. [...] Magyar testvéreim! Ne csüggedjünk. Sokat tűrtünk, szenvedtünk már, de velünk van az Isten." Az igazság győzni fog. „Magyar Testvérem! Valahányszor Trianont hallod említeni, kulcsold imára a kezedet és küldj egy fohászt az Egek Urához! Légy magyarabb magyar, olyan, aki istenfélőn szereti hazáját, aki hívő lélekkel imádkozhatja, hogy Hiszek egy Istenben, Hiszek egy Hazában, Hiszek egy Isteni örök igazságban, Hiszek Magyarország feltámadásában! Amen."[105]

Tanítói oklevelét 1938-ban szerezte meg kitűnő minősítéssel. Ezt követően katonai szolgálatot teljesített, majd 1940 őszén tanítani kezdett Békésszentandráson segéddíjas tanyai tanítóként. 1941-ben ismét behívták. Tartalékos zászlósként a keleti fronton teljesített szolgálatot, ahol hadifogságba esett. A hadifogságból 1947-ben tért haza Kalocsára, ahol általános iskolai tanítóként kezdett dolgozni. Bár a világ közben nagyot változott, úgy tűnik, igyekezett alkalmazkodni a megváltozott körülményekhez. A városban ő szervezte az első úttörőcsapatot, majd a Munkára Harcra Kész Mozgalom aktivistája lett. 1951-ben kinevezték az 1950-ben létrehozott Állami Középiskolai Fiú Diákotthon, a leendő Hunyadi Fiúkollégium igazgatójává. 1953-ban megkapta a Kiváló Tanár címet. Munkája mellett intenzíven tanult, és néhány év alatt több szaktanári képesítést szerzett. Elvégezte a szegedi Tanárképző Főiskola biológia–földrajz, majd a szegedi egyetem biológia szakát, és emellett az ELTE pedagógia–lélektan

[105] Viski Károly Múzeum, Kalocsa. Dr. Szvétek Sándor hagyatéka. Magyar gyakorlatok 1934/35-ben és Magyar gyakorlatok 1936/37-ben.

szakát, ahol 1955-ben diplomázott. Azonosulása az új rendszerrel azonban valószínűleg nem volt teljesen őszinte vagy legalábbis nem volt visszavonhatatlan. 1956 októberében ugyanis a helyi Nemzeti Bizottság tagja lett, s annak október 31-i alakuló ülésén – az utólagos vizsgálat szerint – „éltette a független Magyarországot, hősökként tisztelte az ellenforradalmárokat, beszédében utalt arra, hogy a továbbiakban nincs szükségünk támogatókra, sem lánctalpakon, sem anélkül".[106]

1957 májusában ezért letartóztatták. Egyhetes vizsgálati fogság után azonban szabadon engedték, és kisiklását megúszta annyival, hogy a Megyei Tanács Művelődésügyi Osztálya megrovásban részesítette. Továbbra is a kollégium igazgatója maradhatott, sőt, 1959-re elérte, hogy a vezetése alatt álló intézményt az országban elsőként avatták diákotthonból a magasabb szintet jelentő kollégiummá, amely ettől kezdve az országos pedagógiai kísérletek egyik bázisintézménye lett. Az 1950-es évek végétől bekapcsolódott az országos pedagógiai kutatásokba, és megyei továbbképzéseken adott elő.[107] 1959–1960-ban jelentek meg első tanulmányai a diákotthoni, illetve kollégiumi nevelés különböző kérdéseiről. Ezek vezérgondolata – a kor elvárásaival összhangban – olyan „mindenoldalúan képzett közösségi emberek nevelése [volt], akik szocialista erkölcsi vonásokkal rendelkeznek".[108]

A megbocsátás egyértelmű jelének tekinthető, hogy 1962-ben a Művelődésügyi Minisztérium kéthetes tanulmányútra küldte a Szovjetunióba, ahonnan hazatérve kalocsai kollégáinak „a szovjet társadalom művelődéspolitikájának helyességéről beszélt".[109] Közben tovább folytatta posztgraduális tanulmányait, aminek eredményeként 1964 októberében *summa cum laude* minősítéssel megvédte pedagógiai tárgyú doktori disszertációját az ELTE bölcsészkarán. Ugyanebben az évben Makarenko-emlékérmet kapott. Pályája ezt követően töretlenül ívelt fölfelé: az 1960-as évek második felében az Országos Kollégiumi Tanács titkára, a KISZ KB középiskolai tanácsának, 1966-tól a Magyar Tudományos Akadémia nevelési

[106] Gulyás Béla: Állami Középiskolai Fiúdiákotthon 1950–1959. In Békési Imre – Gulyás Béla (szerk.): *A kalocsai kollégiumok millenniumi emlékkönyve*, i. m. 21., 33–35.

[107] Uo. 55–56.

[108] Szvétek Sándor: A diákotthon feladata a fiatalok tanulásának, pályaválasztásának segítésében. In *A diákotthoni nevelés néhány kérdése*. II. Budapest, 1959, Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, 150.

[109] Tantervi vita a gimnáziumban. *Kalocsa és Vidéke*, 1962. november 7.

albizottságának és a Pedagógiai Társaság elnökségének a tagja volt. Emellett szerepet vállalt a város irányításában is. A városi tanács tagjaként ő vezette a művelődésügyi állandó bizottságot, felügyelte az ideológiai továbbképzést, s mindezek mellett „a tartalékos tiszti csoport tagja" volt.[110] Magyar–történelem tanárom, Lisztóczky László 35 évvel későbbi visszaemlékezése szerint ő volt „a város egyik legokosabb és legműveltebb embere", akivel „még tabunak számító témákról is élvezetes és tanulságos beszélgetéseket lehetett folytatni, például az egzisztencializmusról vagy az elidegenedésről. Bár – tette hozzá – szóhasználata hozzásimult a kor frazeológiájához".[111]

Igazgatónk nevelési elvei három forrásból táplálkoztak. A jezsuita atyák évszázados hagyományából, melyet a tanítóképző bentlakásos növendékeként maga is megtapasztalt, s melynek alappillérei a következők voltak: a nap 24 órájának szigorú rend szerinti beosztása és a folyamatos tanári-nevelői felügyelet; a teljesítmény mindenekfölöttisége és ennek motiválása versengéssel, jutalmazással és büntetéssel; valamint az ép testben ép lélek elvének érvényesítése a mozgás, a sport, a különböző csapatjátékok, sőt a katonás jellegű alaki gyakorlatok révén. Azután az alsóbb néprétegekből származó gyermekek tanulását elősegíteni kívánó, 1945 utáni Nékosz-mozgalom pedagógiai örökségéből, amely a tanulás mellett nagy súlyt helyezett a közéleti érdeklődésre és a társadalmi környezet alakítására úgy fizikai munkával, mint felvilágosító előadások tartásával, s mindeközben az önkormányzatiság elvét érvényesítette. A népi kollégiumok tagjai maguk választották meg vezetőiket, és saját ügyeikben demokratikus módon maguk döntöttek. Alapsejtjeik a 8–10 fős „szövetkezetek" voltak, amelyek együtt alkották a kollégiumi közösséget. S végül, harmadikként, a legendás szovjet pedagógus, Anton Szemjonovics Makarenko fentiekkel rokon tanaiból, akinek a könyveit, például *Az új ember kovácsát* 1947-től szinte évről évre újra kiadták, sőt 1955–1956-ban hét kötetbe gyűjtve összes műveit is megjelentették fordításban. Makarenko pedagógiai elvei három alapgondolat köré rendeződtek. Ezek a következők voltak: az individuális nevelési formák teljes elvetése, a gyerekek képességeinek közösségi életen

[110] A Hunyadi János Fiúkollégium Irattára, Kalocsa. Dr. Szvétek Sándor 1968. június 20-i beszámolója. (78/1968. sz.) és Munkaterv az 1965–1966. iskolai évre (100/1965. sz.).
[111] Lisztóczky László: „A nagy dolgok nem a piacokon dőlnek el". In Békési Imre – Gulyás Béla (szerk.): *A kalocsai kollégiumok millenniumi emlékkönyve*, i. m. 137.

keresztül történő kibontakoztatása; a kollektívák önigazgatása, amelynek a döntéseivel szemben Makarenkónak csak bizonyos esetekben volt vétójoga; s végül a kötelező termelőmunka, amely révén a közösség tagjai maguk termelték meg létfenntartási szükségleteik egy részét.

A jezsuita diákok 1945 előtt fél 6-kor keltek, s rövid imával kezdték a napot. Nekünk háromnegyed 6-kor szólt a csengő, és a felkelés után néhány perces reggeli torna következett az ágyak között. Utána a mosdóban tisztálkodtunk, s negyed 7-től 7-ig az előző napon tanult anyagot ismételtük át tantermeinkben. 7-kor hangszórókon keresztül meghallgattuk a reggeli híreket, majd vonultunk az étkezdébe reggelizni. Hétköznaponként citromos teát vagy tejeskávét kaptunk vajas kenyérrel, illetve zsömlével, vasárnaponként többnyire kakaót kaláccsal. Virslit vagy felvágottat csak ritkán. Fél 8-kor indultunk a gimnáziumba az igazgató vagy az ügyeletes nevelőtanár figyelő tekintetétől kísérve. A cipőnek ragyogni kellett, az ing nyaka véletlenül sem lehetett koszos, és a zsebből nem hiányozhatott a tiszta és szabályosan összehajtogatott textil zsebkendő (papír zsebkendő akkor még nem létezett). Az ekkortájt divatba jövő farmernadrágban, amely a beatzenével együtt világszerte a felnőtt társadalom elleni lázadás szimbólumává vált, szigorúan tilos volt az utcára lépni. Természetesen hosszú hajat sem hordhattunk, sőt, nyakunkat hátul az akkori divatnak megfelelően még „kiborotváltatni" sem lehetett, hanem hátul is és oldalt is fel kellett stuccoltatni, majdnem a mai fiatalok szokása szerint. Akkor azonban ez a jólneveltség, sőt a konformizmus netovábbjának számított.

A gimnáziumi óráink általában fél 1 körül fejeződtek be. Az út a kollégiumig 10-12 percet vett igénybe; tanítás után a városban „csellengeni" szigorúan tilos volt. 1 és 2 között ebédeltünk. Mindig kaptunk levest, s másodiknak főzeléket feltéttel vagy valamilyen tésztát. Harmadik fogás – gyümölcs vagy egy-egy szelet sütemény – csak ritkán, általában vasárnaponként, Sándor-napkor vagy valami más jeles alkalommal került az asztalra. Majdnem mindig lehetett repetázni, ám csak azoknak, akik aznap jó jegyeket – minimum egy, de inkább több jelest – kaptak. Felszolgáló személyzet nem volt, a nagy tálakat az erre kijelölt ügyeletes tanulócsoport hordta ki az asztalokra. Az étkezés megkezdésére és befejezésére mindig az igazgató adott engedélyt. Az étkezdébe kettes sorokban érkeztünk, és úgy is távoztunk.

2 és 4 között nem voltak kötelező programok. Ilyenkor lehetett sportolni, a gyümölcsös- és veteményeskertet művelni, szabadon olvasni,

szakkörökre járni, és kimenőre menni a városba. Ez utóbbi azonban nem jogaink, hanem lehetőségeink közé tartozott, amit minden esetben kérni kellett, s ha valami vaj volt a fejünkön, akkor hiába kértük. 4-től 7-ig két tízperces szünettel „szilencium", vagyis tanulási idő következett, amit tantermeinkben töltöttünk. Ilyenkor készültünk a másnapi órákra. 7-től fél 8-ig – ugyanolyan rendben, ahogy reggeliztünk és ebédeltünk – vacsoráztunk. Vacsorára egy tál meleg ételt ettünk, gyakran tejberizst és tejbegrízt, máskor rakott krumplit, esetleg virslit, szafaládét vagy hideg felvágottat vajas kenyérrel és teával. Néha vacsorára is kaptunk gyümölcsöt. Vacsora után, nagyjából 8 és 9 között következtek a napi beszámolók és értékelések. Ilyenkor minden szóba került: az aznapi jegyek, a kisebb-nagyobb fegyelemsértések, a ruha- és hajviseletben mutatkozó hiányosságok stb. 9-től fél 10-ig mosakodtunk, és készültünk a lámpaoltásra, amely háromnegyed 10-kor éppolyan pontosan bekövetkezett, mint az ébresztő reggel háromnegyed 6-kor. Lámpaoltás után sugdolózni, hancúrozni és bármely más tevékenységgel zavarni társaink nyugalmát büntetést vont maga után. A lámpákat mindig az ügyeletes nevelőtanár kapcsolta le, s reggel ő szólaltatta meg az elektromos csengőt is.

A hétvégi menetrend több szempontból eltért a fentiektől. Szombat délután nem kellett kötelezően tanulni. Este 5-ig ezt a néhány órát szabadon tölthettük el a kollégiumban, vagy – ha erre engedélyt kaptunk – kint kószálhattunk a városban. Sétálhattunk az Érsekkertben, randevúzhattunk, könyvtárba és moziba mehettünk, fagylaltozhattunk, és különböző délutáni iskolai vagy városi rendezvényeken vehettünk részt. 5 és 7 között meleg vízben zuhanyoztunk, pontosan beosztott turnusok szerint. A mosdóban keletkezett pára és gőz ellenére igazgatónk vagy az ügyeletes tanár ezt mindig szigorúan ellenőrizte. A meleg víz véletlenül sem fogyhatott el idő előtt, abból az utolsóknak is részesülniük kellett. Vacsora után, 8 és 9 között időnként megnézhettünk egy-egy tévéfilmet, ám erre is előzetesen kellett jelentkezni, és akik rossz jegyeket hoztak, azoknak meg kellett elégedniük olvasással vagy a stúdióból sugárzott zene hallgatásával. Érdeklődésemet látva már elsőben „stúdióssá" avattak, ami azt jelentette, hogy a stúdió vezetőjének a felügyelete mellett vagy megbízásából – ügyeletesként – időnként én „keverhettem" a zenét és a híreket. Társaimmal együtt kétféle zenét sugároztunk: klasszikusokat, például Brahmsot *(Magyar táncok),* Vivaldit *(Négy évszak)* és Chopint *(Forradalmi etűd, Mazurkák),* ami nevelőtanáraink egyik elvárása volt a stúdióval

szemben, valamint könnyűzenét. Legtöbbször a Shadows korai slágereit forgattuk, amelyekhez könnyebben hozzá lehetett jutni, mint a Beatles és a Rolling Stones lemezeihez. Ezen a hiányon úgy próbáltunk segíteni, hogy Cseke László és Komjáthy György műsoraiból magnóra vettük utóbbiak slágerszámait, és nem lemezről, hanem magnóról játszottuk le őket. Ám ez jóval gyengébb minőséget jelentett, mint a lemezfelvételek. A rendelkezésünkre álló magyar albumok közül gyakran forgattuk az Atlantis 1965-ben megjelent első kislemezét, amelyen külföldi, köztük Beatles-dalokat énekeltek eredeti nyelven. Majd 1966-ban a *Rohan az időt* Koncz Zsuzsa és az Illés együttes előadásában, ami hónapokon át vezette a kollégiumi slágerlistát. Népdalokat és mozgalmi dalokat, melyekből ekkorra már kinőttünk, nem játszottunk, híreket azonban kötelező jelleggel sugároztunk.

Háromnegyed 10-re szombaton is az ágyban kellett lennünk. Vasárnap 7-ig aludhattunk, s 8-kor kezdtünk tanulni a hétfői órákra. A három tanóra után, ebéd előtt mindhárom tanterem diákjai közös foglalkozáson vettek részt. Ez általában a hét politikai eseményeinek kikérdezéséből állt, ám igazgatónk gyakran másra is felhasználta. Például az elemi udvariassági szabályok ismertetésére, egy-egy etikai probléma megvitatására és havonta egyszer az elmúlt négy hét értékelésére. Amíg vártunk rá, s ő erre mindig hagyott időt, teli torokból énekeltünk. Az általános iskolában mindenki ugyanazokat a dalokat tanulta, úgyhogy a repertoár magától adódott. Főleg a pattogós indulókat és katonadalokat (kivált a 48-asokat) szerettük. Legtöbbször mégis a *Tizenhárom ezüst pityke fityeg a mentémen...* kezdetű népdalt harsogtuk, talán tréfás befejezése („Van nálam egy különb legény, de az le van saj-nál-va!") miatt. A vasárnap délután ismét szabad volt, és általában úgy telt, mint a szombat délután.

Havonta egyszer lehetett hazautazni, feltéve, ha eredményeink megfelelők voltak, és nem követtünk el valami nagyobb csínyt. A legsúlyosabb, azonnali kizárással járó vétségek közé tartozott: a nevelő parancsának megtagadása; a kollégium elhagyása éjjel, engedély nélkül; a lopás és az épületen belüli – ez praktikusan a WC-k egyikét jelentette – ismételt „zugbagózás". A szombati órák után indultunk haza, ki vonattal, ki busszal. Személyautóval ekkor még csak egy-két gyerekért jöttek a szülei, ami eseményszámba ment. Legjobban a soltvadkerti körorvos vadonatúj Opel Rekordját csodáltuk. A visszaérkezés időpontja többnyire vasárnap estére volt kitűzve, igen kivételes esetben hétfő reggelre. Aki nagyon jól tanult, az rendkívüli eltávozásban részesülhetett.

A kollégium alapegysége a tanulócsoport volt. Ez 4–5 azonos évfolyamú és többnyire azonos osztályba járó diákból állt. A miénkbe, mint már utaltam rá, 5-en tartoztunk. Csoportvezetőnknek – valószínűleg kulturáltsága és a miénknél magabiztosabb fellépése okán – Kalmár Gergelyt választottuk meg. Az ő tiszte volt, hogy esténként az egész tanterem közössége előtt beszámoljon aznapi eredményeinkről és – önkritikusan – mulasztásainkról. Annak, hogy ki hány és milyen jegyet szerzett aznap, feltétlenül el kellett hangoznia. Ő gondoskodott arról is, hogy a konyhakerti parcellánk, ahol együtt kapáltunk, gazoltunk, locsoltunk, rendben legyen. Egy tanteremben 6–7 ilyen csoport tanult együtt, akiknek az élén a tanteremfelelős állt. Ő minden csoportért felelősséggel tartozott, és ő állította össze a heti beszámolókat is. Munkáját a tanterem kijelölt tanár felelőse segítette és ellenőrizte.

A három tanteremfelelős beszámolóit az igazgató összegezte, és havi rendszerességgel az egész közösséggel ismertette a vasárnap délelőtti szeánszokon. Ezek írott változataiból tudom, hogy 1966 januárjában 5 darab jeles osztályzatot kaptam, s ezzel belekerültem az első egynegyedbe. A legtöbbet a *Népszava* későbbi (rendszerváltás utáni) főszerkesztője, az egy évvel fölöttem járó Deák András szerezte: 14-et! Deák Andris – egy felsőszállási fiú – kiválóan tudott mindkét idegen nyelven, ezért az első évben mellé ültettek, hogy segítsen behozni lemaradásomat oroszból. Januári eredményemtől eltérően februárban – 0,3 tizeddel – a legtöbbet rontók közé kerültem. Márciusban nemcsak én, hanem egész csoportunk figyelmeztetést kapott, mert emlékeztetni kellett bennünket a házimunka elvégzésére. Egyénileg viszont – Kőbányai Jánossal együtt – közgyűlési dicséretben részesültem „polit"-munka, tehát nyilván a sajtószemléken nyújtott teljesítményem alapján. Májusban a sok önkéntes munkáért kaptam dicséretet másokkal együtt. Év végén azért részesültem elismerésben, mert a félévi eredményemet 4,00-ról 4,2-re javítottam, megrovásban pedig azért, mert csoporttársaimhoz hasonlóan én is „keveset sportoltam".[112] Eredményeinkről minden hónapban levélben kellett tájékoztatni szüleinket. Ezeket a nevelőtanárok szúrópróbaszerűen ellenőrizték. Úgy rémlik, hogy ez az előírás a későbbiekben megszűnt, vagy csak az elsősökre és a másodikosokra vonatkozott.

[112] Viski Károly Múzeum, Kalocsa. Dr. Szvétek Sándor hagyatéka. Igazgatói feljegyzések 1965–1966.

Az év végi eredmények kihatottak a havonta befizetendő kollégiumi díjainkra is, amit alapvetően szociális helyzetünk alapján szabtak meg. Az én alapdíjamat minden évben 250 forintban állapították meg, de az átlagaimtól függően ennél valamivel mindig kevesebbet fizettem. Az 1967–1968-as tanévben például 238, az 1968–1969-esben pedig 213 forintot. Ez a fele volt annak, amit a 3-as átlagokat elérő és lényegesen jobb szociális háttérrel rendelkező Kőrös Gáspár (400 és 450 között), és kétszerese annak, amit Nikowitz Oszkár, egy Kisszállás környéki tanyasi tanító kiváló eredményeket felmutató fia (131 forint) fizetett.[113] Viszonyításképpen: az egy főre jutó havi átlagkereset az 1960-as évek második felében 1800 és 2000 forint között ingadozott.[114]

A kollégium egészének életét – a megszabott kereteken belül és a szabályokat betartva – a 11 tagú Diáktanács irányította. Ennek mindig tagja volt a három tanterem- és a három hálóterem-felelős, valamint a politikai munkát, a sportéletet, a fizikai munkát és a kulturális tevékenységet felügyelő reszortfelelősök. A tagokat ideiglenes jelleggel az igazgató nevezte ki az év vége felé, és szeptemberben a közgyűlés erősítette meg vagy választott újakat. Ugyanígy választódott ki a Diáktanács elnökének személye is, aki a tagok munkáját összefogta, a testület üléseit összehívta, és azokon elnökölt. A Diáktanács javaslatára ugyancsak a közgyűlés döntötte el szavazással, hogy az évi két alkalommal – mindig két őszi vasárnapon – lebonyolított kollektív „termelőmunkáért", vagyis paprika- vagy almaszedésért kapott pénzt mire költjük. Az 1965. szeptember 19-i paprikaszüretért kapott 4291 forintból részben sportszereket vettünk, részben a megrendelt újságok körét bővítettük. Ezek egyike – az igazgató enyhe ellenállásának leküzdése után, javaslatomra – az ősztől megjelenő *Ifjúsági Magazin* lett, amely a hazai és a külföldi beategyüttesekkel és popénekesekkel foglalkozott.

Közelről nézve ebben az egész önkormányzatosdiban sok volt a formai elem, viszont mégiscsak rászoktatott bennünket a demokratikus döntéshozatali mechanizmusokra. Pataki Ferenc társadalompszichológus, a Nékosz utolsó főtitkára, amikor sok évvel később, az MTA alelnökeként megtudta, hogy a „Szvétek-kollégium" növendéke voltam, felragyogott a szeme, dicsérni kezdte igazgatónk módszereit, majd „laudációját" befejezve rezignáltan így összegezte véleményét: Szvétek Sándor volt az, aki a Nékosz

[113] A Hunyadi János Fiúkollégium Irattára, Kalocsa. Éves kimutatások, 1965–1969.
[114] *Magyarország népessége és gazdasága. Múlt és jelen.* Budapest, 1996, KSH, 195.

elveiből és gyakorlatából a legtöbbet át tudta menteni egy olyan világba, amely azok tagadásán épült fel.

Beilleszkedésem története

A szigorú fegyelmet és tanulmányi elvárásokat néhányan nehezen viselték. Különösen az első hónapokban fordult elő, hogy egy-két falusi fiú megpróbálkozott a meneküléssel. Közéjük tartozott csoporttársam, Kriskó Sanyi is, akinek a szüleit azonban igazgatónk addig győzködte, amíg egy-két hét után Sanyi kissé szégyenkezve, de visszatért közénk. A későbbiek bizonyítják, hogy igazgatónknak igaza volt, és ez a melegszívű, becsületes és igyekvő tanyasi fiú nem kallódott el. Jó rendűen érettségizett, kiváló agrármérnök lett, s a rendszerváltás utáni években a Kiskőrös és Vidéke ÁFÉSZ igazgatójaként működött. Előbb vagy utóbb távozott az elit szülők gyermekeinek egy része is. Kőbányai János és Szilber Iván például a második év után, csoporttársunk, a homokmégyi Lakatos Csaba pedig a harmadik évben. Utóbbi tanulmányi okok, Kőbányai pedig valószínűleg a fegyelmi előírások és a kevéssé ingergazdag humán környezet miatt. Ők önként döntöttek így. Szilber Ivánt viszont „többnapos önkényes távolmaradása", vagyis az eltávozások ismételt meghosszabbítása miatt igazgatónk zárta ki. Kőrös Gáspár végig velünk maradt, igaz, folyamatosan rossz jegyei miatt csak kegyelemből, apjának szóló gesztusként.

Én sem a gimnáziumban, sem a kollégiumban nem szenvedtem különösebb beilleszkedési zavaroktól. Azt, hogy tornaórákon kripli vagyok, és társaim vagy mosolyognak rajtam, vagy bosszankodnak, már megszoktam. Egyáltalán nem volt jó érzés, de nem tudtam rajta változtatni. Ezekért a negatív élményekért bőven kárpótoltak az elméleti tárgyakban elért eredményeim, amelyeket nemcsak a tanáraim, hanem az osztálytársaim is egyre inkább méltányoltak. Oroszból pedig a nálam jobb helyzetből indulók is kaptak közepest, sőt elégségest. 4,2–4,3-es átlagaimmal mindig az első harmadba tartoztam. Valójában egyetlen dologgal kellett megküzdenem: az „őző" nyelvjárással, amiben addig nemcsak otthon, hanem az iskolában is beszéltem. Nem olyan markánsan, mint az idősebbek, de azért mégsem irodalmi nyelven. Erre, hogy ne váljak nevetségessé, néhány hétig ügyelnem kellett. Aztán megszoktam, hogy ugyanazt a nyelvet beszélem, amelyen olvasok. Egyetlen „maradványa" azonban mégis lett ennek

a kettősségnek: a helyesírásom sohasem lett tökéletes. A „szalonnát" például még ma is képes vagyok „szalonaként" leírni, ahogy ezt Alsómégyen mondják, s csak a szövegszerkesztő piros jelzésére veszem észre a hibát. Nyelvhelyességi hiányosságaim miatt magyar nyelvtanból minden évet 4-essel zártam.

A kollégiumban sem okozott nagy nehézséget a szabályok megismerése és betartása. Azt, hogy nem növeszthetek hosszú hajat, értelmetlen maradiságnak gondoltam, de tudomásul vettem. Erre ügyelnem sem kellett; a kollégiumtól egy sarokra lévő fodrásznő, akihez jártunk, pontosan tudta, hogy mi az elvárás a kollégiumban, és ennek megfelelően nyírt bennünket. Ha valamiért mégsem, akkor ő is kapott a fejére… A zugdohányzást egyszer-kétszer kipróbáltam, de aztán ezt is feladtam. Részben mert féltem a kizárástól, részben mert a WC-ben néha irtózatos füst kavargott. Harmadiktól pedig – szülői engedéllyel – legálisan mérgezhettem magam a kijelölt helyen.

Tudatosan „jogkövető" magatartásom ellenére egyetlenegy esetben mégis összeütközésbe kerültem ellentmondást kevéssé tűrő igazgatónkkal. Az 1966 tavaszán végrehajtott közvélemény-kutatás kérdéseire két esetben olyan választ adtam, amely nagyon nem felelt meg az elvárásoknak. Bár a kérdőívekre nevet nem kellett írni, és nevelőtanárunk biztatott bennünket a teljes őszinteségre, írásom alapján beazonosították, hogy ki az az elsős, aki „nem érzi szabadnak magát", és aki az előkészületben lévő Új Gazdasági Mechanizmust nem a szocialista gazdálkodási rend kiteljesedéseként, hanem a kapitalista termelési mód felé történő visszakanyarodásként értelmezi. Igazgatónk négyszemközti beszélgetésen hívott tetemre. Kisebb előadást tartott arról, hogy a hétköznapi szóhasználattól eltérően a szabadság fogalma soha nem jelent teljes függetlenséget. Függünk a természet törvényeitől, függünk a társadalmi szabályoktól, és függünk önmagunktól is. Egy folyót elvileg mindenki átúszhat, gyakorlatilag azonban csak az, aki tud úszni, és akinek az erejét nem múlja felül a folyó szélessége és a víz sodra. A szabadság tehát nem más, mint „eredményes cselekvés", ami viszont az objektív és szubjektív meghatározottságok helyes felismerésének a függvénye. Szvétek igazgató úr álláspontja lényegében számos e tárgyban született népi közmondás fogalmi nyelven történő kifejtése volt, amire én csak hümmögni és bólogatni mertem. Magamban azonban arra gondoltam, hogy Petőfi és a magyar szabadságharcosok ezt nem teljesen így gondolták. A mechanizmus kérdésében sem mondtam ellent, ám nem

is változtattam meg a véleményem. Saját magamtól vagy a Szabad Európa hatására-e, nem tudom, de az érdekeltség fokozottabb elismerése és a fizetések differenciálása a teljesítmények alapján nem a magántulajdon felszámolását és a tervgazdálkodás magasabbrendűségét hirdető szocializmus, hanem magától értetődően a kapitalizmus és a piacgazdaság ismérvének tűntek a szememben.

A fejmosás, amelynek a tényét igazgatónk soha semmilyen formában nem hozta nyilvánosságra, rám nézve semmilyen negatív következménnyel nem járt. Sőt, újabb közösségi feladatokat kaptam: másodikban részt vettem a decemberi „Télapó-est" megszervezésében, rám bízták a stúdió vezetését, és ha jól emlékszem, a faliújság szerkesztését is. S ha nem a szerkesztését, akkor kulturális és külpolitikai tematikájú cikkek írását. Állandóan „őrjáratozva" közöttünk igazgatónk jól látta, hogy szabad időmben többnyire a klubszobában olvasok újságokat, folyóiratokat vagy regényeket. És a vasárnapi sajtófélórákon tapasztalta is ennek az eredményét. A sportpályán vagy a pingpongozóteremben viszont csak nézőként találkozott velem, és látta azt is, hogy a kiskert ránk eső parcellájának művelése nem tölt el különösebb örömmel. Úgyhogy döntése, mellyel a kollégium kulturális életének a szervezése felé terelt, teljesen logikus volt, viszont felvetődik a kérdés: miért nem büntetett meg, és miért nem hozta nyilvánosságra ideológiai eltévelyedésemet? Az egyszerű válasz: nem akarta közhírré tenni, hogy a vezetés nem tartotta be adott szavát. A körmönfontabb: figyelmeztetni akart, és visszafordítani egy olyan útról, amelyről feltételezte, hogy nagyon göröngyös lesz, és esetleg súlyos konfliktushelyzetekhez vezet.

Bárhogy volt is, én akkor gyorsan elfeledtem az egészet, és éltem az életem úgy, mint addig. Talán a beatzene, talán az irodalmi folyóiratok hatására szinte 1966-os magyar megjelenésükkel egyidejűleg felfigyeltem Jack Kerouac *Úton* (1957) című „spontán prózájára" és a Sükösd Mihály által szerkesztett *Üvöltés* című antológiára (alcím: *Vallomások a beat nemzedékről*). Azonnal meg is vettem mindkettőt, és egy időre szinte bibliámmá váltak. Hogy mi ragadott meg bennük? A modern zene imádatán túl nyilvánvalóan a felnőttek és a konvenciók elleni lázadás szelleme, a korlátok nélküli szabadság keresése, az egyén önmegvalósítási szándéka, és csak kevéssé az esztétikum. Bár én egy egész más világban éltem, mint Kerouac állandó fedél nélküli csavargói, drogosai és alkoholistái, s így élményanyagunk is gyökeresen különbözött, kibocsátó falusi közegemtől távolodva és új orientációs pontokat keresve 16-17 évesen kritikátlan rajongójukká

váltam. Annyira, hogy amikor Szvétek igazgató úr – nyilván továbbra is a tesztelés szándékával és a „teher alatt nő a pálma" elvét érvényesítve – 1967 tavaszán félórás előadás megtartását bízta rám az egyik vasárnapi közös szeánsz keretében, annak témájaként a beatirodalmat választottam. Előadásomban – a tudatlanok magabiztosságával – a 20. századi világirodalmat négy nagy áramlatra – vallásos-katolikusok (Mauriac, Böll, Graham Greene), polgári humanisták (Thomas Mann, Faulkner, Hemingway), egzisztencialisták (Camus, Sartre) és szocialisták (Solohov, Aragon) – osztottam, s az 1950-es évek második felétől jelentkező beatirodalmat ötödik nagy irányzattá avattam.

Igazgató urunknak már a témaválasztás sem tetszett, amit pedig előadtam, az még kevésbé. Jó pedagógusként ennek ellenére nem dorongolt le, hanem csak olyan mérsékelt bírálatban részesítette lelkes beszámolómat, hogy se önbizalmamat, se ambíciómat ne veszítsem el. Ekkor és más hasonló esetekben, például amikor az asztalomon meglátta különböző beatzenészek fényképeit, rosszallóan mindig a gyökereimre figyelmeztetett. Egy alkalommal ezt egészen odáig fokozta, hogy párhuzamot vont Kőbányai János és köztem, kiemelve, hogy ami érthető egy pesti „urbánus" fiú esetében, az visszatetsző és „árulás" az én esetemben. Sok-sok évnek kellett eltelnie, amíg megértettem, hogy mire gondolt és miért.

Nem mindenki volt olyan szerencsés, mint én. Nikowitz Oszkár, aki két évvel járt felettem, és 14 éves koráig egy ugyanolyan kis templomiskolában tanult a Kisszálláshoz tartozó Négyestelepen, mint nyolcadikos koromig én Alsómégyen, negyedévesként tengelyt akasztott igazgatónkkal, és persze – annak ellenére, hogy kiváló tanuló és a Diáktanács tagja volt – ő húzta a rövidebbet. Oszkár nyilvánosan bírálta a kollégium belső rendjét, az ország politikai rendszerével kapcsolatban is megengedett magának néhány kritikai megjegyzést, és az egyik vasárnapi „fejtágítón", amit igazgatónk tartott, csoporttársaival együtt elég félreérthetetlenül nevetgélt. Az ügy részben a nyilvánosság előtt, részben az én esetemhez hasonlóan a színfalak mögött zajlott. Ha Oszkár bűnbánatot mutatott és önkritikát gyakorolt volna, a dologból valószínűleg nem lett volna semmi. Ő azonban igaza teljes tudatában dacosan fenntartotta véleményét, és nem volt hajlandó meghátrálni. 1966. szeptember 27-én írásba foglalt 51 pontos védekezésében is megismételte, hogy „A kollégium [...] a jó tanulmányi munka mellett agyonbürokratizál mindent, néha képmutató", „a jó tanulóknak több kötetlenséget kellene adni, s az esti értékelés

szükségességével nem értek egyet". Elismerte, hogy a Diáktanács „komolyabban dolgozik, mint a KISZ az iskolában". Ugyanakkor fenntartotta, hogy „A diáktanács formális szerv, kisebb horderejű dolgokban ugyan dönthet, de ezek nem a leglényegesebbek. A diáktanács tagsága, a folytonos gyűlések, jelentés, összesítő, hozzászólás stb. nagyképűségre nevel, s tagjaitól elvárják az egymásra s a diáktársakra való »árulkodást«". A kollégium „nagyüzemi termelőmunkáját" több ok miatt is helytelenítette. Elsősorban azért, mert „A leendő értelmiségnek nem fokmérője, legalábbis nem első, másod-, harmadsorban a fizikai munka". Másodsorban azért, mert „Két vasárnapot elrabol". S végül, mert a keresett pénzre a kollégiumnak lényegében nincs szüksége. „A kollégium kultúrmunkája jó, de nem az ifjúság irányítja mindig (pl.: stúdió). A szórakozások nem szervezettek (pl.: ha jó a film, ha rossz, csak vasárnap lehet moziba menni, lehet akármilyen művészi film, hétköznap nem). A körök formálisak. Mindamellett azért jó, mert van TV, könyvek, stúdió, jó, ha az ifjúság vezetőjét hagyják önállóan gondolkodni. [...] A stúdiónál pedig arra céloztam, hogy nem mindig az ifjúság érdeklődésének megfelelő műsort ad." Politikai téren: „A kollégisták többsége a független szocializmus mellett foglal állást. »Nyugatimádó, ízléstelen« kijelentéseket nem teszek, de eredményeiket, gazdasági fejlettségüket elismerem, mert valóság." S végül nyíltan bevallotta: csak azért nem költözik ki a kollégiumból, mert családja anyagi helyzete miatt ezt nem engedheti meg magának. „Ha kimennék, csak a fiúkat sajnálnám" – tette hozzá.

Az ügy nem sokáig húzódott. Október elejére megszületett a verdikt, amelyről igazgatónk az alábbi levélben értesítette Oszkár édesapját:

Nikowitz Oszkár elvtárs,
Kisszállás

Értesítem, hogy gyermekét, Nikowitz Oszkár gimnáziumi IV. o. tanulót a Rendtartás 19.§. 10. pontjában foglalt jogomnál fogva – a diáktanács és a nevelőtanári kar véleményére támaszkodva – szigorú megrovásban részesítettem, s kedvezményeit ideiglenesen megvontam, mivel társai között a kollégiumi élet megszervezésére vonatkozó miniszteri és KISZ rendelkezések ellen ismételt figyelmeztetés ellenére izgatott, s a kollégiumot, ifjúsági vezetését rágalmazta. Ennek következtében ifjúsági funkcióiból leváltottuk, s havi hozzájárulási díját – tekintetbe véve a szülők szociális helyzetét – az alapdíj (200 Ft.) 65%-ban, azaz 130 Ft-ban állapítottuk meg f. évi november 1-től kezdődően.

Szeretnénk remélni, hogy a szülők segítségével a gyermek az elkövetett hibáját jó munkájával jóvá teszi, s így alkalmat ad számunkra kedvezményeinek visszaadására.

Kalocsa, 1966. október. 8.

Dr. Szvétek Sándor
kollégiumi igazgató.[115]

A következő év nyarán Oszkár kitűnően érettségizett, és a Szegedi József Attila Tudományegyetem történelem–latin szakán folytatta tanulmányait. Tanárként azonban nem vagy alig dolgozott; az 1970-es és 1980-as években a tévében vetített filmek szövegének fordítójaként, illetve időnként dramaturgjaként tűnt fel a neve. Többek között az 1984–1985-ben vetített *Forró szél* (Surda) című jugoszláv sorozatot is ő magyarította. Sok-sok év után 2012-ben Szabadkán találkoztam vele újra, egy konferencián, ahol ő mint Magyarország belgrádi nagykövete jelent meg. Elegáns, határozott és magabiztos volt, mint 1966-ban.

Szvétek igazgató úr figyelmeztetései ellenére egész gimnáziumi éveim alatt lázasan folytattam kalandozásaimat a modern világirodalomban. Az Európa Könyvkiadó *Modern Könyvtár* című sorozatának, amelyben 117. kötetként az *Üvöltés* is megjelent, egy-két éven belül mintegy húsz darabját szereztem be. Köztük három Salinger-kötetet *(Kilenc történet, Magasabbra a tetőt, ácsok, Franny és Zooey)*, Peter Weisstól *A vizsgálat*ot, Jorge Semprúntól *Az újulás*t, Alain Robbe-Grillet-től az *Útvesztő*t, valamint Arthur Millertől a *Bűnbeesés után*t és az *Alku*t egybekötve. Ezekhez járultak az *Európa Zsebkönyvek* kötetei, köztük William Goldingtól *A legyek ura* (1966) és Colette-től a *Gigi* (1969), és persze a tananyagként kötelező vagy ajánlott olvasmányok a *Diákkönyvtár* sorozatban. Ezek sorát Aiszkhülosz és Szophoklész két-két drámája, köztük a *Leláncolt Prométheusz* és az *Antigoné*, valamint Euripidésztől az *Iphigeneia Auliszban* nyitották meg. Ezek mindegyikét tartalmazta a *Görög drámák* (1963) című kötet, melybe a vétel napját is beírtam: 1965. szeptember 20. Ami jelzi, hogy Lisztóczky

[115] A Hunyadi János Fiúkollégium Irattára, Kalocsa. 133–1/1966. sz. A levélhez csatolva Nikowitz Oszkár 51 pontos, háromoldalas kézirata.

tanár úr nem tétlenkedett, a tantervnek megfelelően gyorsan kijelölte az irányt. A viszonylag olcsó – egy-egy kötet 6–8 forintba került – sorozatban a legtöbb kötelező és ajánlott olvasmányunk megjelent.

A „komoly" kategóriába tartozó klasszikusok és modernek mellett természetesen olvastam kifejezetten szórakoztató irodalmat, krimit és sci-fit is, amelyek azonban nem túlságosan kötöttek le, és mára teljesen törlődtek az emlékezetemből. Nagyon jól emlékszem viszont P. Howard, vagyis Rejtő Jenő először 1939 és 1941 között megjelent parodisztikus légiós történeteire, amelyeket a Magvető Könyvkiadó 1963-ban indított, *Albatrosz* névre keresztelt paperback sorozatában kezdtek el újra kiadni 1964-től kezdődően. Az elsőket, így például *A 14 karátos autót* és *A három testőr Afrikában*t még általános iskolásként olvastam, a többit (*A láthatatlan légió, Piszkos Fred, a kapitány* stb.) gimnazistaként. A munkaszolgálatosként meghalt szerző groteszk nyelvi humorán és szürreális főszereplőinek, Piszkos Frednek, Fülig Jimmynek, Vanek úrnak, Tuskó Hopkinsnak, Senki Alfonznak és a többieknek a kalandjain és „bölcs" kinyilatkoztatásain számos osztály- és kollégiumi társammal együtt nagyokat derültünk, és sok poénját betéve tudtuk. Mint később a Rákosi-korszakot karikírozó film, *A tanú* (Bacsó Péter, 1969) főszereplőinek szállóigévé vált abszurd bölcselkedéseit „a nemzetközi helyzet fokozódásáról" és „az osztályharc éleződéséről".

A honismereti mozgalomban

Az 1966–1967-es tanévre, vagyis másodikos koromra a gimnáziumban is egyre nyilvánvalóbbá vált humán érdeklődésem. Ennek elsődleges terrénuma itt azonban nem az irodalom, hanem a honismereti mozgalom lett, amely országosan és iskolánkban is az 1960-as évek elő felében kezdett kibontakozni. Budapesten Morvay Péter, a Teleki-féle Országos Táj- és Népkutató Intézet egykori titkára állt a szervezkedés élén, aki a Hazafias Népfront politikai támogatásával és a Népművelési Intézet módszertani segítségével az 1940-es évek elején kibontakozott regöscserkészet hagyományát igyekezett kombinálni az önkéntes néprajzi gyűjtőmozgalommal, s ezáltal közelebb hozni a fiatalokat a szülőföld és a lakóhely értékeihez és szeretetéhez. Ennek az '56 visszahatásaként megerősödött, kozmopolita-internacionalista attitűddel szemben fellépő és elsősorban

a népi mozgalom hagyományaiból táplálkozó irányzatnak iskolánkban több híve és támogatója is akadt: a már említett tanáraink közül Bai Jenő és dr. Kuczy Károly, továbbá Baradlai Sándor, aki Kuczy Károlyhoz hasonlóan 1945 után szintén a Nemzeti Parasztpárthoz kötődött, és 1956-ban Szvétek Sándorral együtt tagja volt a helyi Nemzeti Bizottságnak; valamint Pécsi Ferencné Ács Sarolta, aki 1962–1963-tól a gimnázium akkor alakult népitánc-csoportját vezette.

Az egyik első „önkéntes néprajzi gyűjtő" a kalocsai, majd a kecskeméti megyei múzeum leendő igazgatója, dr. Bárth János – szintén kollégista – volt, aki a Duna–Tisza közi és dél-tiszántúli középiskolák számára szervezett 1963-as I. Gyulai Erkel Diáknapokon *Babona, bölcsesség* című dolgozatával bronzérmet nyert. Baradlai Sándor vezetésével az 1963–1964-es tanévben indultak azok a népművelésinek nevezett fakultatív foglalkozások, amelyek keretében könyvtárismeretet, néprajzot és helytörténetet is tanultak az érdeklődők. Ez utóbbi általában Kuczy Károlyra hárult, akinek az irányításával a II. Erkel Diákünnepeken, 1965-ben már tíz kalocsai pályázó vett részt, s közülük ketten – Nikowitz Oszkár és Kuczy Ágnes – ezüstérmet, másik két diák pedig bronzérmet kapott. 1966 tavaszán Kalocsán rendezték meg a megyei honismereti tanácskozást, amelynek ajánlásai alapján 1966 őszén Kuczy Károly vezetésével megalakult a gimnázium honismereti szakköre. Ennek lettem én is tagja a szeptemberi évkezdés után.[116]

A honismereti mozgalom és a KISZ által szervezett diáknapok ideológiai hátteréről én akkor vajmi keveset tudtam. Érdeklődéssel hallgattam viszont azokat az előadásokat, amelyeket részben Kuczy tanár úr, részben a megye helytörténészei tartottak saját kutatásaikról és különböző módszertani kérdésekről. Ezek közül emlékezetes számomra dr. Solymos Ede (a bajai múzeum igazgatója) előadása a népi halászat eszközeiről és mikéntjéről; dr. Janó Ákosé (a kiskunhalasi múzeum igazgatója) a kiskunsági pásztorkodás múltjáról, dr. Henkey Gyuláé (a kecskeméti múzeum antropológusa, Bartucz Lajos tanítványa) a magyarság embertani jellemzőiről és végül Fehér Zoltán bátyai tanáré az ottani népszokásokról. A sorozat betetőzéseként iskolánk és azon belül elsősorban szakkörünk rendezte

[116] Kővágó Rózsa: Az I. István Gimnázium honismereti szakköre. In Kuczy Károly (szerk.): *Kalocsa vidéke és népe*. Kecskemét, 1973, Bács-Kiskun megyei Tanács VB. Művelődésügyi Osztálya, 23–42.

meg az I. Országos Honismereti Tanácskozást 1967. január 4–5-én. Az esemény két ok miatt is emlékezetes számomra. Részben azért, mert a honismereti mozgalom vezetői mellett megjelent körünkben a hozzájuk hasonlóan „népben-nemzetben" gondolkodó Váci Mihály és Soós Zoltán is, akik „kötetlen beszélgetést" folytattak velünk. És mert – téli szünet lévén – lekéstem a háromnegyed 10-kor induló esti alsómégyi buszt, és így gyalog tettem meg a 14 kilométeres utat hazáig. Az éjszakai havas táj az égen ragyogó csillagokkal nagyon szép volt, a félcipőm azonban tönkreázott, és a lábam majd lefagyott, mire a házunkig értem.

A kalocsai tanácskozás nógrádi küldöttei javasolták, hogy a KISZ védnöksége alatt a továbbiakban minden nyáron rendezzenek országos honismereti tábort. Egyben felajánlották, hogy az elsőt ők maguk megszervezik. Nem tudom, mivel érdemeltem ki, mindenesetre Kuczy tanár úr úgy döntött, hogy – a foktői Bak Jutka mellett – 1967 nyarán én képviselhetem szakkörünket a nagybátonyi honismereti táborban. Oda- és visszautunkról Kuczy tanár úr gondoskodott, éspedig nem is akárhogy: saját Fiat típusú gépkocsiján vitt és hozott bennünket. Én ekkor ültem először személyautóban. 98 fiatal gyűlt össze az ország minden részéből, akiket a táborvezetés különböző csoportokba osztott, és ezek irányítását fiatal muzeológusokra, valamint a debreceni és a budapesti egyetem néhány tanárjelöltjére bízta. Közülük hárman váltak később ismertté: Fegyó János muzeológus, aki 1969-ben a ráckevei múzeum igazgatója lett; Veliky János, a debreceni egyetem hallgatója, aki nyugalomba vonulásáig a KLTE Történeti Intézetének a tanára volt, és Papp János, ugyancsak a debreceni egyetem hallgatója, aki magyar–pedagógia szakon végzett, és az egyetem Neveléstudományi Intézetének oktatójaként fejezte be pályáját.

Feladatunk a környékbeli szénbányászat tárgyi és szellemi emlékeinek az összegyűjtése és dokumentálása volt, „különös tekintettel a forradalmi mozgalom emlékeire". Én egy olyan csoportba kerültem, amely – kétnapos módszertani felkészítés után – szóbeli visszaemlékezéseket gyűjtött magnóval a bányászok lakás- és életkörülményeiről. Az interjúkat délután egy másik csoport legépelte, a készített fotókat pedig a tábor számára felállított fotólabor előhívta. Még saját stencilezett tábori újságunk *(Honismereti Tábor)* is volt, amelyből két szám jelent meg. Ezeket mi írtuk élményeink alapján, és csoportvezetőink szerkesztették. A gyűjtőmunka mellett részt vettünk az eresztvényi bányászemlékmű felavatásán, valamint egy baglyasaljai emléktábla leleplezésén, amely az 1884. március 24-i csendőrsortűz

helyi áldozatának a tiszteletére készült. Ezzel és gyűjtőmunkánk feltételeinek a biztosításával – olvasható a hivatalos beszámolóban – a tábor szervezői a szakmai munka alapjainak elsajátítása mellett „hazafias nevelésünkhöz" is hozzá kívántak járulni.[117] Hogy ez mennyire sikerült, nem tudom. Egy-két táborozó társammal a következő évben váltottam néhány levelet, ám kapcsolatom senkivel sem bizonyult tartósnak. Áttekintve a *Honismereti Tábor* első számában közölt névsorokat, úgy látom, hogy rajtam kívül egyetlen gimnazista résztvevő vált professzionális történésszé: Láczay Magdolna, aki a magyar–történelem szak elvégzése után a nyíregyházi főiskolán lett tanár, majd tanszékvezető. Rám annyiban gyakorolt hatást a nagybátonyi tábor, hogy kedvet kaptam az interjúzáshoz, s már ezen a nyáron elkezdtem saját témámhoz anyagot gyűjteni.

Kuczy tanár úr vesszőparipája a földrajzi nevek gyűjtése volt. Engem azonban nem erre, hanem az alsómégyi juhászélet tanulmányozására állított rá. Annak rendje és módja szerint „áttekintettem" a szakirodalmat, ami lényegében Nagy-Czirok László 1959-ben megjelent *Pásztorélet a Kiskunságon* című munkájának a feldolgozásából állt. Majd faggatni kezdtem a helyi juhászokat, pontosabban közülük azokat, akik szegről-végről távoli rokonaim voltak, és így könnyebben kötélnek álltak. Olvasmányaim és az adatközlőimtől begyűjtött információk alapján hosszabb dolgozatot állítottam össze a juhászok évszakról évszakra változó munkájáról, a juhok gondozásáról, valamint betegségeikről és azok gyógyításáról; a juhászok viseletéről, társadalmi szokásaikról, ünnepeikről, táplálkozásukról és a tej feldolgozásának módjairól. Mivel a gyulai Erkel Diáknapokat csak minden második évben rendezték meg, és az 1967-esről már lekéstem, munkámmal az 1969-es rendezvénysorozaton vettem részt, ahol három másik társammal együtt ezüstérmet kaptam. Évekkel később, az 1970-es évek elején Kuczy tanár úr az én dolgozatom két fejezetét is beválogatta abba a kötetbe, amely a szakkör tízéves fennállása alatt született munkák javát – összesen 25-öt –

A kiadvány, melyben honismereti dolgozatom megjelent

[117] Kovács János: Honismereti tábor Nagybátonyban. *Palócföld*, 1967/3. 82–85.

tartalmazta. Ha a *Pajtás* újságban megjelent versecskémet is beszámítjuk, akkor ez volt a második nyomtatásban megjelent írásom és az első – tudományosnak még nemigen nevezhető – szaktanulmányom.[118]

Az 1967–1968-as tanévben folytatódtak a szakköri előadások. Kuczy tanár úr meghívására a tanév vége felé, két évvel halála előtt látogatott meg bennünket Veres Péter, aki pontosan olyan volt, mint a fényképeken: csizmában, fekete ünneplőben, begombolt nyakú fehér ingben és persze nyakkendő nélkül, fekete kalappal a fején jelent meg. Amennyire fel tudom idézni, főleg két dologról beszélt: egyrészt bírálta azokat az 1960-as évek közepére elterjedt „deheroizáló" történetpolitikai törekvéseket, amelyek tagadták az 1848 előtti Habsburg-ellenes mozgalmak szabadságharcos jellegét, s még inkább azokat az ezekhez kapcsolódó közéleti megszólalásokat, amelyek hajlottak rá, hogy a nemzeti büszkeség és önérzet némelyik megnyilvánulását „nacionalista maradványnak" bélyegezzék. Molnár Erik mellett, akinek a szerkesztésében 1964-ben jelent meg a magyar történelem első ilyen szemléletű összefoglalása (*Magyarország története* I–II. kötet), ezt a megközelítést képviselte az akkor még szintén ezen a hullámon lovagló Nemeskürty István is jóval nagyobb port kavaró 1966-os esszéregényében *(Ez történt Mohács után).*

A kétkötetes *Magyarország története* nekem 1964-es első megjelenése óta megvolt, mert édesapám megrendelte a számomra, ám olvasni természetesen nem olvastam, csak szemezgettem belőle. Nemeskürty könyve viszont, amelyben a mohácsi csatavesztést teljes egészében a magyar nemesség önzésére és széthúzására vezette vissza, s ezzel azt próbálta tudatosítani olvasóiban, hogy „milyen szörnyű lelki károkat okozott a magyar nacionalizmus mételye népünknek", könnyen emészthető olvasmány volt.[119] Úgyhogy ezt nemcsak olvastam, hanem a kollégiumban meg is vitattuk. Ezzel a Molnárra és Nemeskürtyre is jellemző divatos szemlélettel szemben „Péter bácsi" a patriotizmus, a cselekvő és a szocializmus ügye iránt elkötelezett hazafiság fontosságát hangsúlyozta. Viszonylagos olvasottságom ellenére én ekkor még egyáltalán nem rendelkeztem olyan tudással, hogy ebben a vitában s különösen annak történeti vonatkozásaiban határozottan

[118] Romsics Ignác: Juhászélet Alsómégyen. In Kuczy Károly (szerk.): *Kalocsa vidéke és népe*, i. m. 127–133.

[119] Nemeskürty István: *Ez történt Mohács után. Tudósítás a magyar történelem tizenöt esztendejéről, 1526–1541.* Budapest, 1966, Szépirodalmi Könyvkiadó, 345.

állást foglalhattam volna. És – őszintén szólva – ez a vita ekkor még nem is foglalkoztatott annyira, mint néhány évvel később.

Annál jobban megérintett az előadás másik része, amelyben Veres Péter jól ismert nézeteit foglalta össze a terjedő „kispolgáriság", „élvezet-vallás" és anyagiasság káros voltáról, valamint a modern zenei és irodalmi törekvések erkölcs- és jellemromboló következményeiről, és ezzel összefüggésben a fiatalok nyugati hatásokra terjedő, modernkedő haj- és ruhaviseletének elfogadhatatlanságáról. Nem szólaltam fel, talán nem is lehetett, de jól emlékszem rá, hogy az öregúr eszmefuttatásának ez a része több diáktársamhoz hasonlóan részben elképesztett, részben megmosolyogtatott. Veres Péterről ma is azt gondolom, hogy a két világháború közötti parasztvilágról szóló írásai, mindenekelőtt az 1950 és 1957 között megjelent trilógiája, a magyar szegényparasztság három nemzedékének küzdelmes életét bemutató *A Balogh család története* szociográfiai szempontból feltétlenül számontartandók, öregkori bölcselkedései azonban sekélyesek és felejthetők. A Kalocsán elmondottak közül egy ilyenre emlékszem. Ez arról szólt, hogy a magyar embereknek bizonyos időközökben szükségük van arra, hogy kiénekeljék magukat. És a nem magyar embereknek?

Fenntartásaim ellenére Veres Péter jóval nagyobb formátumú embernek tűnt a szememben, mint az egy évvel korábban megismert Váci Mihály. 1970 tavaszán, amikor meghaltak, Váci kalocsai szereplésére visszaemlékezve ezt jegyeztem fel róla: „Valahogy olyan benyomásom alakult ki róla, hogy a népért, országért érzett és hangsúlyozott felelőssége nem őszinte, legalábbis annyira nem, amennyire hangsúlyozta." Veres Péterről pedig ezt: „Mindenről volt véleménye." S a konklúzióm ugyanekkor: „Érdekes, hogy haláluk nem rendített meg. Mikor Kerouac halt meg [1969. október 21.], gyászszalagot viseltem volna, civilben."

A kollégium kultúrfelelőse

A második év végéhez közeledve kiderült, hogy a gimnáziumi KISZ-szervezet vezetése és a kollégium irányítói egyaránt számításba vettek potenciális diákvezetőként. A kollégium volt a gyorsabb vagy az erősebb, s így ott lettem reszortfelelős: a Nikowitz Oszkár által bírált Diáktanács kulturális ügyekért felelős tagja. Igazgatónk feljegyzései szerint a kollégiumi „kultúrmunka" lényege abban áll, hogy „az iskolai és a KISZ-foglalkozásokat

elmélyítve és kiegészítve segít kibontakoztatni a tanulók esztétikai érzékét, irodalmi, művészi és tudományos képességeit"; „felkelti a művészetek iránti érdeklődést, képessé teszi a tanulókat a szép felismerésére és élvezetére, kifejleszti bennük a jó érzést, s egyeseket esetleg elvezet az alkotó művészi munkáig is"; s „mindezzel személyiségük sokrétűségét, színességét fokozza, elősegítve az életpályák felé való irányulásukat is". Ennek érdekében törekedni kellett arra, hogy minél többen beiratkozzanak a járási könyvtárba, s havonta elolvassanak legalább egy szépirodalmi könyvet; legyenek az egyes stílusirányzatokról előadások és megemlékezések a történelmi évfordulókról; vegyünk részt közös mozi- és színházlátogatásokon; a zenekedvelő, a képzőművész, az irodalmi és a fotószakkör illusztrált előadások formájában tájékoztassa az egész kollégiumot munkájáról, s végül szervezzünk szellemi vetélkedőket és versmondó versenyeket.[120]

Szvétek igazgató úr 1967. őszi feljegyzései azt mutatják, hogy az aktuális helyzettel elégedetlen volt. „Csoportok kultúréletének fellend., hagyom. ápolása" – hangzott el az augusztus 28-i évnyitó nevelőtanári értekezleten. Az Ideiglenes Diáktanács augusztus 30-i ülésén ugyanígy fogalmazott: „A csoportok kultúréletét fel kell lendítenünk. Aktívabb formákra nagyobb súlyt kell helyezni." Ez a helyzet, úgy tűnik, a megbízatásom utáni első félévemben sem változott. Az 1968. január 10-i munkaértekezletre készülve ugyanis ez olvasható feljegyzései között: „A kultúraktívánk még nem használja ki az összes leh. Rendezvények, megemlékezések maradtak el, színv. néha gy. A művészetekkel alig fog., ankét, vetélk. nem volt. A klub néha rendetlen. A faliújság szerkesztése igen gyenge." Az utolsó, 1968–1969-es évemre ennek ellenére ismét engem jelölt kultúrfelelősnek, amit – úgy tűnik – diáktársaim is helyeseltek. Az 1968. szeptemberi választások három jelöltje közül ugyanis messze én kaptam a legtöbb szavazatot, összesen 72-t a leadott 85-ből.[121] És ebben az évben már igazgatónk elismerését is sikerült kivívnom. A tanévzáró értekezleten, 1969. június 23-án ugyanis így beszélt: „A kultúrmunka szervezettebb, színvonalasabb, önállóbb lett. A sokoldalú kultúrprogramot szinte teljesen végrehajtottuk. Budapesti kirándulást, több közös mozinézést és igen sok tv-nézést szerveztünk."

[120] A Hunyadi János Fiúkollégium Irattára, Kalocsa. Munkaterv az 1965–1966. iskolai évre (100/1965. sz.).

[121] Viski Károly Múzeum, Kalocsa. Dr. Szvétek Sándor hagyatéka. Igazgatói feljegyzések 1967–1968.

A budapesti kirándulás mellett kiemelkedően jónak minősítette a szokásos december eleji Télapó-estet és a leánykollégiummal tartott, ugyancsak szokásos táncos klubestet.[122]

Ezek közül az események közül a Télapó-estre egyáltalán nem emlékszem, s a táncos klubestből is csak annyira, hogy a kívülről meghívott leányvendégeket szertartásosan be kellett mutatni igazgatónknak. A budapesti út azonban élénken él az emlékezetemben, mert az egyik nevelőtanárunk segítségével az egész napos programot nekem kellett megszervezni. A budai Várban tett séta mellett kirándulásunknak két fő eseménye volt: egy délutáni focimeccs és egy esti színházi előadás. A busz megrendelése a MÁVAUT helyi kirendeltségénél és a jegyek lefoglalása telefonon, amit ekkor használtam először, természetesen járt némi izgalommal. A délutáni mérkőzést játszó két focicsapatra és az eredményre már egyáltalán nem emlékszem, a színházi előadásra azonban annál inkább. A Thália Színházban a *Mario és a varázslót* láttuk, Cipolla szerepében Latinovits Zoltánnal. Sok társamhoz hasonlóan én is ekkor jártam először igazi színházban, úgyhogy nemcsak Latinovits játéka nyűgözött le, hanem a színház patinás, még az első világháború előtt kialakított belső tere is díszes karzataival és vörös plüssel borított, párnázott székeivel.

A mozilátogatások közül, amelyeket szerveztem, kettőre emlékszem: egy kifejezetten könnyűzenei filmre, amelyben egy pillanatra mutatták Hruscsovot, amint 1960-ban az ENSZ ülésszakán, New Yorkban állítólag cipőjével verte az asztalt; és a *Fényes szelek*re. Jancsó Miklós ekkortájt évről évre rendezett egy-egy nagyjátékfilmet, 1966-ban a *Szegénylegények*et, 1967-ben a *Csillagosok, katonák*at, 1968-ban a *Csend és kiáltás*t és 1969-ben a *Fényes szelek*et mutatták be. Mindet szerettem, de egyiket sem annyira, mint az utóbbit, amelynek vörösinges forradalmáraival teljes mértékben azonosultam, és biztosra vettem, hogy ha 1945–1946-ban lettem volna fiatal, én is közöttük énekeltem volna, hogy „holnapra megforgatjuk az egész világot". Jancsó művészetének megértésében sokat segítettek a Bíró Yvette által szerkesztett *Filmkultúrá*ban – ez is járt a kollégiumba – megjelent kritikák, elsősorban Fehér Ferenc – akkortájt Heller Ágnes férje – elemzései. Ezek segítségével értettem meg, hogy a *Szegénylegények* tulajdonképpen 1956-ról és egy nép becsapásáról szól, míg a *Csillagosok*,

[122] A Hunyadi János Fiúkollégium Irattára, Kalocsa. Az 1968–1969-es munkaértekezletekre készített igazgatói feljegyzések.

katonák, valamint a *Csend és kiáltás* arra mutattak rá, hogy a világot nem lehet jókra és rosszakra osztani, az emberi lélek és viselkedés ennél jóval bonyolultabb, valamint azt is, hogy törekednünk kell ellenfelünk motivációit is felfogni. A *Fényes szelek* értelmezéséhez nem kellett mankó, az elég didaktikus volt ahhoz, hogy dekódolás nélkül is pontosan érteni lehessen. A népi kollégisták képviselték az életet, a vidámságot és a világmegváltó akaratot, ellenfeleik, a papi szeminárium reverendás növendékei a sehová sem vezető múltat.

Kultúrfelelősi teendőim egyáltalán nem vetették vissza a tanulásban. 4,3 körüli átlagaimmal mindig benne voltam az első negyedben. Ezért, valamint a honismereti szakkörben elért eredményeimért, továbbá a kollégiumban végzett „közösségi munkámért" a harmadik év végén Kalmár Gergővel együtt „kollégiumi tag" címet kaptam. Ez lényegében szabad, sőt hétvégeken „meghosszabbított" kijárást biztosított számomra a városba, és azt a lehetőséget, hogy a harmadik kollégiumi tanórát arra használhattam fel, amire akartam. Önképzésre, olvasásra, szakköri munkára. Semmi támpontom nincs rá, de elképzelhetőnek tartom, hogy igazgatónkat Nikowitz Oszkár 1966-os kritikája bírta rá erre a „liberalizációra". A harmadik tanórát én általában olvasással töltöttem, a vasárnap délutánokat pedig – senki ne lepődjön meg! – tánccal. Simon tanár úr alattam járó fiának a vezérletével ekkor alakult a gimnáziumnak egy saját zenekara – természetesen három gitár és egy dob felállásban –, amely vasárnap és olykor szombat délutánonként a gimnázium dísztermében vagy a Tiszti Klubban játszott. Sportbéli ügyetlenségem ellenére táncolni tudtam és nagyon szerettem. A ritmikus mozgás ízére már elsősként ráéreztem, amikor az Úttörőház által szervezett társastánctanfolyamra beneveztem, és az alaptáncok alaplépéseit megtanultam. Ettől kezdve mindig kerestem az alkalmat és a megfelelő partnert, hogy hódolhassak ennek a szenvedélyemnek. Persze senki ne gondoljon bonyolult figurákra és akrobatikus mozdulatokra. Bár időről időre divattá váltak a meghatározott mozgássorokra épülő táncok – twist, madison, shake –, mi többnyire kétfélét táncoltunk: „lassút" és „gyorsat". A lassú többé-kevésbé megfelelt a tangónak, a „gyors" pedig a swing és a rock and roll valamiféle egyénileg változó kombinációját jelentette. Természetesen tudtam csárdásozni és keringőzni is, ám ezek ez idő tájt már csak a falusi lakodalmakban járták, ahol nem beategyüttesek, hanem hagyományos zenekarok játszottak dobbal, harmonikával, szaxofonnal és esetleg klarinéttel vagy tárogatóval.

A nyarak

A négy év alatt, amit a téli és a nyári szünetek kivételével Kalocsán töltöttem, Alsómégy és ezen belül az én régi otthoni környezetem nagyon sokat változott. Évről évre korszerűsödtünk. 1966 nyarán már saját tévén néztük az első táncdalfesztivált, amelyen a régi stílusú táncdalénekesek mellett az új beatzenekarok és fiatal énekesek is felléptek, sőt díjakat is nyertek. A két első díj egyikét például Kovács Kati kapta a *Nem leszek a játékszered* című dalával, az egyik másodikat pedig az Illés együttes *Még fáj minden csók* című szerzeményével. Mondanom sem kell, én – az idősebb generációt mélyen felháborító – utóbbinak drukkoltam. 1967-ben az akkor megjelent, 250 köbcentis P–10-es típusú motorkerékpárral gazdagodott a család. Betöltve 16. életévemet én is azonnal megszereztem első jogosítványomat, és ettől kezdve elvileg közösen használtuk az új szerzeményt édesapámmal. Amikor nyaranta otthon voltam, akkor azonban jobbára csak én. 1968-ra a konyha és egyik lakószobánk kőburkolatot, a másik két szoba pedig parkettaborítást kapott. Az „üveggang" végébe röviddel ezután fürdőszoba épült káddal, zuhannyal és angol WC-vel. Mivel a falu ekkor még nem rendelkezett központi vízvezetékkel (ez csak 1986-ban jelent meg Alsómégyen), apám artézi kutat fúratott az udvarban, és olyan árammal működő szivattyút helyezett el a pincekamrában, amely a fürdőszobáig nyomta a vizet, s amelynek révén a virágos- és a zöldségeskertet is öntözni lehetett. A fürdőszobába betelepítettek egy fával fűthető kazánt, és ettől kezdve elvileg bármikor lehetett meleg vízben fürdeni és zuhanyozni. A víz elvezetését és az angol WC használatát úgy oldották meg, hogy a kert egyik szélében ástak egy megfelelő méretű derítőt. Aki nem próbálta, el sem tudja képzelni, hogy micsoda változás volt ez az addig használt fateknőhöz és fadézsához, illetve az udvari árnyékszékhez képest. 1968-ra lett mosógépünk és centrifugánk is, hűtőszekrényt pedig valamikor 1969 táján vettek a szüleim. Megszűnt a „tőzegelés"; a szobákban szénnel fűtöttek, a konyhai sparheltet pedig modern gáztűzhely váltotta fel, amelyet palackos PB-gázzal üzemeltettek. A kemence egyelőre még megmaradt, de egyre gyakrabban vásároltak friss kenyeret a boltban. Házunk kívülről is csinosodott. A sövénykerítést 1960 körül felváltó léckerítés helyébe olyan divatos térelválasztót építtettek, amely combközépig betontestekből, afölött pedig olyan különböző magasságú, zöldre festett vaspálcákból állt, amelyek felül hullámvonalat képezve zárták le a konstrukciót. S mindehhez járult

a lényegében ingyenes orvosi ellátás és társadalombiztosítás. Nem sokkal 1975-ben bekövetkezett halála előtt megkérdeztem a nagyapámat: hogy érzi magát nyugdíjasként; hallgatja-e még a Szabad Európát, s mit gondol a téeszről? Szokásához híven röviden és velősen válaszolt: „Fiam, ha tudtam volna, hogy ez lesz, nem elleneztem volna annyira."

Közben egész Alsómégy is modernizálódott. Az 1960-as évek végére az utcák nagy részét kikövezték, 1970-től az alsósok is szakosított rendszerben tanultak Homokmégyen, és 1972-ben az érsekség támogatásával a falu megépítette első templomát. Az 1970-es statisztika szerint a falu 169 lakásából 158-ban villannyal világítottak, és 60-ban használtak palackos PB-gázt. Fürdőszoba ugyan még csak 6 lakásban volt, vízvezeték pedig csak 2-ben, de az első fecskéket gyorsan követte a többi.[123] A környezet átalakulásával párhuzamosan az asszonyok egyre-másra vágatták le hosszú hajukat, hagyták el a sokszoknyás népviseletet, és tértek rá a városi viseletre. Előbb a fiatalok, aztán a középkorúak, így édesanyám is. Ezt hívták „kivetkőzésnek". Az 1960-as évek végétől már csak a legidősebb korosztály – családunkban a nagyanyám – viselte a korának megfelelő hagyományos ruhadarabokat. Terjedtek más városi szokások, például a „feketézés", vagyis a kávéivás is. Nemcsak a vasárnapi ebédek után

Kibővített és modernizált házunk az 1960-as évek második felében

[123] *1970. évi népszámlálás.* 20. a., i. m. 124.

fogyasztották, hanem hétköznaponként reggel, sőt a földeken dolgozva, termoszból is. Az 1960-as években s különösen azok második felében Alsómégy és vele az egész magyar vidék többet változott, mint a megelőző száz évben együttvéve.

A nagyon látványos modernizáció okain akkoriban nem sokat gondolkodtam. Gyarapodásunkat szüleim és nagyszüleim kitartó és fáradságos munkájával magyaráztam. Azóta azonban világossá vált számomra, hogy ez távolról sem lett volna elegendő. Az alapvető ok az MSZMP agrárpolitikájának módosulásában keresendő, amely már az Új Gazdasági Mechanizmus bevezetése előtt, 1965–1966-ban elkezdődött. Ennek az elsősorban Fehér Lajos és Erdei Ferenc által szorgalmazott változásnak a lényege a családi állattartás addigi létszám- és egyéb korlátozásainak a feloldása, a háztáji gazdálkodás feltételeinek további javítása, a szövetkezetek vállalatszerű és markánsan nyereségorientált működésének a szorgalmazása, a kötelező termelési tervek eltörlése, az állami jövedelemelvonás mérséklése, s mindenekelőtt a mezőgazdasági termékek felvásárlási árainak 9%-os emelése volt. A városi lakosságot, amely a továbbiakban 20–50%-kal drágábban tudta megvenni a hús- és tejtermékeket, ez nyilvánvalóan hátrányosan érintette. A magyar falu megérkezését a 20. századba azonban nagyon nagy mértékben elősegítette.[124]

A falusi életkörülmények látványos javulása kezdte módosítani véleményem a Kádár-rendszerről és általában a szocializmusról. Elsős vagy másodikos gimnazistaként egyszer Szalai Pista vendégei voltunk Foktőn, a helyi búcsú alkalmából. A téeszesítésről vitatkozva én akkor még határozottan a kollektivizálás ellen és az egyéni gazdálkodás, illetve a spontán szövetkezés mellett foglaltam állást. Szalai viszont már akkor a nagyüzemi gazdálkodás előnyeiről beszélt, amit én – nagyapámmal együtt – csak az 1960-as évek végére láttam be. A „szocialista demokrácia" fölényét a „burzsoá demokráciával" szemben persze továbbra is nevetségesnek tartottam, noha utóbbiról semmiféle konkrét tapasztalattal nem rendelkeztem. Az egypárti és a többpárti választások közötti különbség az utóbbi javára azonban így is nyilvánvaló volt. Bár – nem lévén 18 éves – ekkor én még nem szavazhattam, a faluban minden választás után terjedtek a pletykák

[124] Papp István: *Fehér Lajos. Egy népi kommunista politikus pályaképe.* Budapest–Pécs, 2017, ÁBTL–Kronosz, 272–294.; Romsics Ignác (szerk.): *Szabó István életútja Nádudvartól Nádudvarig.* Budapest, 2012, Osiris, 93–99.

16 évesen, 1967 nyarán

arról, hogy hány választási borítékba köptek bele, és hány érvénytelen szavazatot találtak.

Eltekintve az egy-két hetes különböző táborozásoktól, a nyarak jó részét munkával töltöttem. 1966 nyarán még a téeszben dolgoztam, mint az azt megelőző két nyáron is. 1967-től kezdődően azonban a Kalocsai Építőipari Szövetkezet egyik kőművesbrigádjának segédmunkásaként „építettem a szocializmust". Kényelmesebb lett volna Alsómégyen maradni, de én ebből a szempontból is távolodni akartam kibocsátó közegemtől. A munka, ahová motorral jártam, reggel 6-kor kezdődött, és délután 3 körül fejeződött be, az ebédszünet hosszától függően. Az éppen 1967-ben bevezetett 44 órás munkahétnek köszönhetően szombaton csak délig dolgoztunk. A brigád vezetője egy idősebb kőművesmester volt, tagjai pedig egy fiatal kőműves szakmunkás, aki a mestervizsga letételére készült, egy másik fiatal szakember, akibe kevesebb ambíció szorult, viszont az ácsmunkához is jól értett, továbbá két segédmunkás: a városszéli cigánytelepről egy 35–40 év körüli roma férfi és én a magam 16 évével.

A másfél hónap alatt, amíg a brigád tagja voltam, két házat építettünk fel. Egyet munkaidőben bent a városban, valahol az úgynevezett Bürgerkert szélén, egyet pedig Meszesen, vagyis a kalocsai Duna-parton „fusiban", a műszak után és főleg hétvégén, szombat délután és vasárnap. A legnehezebb fizikai munkák természetesen mindkét esetben a segédmunkásokra hárultak. Árokásó gépekkel, mint manapság, a kőművesbrigádok akkor még nem rendelkeztek. Úgyhogy az alapok és pince helyét mindkét esetben mi ástuk ki. A betont – ami tégla- és kődarabokkal keverve az alapba került, és amiből a pince aljzata készült – sem nagy keverőautók hozták. A hivatalos műszakban árammal hajtott keverőgéppel készítettük el, amelybe csak adagolni kellett a kavicsot, a cementet és a vizet. A Dunán azonban azt is kézzel, pontosabban lapáttal kevertük meg, ami irtózatos erőfeszítést igényelt. Itt értettem meg, hogy bizonyos munkák tartós végzése alkohol nélkül elképzelhetetlen, de legalábbis pokolian fájdalmas. A pálinkát és a sört megfelelően adagolva viszont délutánra el lehetett jutni a kábaságnak egy olyan fokára, hogy a lapát még nem esett ki a kezünkből, de a fájdalmat karjainkban már nem éreztük.

A falazás lényegesen könnyebben ment. Itt a mestereknek kellett ügyelni arra, hogy a fal egyenes legyen, mi csak a téglát hordtuk a kezük alá, és a maltert kevertük. A rendes műszakban ezt is géppel, kint a Dunán pedig erre a célra készített alkalmatosságokban kézzel. A malter homokból, oltott mészből és vízből állt. Az arányokat mindig a mester mondta meg, de egy idő után mi is tudtuk, hogy miből mennyi szükséges a megfelelő minőségű kötőanyaghoz. Ahogy önmagunkon és munkánkon élcelődve ironikusan mondogattuk: „Egy kis homok, egy kis mész, kőművesnek nem kell ész!" Elvileg a tetőfedés sem volt nehéz, hiszen a tetőszerkezet léceire a mesterek helyezték fel a cserepet. Mi csak feldobáltuk és a kezükbe adtuk azokat. Igen ám, de már az első háznál kiderült számomra, hogy tériszonytól szenvedek. Vagyis a cserepek kapdosása a tetőn ülve vagy a pallókon egyensúlyozva félelemmel tölt el. Ezt egy idő után kénytelen voltam bevallani, úgyhogy a továbbiakban lehetőleg a földön maradtam, s onnan hordtam vagy dobáltam fel a cserepeket.

Mindkét ház tető alá kerülését megünnepeltük. A húst, amiből a pörkölt készült, és a hozzá való bort mindkét esetben a gazda hozta, amit mi vidáman elfogyasztottunk. A rendes műszakban végzett munkámért, úgy emlékszem, egy hónapra 1500–1600 forint körüli munkabért kaptam, a segédmunkási órabéremnek megfelelően. Ez néhány száz forinttal volt kevesebb az országos átlagbérnél. A Duna-parti házért valamivel többet és több részletben, mindig zsebből zsebbe. Az egyes munkafázisok befejezése után a brigádvezetőnk átvette a kialkudott összeget, s szétosztotta közöttünk szakértelmünk és a munkával töltött órák alapján.

A következő nyáron a Széchenyi-lakótelep négyemeletes, tehát ötszintes házainak az építéséhez osztottak be, amely a családi házak építésénél is kevesebb kreativitást igényelt. 1969 nyarán pedig egy javítóbrigád tagja voltam, ami a legkevesebb fizikai erőkifejtést kívánta meg. Továbbra is motorral jártam be Kalocsára, aminek 1968 nyarán sajnos majdnem súlyos következményei támadtak. Az út szélén libákat legeltető lányokat figyelve csak későn vettem észre, hogy az előttem haladó személyautó valamiért lefékezett. Szerencsére volt annyi lélekjelenlétem, hogy enyhén fékezve a kormányt balra rántottam, s így nem frontálisan ütköztem az autóval, hanem csak annak bal oldali hátsó lökhárítóját horpasztottam be jobb bokámmal és az azt tartó lábpedállal. A dolog nem tűnt túl súlyosnak; ahogy ilyenkor lenni szokott, közvetlenül a baleset után nem éreztem nagy fájdalmat. Úgyhogy bemotoroztam a munkahelyemre, s elkezdtem dolgozni. Egy-két

óra után azonban úgy bedagadt a bokám, és olyan kék lett, hogy az egyik mester motorral bevitt a kórház ügyeletére. Ott megröntgeneztek, s mivel az ínszalagjaim súlyosan sérültek, az egész jobb lábamat begipszelték, és befektettek az egyik szabad ágyra. Szüleim délután hozták be a pizsamám és a tisztálkodószereim.

A kórházban mindössze néhány napot töltöttem, de utána otthon is fekve kellett pihennem mindaddig, amíg a combközépig érő gipszet járógipszre nem cserélték. Ez a kényszerpihenő eltartott közel egy hónapig. Így sajnos az augusztusi balatoni táborozásról lecsúsztam. Kollégiumi és iskolatársaim közül betegségem alatt egyvalaki látogatott meg: Szalai Pista. Átkerekezett Foktőről Alsómégyre, mint néhány évvel korábban én őhozzá. És nemcsak meglátogatott, hozott is valamit, amire nagyon régen vágytam: egy igazi és vadonatúj Levi Strauss farmert. A méretet még az iskolaév elején levettük rólam, azt eljuttattuk Pista apjának, aki ekkorra tudta beszerezni, gondolom, Bécsben. Úgy emlékszem, 500–600 forintba került, amit a balesetem miatt kapott táppénzből bőven fedezni tudtam. Volt már egy virágos ingem is, amivel a háború, valamint a felnőtt társadalom képmutatása és fogyasztói szokásai ellen lázadó hippiket majmoltam; továbbá egy fekete műbőr dzsekim, amelynek a viselete Marlon Brando, Elvis Presley és James Dean nyomán terjedt el; valamint egy fehér bukósisakom, amelyet elöl az Omega piros színű lángnyelvek által dominált logója díszített. És persze a közel három hónapos szünet alatt egyszer sem vágattam hajat. S most már volt egy farmerom is, mégpedig a farmerek hierarchiájában az első. Akkori felfogásunk szerint a Lee, a Wrangler, a Super Rifle és a többi mind csak a Levi's után következett a rangsorban.

A napi rendszerességgel és olykor hétvégén is végzett fizikai munka nem akadályoztak abban, hogy szombat és vasárnap esténként hódoljak szenvedélyemnek: a táncnak, és ami ezzel elválaszthatatlanul összekapcsolódott: a „csajozásnak", ahogy ekkoriban mondtuk. Miután a P–10-est apám alig használta, minden hétvégén oda mentem, ahová akartam. S én ki is használtam ezt a lehetőséget. Mindig tudtam, hogy 20-30 kilométeres körzetben hol, mikor és milyen buli lesz, úgyhogy akármeddig és akármennyit „fusiztam" is időnként, este 7-8-ra már mindig a kiválasztott helyen voltam vagy voltunk éppen aktuális partneremmel. Legtöbbször a hajósi kultúrházban kötöttem ki, amelyet akkor Alföldi Róbert apja, Alföldi Albert – a rendszerváltás után egy ideig országgyűlési képviselő az MSZP színeiben – igazgatott, s ahol a környék legjobb zenekara, a bajai Romulus lépett fel.

Azon túl, hogy éppen azt a zenét játszották, amit én is kedveltem, semmit sem tudtam a Romulus zenészeiről, noha egy idő után már ismerősként üdvözöltük egymást. Az internetnek és a Facebooknak köszönhetően mostanában fedeztem föl, hogy az együttes „1963–1964 táján alakult Baján", hogy 1968-ban voltak „csúcsformában", amikor a *Ki mit tud?* elődöntőjéig jutottak, s hogy 1974-ben bomlottak fel. „Az akkori külföldi beategyüttesek dalait játszottuk, pl. The Beatles, The Bee Gees, The Hollies, The Who, The Spencer Davis Group, The Kinks stb. A zenéket a Szabad Európa slágerparti-műsorából, a Radio Luxembourg és más fogható adókból lopva szedtük le, recsegő MK–21-es magnókon gyötörtük le autodidakta módszerekkel, és kották hiányában fülünkre hagyatkozva tanultuk meg a számokat" – emlékezett Facebook-bejegyzésében egyikük, Fehér Sándor (Leó) néhány évvel ezelőtt. A felsoroláshoz legfeljebb a Troggs együttest tenném még hozzá, mert nem múlt el úgy este, hogy 1966-os *Wild things* (Vad dolgok) című dalukat legalább egyszer ne adták volna elő. Sőt, emlékezetem szerint többnyire ezzel a nagyon ütemes, ám mégiscsak egy lány után epekedő szerelmes dallal kezdték koncertjeiket, amelyeken mintegy 100–150-en „csápoltunk" és táncoltunk. És természetesen a *Satisfaction* (I can't get no...), vagyis a Rolling Stones sem maradhatott el.

Hajós mellett többször megfordultam Dunapatajon és Solton, ahová Pestről jártak le nagyon jó, de az Omegához, az Illéshez és a Metróhoz képest mégiscsak másodvonalbeli zenekarok, mint például a Liversing és a Kex. Minden hétvégén játszott valamilyen kevésbé ismert vagy egyáltalán nem jegyzett helyi „formáció" a Szelidi-tó mellett 1962-ben megnyitott Tó vendéglő és a kalocsai Érsekkert Platán nevű éttermének a teraszán. Ez utóbbi azonban kockázatos hely volt számomra, legalábbis délután és kora este, mert bármikor igazgatóm vagy valamelyik nevelőtanárom karjaiba futhattam volna, akik aligha hagyták volna szó nélkül ruházatom és hajviseletem, és egészen biztosan emlékeztek volna rá szeptemberben. Ilyen találkozóra szerencsére egyszer sem került sor, s így nem derült fény kettős énemre, illetve életemre.

Készült egy film 1962-ben *Mici néni két élete* címmel, Kiss Manyi és Páger Antal főszereplésével. Kiss Manyi alakította a halálra készülő s ezért egy fiatal házaspárral eltartási szerződést kötő Mici nénit, míg fel nem bukkant régi szerelme, akit a sokoldalú és minden szerepében zseniális Páger személyesített meg, s akivel ettől kezdve nagy titokban elkezdett motorozni, presszóba járni és táncolni. Nos, kicsit én is úgy voltam, mint

Hámos György forgatókönyvének női főszereplője. Szeptembertől júniusig kisebb-nagyobb kisiklásokkal a megbízható, terhelhető és eredményeket is felmutató pedáns gimnazistát alakítottam, júniustól szeptemberig pedig kitört belőlem másik énem: az elfojtott lázadó, a beatnikek és a hippik életmódját utánzó tinédzser. Ez utóbbi kifejezési formája kezdetben csak a beatzene, a modern táncok és nyári öltözékem volt. 1968-tól azonban próbáltam mindezt elméletileg is megalapozni, azaz ideológiával párosítani. Ehhez három forrás szolgáltatta a támpontokat számomra: az 1968-as diákmozgalmak, Che Guevara katasztrófával végződő 1967-es bolíviai gerillaakciója és Herbert Marcuse teóriája a fogyasztói társadalom zsákutcájáról. Mao Ce-tung, aki 1963-ban szembefordult a Szovjetunióval, igényt tartott a harmadik világ forradalmi mozgalmainak a vezetésére, és 1966-ban megindította belső leszámolási akcióit a fiatal vörösgárdisták kulturális forradalomnak nevezett randalírozásainak a formájában, érdekes módon nem érintett meg. Pedig korosztályomból akkortájt – itthon és szerte a világban – sokan kerültek a hatása alá.

Találkozásom az új baloldallal

Az 1968-as diákmozgalmak tulajdonképpen már 1967 márciusában elkezdődtek a nyugat-berlini egyetemisták tüntetéseivel az eszkalálódó és egyre több áldozatot követelő vietnámi háború és az 1940-es évek vége óta tartó fegyverkezési verseny ellen. A következő év elején a tüntetések átterjedtek más nyugat-németországi egyetemi városokba, valamint spanyolországi, portugáliai, olaszországi, görögországi, angliai és belgiumi, sőt amerikai nagyvárosokba. A megmozdulások elsődleges célja többnyire ugyanaz volt, mint Nyugat-Berlinben. Egyes országokban ehhez azonban sajátos helyi célok is társultak. Spanyolországban például a Franco-rendszer, Görögországban a Papadópulosz ezredes által vezetett katonai junta erőteljes bírálata, az Egyesült Államokban a polgárjogi mozgalom törekvéseivel való azonosulás és a faji megkülönböztetés megszüntetésének az igénye. Csaknem minden országban megjelentek a diákok sajátos követelései is az egyetemi élet átfogó reformja, mindenekelőtt a túlzsúfoltság megszüntetése érdekében. A franciaországi tüntetések a Párizs közeli Nanterre baloldali beállítottságú bölcsészkarán kezdődtek 1968 márciusában. Én az egész terebélyesedő mozgalomra csak 1968 májusában figyeltem fel, amikor

a tüntetések Párizsra is átterjedtek, s a diákok elfoglalták előbb az Odéon Színházat, majd magát a Sorbonne Panthéon közeli régi épületegyüttesét. Közben számos alkalommal csaptak össze a rohamrendőrökkel. A reggeli hírek, amelyeket a tantermeinkben hallgattunk, ezekről akkurátusan és a kapitalizmus általános válságát emlegetve rendre beszámoltak. Bár a nyár végére a világ minden egyetemi városában helyreállt a rend, az a felismerés, hogy a fiatalok ekkora erőt képviselnek, és hogy hetekre meg tudják bénítani iskoláik és városaik működését annak érdekében, hogy javítsanak helyzetükön, és a világot igazságosabbá tegyék, évekre meghatározó élmény maradt számomra.

Che Guevarára, akit a '68-as diáklázadók többsége a szegények felszabadításáért küzdő és életét áldozó humanista hősnek tartott, valamivel korábban, 1967 végi halálakor figyeltem föl, de igazán ő is csak 1968-ban került érdeklődésem előterébe. Ebben kulcsszerepet játszott a *Valóság* című folyóirat, amely 1968. januári számában két cikkben is foglalkozott vele. Horváth János a gerillaháború természetéről és Guevara azzal kapcsolatos elképzeléséről írt. Ennek három lényeges eleme volt. Egyrészt az, hogy a nép támogatását élvező és minden áldozatra kész kicsiny felkelőcsoport legyőzheti az elnyomó rendszerek reguláris hadseregeit. Másrészt, hogy a harmadik világ országaiban nem elegendő a munkásság támogatása; elengedhetetlen, sőt fontosabb a parasztság megnyerése. S végül a harmadik: ha Latin-Amerika országait a gerilla-hadviselés szabályai szerint forradalmasítjuk, akkor az Egyesült Államok, amely az egy Vietnámmal sem képes megbirkózni, térdre kényszeríthető, és világhatalmi pozíciója felszámolható. Ezáltal elhárul a legfőbb akadálya annak, hogy a kapitalizmus helyett egy igazságosabb társadalmi rendszer alapjait vessük meg.

Lázár István pedig, akit később közelebbről is megismertem, arra kereste a választ, hogy példaképünk-e Che Guevara? Válasza szerint igen is, és nem is. „Elszántsága, önzetlensége, internacionalizmusa, életében a szó és a tett egysége – írta – példa. És az is, ahogy hosszú évek után újra és újra tudott »újítani«, egészen új, más frontvonalon harcba szállni. De jó néhány elvi és gyakorlati kérdésben megnyilvánult türelmetlenségét, voluntarizmusát nem, illetve csak negatíve tekinthetjük példának."[125] Akkori önmagamra visszaemlékezve én Lázár válaszának pozitív mozzanatait

[125] Lázár István: Példakép-e Che Guevara? *Valóság*, 1968/1. 93–95. Idézet a 95. oldalon. Vö. Horváth János: A gerillaháború. *Valóság*, 1968/1. 96–98.

tartottam fontosabbnak, és a lázadó nyugat-európai diákokhoz hasonlóan hősként tekintettem az életét áldozó „kalandorra". Arról, hogy a kubai forradalom győzelme után a havannai La Cabana börtön parancsnokaként a korábbi rendszer hívei közül állítólag százak kivégzését engedélyezte, sőt esetenként parancsolta meg, mit sem tudtam.

Felfogásomban megerősített az *Új Írás* 1968. novemberi száma, amely közölte Guevara portréját emblematikus baszk sapkájával, rajta az ötágú vörös csillaggal; egy rövid írást tőle és több verset, többek között Soós Zoltántól, Ladányi Mihálytól és Csoóri Sándortól. Csoóri, aki kubai ösztöndíjas élményeiről 1963-ban külön könyvben *(Kubai napló)* számolt be, Guevarát a „század partizánjának", „szakállas forradalmárnak" és olyan „hősnek" írta le, akinek „testét szolid nyüvek zabálják". Még szebben írt róla Soós Zoltán, aki 1967-ben Váci Mihállyal együtt járt Kalocsán, s aki versében azt jövendölte, hogy Che emléke „minden szegénynek" és mindenkinek, aki „jobb jövőt remél", „oltár" és „példa" lesz. Sándor András ugyanebben a számban Guevara Bolíviából kicsempészett és Havannában már 1968-ban kiadott naplóját ismertette *Kaland, megváltás, forradalom* című írásában. Ő Dózsához, Petőfihez, Garibaldihoz, valamint az orosz bolsevik forradalom és polgárháború legendás parancsnokához, Csapajevhez hasonlította, miközben célját, a világ forradalmasítását gerillaháborúk révén, „stratégiai tévedésként" értékelte.[126]

A *Bolíviai napló*hoz, amely a Kossuth Kiadó számozott, tehát zárt körben terjesztett kiadványaként gyorsan megjelent magyarul, nem jutottam hozzá, sőt, nem is tudtam a létezéséről. Megvettem viszont Vámos Imre 1968-ban kiadott brosúráját *(„Che" Guevara legendája)*, amely bőven idézett a naplóból és más dokumentumokból is. Bár az akkori magyar megközelítésekhez hasonlóan ő is bírálta Guevarát, kiemelte, hogy „életét bátran élte, és tetteiben következetes volt", továbbá „életét áldozta azért, hogy e földrész népe felszabaduljon az elnyomatás alól".[127]

A diákok követeléseinek és Guevara forradalmi háborúkkal kapcsolatos nézeteinek az összekapcsolásához, illetve közös értelmezési keretbe helyezéséhez Herbert Marcuse elmélete nyújtott segítséget. Marcuse alapművét, az eredetileg 1964-ben kiadott *One dimensional man*t, amely magyarul ugyancsak a Kossuth Kiadó könyvárusi forgalomba nem kerülő, a párt

[126] *Új Írás*, 1968/11. 84–103.
[127] Vámos Imre: *„Che" Guevara legendája*. Budapest, [1968], Gondolat, 7.

vezetőinek készített számozott könyvek egyikeként jelent meg 1969-ben *(Az egydimenziós ember)*, ekkor még nem ismertem. Különböző nyilvános hazai kiadványokból azonban tudomást szereztem nézeteiről. Ezek lényege abban állt, hogy a modern és fejlett társadalmakban eluralkodó reklámok és médiumok olyan mértéktelen fogyasztásra kényszerítik az embereket, ami teljesen beszűkíti, vagyis „egydimenzióssá" teszi gondolkodásukat és életvitelüket. A teendő ennek megváltoztatása, az emberek sokdimenzióssá tétele, vagyis kiszabadításuk a manipuláció fogságából. Erre azonban az emancipációs mozgalmak addigi legfőbb hordozója, a munkásosztály képtelen, mert a marxi jóslatokra rácáfolva maga is a fogyasztás rabjává vált, és ezzel elveszítette forradalmi potenciáját. A megváltás azoktól a csoportoktól várható, akik a társadalom peremén élnek marginális helyzetben, a fogyasztás világán kívül, továbbá azoktól a diákoktól, akik még nem integrálódtak erősen a felnőttek világába, valamint az olyan romantikus lázadóktól, mint Guevara. „Guevara – nyilatkozta az egyik olasz lapnak – az új embertípus, a hős, aki egymagában, saját meggyőződésével, új erkölccsel és új társadalom eszményével felfegyverkezve leküzdhetetlennek tartott akadályok ellen harcol. És aki – legalábbis Kubában – győzött. Rajta kívül a fiatalok nagyon csodálják Fidel Castrót, munkatársait és követőit. Kuba kissé az »el nem rontott« forradalom modellje: kis és szegény ország, ahol a forradalmat nem a proletariátus hajtotta végre, hanem a polgári származású fiatalok, és ahol állhatatosan harcolnak, hogy saját útjukon járhassanak, nem követve sem a szovjet, sem a kínai modellt."[128]

Lisztóczky tanár úr pedagógiai módszereinek egyik elemeként az irodalom- és történelemórákon időnként lehetett (vagy kellett?) úgynevezett kiselőadásokat tartani. Negyedikben ezt utóda, Csanádi Lajosné, a leánykollégium igazgatónője is szorgalmazta. Én valószínűleg több ilyen kiselőadást is tartottam, de csak háromra emlékszem. A második év végén az 1697-es hegyaljai kuruc felkelésről és annak hőseiről, Esze Tamásról, Kis Albertről, Tokaji Ferencről és Szalontai Györgyről beszéltem Benczédi László, dr. Esze Tamás és mások könyvei alapján. Harmadikban az addig csak gyermekmeséi (*Misi mókus kalandjai*, 1953; *Makk Marci hőstette*, 1956) alapján megismert és megkedvelt Tersánszky Józsi Jenőről referáltam – valószínűleg nem véletlenül. Tersánszky életvitele és hősei, mindenekelőtt Kakuk

[128] Az új Ádám kiáltványa. In *Diákmozgalmak Nyugaton*. Budapest, 1969, Kossuth, 195–196.

Marci, ugyanis nagyon hasonlítottak a beatírók életfelfogására és az *Úton* csellengő szereplőire. Emellett stílusuk is rokonságot mutatott. Tersánszky ugyanúgy az élőbeszéd kötetlenségét és közvetlenségét próbálta visszaadni, ahogy Kerouac spontán prózája. A negyedik év vége felé, valamikor 1969 tavaszán pedig a marxizmus időszerűtlenségéről és a helyébe lépő új forradalmi ideológiáról beszéltem, amit Marcuse nyomán a diákmozgalmakkal, Guevarával és a gerillaháborúkkal kapcsolatos olvasmányaim alapján raktam össze. Kifejtettem, hogy a hagyományos értelemben vett marxizmus érvényét vesztette, a munkásosztály Marx és Engels prognózisára rácáfolva nem forradalmasodott, hanem „elpolgáriasodott", a Szovjetunió pedig, amely Hruscsovval az élen a „békés egymás mellett élés" elvét érvényesíti, valójában a kapitalizmus malmára hajtja a vizet.

A tanárnő ugyanolyan jól kezelt, mint annak idején Szvétek igazgató úr a beatirodalomról szóló előadásom után. Ahelyett, hogy a „marxizmus-leninizmus" védelmére kelve ledorongolt volna, az általam mondottak érdekességét és újszerűségét emelte ki, hangsúlyozva, hogy ezek persze nyitott kérdések, amelyek érvényességét vagy érvénytelenségét majd a jövő fogja eldönteni. Osztálytársaimat, legalábbis többségüket pedig az egész nem érdekelte. Ekkor már mindenki az érettségire készült, és a jövőjét tervezgette.

Annak idején, 1965-ben 30-as osztálylétszámmal indultunk, és ekkorra 23-an maradtunk. Osztálytársaim körülbelül harmada nem tanult tovább. A lányok egy részének már komoly udvarlója akadt, úgyhogy ők készültek a házaséletre. Néhánynak a tanulmányi eredményei tették illuzórikussá az egyetemi vagy főiskolai felvételt. 1963-tól kezdődően ez már egyáltalán nem függött a szociális helyzettől, kizárólag a középiskolai eredmények és a felvételin nyújtott teljesítmény számított. Kivételezett elbánásban csak a Szocialista Hazáért kitüntetéssel rendelkezők gyermekei részesültek, ilyenek azonban közöttünk nem voltak. A fiúk többsége, kollégiumi csoporttársaim közül Kalmár Gergő, Kriskó Sanyi és Varga Frici, a gimnáziumból pedig Lakatos Pista agráregyetemre vagy valamelyik mezőgazdasági főiskolára jelentkezett, s fel is vették mindegyiküket. Úgyhogy ők agronómusok lettek. Raffai Endre barátom azok közé tartozott, akik jegyeik miatt sehová sem pályázhattak, úgyhogy ő az egyik szakmunkásképző iskolában kötött ki, és vasesztergályos lett. Szakmáját azonban nem sokáig gyakorolta; már a rendszerváltás előtt elkezdett zöldségtermesztéssel foglalkozni, s családjával együtt azóta is ebből él. Szalai Pista – apja

nyomdokaiba lépve – hajós akart lenni, és Moszkvába jelentkezett az ottani tengerésztiszti főiskolára. Bár nagyon jó eredményeket tudott felmutatni, nem vették fel. Elkeseredésében és valószínűleg dacból végül nem valamelyik hazai egyetemre kérte felvételét, hanem katonatiszti főiskolára. Majd miután felderítőtiszt lett, mégiscsak kijutott Moszkvába, ahol a Frunzéről elnevezett, vezérkari tiszteket képző akadémián tanult néhány évig. Szépen haladt előre a ranglétrán, és pályáját a rendszerváltás sem törte ketté. Több társához hasonlóan őt is elküldték néhány hónapra Nyugatra, őt történetesen – miután az orosz és a francia mellett közben angolul is megtanult – Angliába. Ha nem éri halálos autóbaleset 1998-ban, nagy valószínűséggel a Honvéd Vezérkar főnökeként vagy honvédelmi miniszterként fejezte volna be pályáját. Esetleg a NATO egyik parancsnokaként.

Én mindenképpen irodalmat és történelmet akartam tanulni, ezért a szegedi egyetem magyar–történelem szakára pályáztam, tanárnak. A pedagógiai pálya különösebben nem vonzott, valójában az irodalom és a történelem tanulmányozásában akartam elmélyülni. Az akkori rend szerint mi kalocsaiak csak a szegedi egyetemre jelentkezhettünk, mert abba a körzetbe tartoztunk. A szegedi egyetemen azonban éppen az 1969–1970-es tanévben nem indítottak magyar–történelem szakot. Ezért fontolgattam a jogi kart, ahová szintén magyarból és történelemből kellett felvételi vizsgát

Kollégiumi csoporttársaimmal a Hunyadi-szobor előtt 1969 tavaszán. Felül: Kalmár Gergő és Kriskó Sanyi, alul: Csaba Jóska, Varga Frici és én

tenni, valamint a történelem–francia és a magyar–francia szakpárosítást is. Ezek ugyanis indultak Szegeden. A jog azonban egyáltalán nem érdekelt, franciából pedig minden évet 4-essel zártam, ami csökkentette a felvételi esélyemet. Az pedig világos volt számomra, hogy még egyszer nem könyörülnek meg rajtam otthon. Ha nem vesznek fel, akkor vagy egyből munkába kell állnom, vagy valamelyik szakmunkásképzőben fogok szakmát tanulni. Lehetőleg olyat, amely ösztöndíjjal is jár. Biztos, ami biztos alapon ezért végül a Szegedi Tanárképző Főiskola magyar–történelem szakára jelentkeztem. Itt valamivel alacsonyabbak voltak a ponthatárok, mint az egyetemen, bár éppen magyar–történelem szakon volt ez a legkevésbé jellemző.

Végül maximális pontszámmal vágtam neki a felvételinek. 1969 májusában ugyanis nemcsak magyarból és történelemből érettségiztem jelesre, ami várható volt, hanem matematikából és franciából is, amiben nem lehettem biztos. Ez azt jelentette, hogy az akkor legmagasabbnak számító 10 pontot vittem magammal. A felvételim is jól sikerült. A történelem írásbeli tárgyára nem emlékszem, az irodalmira azonban igen. A két vagy három lehetséges téma közül a mai magyar filmművészetet választottam, és dolgozatomba mindazt beleírtam, amit korábban a *Filmkultúrá*ban Jancsó és mások – Szabó István, Kósa Ferenc stb. – filmjeiről és művészi megoldásaikról olvastam. A szóbelin történelemből a debreceni Szabó István egyik tanítványa, Kováts Zoltán vizsgáztatott, magyarból pedig Mucsi Józsefné, aki nyelvész volt. Csak a történelemre emlékszem: a középkori parasztmozgalmakról kellett beszélnem európai és magyar perspektívából egyaránt. Az írásbelire és a szóbelire együttesen 9 pontot kaptam, úgyhogy a felvételemben biztos lehettem. Ezt azonban hivatalosan csak hetek múlva, július közepén tudtam meg, amikor a főiskola levélben értesített az eredményről. Hihetetlenül boldog voltam: négy olyan év, amikor csak irodalommal és történelemmel foglalkozhatok! Nem lesz se torna, se orosz, se gyakorlati foglalkozás. Sőt még természettudományok sem. És nem lesz takarodó háromnegyed 10-kor és ébresztő 6 előtt! Oda megyek, ahová akarok, akkor, amikor akarok, és abban, amiben akarok. Örömömet az sem árnyékolta be, hogy a néhány soros levélből kiderült: tanulmányaimat csak 1970 szeptemberében kezdhetem meg, előtte 11 hónapos katonai szolgálatot kell teljesítenem. Ebben semmi rendkívüli nem volt, a fiúk túlnyomó többségét 1964-től kezdődően ugyanezzel a kikötéssel vették fel.

Sikeres felvételimről egyetlen tanáromat értesítettem: az egri Dobó Gimnáziumba került Lisztóczky Lászlót. Lisztóczky tanár úr július végén – nem tudva, hogy előbb katona leszek – ezt írta vissza útravalóként: „Kemény idő áll Előtted. Főleg az elején, az alapozásnál ne hagyd el Magad, mert megbosszulja magát. Valakivé, megbecsült emberré kell válnod! A tanári pálya igen sok emberséget, komolyságot igényel, itt az átlagnál jóval magasabbak az erkölcsi követelmények. Ellenőrzik is az embert, főleg a diákjai. S a tekintély könnyen elfoszlik. A magyar és a történelem pedig különösen fontos, mert erre a két tárgyra alapozódik az ún. emberformálás. Az irodalom mélységeit, misztériumait csak az igaz emberek tudják felfogni és közvetíteni. Vigyázz arra, kiket választasz barátaidul! A barátság igen értékes és szép dolog, több a haverkodásnál. Nem mindegy, milyen tartalommal telítődik. Azt hiszem, hosszú távon csak a minden szempontból igényes magatartás vezet győzelemhez és boldogsághoz."

Azt feltételeztem, hogy Lisztóczky tanár úr utolsó mondatai gimnáziumi barátaimra, Szalai Pistára, Raffai Endrére és Lakatos Pistára vonatkoztak, akik tőlem eltérően nemigen érdeklődtek az irodalom iránt, s ezt olykor ki is mutatták. A tanár úr mély erkölcsiségét és lelkesedését minden szépért és jóért pedig sokszor megmosolyogták. Ezt időnként ő is észrevette, és úgy éreztem, hogy kissé ferde szemmel nézte cimboraságunkat, amelynek a kötőanyaga valóban nem az idealizmus egyik vagy másik

Termelési gyakorlaton Szalai Pistával, Lakatos Pistával és Raffai Endrével

válfaja, hanem a csibészséggel érintkező demonstratív vagányság volt. Hátha még a nyári szórakozásaimról és másik énemről is tudott volna...

1969 nyara ugyanúgy telt, mint az elmúlt években. Július végéig dolgoztam, augusztusban pedig olvastam, csavarogtam, fürdeni jártam a Szelidi-tóra, és hétvégeken buliztam. Lakatos Pistával és két dunapataji sráccal még a Balatonra is lemotoroztunk. Nappal fürödtünk és napoztunk, esténként pedig a siófoki mólónál horgonyzó hajón táncoltunk, és – mérsékelt sikerrel – „csajokat" próbáltunk „felszedni". Az első éjszakát a siófoki autóbusz-pályaudvaron töltöttük a váróterem padjain. Reggelre mindannyiunk számára világossá vált azonban, hogy nem ágyban aludni korántsem olyan vidám dolog, mint azt Kerouac leírásai alapján gondoltuk. A következő két-három éjszakára ezért bekéredzkedtünk a balatonszéplaki gimis táborba, ahonnan viszont már éppen készülődtek hazafelé. Úgyhogy csak egy-két napot maradhattunk. Augusztus utolsó napjaiban körbejártam kedves kalocsai és környékbeli helyeimet, majd szépen megnyiratkozva szeptember 1-jén bevonultam a város három laktanyájának egyikébe: a Gábor Áronról elnevezett páncéloskaszárnyába.

IV. A KALOCSAI PÁNCÉLOSEZRED ANTIKATONÁJA, 1969–1970

A laktanya és a kiképzés

A kalocsai Gábor Áron Laktanya története visszanyúlik a második világháború előtti időszakra. Az 1930-as évek közepétől nagyobb lendületet vett katonai fejlesztések keretében 1938-ban Kiskunhalasról Kalocsára telepítették a Balogh Ádámról elnevezett kiskunhalasi Magyar Királyi 2. honvéd kerékpáros-zászlóaljat. Barakkjaikat, melyekben laktak, a város délkeleti peremén, az Öregcsertő, Homokmégy és Miske felé vezető műút (Miskei út) mellett húzták fel. Az úgynevezett Kárpát-csoport részeként a zászlóalj részt vett a Szovjetunió elleni 1941-es támadásban, és az ukrajnai harcok során az év végére nagyrészt felmorzsolódott.

A barakkok 1950-ig üresen álltak, egyikük-másikuk az enyészet martalékává vált. Ekkor azonban újra katonák jelentek meg az elhagyatott épületek között. A szocialista tábor és a külön útra tért Jugoszlávia közötti konfliktus éleződésére számítva a kormány honvédelmi minisztere 1950. augusztus 30-i parancsával Kalocsára, a miskei úti laktanyába rendelte az esztergomi nehézharckocsi-rohamlöveg ezred egyes részeit, majd az egész ezredet. A három zászlóaljból álló egység tisztjeinek, katonáinak és felszerelésének megfelelő elhelyezése több évet vett igénybe. A barakkokat lebontották, s helyükbe fokozatosan egy-, két-, majd a végén már háromszintes, a kor szocreál építészeti stílusának megfelelő, igénytelen kocka- és téglaalakú kőépületeket emeltek, míg a hátsó fertályon a harckocsikat és a gépjárműveket helyezték el, valamint javítóműhelyeket építettek. Közben folyamatosan újították a technikát is. A szovjet nehézharckocsikat és rohamlövegeket 1954–1955-ben ugyancsak második világháborús szovjet T-34-es típusú közepes harckocsikra cserélték. Ezzel egy időben az egység nevét 24. Harckocsi Ezredre módosították, és a kiskunfélegyházi 7. gépkocsizó lövészhadosztály alárendeltségébe sorolták. Az egység létszáma

ekkor meghaladta az 500 főt, s ezen belül a tiszteké a 100-at, a harckocsiké pedig a félszázat.

A T–34-esek az 1960-as évek második feléig maradtak hadrendben. Ekkor fokozatosan a modernebb, de természetesen ugyancsak szovjet gyártmányú T–54-esekre és T–55-ösökre cserélték őket. Emellett kapott az ezred néhány PT–76-os típusú úszó harckocsit, valamint D–442 típusú, gumikerekekkel felszerelt, de páncélozott felderítő úszó gépjárművet (FUG) és ugyancsak gumikerekes, úszóképes és páncélozott szállító harcjárművet (PSZH). Ez utóbbiakat Magyarországon fejlesztették ki és gyártották. Az ezred kétéltűekkel való ellátása azért vált szükségessé, mert a Jugoszláviával való 1956 utáni megbékélést követően a Varsói Szerződés katonai vezetőinek stratégiai gondolkodásában az Olaszország vagy Dél-Németország felől várt NATO-támadást a szovjet és magyar alakulatoknak megelőző preventív csapással már a semleges Ausztria területén fel kellett volna fogni. Ehhez azonban több folyón át kellett kelni, s mivel a hidakat az ellenség gyorsan lebombázhatta volna, a kompokon való átkelés pedig sok időt vett volna igénybe, a harckocsiezredeket fel kívánták készíteni a víz alatti átkelésre. A normál harckocsikat ennek érdekében többméteres levegőcsövekkel szerelték fel.[129]

Az ezred életében új szakasz kezdődött 1965-ben, amikor az 1964-es, már említett rendelet értelmében ennek az egységnek is be kellett kapcsolódni az úgynevezett előfelvételis állomány kiképzésébe. Mit jelentett ez? Az egyetemekre és főiskolákra felvett fiúkat 11 hónapos kötelező katonai szolgálatra hívták be azzal a céllal, hogy tartalékos tiszthelyetteseket, majd diplomájuk megszerzése után – újabb néhány hónapos katonai szolgálat keretében – tartalékos tiszteket képezzenek belőlük. Kalocsa mindkét magyar laktanyája fogadott előfelvételiseket. A foktői úti Jurisics Miklós Laktanyába főleg jogászokat és közgazdászokat hívtak be, a Gábor Áronba pedig a műszaki egyetemekre és főiskolákra felvett mérnököket, valamint tanárképző és tanítóképző főiskolákra készülő leendő általános iskolai tanárokat. A mérnökjelölteket a három harckocsizó zászlóaljhoz, a tanárjelölteket az úgynevezett kisegítő alakulatokhoz osztották be. Átlagos létszámuk évi 350 és 400 fő között mozgott.[130]

[129] Laczkó Mihály: *Harckocsizók voltunk. A kalocsai 24. harckocsiezred emlékkönyve 1950–1987.* Kalocsa, 2008, Kalopress, 25–71.
[130] Uo. 177., 218.

Nos, ebbe a laktanyába vonultam be sorstársaimmal együtt 1969. szeptember 1-jén. Első lépésként mindenkit fertőtlenítettek, és nullás géppel kopaszra nyírtak, majd orvosi vizsgálaton estünk át. Ezután egy zsákba rakatták velünk civil ruhadarabjainkat, és magunkra húztuk az „angyalbőrt". Ez járt némi kavarodással, mert a tiszthelyettes, aki az egyenruhákat osztotta, nem mindig találta el a megfelelő méretet. Úgyhogy alig akadt valaki, akinek ne kellett volna ezt vagy azt a ruhadarabot kicserélni. A nadrág és a zubbony, amelyeket gyakorlónak hívtunk, egyaránt zöld színű vászonból készült. A zubbony alatt nyáron inget, télen hosszú ujjú „molinót", alul pedig jégeralsót viseltünk. A combközépig érő bélelt téli felsőruhát, amelyet derékszíjjal fogtunk össze, és amely ugyancsak zöld színű volt, „mikádónak" neveztük. Rejtély, hogy miért. Lábunkra boka fölé érő, gumitalpú, barna színű, fűzős bőrbakancsot („surranó") kaptunk. Úgy rémlik, hogy ez alá akkor még nem gyapjúzoknit húztunk, hanem „kapcát" (vagy azt is) tekertünk a lábfejünk köré. Ez utóbbi számomra nem volt ismeretlen, a férfiakhoz hasonlóan gyerekként én is vastag és puha parkét-, azaz barhentkendőbe bugyoláltam a lábfejem telente, mielőtt a gumicsizmát felhúztam. Sapkából kettőt kaptunk: tavasztól őszig simlédderrel ellátott, zöld színű „Bocskait", télen műszőrméből készült, vattával bélelt „usankát" hordtunk.

Az átöltözés után felvonultunk a „körletbe", amely a laktanya nyugati felében található kétszintes épületben kapott helyet. A földszintet könyvtár, klubszoba és egyéb közösségi helyiségek foglalták el, míg mi az emeleten rendezkedtünk be. Körletünk, azaz hálószobánk és szabad időben tartózkodási helyünk egy folyosóval elválasztott, mintegy 100 fő befogadására alkalmas, hatalmas hodály volt, amelynek egyik felében emeletes, a másikban emelet nélküli vaságyak helyezkedtek el. Mindegyik ágyhoz tartozott egy hokedlihez hasonlító, ám annál kisebb ülőalkalmatosság („stoki"), amely távollétünkben az ágy alatt tartózkodott, továbbá egy éjjeliszekrény. Minden személyes holminkat – zsebkendő, WC-papír, fogkrém, szappan, cipőtisztító szerek, könyvek, levelek stb. – ebben kellett tartani. Éjszakára – nagyon szabályosan összehajtogatva – ennek a tetejére került a gyakorlóruhánk.

A körlet egyik végéből asztalokkal és székekkel berendezett klubszobába nyílt egy ajtó, amelyben rádió és tévé is a kikapcsolódni vágyó katonák rendelkezésére állt. A másik irányba vezető folyosó egyik oldalán kapott helyet a mosdónk, amelyet a kollégiuminál is puritánabb módon rendeztek

be. Hosszú kővályúk fölött mosakodtunk kizárólag hideg vízben, reggel és este derékig levetkőzve. A mosdóhoz vízöblítéses WC-k és kátránnyal bekent lefolyókkal ellátott vizeldék csatlakoztak. Zuhanyozásra hetente egyszer, általában hétvégén nyílt lehetőségünk, egy másik, erre az célra kialakított épületben. Ilyenkor kaptunk tiszta alsóruhát is. A mosdókkal szemben, a folyosó másik oldalán a tisztek és altisztek kis méretű irodái sorakoztak, a folyosó közepén, a lépcsőlejárat előtt pedig a mindenkori napos kis asztala állt. Ezen túl a folyosó két oldalán a raktárakhoz értünk, amelyekben a kimenőruháinkat, fegyvereinket és egyéb felszereléseinket őrizték.

A kimenőruházatunk barna félcipőből, sárgásbarna, keki színű nadrágból, egy ennél világosabb, halványzöld zubbonyból és a nadrággal egyező színű, műanyag simléderes tányérsapkából állt. Téli viseletként mindehhez tartozott egy ugyancsak keki színű, hosszú posztókabát rézbevonatú alumíniumgombokkal, amelyeket éppen szolgálati időm alatt kezdtek lecserélni combközépig érő, kivehető béléssel ellátott, zöld színű mikádókra. Külön kimenőkesztyűnk nem volt, ugyanazt a zöld pamutból készült kézvédőt használtuk minden alkalomra.

Fegyverzetünk egyetlen géppisztolyból – ma már gépkarabélynak mondják – állt, amely az AKM-63 típusú kalasnyikov tökéletesített, 1967-ben gyártani kezdett változata volt. Ezt a könnyű, rövidített csövű és lehajtható fém válltámasszal ellátott fegyvert kifejezetten harckocsizóknak és deszantosoknak fejlesztették ki. Erre utalt neve is, az AMD-65, amely az Automata Módosított Deszantfegyver rövidítése. Eltérően a korábbi típusoktól szuronyt, vagyis bajonettet erre nem lehetett rögzíteni; viszont íves tára ugyanúgy 30 lövedéket fogadott be, mint a korábbi típusoké. A fegyverzet részét képezte egy rövid nyelű és vászontokban tárolt tábori ásó, valamint egy komplett vegyvédelmi felszerelés, gázálarccal, szűrővel, a kettőt összekötő műanyag csővel és vászontáskával.

Ebből állt akkoriban a gépkocsizó lövészek szokásos felszerelése, amivé több mint ötven tanárképzős és tanítóképzős társammal ki kívántak képezni bennünket. Mi kaptuk az emeletes ágyakat, míg a terem túloldalán lévő egyszinteseket a felderítők közé beosztott társaink foglalták el. Rajtunk, előfelvételiseken kívül lakott a körletben néhány második évét töltő sorkatona is, akik járműveinket: a teherautókat, FUG-okat és PSZH-kat vezették, illetve kezdetben a rajparancsnokaink voltak. Nekem sikerült

egy alsó ágyat elfoglalnom, míg felettem egy sárospataki tanítóképzős, Barnóth Zoltán rendezkedett be.

A nap a laktanyában is 6 körül kezdődött, mint a kollégiumban. Erre a mindenkori ügyeletes tiszt vagy tiszthelyettes – a későbbiekben olykor a közülünk kikerülő napos – adta meg a jelet „Jó reggelt, elvtársak! Ébresztő, fel!" üvöltéssel. Gyors öltözés, de csak derékig, majd futólépés az alakulótérre, amelyet az ezredparancsnokság kétszintes kisebb és a harckocsizók háromszintes jóval nagyobb épülete fogott közre. Északi irányban a tér nyitott volt, az étkezde mellett elhaladva innen lehetett megközelíteni a harckocsik és egyéb gépjárművek telephelyeit és a javítóműhelyeket. Előfordult, hogy a laktanya nyugati felét elfoglaló sportpályára irányítottak bennünket. A füves focipályán vagy a gyakorlótér betonján körülbelül 15–20 perces reggeli torna következett hajlongással, békaügetéssel és fekvőtámaszokkal, majd vissza a körletbe. Bevetettük az ágyakat, és indultunk reggelizni. A reggeli nagyjából ugyanaz volt, mint a kollégiumban: egyszer citromos tea, máskor fekete- vagy tejeskávé sok brómmal, hozzá kenyér vajjal és dzsemmel, olykor májkrémmel.

Ugyanitt, ebben a hosszú asztalokkal és a két oldalukon háttámasz nélküli padokkal berendezett étkezdében fogyasztottuk el az ebédet és a vacsorát is. Hihetetlen, de a kakaóval meghintett tejberizsen kívül egyetlen ételt tudok felidézni: a rizses csirkét, amit a paprikás rizsbe kevéredett apró csontszilánkok miatt robbantott csirkének hívtunk. Az étkeket ütöttkopott nagy alumíniumedényekben kaptuk, és kisebb alumíniumtányérokba szedtük ki – olykor összezördülve a porciókon. Mindenki a saját evőeszközeit használta, amelyeket – biztos, ami biztos – a gyakorlónadrág jobb szárán erre a célra kialakított, legombolható zsebben mindig magánál hordott a „katona". Hogy ki melyik kezébe vette a villát és a kést, azzal itt senki sem törődött, ahogy az ülésszöggel és a táplálkozás egyéb esztétikai vonatkozásaival sem.

A vasárnapokat kivéve az első hónapokban a kiképzés volt az egyetlen visszatérő, mindennapos tevékenységünk. Ez több „tantárgyból" állt: léteztek alaki, fegyvertani, lőkiképzési, harcászati és sportfoglalkozások, valamint sajtófélórák, politikai „fejtágítók" és a szolgálati szabályzat előírásainak megismerésére szánt tanórák. Az első hetekben, a szeptember 28-i eskütételig a legtöbb időt „alakizással" töltöttük. Hogy ez mit jelentett? Meg kellett tanulnunk különböző alakzatokba rendeződni, menetelni,

lépést tartani, szabályosan tisztelegni, megfelelő fej- és testtartást felvenni („Hasat be!" „Állat fel!"), „vigyázzba" állni, „pihenj" pozícióba helyezkedni, „hátraarcot" csinálni az egyensúlyunk elvesztése nélkül, „jobbraát", „balraát" az előírásos lábmozdulatokkal, és „feküdj!" vezényszóra hasra vágódni – legtöbbször gépkarabéllyal a jobb vállunkon és olykor teljes menetfelszerelésben, gázálarctáskával és gyalogsági ásóval az oldalunkon, valamint hátizsákkal a hátunkon, amelyen még egy kulacs is fityegett. Mivel rajtam kívül is több kétbalkezes, darabos vagy kapkodó mozgású fiú tartozott a század kötelékébe, ezeket a gyakorlatokat többször kísérte elfojtott röhögés. Egyikünk („Devecseri honvéd"), akinek már ekkor versei jelentek meg országos lapokban, például képtelen volt az „Állj!" vezényszó hallatán azonnal földbe gyökerezni, és ezért rendszerint nekiment az előtte állónak, aki, ha nem készült rá, felbukott, de legalábbis meglökte az őelőtte lévőt. „Jobbraát" esetén mindig előfordult, hogy egyesek balra fordultak. Másoknak a lábuk mereven tartása és kellő magasságba emelése, vagyis a díszlépés okozott problémát, márpedig az eskütétel egyik fő attrakciója a díszmenet volt.

Foglalkozásaink többségét, így például az alaki kiképzést is egy Lakatos nevű, 25–30 év körüli tiszthelyettes vezényelte. Az őrmester voltaképpen egy kalocsai vagány volt, ám szakképesítés híján sorkatonai szolgálata után a seregben maradt továbbszolgálóként, mivel a tiszthelyettesinél jobban fizető és könnyebb állást a civil életben keresve sem talált volna magának. Eltekintve 160 centiméter körüli magasságától, a feladatnak Lakatos minden szempontból megfelelt: kellő hangerővel rendelkezett a vezényszavak kiadásához, mint jó sportoló minden gyakorlatot kiválóan be tudott mutatni, s ha bármilyen probléma felmerült, mindig megtalálta rá a kellően leegyszerűsített magyarázatot. Az életet élni kell, nem beszélni róla! Körülbelül ez volt az életfilozófiája. Bár az újoncokat elvileg – a szolgálati szabályzat szerint – tilos volt önérzetükben megsérteni, ő ezzel nemigen törődött. Máskor viszont kiesett a szerepéből, és velünk nevetett egy-egy sutaságunkon. Olykor komolyan vette magát, olykor – érzékeltetve, hogy amit tesz, azt pénzért teszi – nem.

Századparancsnokunkat, Kocsis József őrnagyot, aki a sajtófélórákat és a politikai foglalkozásokat tartotta számunkra, más fából faragták. Ő az 1940-es és az 1950-es évek fordulóján lett tiszt olyan egy-két éves „gyorstalpaló" elvégzése után, amelyet sem gimnázium, sem polgári iskola nem előzött meg. Világlátása így meglehetősen egyszerű volt: egyik oldalon

álltak a háborúra készülő gonosz és elnyomó imperialisták, a másikon a Szovjetunió által vezetett, szocializmust építő béketábor. Idegen nyelveken természetesen nem tudott, így a hétvégi sajtófélórákon leküzdhetetlen akadályt jelentett számára a külföldi városok és politikusok nevének a kiejtése. Műveltségének fogyatékosságaival valamennyire maga is tisztában volt, s néha látszott rajta, hogy visszafojtott kuncogásunk és grimaszaink bántják. Gonoszság, rosszindulat vagy bosszú ennek ellenére nem vezérelte; eltérően Lakatostól és a többi tiszthelyettestől, ő sohasem „szívatott" bennünket. Problémája egyszerűen abból adódott, hogy nála okosabb és műveltebb előfelvételis fiatalokat bíztak a gondjaira. Valahol valakik valamiért ennek ellenére becsülték, mert két alezredessel, az ezred politikai helyettesével és törzsfőnökével együtt éppen ottlétünk alatt ő is megkapta a Haza Szolgálatáért Érdemérem ezüst fokozatát, amelyet 1964 óta a fegyveres testületek tagjainak adományoztak „többéves kitartó és szorgalmas munkájukért".[131]

Az eskü után, amikor mindenkit felkerestek a hozzátartozói, és elláttak több napra elegendő élelemmel, megkezdődtek a fegyvertani és harcászati kiképzések. Az előbbi azt jelentette, hogy meghatározott idő alatt szét kellett szedni és össze kellett rakni a géppisztolyunkat, ideértve a lőszer betárazását és a tár kiürítését is. Ezt ülő, álló és fekvő testhelyzetben egyaránt gyakoroltuk, mindaddig, amíg a megkívánt gyorsaságot el nem értük. A legügyesebbek a végén már becsukott szemmel is el tudták végezni a műveleteket. A harcászati foglalkozások keretében a támadás és védekezés alapjait sajátítottuk el, valamint olyan terepgyakorlatokon vettünk részt, ahol szökellni, kúszni, álcázni és fedezéket készíteni tanultunk. Legalábbis olykor. Máskor viszont Lakatos őrmester vezérletével kerestünk egy védett helyet valahol a laktanyától távol, és egy árokparton vagy egy szalmakazal tövében semmittevéssel ütöttük agyon az időt. Esetleg kártyáztunk, rádiót hallgattunk vagy egyszerűen csak beszélgettünk. Előfordult, hogy valahonnan pálinkát, sört vagy bort is kerítettünk, és ilyenkor a szokásosnál is hangosabb nótaszóval vonultunk vissza a laktanyába. Hogy mit énekeltünk? Nagyrészt ugyanazokat az indulókat, katonadalokat, melyeket az általános iskolában tanultunk, majd úttörőként és KISZ-esként az esti tábortüzeknél harsogtunk.

De nem csak azokat. A 11 hónap alatt én két új nótát tanultam társaimtól: az *Ugye gondolsz néha rám* kezdetűt és a *Diákkislányt*, amelyek

[131] Uo. 82.

a *Klapka-induló* és az *Amuri partizánok dala* mellett legkedvesebb menetdalaink voltak. A leszerelés után hosszú időre elfelejtettem őket, s csak az utóbbi években, az interneten kalandozva figyeltem fel rájuk újra más katonadalokkal együtt. Mindkettő nagyon érzelmes, nagyon szentimentális, és ugyanakkor nagyon ütemes, tehát a kedvesünktől való elválás miatti búslakodás exteriorizálására éppen olyan alkalmasak, mint masírozásra. Az *Ugye gondolsz néha rám* Karády Katalin előadásában vált ismertté a második világháború éveiben, s mivel semmiféle politikai üzenete nem volt, 1945 után is énekelni lehetett. A *Diákkislány* eredete bizonytalanabb. Az egyik verzió szerint ugyanaz a kolozsvári – magyarul kiválóan beszélő és magának magyar feleséget választó – román zenész, Claude Romano (George Sbârcea) szerezte az 1930-as évek közepén, aki a *Donáth úti orgonák*at is komponálta. A másik változat szerint egy emigráns orosz sanzonénekes, az orosz tangó atyjának tartott Pjotr Lescsenko énekelte 1938-tól európai turnéin és bukaresti bárjában *Studentotschka* címmel oroszul. A két verzió nem zárja ki egymást, sőt nagyon is elképzelhető, hogy a világszerte ismert kolozsvári román dalszerző, valamint az ugyancsak világhírű és Bukarestben éneklő orosz sanzonénes találkozásának eredményeként a dalt körülbelül egyszerre kezdték énekelni magyarul és oroszul is. Annak, hogy az oroszból került volna át a magyarba, semmi nyoma. A dallal kapcsolatos további érdekesség, hogy irredentának minősített patrióta motívuma miatt („Én elmegyek, hazámat nem hagyom…") 1945 után betiltották, és egyes laktanyákban még az 1970-es években sem engedték énekelni. Kalocsán és sok más kaszárnyában viszont igen. Az interneten látom, hogy sok romantikus lelkületű kortársamra ugyanúgy hatott, mint rám.

Legkomolyabb gyakorlatnak a lőkiképzés számított, előbb vaktölténnyel, majd végül éles lőszerrel. Itt először is a helyes testtartást, légzési technikát és irányzékállítást kellett elsajátítani, ami nem mindannyiunknak sikerült az elvárt szinten. A kézigránátdobás egyszerűbb volt; nagyobbak voltak a célpontok, és a kívánt távolság eléréséhez nem kívántatott más, csak fizikai erő. A lőkiképzés befejező aktusára már a következő év elején, március 2–4-én került sor a Tázlár melletti (Soltvadkert és Kiskunmajsa között) lőtéren (Ládahomok). A naptárra rácáfolva kemény hideg volt, úgyhogy mire a 35–40 kilométeres utat két teherautó ponyvával fedett platóján megtettük, valamennyien összefagytunk. Miután magunkhoz tértünk, fel kellett állítanunk a sátrakat, amelyekben két éjszakát töltöttünk.

Amit lehetett, már induláskor magunkra szedtünk, és természetesen mikádóban bújtunk a pokróc alá. Továbbá cseresznyepálinkával és keverttel is melegítettük magunkat. Ám a hideg miatt így is vacogva és félig ébren töltöttük az éjszakákat. Nappal zajlott az éleslövészet álló és mozgó célra, egyeslövésekkel és rövid sorozatokkal. Lakatos őrmester most sem hazudtolta meg magát. Annak érdekében, hogy a század eredménye ne legyen túl rossz, ami őt és Kocsis őrnagyot is előnytelen színben tüntette volna fel, a gyakorlás során gyenge eredményeket felmutató katonák helyett ő lőtt a bábukra. Így történt, hogy én is kiváló minősítéssel abszolváltam mindkét vizsgafeladatot.

A ládahomoki éleslövészettel a kiképzésünk befejeződött. Ezután következtek a szóbeli vizsgák. Az érettségihez hasonlóan ezek némelyikén rendes tételeket kellett húzni, melyeket a felkészülés céljából előre megkaptunk. Valami véletlen folytán a politikai tételek egy része megmaradt feljegyzéseim között. Ezek a következők voltak: „15. A Gazdasági reform két évének tapasztalatai; 16. Az 1969. évi terv teljesítése során mutatkozó eredmények és problémák; 17. Az 1970. évi gazd. terv fő céljai; 18. Hogyan valósul meg a párt vezetése?; 19. Ifjúsági pol. 25 év terén; 20. Pártunk szövetségi politikája; 21. Értelmiségünk szerepe a szoc. társadalomban." Addigi eredményeim és a vizsgabeszélgetések alapján a következő jegyeket kaptam: alaki: 5, harcászat: 4, politika: 4, lőkiképzés: 3, szabályzat ismerete: 3, vegyvédelem: 2, testnevelés: 2. Vagyis 3,2-es átlagot értem el, amivel minden korábbi és későbbi tanulmányi eredményemet alulmúltam. Ez jól mutatja a hadsereg rólam alkotott véleményét és hadrafoghatóságom szintjét. Nem emlékszem, hogy „Devecseri honvéden" és rajtam kívül ért-e el más is a fentiekhez hasonló, rossz értékeket. Ha igen, akkor ők kettőnkkel együtt továbbra is honvédek maradtak. Többségünket ugyanis eredményeik függvényében a vizsgák után őrveze-

Barnóth Zolival angyalbőrben 1970 tavaszán

tővé, tizedessé, sőt a legjobbakat szakaszvezetővé léptették elő, hogy egy következő lépésben, a leszerelés előtt tiszthelyettesekké avanzsálhassanak. Barátom, Barnóth Zoli is kapott egy csillagot: őrvezető lett. Ha viccelni akartam, ettől kezdve előre tisztelegtem neki, és Romsics alhonvédként kértem engedélyt tőle jelenteni.

Kiképzési eredményeim mellett leminősítésemnek valószínűleg volt egy másik oka is, noha erre nem adtak jegyet: ismételt fegyelmezetlenségeim. Renitenskedésemet már az első napokban elkezdtem, feltehetően egy Rejtő Jenőnél olvasott ötlet adaptálásával. A szeptemberi napsütésben teljes menetfelszerelésben álltunk a gyakorlótéren, és vártunk valamelyik tisztre, valószínűleg Kocsis őrnagyra, hogy eligazítson bennünket. Élünkön Lakatos őrmester feszített könnyű nyári ruházatban, feltűrt ujjú ingben, minden felesleges felszerelés nélkül, egyetlen pisztollyal az oldalán, hogy fogadja parancsnokunkat, ha jön, és jelentést tegyen neki arról, hogy a század teljes létszámmal felsorakozott. *Nyikto nye atszusztvujet* – ahogy ezt az oroszórákon jelentette a hetes az orosztanárnőnknek. Többperces várakozás után, amikor már mind izzadtunk, kiléptem a sorból, és javasoltam az őrmesternek, hogy amíg megérkezik, akire várunk, tegyük magunk mellé a „szerelvényt". Erre elvileg meg lett volna a lehetőség, csak ki kellett volna adni a megfelelő parancsot, ami így hangzott volna: „Szerelvényt lábhoz!" Az őrmester egy pillanatig nem tudta eldönteni, hogy hülye vagyok, vagy szemtelenkedni akarok vele. Aztán amikor magához tért, emelt hangon elmagyarázta, hogy többszörös szabálytalanságot követtem el. Nemcsak, hogy kiléptem az alakzatból, hanem engedély nélkül szólítottam meg az elöljáromat, vagyis őt. Az első napokban voltunk, úgyhogy büntetést nem kaptam, de Lakatos ettől kezdve folyamatosan kitüntetett a figyelmével. S persze mindig előfordult, hogy valami rosszul állt rajtam, nem volt tiszta a cipőm, nem jól vetettem be az ágyamat, napközben végigdőltem rajta, ami tilos volt stb. S ilyenkor mindig jött a „leb…s", s olykor a „szívatás". Ennek leggyakoribb formája a „fókázás" volt, vagyis a WC-k, a mosdó, esetleg a körlet felmosása vizes ronggyal, teljesen értelmetlenül. Az első időben ezt az öreg tisztesek közül is többen gyakoroltatták velünk, kéjes vigyorral az arcukon. Sajnos mindig voltak és mindig lesznek emberek, akik örömüket lelik mások megalázásában. A hadsereg néha még azokból is előhívta az ilyen és ehhez hasonló aljas ösztönöket, akiknek a civil életben valószínűleg eszükbe sem jutott volna ezek szerint viselkedni. Néhányunk esetében azonban pont az ellenkező hatást érték el, mint amit reméltek:

a parancsot teljesítettük, de meg nem törtek bennünket, sőt erősítették bennünk az összetartozás és a szolidaritás érzését.

Későbbi problémáim nagyrészt abból adódtak, hogy jól ismertem Kalocsát, ahol számos barátom és ismerősöm élt, valamint a város közelében lakott a családom. Ilyesmi nagyon ritkán fordult elő, mert a vezényléseknél kifejezetten ügyeltek arra, hogy az újoncok lakóhelyüktől minél távolabbra, új, idegen és ismeretlen környezetbe kerüljenek. Emögött az a megfontolás állt, hogy a politikai vezetés – 13 évvel vagyunk 1956 után! – a hadseregel a polgári lakosság ellen bevethető karhatalomként is számolt. Ebből a szempontból pedig alapvető fontossággal bírt, hogy a bevetendő csapaterők ismeretlen civilekkel kerüljenek szembe. Hogy, hogy nem, az én esetemben nem így járták el. Ez minden külön kérés nélkül olyan szabálytalanságnak minősülő előnyökkel is járt, amelyektől elöljáróim nemigen tudtak megfosztani. A néhány órás, délután 4–5-től este 10–11-ig tartó kimenők alatt – busszal és/vagy stoppal – minden további nélkül megtehettem, hogy elhagyom a várost, ami tilos volt, és meglátogatom a családom. Később pedig, amikor engedélyt kaptam motorom tárolására a laktanyában, a környék bármelyik bulijára, szórakozóhelyére elmehettem valamelyik társammal. Ez a cimborám többnyire Barnóth Zoli volt, akivel már az első egy-két hét után nagyon jó barátságba kerültem. Zoli – tőlem eltérően – nemcsak ismerte a beatzenét, hanem gitározott is, és életfelfogása is nagyon hasonlított az enyémhez. A hadsereg kötelmeiről és embernyomorító szokásairól is egyformán vélekedtünk: megvetettük őket, és összeszorított foggal védtük emberi méltóságunkat és erkölcsi integritásunkat.

A bulik mellett együtt jártunk Zolival különböző kulturális rendezvényekre, így például a járási könyvtár irodalmi előadásaira, amelyeken én már gimnazistaként is többször megfordultam. Ezek közül hármat tartottam érdemesnek naplómban megörökíteni: Pomogáts Béla előadását a szimbolizmusról, beleértve a francia lírikusokat és Adyt is; a kecskeméti színházigazgató, Udvaros Béla és színészei ízelítőjét 25 év magyar drámairodalmából; valamint a Petőfi Irodalmi Múzeum munkatársának, Tóbiás Áronnak a bevezetőjét az elmúlt negyedszázad magyar prózairodalmába. Érdekes, hogy mindhárman „flekkes" emberek voltak. Pomogáts és Tóbiás '56 miatt (előbbit internálták, utóbbi a Bibó-perben 1 évet kapott), Udvaros Béla pedig „osztályidegen" felesége, Dévay Kamilla okán. Minderről akkor mit sem tudtam. Németh Gábor, a könyvtár fiatal igazgatója, maga is egyetemet végzett bölcsész, azonban valószínűleg igen. Nehezen elképzelhető,

hogy teljesen véletlenül hívta éppen őket Kalocsára. Egyik vasárnap délután megnéztük a volt tanárom, Kovács László képeiből nyílt kiállítást, és sikerült jegyet kapnunk az ekkorra már csúcsra jutott Illés és a Metro együttes néhány hónapos különbséggel megrendezett koncertjeire is.

Otthonosságom Kalocsán lehetővé tette azt is, hogy ne „angyalbőrben", hanem civilben – az alkalomtól függően farmerban és pulóverben vagy öltönyben nyakkendővel – jelenjek meg különböző rendezvényeken, és csapjam a szelet a csajoknak. A téli hónapokban főleg a laktanyánkhoz közeli – Makarenkóról elnevezett és ezért mindenki által csak Makinak becézett – városi művelődési központba jártunk táncolni, tavasztól pedig Hajósra, a Romulus-bulikra. Jövet-menet a kalocsai utcákon kétszer is Lakatos karjaiba futottam civilben, aki mindkét alkalommal tájékoztatta fegyelmezetlenségemről Kocsis őrnagyot. Az ügy először elintéződött fejmosással, másodszor viszont már fenyítés és kimenőmegvonás lett a következménye. Legnagyobb büntetésem azonban nem ez, hanem szabadságról való visszarendelésem volt 1970. január 12-én. Két nappal azután, hogy tíz napra elhagyhattam a laktanyát, miután helyi emberként, a távolabb lakókat tehermentesítve, karácsonykor és szilveszter éjjelén is őrségben voltam. Indok: piszkos volt a surranóm. Legközelebb július végén, közvetlenül a leszerelésünk előtt mehettem szabadságra, de akkor is csak azért, mert a minimumot mindenkinek ki kellett adni.

Bűneimet 1970 tavaszán valamennyire sikerült ellensúlyoznom. Ekkor ünnepelte az ország „felszabadulásunk" 25. évfordulóját, aminek alkalmából országszerte különböző vetélkedőket rendeztek. Így február végén a mi laktanyánkban is. A művészet kategóriában én lettem az első, ennek következtében két-három társammal együtt beneveztek a sereg országos szintű történelmi-politikai vetélkedőjébe. Ez azzal a privilégiummal járt, hogy körülbelül másfél hétig semmi mással nem kellett foglalkoznom, csak a vetélkedőre való készüléssel. Szabadon járhattam ki a járási könyvtárba, ha pedig a laktanyában vágytam nyugalomra, akkor bevonulhattam Dimák Béla főhadnagy irodájába. Mondanom sem kell, mindkét lehetőséget kihasználtam. A magamtól elvárt eredményt mégsem értem el. A március 21-én, Hódmezővásárhelyen megrendezett vetélkedőn csak negyedik lettem. A dobogós helyre kerültek egyike Karsai László, a történész Karsai Elek fia volt, akinek a tudása lenyűgözött, és némi irigységgel töltött el. Nem először és nem utoljára tudatosult bennem, hogy nem elég saját közegem elvárásainak megfelelni. Ha meg akarom állni a helyemet, akkor maximumra kell törekednem.

Olvasmányaim és dilemmáim

Miután novemberben befejeződött az alapkiképzésünk, elkezdtünk őrségbe járni. November végétől január közepéig összesen 19-szer adtam őrszolgálatot, majd július végéig még 41-szer, összesen tehát 60-szor. Olykor a laktanyát „őriztük", olykor a laktanyától 1,5–2 kilométer távolságra fekvő, várostól távoli lőszerraktárakat. Mindkét helyen 4–5 őrhely volt, úgyhogy rajonként osztottak be bennünket erre a „felelősségteljes" feladatra. A 24 órás szolgálatot általában délután vettük fel, és másnap délután adtuk le. Az őrszemélyzet a laktanyában és a lőszerraktáraknál egyaránt az őrszobán rendezkedett be, amely három helyiségből állt: a közülünk kikerülő rajparancsnok parancsnoki kuckójából, egy pihenőből és egy készenléti szobából. A társaság harmada mindig kint tartózkodott az őrhelyen, második harmada tűkön ült a készenlétiben bármilyen „előre nem látható veszélyhelyzet azonnali elhárítására készen", a harmadik harmada pedig aludni próbált a piros színű műbőrrel bevont kollektív deszkapriccsen. Tekintve, hogy a töltött tárakat tartalmazó, derékszíjukon függő lőszertáskákat utóbbiak sem csatolhatták le, egyik oldalunkról a másikra fordulni nemigen lehetett. Ez többünk számára felettébb megnehezítette a pihenést. Legjobban azok jártak, akik tudtak hanyatt fekve aludni, ám ezt meg társaik szenvedték meg, mert a hanyatt fekvők többnyire rettenetesen horkoltak.

Zoli és én általában úgy intéztük, hogy ugyanabban a váltásban, sőt egymással szomszédos őrhelyen legyünk. Sétálgatás közben éjszakánként így gyakran összetalálkoztunk, szót váltottunk, sőt, ha mód nyílt rá – őrhelyünket elhagyva – csaknem a teljes két órát együtt töltöttük. Télen, amikor hideg volt, gyakran behúzódtunk a javítóműhely egyik gépkocsijának vezetőfülkéjébe, tavasszal és nyáron pedig a fűben üldögéltünk. A beszélgetés mellett rendszeresen hallgattunk rádiót, mégpedig – ezt talán mondani sem kell – a Szabad Európa zenés műsorait, melyeket éjszakánként gyakran ismételtek. Az érettségimre unokabátyámtól – ugyanattól, aki 1956–1957-ben a Kossuth-címeres jelvénnyel megajándékozott – kaptam egy olyan Videoton gyártmányú zsebrádiót, amely egy kihúzható és összecsukható antennával is fel volt szerelve, és amelyen – a Szokoltól és a többi zsebrádiótól eltérően – a rövidhullámú adókat is fogni lehetett. Ez minden nehézség nélkül elfért a gázálarctáska egyik rekeszében, amelyet vinnünk kellett az őrségbe, úgyhogy semmilyen nehézséget nem okozott a rádió kicsempészése a körletből, ahol egyébként legálisan tartottam.

Az őrhely elhagyása természetesen súlyos szabálysértésnek számított. A szabályzat szerint ezt még akkor sem lehetett volna megtenni, ha „az őr életét veszély fenyegeti". Továbbá tilos volt „aludni, ülni, valaminek nekitámaszkodni, olvasni, írni, énekelni, beszélgetni, enni, inni, dohányozni, fürödni, természetes szükségletét végezni, bárkitől valamit átvenni, vagy bárkinek valamit átadni".[132] Hát még az ügyelés helyett rádiót, pláne az ellenséges „Szabcsit" hallgatni. Ez a fegyelemsértés olyan csimborasszójának minősült, amiért akár „futkosót", vagyis büntetőzászlóaljba helyezést is kaphatott az ember. Lebukni viszont csak úgy lehetett, ha az időnként ellenőrzést végző tiszt vagy tiszthelyettes észrevétlenül megközelíti az őrhelyünket. Ez azonban gyakorlatilag kizárt volt, mert ha nem az első őrhelyen tartózkodtunk, akkor hallottuk, amint társunk megállásra szólítja fel és igazoltatja az ellenőrzésre érkező közeget. Ha nem állt meg, és nem igazolta magát az aznapi jelszóval, akkor lőni kellett rá. Másrészt az őrszobáról figyelmeztető fényjeleket is lehetett adni.

Az augusztusi leszerelés előtt néhány héttel így született meg közös ötletünk: írjunk mi is levelet Cseke Lászlónak, és a leszerelésünk előtti napokra időzítve kérjünk tőle egy hosszabb összeállítást kedvenceink előadásában. A szokás szerint jeligés levelet annak rendje és módja szerint megírtuk, megemlítve, hogy hol és hogyan szoktuk hallgatni a műsorait, beletettük egy borítékba, ráírtuk a címet – München 86, Postfach 625 –, és bedobtuk a laktanya előtti postaládába. Majd vártuk a reagálást Cseke László valamelyik műsorában és a számokat, amelyeket kértünk. Válasz azonban nem érkezett. Ezzel szemben híre jött, hogy a soron következő őrségünk előtt Lakatos ellenőrizni fogja a gázálarctáskákat. Természetesen nem talált semmit, sem ekkor, sem a következő egy-két hétben. És ellenőrizni is hiába ellenőrzött bennünket, mindig időben megtudtuk, hogy mire készül, vagy észrevettük, hogy közeledik. Nem zárom ki, hogy ezt ő is így akarta. Azt feltételeztük, hogy egyik társunk beköpött bennünket. Azokra gyanakodtunk, akik feltűnően gyakran mentek eltávozásra vagy szabadságra, és akik akkor sem kaptak fenyítést, ha önkényesen meghosszabbították távollétüket. Azt, hogy levelünk nem Cseke László, hanem az ezred elhárítótisztjének az íróasztalán landolt, merthogy a laktanya előtti postaládát rendszeresen ellenőrizték, nem gondoltuk.

[132] *A Magyar Népköztársaság fegyveres erőinek őrszolgálati szabályzata.* Budapest, 1963, Honvédelmi Minisztérium, 149., 151.

A 24 órás őrszolgálat fárasztó volt, ám járt egy nagy előnnyel: a következő 24 órát pihenéssel tölthettük. A szolgálatot követő délutánok gyakran torkolltak sörözésbe a laktanya kantinjában, máskor kimenőre mentünk a városba. A másnap délelőttöket pedig, amikorra kipihentük magunkat, többen, köztük Zoli és én is, rendszeresen olvasással töltöttük. A vasárnap délelőttök és kora délutánok nagyrészt ugyanezzel teltek el. A 11 hónap alatt összesen 52 szerző 80 művét olvastam el, a folyóiratok közleményeit nem számolva. Ezek túlnyomó többsége a szépirodalom – regény vagy dráma – kategóriájába tartozott; az irodalomelméletet és a politikát mindössze 2-2 munka képviselte. A külföldi szerzők és munkáik (32, illetve 44) valamivel meghaladták a magyarokat (20, illetve 36), ám – Flaubert *(Bovaryné)* kivételével – mindkét kategóriába csak kortárs, azaz 20. századi szerzők kerültek.[133]

A világirodalmon belül Simone de Beauvoir vezetett, akinek mind az öt közelmúltban magyarra fordított kulcsregényét *(Mandarinok, Egy jóházból való úrilány emlékei, A kor hatalma, A körülmények hatalma, A második nem)* elolvastam. Elsősorban ezek voltak azok, amelyekből a francia egzisztencializmus történetét megismertem, és a lényegét úgyahogy megértettem. Camus *Pestise*, valamint *Az egy vezér gyermekkora* és a *Szavak* Sartre-tól ehhez csak az illusztrációt szolgáltatták, míg Sartre *Mi az irodalom?* című fejtegetései az elméleti fogódzót adták. Az egzisztencialisták morális elkötelezettségével és krédójuknak azzal a részével, hogy az emberi élet értelmét nem a vagyon és a hatalom, hanem a küzdés és a segíteni akarás adja, mélyen egyetértettem. Pesszimizmusuk, mely szerint az ember egy elidegenedett, abszurd világban él teljesen magára hagyatva,

[133] *Külföldi szerzők*: Albee, Edward (1), Amado, Jorge (1), Andersch, Alfred (1), Aragon, Louis (1), Babel, Iszaak (1), Beauvoir, Simone de (5), Blondel, Roger (1), Boulle, Pierre (1), Böll, Heinrich (1), Camus, Albert (1), Ehrenburg, Ilja (1), Faulkner, William (1), Flaubert, Gustave (1), Greene, Graham (1), Hamsun, Knut (1), Hochhuth, Rolf (1), Katajev, Valentyin (1), Kuznyecov, Anatolij (2), Le Clézio, Jean-Marie Gustave (2), Moravia, Alberto (1), Mauriac, François (1), Miller, Arthur (4), Nagibin, Jurij (1), Nexö, Martin Andersen (1), Robbe-Grillet, Alain (1), Sadoveanu, Mihail (2), Salinger, Jerome David (1), Semprún, Jorge (1), Sartre, Jean Paul (3), Shaw, Irvin (1), Steinbeck, John (1), Szerafimovics, Alekszandr (1), Szolzsenyicin, Alekszandr (1), Updike, John (1), Waugh, Evelyn (1), Williams, Tennessee (1).
Magyar szerzők: Berkesi András (1), Bertha Bulcsú (1), Cseres Tibor (1), Darvas József (1), Déry Tibor (1), Fekete Gyula (1), Illyés Gyula (4), Karczag Gábor (1), Kolozsvári Grandpierre Emil (1), Köpeczi Béla (1), Mesterházi Lajos (1), Módos Péter (1), Németh László (9), Ottlik Géza (1), Sarkadi Imre (5), Somogyi Tóth Sándor (1), Szabó Pál (1), Szigeti József (1), Thurzó Gábor (1), Veres Péter (1).

és ezen alapvetően minden jó szándéka ellenére sem tud változtatni, azonban idegen maradt számomra. Ez az én akkori romantikus világmegváltó gondolataimmal egyszerűen összeegyeztethetetlen volt. Sokkal közelebb éreztem magamhoz az alulról érkező és a szociáldemokrácián át a kommunizmusig jutó dán író, Martin Andersen Nexö szocialista utópiáját a kapitalista társadalomban megnyomorított szegények össztársadalmi méretű felszabadításáról. Gondolatisága mellett az a szelíd líraiság és költőiség is megragadott, amivel Nexö a szegény dán asszony, Ditte küzdelmes életét beleágyazta a századforduló dán társadalmának realista és naturalista eszközökkel ábrázolt nagy tablójába. „Szeretnék olyan mélyen emberi, olyan tiszta, mélyen érző és szerető ember lenni, mint ő", vagyis Ditte – jegyeztem olvasónaplómba a *Szürke fény* (más címen *Ditte, az ember lánya*) elolvasása után. Amihez realista módon hozzátettem: „Tudom, hogy nem leszek! de mégsem lehet más a célom, mint a lehető legközelebb jutni az Abszolúthoz, az abszolút jóhoz, igazhoz."

Simone de Beauvoir után Arthur Miller következett a sorban négy azóta klasszikussá vált művével *(Gyújtópont, A salemi boszorkányok, A bűnbeesés után, Az ügynök halála)*. Ezek mindegyikét az 1960-as évek első felében fordították magyarra, s az utóbbi hármat a színházakban játszották is. A kritikusok többnyire dicsérték őket. Engem mégsem érintettek meg túlságosan. Bár Miller baloldali volt, műveinek tematikája és hőseinek gondjai idegenek maradtak számomra. Feltehetően nem azért olvastam el őket, mert tetszettek, hanem mert illett őket ismerni.

A legtöbb külföldi szerzőtől egy, esetleg két művet olvastam, többnyire azokat, amelyek akkortájt jelentek meg az Európa Könyvkiadó sorozataiban, és amelyek Miller drámáihoz hasonlóan a humán értelmiség kötelező olvasmányai közé tartoztak. Ilyenek voltak a tényregények kategóriájába tartozó *Meztelenek és holtak* (Norman Mailer) és a *Hidegvérrel* (Truman Capote), a francia *nouveau roman* klasszikusának tartott *Útvesztő* (Alain Robbe-Grillet), az azóta Nobel-díjas Jean-Marie Gustave Le Clézio *A láz* című regénye, *Az alvó ember* (Georges Perec), a *Kentaur* (John Updike), valamint *A nagy utazás* a spanyol-francia Jorge Semprúntól, aki a prousti – idősíkokat váltogató – múltidézés technikáját alkalmazva egy buchenwaldi deportált – nagyrészt saját maga – emlékeinek a képzettársításaiból alkotta meg világhírű művét.

A franciák és az amerikaiak mellett sok orosz-szovjet szerzőtől is olvastam egy-egy művet. Így például Iszaak Babeltől a Bugyonnij lovas

egységeinek harcait némi iróniával ábrázoló *Lovashadsereg*et; Ilja Ehrenburgtól háromkötetes önéletrajzának részleteit *(Életem)*; Katajevtől a világ és a létezés nagy problémáin morfondírozó öregember gondolatait bemutató *Szentkut*at; Anatolij Kuznyecovtól *A legenda folytatását*, amely a szovjet fiatalok erkölcsi és egyéb dilemmáit állította középpontba; Jurij Nagibintől a *Téli tölgy* című lírai kisprózát, s persze Alekszandr Szolzsenyicintől az *Ivan Gyenyiszovics egy napját*, az orosz lágerirodalom alapművét, amely a tényregényekre jellemző szikár stílusban és látszólag szenvtelen hangon számolt be arról, hogy a szovjet büntetőtáborokban emberek millió éltek iszonytató körülmények között. Ennek külön aktualitást adott, hogy újabb munkája miatt Szolzsenyicint éppen 1969 őszén zárták ki a szovjet írószövetségből. „Eddig is tudtam, hogy léteznek ilyenek, s főleg léteztek Sztálin idejében – jegyeztem naplómba –, olvasva mégis döbbenetes, hogy a szocializmusban is van ilyen." A kisregény dokumentumértékét tehát messzemenően elismertem, ám irodalmi műként nem ragadott magával. „Hasonlít T. Capote *Hidegvérrel* c. könyvéhez. Capote is tényeket közöl, de oknyomozóan, mint egy krimiben. A *Hidegvérrel* jobban tetszett. Persze az sem igaz, amit Végh [egyik katonatársunk] mondott, hogy így ő is írna. Van azért ebben a tényközlésben művészet" – folytattam értékelésem, néhányunk vitájára is utalva.

A beatirodalom jelesei közül egyetlen szerző szerepel a listámon: Jerome D. Salinger, magyarul 1964-ben megjelent művével, a *Zabhegyező*vel. A Huckleberry Finn modern megfelelőjének, a beatnikek és hipszterek előfutárának tekinthető Holden Caulfield történetét céltalan csavargásairól és a felnőttek hazug világának elutasításáról több éve szerettem volna elolvasni. Mindaddig azonban sem megvennem, sem kikölcsönöznöm nem sikerült. Ekkor is egyik katonatársamtól kaptam meg. A regény természetesen tetszett, viszont megjegyzéseim azt mutatják, hogy a megelőző két-három évben módosult az ízlésem, s valamennyire jövőképem is. „Ismerek én is ilyen srácokat – írtam, meditálva a mű üzenetén és stílusán –, megértem, kicsit irigylem is őket, ma már mégsem szeretnék hozzájuk hasonló lenni. Megvizsgáltam magam, hogy két-három éve milyen hatást tett volna rám a könyv. Valószínűleg rajongtam volna a stílusáért, s az igazi irodalomnak tartottam volna. Ma sem mondom, hogy nem jó. Ez is az irodalom egyik formája, hiszen a téma adekvát kifejezési eszköze tényleg ez a valóban mindennapi, a fiatalok beszélte nyelv. De nem a legmagasabb szintű ábrázolási mód! Az »Úton« óta sokat fejlődtem, megismertem az intellektuális prózát, s pillanatnyilag a legmagasabb szintűnek tartom."

A magyar szerzők közül kilenc művével mindenkit messze megelőzve vezetett Németh László, aki ezt a bizonyos intellektuális prózát akkor elsősorban megtestesítette a szememben. Öt drámáját *(Papucshős, Villámfénynél, Szörnyeteg, Utazás, Nagy család)* és négy regényét *(Emberi színjáték, Égető Eszter, Gyász, Iszony)* olvastam el. Mindegyik munkájában találtam valami számomra fontosat vagy érdekeset, noha Németh valójában mindig önmagáról, illetve önmaga és környezete diszharmonikus viszonyáról írt. A *Papucshős*ben a tehetséges városi könyvtárnok, Holly Sebestyén (Sebő) és az őt visszahúzó környezet konfliktusa, a *Villámfénynél*ben – más szereplőkkel – lényegében ugyanez fogott meg. Akkor olvasott drámái közül a *Szörnyeteg* tette rám a legnagyobb hatást; ez „döbbenetesen tetszett". A főszereplőben, Sárkány professzorban, akit a környezete elviselhetetlennek, „szörnyetegnek" tartott, ismét olyan emberre találtam, akihez hasonlítani akartam. „Barátság, szerelem, igazság, boldogság, férjség, apaság, hazaszeretet" – ezek voltak azok az értékek, amelyeket Sárkány komolyan vett, s ami miatt mindenki elhúzódott tőle. „Két faj bujkál a kérkedő nemben... Az egyik – amelyik komolyan veszi – élni, jelezni próbálja, amiről a többiek gagyognak – s a másik, amely, mint valami díszért – cicomatollért – gyötri, megkopasztja őket" – jellemzi a helyzetet Sárkány, alias Németh László. Amihez én hozzátettem: „S még inkább így van ez napjainkban. Úgy tűnik, a klasszikus, az ősi, a szép szerelem, barátság nem létezik. Az emberek megelégszenek a felszínes dolgokkal." És magamra alkalmazva mindezt: „Azt el tudom képzelni, hogy a Sárkány-féle – véleményem szerint is igazi – kapcsolatok, érzések elvesztették lehetőségeiket, aktualitásukat, de ez esetben, úgy gondolom, a helyébe nem egy hazug, felszínes érzéskomplexumnak kell lépni, hanem valami olyan korlátlan szexuális életnek, amilyennek T. Williams keresi a megoldási lehetőségeit [az utalás a szintén ekkoriban olvasott *A vágy villamosára* vonatkozik], s valósították meg a beatgeneráció tagjai, s valósítják meg pl. a hippik."

A teljes igazság kedvéért zárójelben ehhez hozzá kell tennem: a fenti sorokon átütő, már-már ontológiai mélységű pesszimizmusom valószínűleg nemcsak Németh László drámáinak revelatív erejével, hanem egyéni életem alakulásával, jelesen még a gimnáziumi évekre visszanyúló diákszerelmem 1970 elején bekövetkezett zátonyra futásával is magyarázható. Vagy talán elsősorban azzal...

Németh regényei szintén elgondolkodtattak. Az *Iszony*ban Kárász Nelli és Takaró Sanyi diszharmonikus kapcsolatának aprólékos bemutatása;

a *Gyász*ban Kurátor Zsófi szenvedéseinek és kínlódásainak lélektanilag ugyanilyen pontos leírása és emellett a falusi élet „megszólalásig jó ábrázolása"; az *Égető Eszter*ben a főszereplő minden kudarcra újrakezdéssel válaszoló, Camus-t és Sziszüphosz mítoszát idéző attitűdje. Az igazán nagy revelációt azonban nem ezek a női karaktereket középpontba állító művek, hanem az életkoromnak jobban megfelelő *Emberi színjáték* jelentette. Ennek főhőse, Boda Zoltán olyan magányos forradalmár, aki az 1920-as évek Magyarországa által felkínált minden megalkuvó beilleszkedési lehetőségre, konformizmusra és a könnyebb élet szirénhangjaira nemet mondott, s tulajdonképpen az egzisztencialisták önmagunk „megtervezésével" és felépítésével kapcsolatos életeszményét próbálta megvalósítani. „Boda Zoltán – rögzítettem akkori véleményem – rokonszenves alak. Igazságkeresésében úgy érzem, hasonlítok hozzá. Erkölcsi öntökéletesítése szintén célom. [...] Kétségtelen, hogy ő, a magányos forradalmár nem jelent társadalomformáló erőt. De attól az én szememben még lehet, s szimpatikusabb is sok társadalomformáló, de morális szempontból megalkuvó személyiségnél." Teljesen azonban nem tudtam azonosulni vele. Sajátos, mélyen humanista, de mégiscsak vallásos érzésvilágától idegenkedtem. „Én Istenben – folytattam gondolatmenetem – nem hiszek. Még olyan fiktív Istenben sem, amilyenben ő hitt." A másik zavaró tényező a nőktől, pontosabban a nőkkel való fizikai érintkezéstől való irtózása volt, amiről csak a regény végére derült ki, hogy nem teljes impotencia. „Nem szeretném – írtam –, ha ebben a vonatkozásban is az ő sorsára jutnék."

Németh László mellett még hat kortárs magyar szerző képviselte az 1960-as évektől bizonyos megszorításokkal a „támogatott" kategóriába került népi irodalmat: Darvas József, Fekete Gyula, Illyés Gyula, Sarkadi Imre, Szabó Pál és Veres Péter. Darvas, Fekete, Szabó és Veres egy-egy művel, Illyés viszont néggyel, s a fiatalabb nemzedékhez tartozó Sarkadi Imre öttel. Ez azt jelenti, hogy a húsz magyar szerző közül hét, az általuk írt harminchat műből pedig huszonkettő a népi gondolat hordozója volt. Ez nyilvánvalóan nem véletlenül alakult így; ők voltak azok a kortárs szerzők, akik származásom és szocializációm következtében a legközelebb álltak hozzám; akikkel leginkább egy húron pendültem. Az úgynevezett szocialista írók közül senkit sem olvastam, sem Lengyel Józsefet, sem Illés Bélát, s Déry Tibortól is csak egy viszonylag jelentéktelen művet, a *Simon Menyhért születését*. Ekkor ismerkedtem meg viszont Ottlik Géza klasszikusával, az *Iskola a határon*nal, amelynek tárgya, a kőszegi katonai alreál

belső világa nemcsak akkori, hanem korábbi kollégiumi életemmel is több párhuzamosságot mutatott. Ottlikhoz hasonlóan mindkét esetben egy zárt közösség hierarchiáját, fegyelmi előírásait és az alávetettséget tapasztaltam meg, ámbár más-más érzésekkel és eredménnyel. A kollégium legtöbb regulája értelmiségivé válásunkat segítette, ami egybeesett saját céljainkkal. A sereg viszont olyasmire akart megtanítani bennünket, aminek nem láttuk az értelmét. Másrészt Szvétek igazgató úr és Kocsis őrnagy között is volt némi különbség, nem is beszélve Lakatos őrmesterről és társairól.

Természetesen a népi írók nem mindegyik alkotása tetszett, s ami tetszett, az sem egyforma mértékben. Darvas József *Kormos ég* című színművéről, amely 1956 összetettségét próbálta ábrázolni, például megállapítottam: „A *Kormos ég* nem dráma! [...] Konfliktusai egyszerűek, s bár ez már a sematikus ábrázolásmód ellenpólusa, úgy érzem, Darvas vállalkozása nagyon balul ütött ki. A *Kormos ég* azáltal sematista, hogy ellen-sematista." Nagyobb elragadtatással olvastam Sarkadi Imre kisregényeit és drámáit *(A tanyasi dúvad, A gyáva, Az elveszett paradicsom, Oszlopos Simeon, Viharban).* Ezek részben még a régi népi irodalom világlátását tükrözték, és a prózairodalom móriczi realista hagyományát folytatták, részben azonban már Németh László intellektuális prózájával mutattak rokonságot, sőt, a modern értelmiség egzisztencialista gyökerű kételyeinek az ábrázolására is vállalkoztak. Ez a problematika ugyan határozottan felkeltette az érdeklődésem, ám Sarkadi hőseinek sorozatos bukása és képtelenségük az erkölcsi megújulásra semmiféle útmutatást nem jelentett számomra. „Problémáját értem, de azonosulni teljesen nem tudok vele" – összegeztem benyomásaim.

Németh Lászlótól és Sarkaditól eltérően Illyés egyáltalán nem volt ismeretlen számomra. *A puszták népe* negyedikben a kötelező olvasmányok között szerepelt, s emellett olvastam tőle a *Petőfi*t, valamint két parasztkomédiáját: a *Bolhabál*t és a *Tűvé-tevő*ket. Versei közül is tanultunk többet. Mondjuk úgy: azok közé a kanonizált modern magyar szerzők közé tartozott, akiket becsültem. Tisztán láttam viszont, hogy Németh László intellektuális horizontjával nem versenyezhet. A seregben olvasott öt drámája *(Ebéd a kastélyban, Fáklyaláng, Ozorai példa, A tű fokán)* közül csak az *Ozorai példá*ról és a *Fáklyaláng*ról maradtak feljegyzéseim. Előbbit gyengének, igazi drámai feszültség nélkülinek tartottam. Görgei és Kossuth vitája sokkal inkább megragadta a fantáziám. A dráma alapdilemmájáról véleményt formálva, s ez nem Illyést minősíti, hanem engem, így írtam:

„Valószínű, hogy a racionális történész Görgeinek ad igazat. Én azonban Kossuth pártján vagyok. Egy olyan szent dologról, mint a magyar haza ügye, nem lehet olyan hidegen, olyan csak racionalista ésszel gondolkodni. Valahogy úgy van ez, hogy Kossuth az eszme, az idea, Görgei a gyakorlat, a ráció. Így érthető, hogy miért Kossuth Lajossal azonosulok inkább." Vajon mit írnék ma, ha újraolvasnám a drámát, s még vezetnék olvasónaplót? Valószínűleg épp az ellenkezőjét.

Újra áttekintve (és részben átélve) a 11 hónap alatt olvasott regényeket és drámákat, felötlik bennem a kérdés: vajon melyik miért került olvasási listámra? Nyilvánvaló, hogy egy részük – a francia egzisztencialisták mellett például Nexö és Sarkadi Imre is – még Lisztóczky tanár úr régebbi javaslatára. Németh László drámáira Udvaros Béla hívta fel a figyelmemet, s ugyanő Sarkadi Imre műveiről is nagy lelkesedéssel beszélt. Németh Lászlót – mint regényírót – Tóbiás Áron is kiemelten tárgyalta. Négy művét ajánlotta, melyek közül csak az *Irgalma*t nem olvastam el. Ezt „helyettesítettem" az *Emberi színjáték*kal. Arra azonban, hogy Déry Tibor három fő művének *(A befejezetlen mondat, G. A. úr X-ben, A kiközösítő)* egyike sem került az olvasandó művek közé, noha Tóbiás Áron mindháromról lelkesen beszélt, nehéz magyarázatot találnom. Talán – de csak talán – azért, mert Tóbiás kategorizálásában Déry Kassák társaságában a szocialista írók gyűjtőtáborába került, Illés Bélával és Lengyel Józseffel együtt. A „népi írók" címkével ellátottak közül egyedül Tamási Áront hagytam ki a Tóbiás által méltatott szerzők közül, az ő Ábel-történeteivel azonban már a gimnáziumban megismerkedtem. A sok szovjet-orosz szerző mögött egyik katonatársunknak, a *Palócföld* későbbi főszerkesztőjének, Pál Józsefnek a hatását sejtem. Mivel könyvtáramban az *Ivan Gyenyiszovics egy napja* kivételével egyik említett vagy nem említett, de megismert szovjet munka sincs meg, valószínű, hogy tőle kaptam őket kölcsön olvasásra.

Pál Jóska, a rendszerváltás utáni MDF országgyűlési képviselője, akkortájt még annyira „balos" volt, hogy Marx és Lenin műveinek intenzív tanulmányozására is rá akart beszélni bennünket – Zolit és engem. Tanácsaiból annyit fogadtam meg, hogy elkezdtem olvasni Lenin 1966-ban megjelent *Művészetről, irodalomról* című gyűjteményes kötetét. Néhány oldal után azonban letettem, mert konstatáltam, hogy „Lenin elsősorban polemizál, s nem téziseket fejt ki". Ezért „Előbb meg kell ismernem azokat, akikkel Lenin vitatkozik". Valószínűleg ez a felismerés vezetett június elején Szigeti József *Bevezetés a marxista–leninista esztétikába* című

munkájának az áttanulmányozásához és részletes kijegyzeteléséhez. Ez túl nagy gyönyört ugyan nem okozott, viszont – ha kritikus hangvételben is – mégiscsak meg tudtam valamit Platón, Arisztotelész, Diderot, Lessing, Kant, Goethe és Hegel művészeti elveiről. Sartre *Mi az irodalom?* című munkája mellett ez volt a másik irodalomelméleti munka, amit a 11 hónap alatt elolvastam.

A politikai irodalmat képviselő két könyv egyike egy 1968-ban megjelent Guevara-életrajz, Karczag Gábor munkája volt, amely magyar nyelven először ismertette hősének életét a kezdetektől haláláig. Úgy emlékszem, hogy szemlélete kiegyensúlyozott és rokonszenves volt, de könyvtáramból hiányzik, úgyhogy nem tudom magamat ellenőrizni. A másik viszont, amely 1968-ra reflektáló különböző szövegeket tartalmazott, ma is a könyvespolcomon lapul. Ezt Köpeczi Béla, leendő művelődési miniszter, ekkor az ELTE rektorhelyettese szerkesztette és adta közre *Reform vagy forradalom?* címmel. A francia és olasz munkásmozgalmi vezetők mellett ebben Jean-Paul Sartre, Herbert Marcuse, Daniel Cohn-Bendit és Rudi Dutschke egy vagy több írása, illetve interjúja is megjelent. Ebben olvastam először részleteket *Az egydimenziós emberből*, amelyek igazolták azt, amiről eddig csak interpretációkból értesültem. Vagyis hogy „Az egydimenziós társadalom totalitárius tendenciái eleve hatástalanságra kárhoztatják a tiltakozás hagyományos módszereit". Viszont a „konzervatív népi bázis alatt ott húzódik egy réteg: a kivetettek és kívülállók, a más fajtájú és más színű kizsákmányoltak és üldözöttek, a munkanélküliek és alkalmazhatatlanok rétege. Ezek kívül esnek a demokrácia hatáskörén; életük a legközvetlenebb és legreálisabb módon igényli a tűrhetetlen viszonyok és intézmények felszámolását. Így, ha öntudatuk nem is az, szembenállásuk forradalminak tekinthető. Szembenállásuk a legváratlanabb ponton éri a rendszert, és ezért nem is hárítható el valójában. [...] Az a tény, hogy nem hajlandók játszani a játékot, minden valószínűség szerint egy korszak végét jelzi."[134]

Aláhúzásaim szerint Marcuse fejtegetései mellett egyetértőleg olvastam Sartre ezzel összecsengő kijelentéseit is. „Persze nem arról van szó – nyilatkozta utóbbi már az események után, 1968 augusztusának utolsó napjaiban –, mintha a diákok azt hinnék, hogy Franciaországban ma lehetséges lenne egy olyan gerillaháború, mint Kubában vagy Vietnámban.

[134] Herbert Marcuse: Az egydimenziós ember. In Köpeczi Béla (szerk.): *Reform vagy forradalom?* Budapest, 1970, Kossuth, 111–112.

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 22.

A kubai és vietnámi tapasztalat azonban arra tanította őket, hogy sok minden lehetséges, amiről sohasem hittük volna. Lényegében ezt fejezte ki a Sorbonne-t megszálló diákok jelszava, »L'imagination au pouvoir!« – Hatalomra a képzelőerőt!"[135]

A bulizás és az olvasás mellett viszonylag sokat jártunk moziba. A számos film közül, amelyet ekkor láttam, Antonioni *Nagyítása* – némi szexuális szabadossággal fűszerezve – a művészet szerepére és a valóság megismerhetőségének a dilemmájára irányította rá a figyelmem, míg a *Légyfogó* Andrzej Wajdától az emberi karrierizmus hiábavalóságára és egy egyetemista lány önfelszabadító kísérletére. A legnagyobb hatást azonban Lindsay Anderson *Ha... (If...)* című, 1968-ban készült és 1969-ben Cannes-ban Arany Pálma-, 1970-ben pedig Golden Globe-díjban részesült filmje tette rám. Nem véletlenül. A film ugyanis éppen azokra a társadalmi, politikai és generációs dilemmákra reflektált, amelyek az elmúlt években és még ekkor is a leginkább foglalkoztattak. Már maga a helyszín, egy angol kollégium és annak tanárai és diákjai is emlékeztettek saját közelmúltamra, a „Hotel Hunyadiban" eltöltött négy évre. Hát még az a három felsősből álló baráti kör, amelynek tagjai – a kamera sokszor elidőzik ezeken – Guevara baszk sapkás portréjával, Gamal Abden-Nasszer egyiptomi köztársasági elnöknek, az arab nacionalizmus egyik legismertebb és legkarizmatikusabb képviselőjének a képével, Munch *Sikoly* című expresszionista alkotásának a reprodukciójával, egy kegyetlenkedő amerikai zsoldos alakjával s persze néhány dús keblű szexbomba aktfotójával díszítették szobájuk falait. „Az egyetlen elfogadható létezési mód a cselekvés"; „Morális szempontból legtisztább cselekvés a harc", és „Egy jól irányzott golyó rendszereket, diktatúrákat dönthet meg" – mondja a baráti hármas anarchista vezéregyénisége, Mick Travis. „Minden néző arra gondol, hogy ez elmélet. Én arra: szimpatikus elmélet" – jegyeztem naplómba. Ám az elméletből hamar gyakorlat lesz. Travis és barátai kiszöknek a városba; motort lopnak, isznak, szexelnek. Kiruccanásukról tudomást szereznek a kollégium vezetői, valamint az őket kiszolgáló felsősök, az úgynevezett „vigyázók", és a három fiút testi fenyítésben részesítik. Travist, a vezért duplán. A megalázottak bosszúra készülnek, s váratlanul fegyverekre bukkannak. Eddig a történet realista, hihető része. Ettől kezdve azonban egy szürreális látomásba csap át a film, amelyben Anderson azt akarja megmutatni a konformisták

[135] Jean-Paul Sartre vitája az olasz diákmozgalom aktivistáival. Uo. 222.

világának, hogy „mi történik, ha…"? Ha ez a három fiatal – összefogva egy homoszexuális „vigyázó" által ugyancsak megalázott alsóssal és Travis barátnőjével – nemcsak beszél a cselekvésről és a harcról, hanem Guevara példáját követve ténylegesen is fegyvert ragad?

A folytatásról szóljon a naplóm, minden kommentár nélkül: „Rendkívül impozáns, magával ragadó jelenet, ahogy az öt fiatal farmerban, dzsekiben, terepszínű ruhákba bújva, Thompsonokkal, golyószóróval, aknavetővel tüzel a gyűlöletig unalmas intézeti egyenruhába öltözött »vigyázók«, az ünnepre odasereglett konformista szülők, a tanárok megzavarodott tömegére. Ilyen témában a *Fényes szelek* óta a legjobb filmet kaptam Anderson alkotásával, sőt hirtelen visszagondolva – a *Nagyítás*t kivéve – az abszolút legjobb filmet."

A sokkoló erejű tűzpárbajhoz képest, amit a film utolsó jeleneteiben látunk, viszonylag kevesen halnak meg. De néhányan, például az intézmény igazgatója, akit Travis barátnője lő fejbe pisztolyával, igen. S ez elgondolkodtatott. Jogosult-e a forradalmi erőszak, s ha igen, mennyiben? Ez már 1969 őszén, a *Mandarinok*at, Camus és Sartre ezzel kapcsolatos vitáját olvasva felötlött bennem, majd amikor megnéztem Kósa Ferenc új filmjét, az *Ítélet*et, ismét. A film főszereplője Dózsa, aki a magyar történelem negatív epizódszereplőjéből 1945 után a zsarnokság elleni küzdelem jelképévé magasodott, s az új nemzedékek elé állított eszmény- és példaképek egyikévé vált. Én is így tekintettem rá. Magyar Spartacusként. Kósa és forgatókönyvírója, Csoóri Sándor azonban 1967-es filmjében egy vívódó és ezáltal saját korábbi forradalmi optimizmusukat is megkérdőjelező Dózsát mutattak be. Olyat, aki az őskereszténységig visszanyúló egyenlőségeszmény megvalósítása érdekében ölni is képes. Mert „Aki – mondja filmben a Dózsát játszó Bessenyei Ferenc – a rosszat öli, a jót szolgálja". Ám akiben ugyanakkor felmerül: ki dönti el, hogy mi a jó? Másrészt mi lesz, ha „az urak győznek le minket? A fele népet kiirtják."[136] „Úgy érzem, hogy Dózsa megkínzása egyenes következménye az ő kegyetlenségeinek, amit nagyon kiemel a film. Talán ezért van az, hogy a kegyetlenkedéseket soknak, túlzottnak tartom." Tétova konklúzióm mutatja: a forradalmi terror morális dilemmája felötlött bennem, azonban dilemmámra választ még nem találtam.

[136] Kósa Ferenc – Csoóri Sándor: *Ítélet. Forgatókönyv.* Budapest, 1967, MAFILM Stúdió 3., 69., 87.

A július végi napokban, amikor Anderson filmjét láttam, Thurzó Gábor Kaszap István jezsuita novíciusról írott regényével *(A szent)* a kezemben akaratlanul is visszatértem a problémára. A Vizniczei prelátus által képviselt újkatolicizmus és a kommunizmus hasonlóságait mérlegelve jutottam arra a konklúzióra, hogy „Mindkettőben van kivetnivaló. A kereszténynek dogmákat kell elfogadnia, a kommunistának a szocialista humanizmust. Ilyen nincs! Humanizmus csak egy van! Nem lehet embereket ölni, diktatúrát alkalmazni egy későbbi valami érdekében, ami lehet, hogy meg sem valósul." Nyilvánvaló, hogy Guevara csodálata és az erőszak fenntartásokkal kezelése ellentmondásban álltak egymással, s ez kezdett tudatosulni bennem. Nem volt azonban kérdés, hogy felmerülő kételyeim ellenére a világot továbbra is a korszerűen forradalminak gondolt új baloldal szemüvegén át néztem, s ha választanom kellett volna, akkor nem Szapolyait, hanem Dózsát választom. S erre bizonyítékom is van: Zoli barátom ezekben a napokban készített *The New Dózsa* című rajza. Ez a középkori felkelővezért ábrázolja a szokásos módon, amint az izzó vaskoronát éppen a fejére teszik. Viszont a talapzaton – több mindenre célozva – ez olvasható: IGNATIUS ROMSY+S.

Anderson filmjét július 26-án láttam Zolival együtt Dunapatajon. Ekkor már csak hét nap volt hátra a tizenegy hónapból. Év eleje óta vágtuk a centit, s hallatlan öröm volt látni, hogy napról napra rövidül. Az utolsó héten még leadtunk három őrséget, s délutánonként, esténként dorbézoltunk a városban. Általában a Platánban kezdtük, ahol táncolni is lehetett, s útban hazafelé a laktanya közeli – Kalocsainak nevezett – kocsmában fejeztük be. Ez így történt július 30-án is, amikor már az előző napokhoz képest sem bírtunk magunkkal. A pálinkával dúsított sörtől olyan bátrak lettünk, hogy földhöz vágtuk és megtapostuk a sapkáinkat, s akinek volt – nekem még mindig nem –, az letépte a csillagait. Közben összekapaszkodva táncoltunk és énekeltünk. Pontosabban üvöltöttünk. „Mához két napra már nem leszek itt…" És „Ez a vonat most van indulóban…" A személyzet – a csapos és a pincérek – kezdtek aggódni, hogy perceken belül még jobban elszabadul a pokol, s akár a bútorokban is kárt tehetünk. Ezért telefonon felhívták a laktanyát, ahonnan az ügyeletes tiszt azonnal útnak indított értünk egy URH-kocsit. Annyira viszont még mi is magunknál voltunk, hogy észleltük a vihar közeledtét. Ezért amilyen gyorsan csak tudtunk, kereket oldottunk, és kicselezve a katonai rendészeket, tíz perc múlva már a laktanya kapusánál jelentkeztünk. Addigra azonban már ő is tudott a dologról, és a kapott parancsnak megfelelően átkísért bennünket

az ügyeletes tiszthez. Ott sorba állítottak bennünket a folyosón, ami azonban nem ment könnyen, mert ki erre, ki arra dőlt. Végre kijött az „üti", hogy megszemléljen, és néhány keresetlen szóval eligazítson bennünket. És ekkor történt a legnagyobb baj: egyikünk hányni kezdett, a tisztnek épphogy csak sikerült elugrani előle. Mindannyian három nap fogdát kaptunk, ahová azonnal be kellett vonulnunk.

A következő három napból másfelet a zárkában töltöttem, másfelet – nemigen értem, hogy ez hogyan volt lehetséges – őrségben. Augusztus 3-án, hétfőn reggel 9-kor „szabadultam". Utoljára még felmentem a körletbe, de csak azért, hogy az „angyalbőrt" leadjam, és civilbe öltözzek. 11-kor léptem ki a laktanya kapuján. Közvetlenül előtte kezembe nyomtak 2000 forintot mint leszerelési segélyt, és előléptettek tiszthelyettessé. A csillagot azonban már nem volt hova felvarrnom, nem is kaptam meg, csak a katonakönyvembe írták be, hogy tartalékos őrmester lettem. Az egész ceremónia „Leírhatatlan boldogságot jelentett. Hát még, amikor kisétáltam a kapun! Újra szabad vagyok, újra élek!" Ha nem írtam volna ezeket a mondatokat a naplómba, akkor is pontosan fel tudnám idézni, amint a repkénnyel befuttatott és jegenyefákkal övezett laktanyakerítés mentén – kívülről és ismét farmerban! – a buszmegálló felé közeledek, és irtózatos megkönnyebbülést érezve arra gondolok: túléltem, a rémálomnak vége. Este – nem egyedül – már a Meszesen voltam – az ottani halászcsárdában.

A Nagy Utazás

A szegedi évkezdésig bő egy hónap maradt hátra. Ezalatt sehová sem szegődtem el dolgozni; sem a téeszbe, sem kőműves segédmunkásnak. Reggeltől délig otthon segítettem; hol kapáltam, hol szénát forgattam, hol szalmát hordtam, ami éppen adódott. Délután pedig fel a motorra, és irány Szelid vagy a Meszes, ahol mindig találkoztam ismerősökkel. Este pedig többnyire a Platán vagy egy másik zenés hely, például a nemrégiben nyílt Kristály nevű étterem. Ha csak tehettem, már hajnalban felkeltem dolgozni, hogy előbb indulhassak fürödni, bulizni. Augusztus 8-án, szombaton este Hajóson voltam, ahol ezúttal is a Romulus játszott, sajnos utoljára. Vagy ők mondtak fel, vagy nekik mondott fel Alföldi Albert – mindenesetre többet nem volt Romulus, ami akár jelképnek is tekinthető: egy korszakom végének és egy új kezdetének.

Ezt az egy hónapos időszakot augusztus 9-től augusztus 17-ig egy motoros túra szakította meg Zolival, amit – gondolom, Kerouac és Semprún nyomán – *Nagy Utazás*nak neveztünk el. Az országjáró körutat hónapok óta terveztük, és a nehéz időszakokban gyakran ez a tervezgetés tartotta bennünk a lelket. Úgyhogy nagy várakozással indultam útnak vasárnap reggel 7 óra 5 perckor. Kecskemétig, ahol jártam gimnazistaként, többékevésbé ismertem az utat, onnan pedig a térképet követve közelítettem Sárospatak felé, ahol Zolival találkoznom kellett. Ezen a távoli vidéken még sohasem jártam. Miskolc előtt letértem Ónodra, megnézni a várat, ahol Bercsényi kiáltotta hajdanán: „Eb ura fakó, József császár nem királyunk többé!" S ahol a Habsburgokat – történelmünkben másodszor – detronizálták. Elmentem még a közeli Muhira is, hátha találok valamit, ami 1241-re emlékeztet. De semmit sem láttam, noha a faluvégi kukoricást is bejártam.

5 után érkeztem Patakra, ahol a Hangulat nevű presszóban elvileg Zoli várt. A presszó meglett, Zoli azonban nem. Senki nem tudott róla semmit, ő pedig nem jelentkezett. Mit lehetett tenni? A városban senkit sem ismertem, és mobiltelefon akkor még nem létezett. Sőt vezetékes sem nagyon. Legjobb megoldásnak az tűnt, ha kimegyek Tiszakarádra, ahol édesanyjával és öccsével Zoli lakott. El is indultam, ám félúton olyan zivatar kapott el, hogy néhány perc után beázott a gyújtókábelem, aminek következtében a motor leállt, és nem is indult újra. Mit volt mit tenni, a zuhogó esőben elindultam gyalog, magam mellett tolva a másfél mázsás

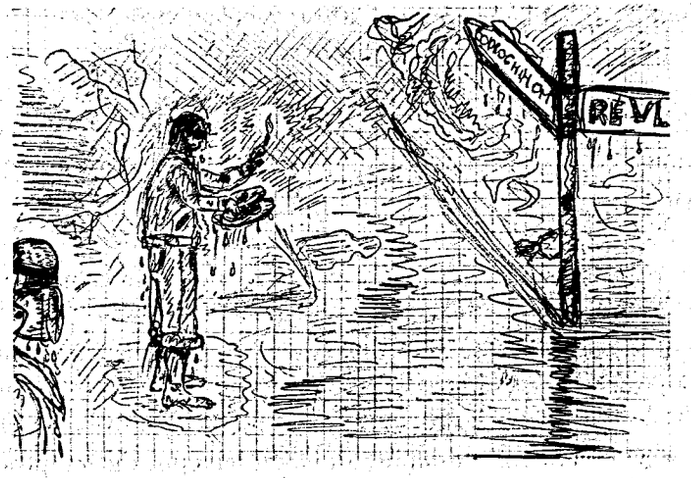

Az esőben – ahogy Barnóth Zoli utólag elképzelte

szerkezetet. 7 kilométert meneteltem rossz irányba. A faluban, ahol erről felvilágosítottak, szerencsére nagyon segítőkész emberek laktak. Kerítettek egy új gyújtókábelt, amellyel ismét életre keltettem a motort, és koromsötétben, továbbra is szemerkélő esőben negyedóra múltán begurultam Tiszakarádra. Bár Zolit itt sem találtam, édesanyja és öccse nagyon kedvesen fogadtak, megvacsoráztattak, és fehér lepedős, puha ágyba fektettek.

Másnap reggel ragyogó napsütésre ébredtünk. Kiteregettem a ruháimat száradni, amelyek az igazolványaimmal együtt tönkreáztak. Majd – Zoli két-három számmal kisebb ruhájában – elballagtam a postára, ahonnan feladtam egy táviratot haza azzal, hogy minden a legnagyobb rendben van. Erre szüleim kértek. Mire visszaértem, Zoli is megérkezett. Kölcsönösen elmagyaráztuk egymásnak, hogy ki és miként kerülte el a másikat, majd lementünk a Tiszára fürdeni. Sütött a nap, a langyos víz kellemesen simogatott – ez volt a Nagy Utazás első szép élménye.

Ebéd után bementünk Patakra, és sorra látogattuk a város nevezetes helyeit. Kalocsától eltérően itt valóban a magyar történelem leheletét éreztem. Hármat léptünk, s egy műemlékbe botlottunk. Itt Kossuth tanult, ott Petőfi lakott. A gimnázium (korábban és ma ismét: Református Kollégium) impozáns épületének folyosóin Comenius, Bessenyei György, Csokonai, Kazinczy, Kossuth, Gárdonyi és Móricz portréi, akik valamennyien itt tanultak vagy tanítottak, valamint az ellenreformáció (újabban: „katolikus megújulás") elől Kassára és Erdélybe bujdosó diákok képei függtek. A gimnázium után, ahol Zoli érettségizett, a gót stílusjegyeket mutató katolikus templomot csodáltuk meg, amelynek tornyából gyönyörű panoráma tárult elénk, egyik irányban a Bodroggal és távolabb a Tiszával, a hátunk mögött pedig a Zempléni-hegység felhőkbe vesző csúcsaival és erdők borította lankáival. Következett a Rákóczi-vár, amelynek zegzugai között barangolva „lehetetlen volt másra gondolni, mint nagy csatákra, összeesküvésekre, lelkesítő példákra". A kalauzunk egy magyar–német szakos egyetemista lány volt, akit megilletődve hallgattunk a Sub rosa teremben, ahol a hagyomány szerint a Wesselényi-féle összeesküvés részesévé váló I. Rákóczi Ferenc a felső-magyarországi protestáns rendek képviselőivel 1669-ben titkos egyezségre lépett. A nap esti fürdőzéssel fejeződött be a Bodrogban.

Másnap indultunk Miskolcra, azon belül Perecesre, ahol Zoli rokonai laktak, akik befogadtak bennünket két éjszakára. Itteni kísérőnk Zoli unokahúga, András Aranka volt, aki először Lillafüredre kalauzolt el bennünket. A Palota szállóval kezdtük, amely az 1920-as évek második felében

Barnóth Zolival és unokahúgával az Avason, 1970 nyarán

épült neoreneszánsz stílusban, és a híres vízeséssel folytattuk, ahol József Attila az *Ódát* írta. Utána az Avasra mentünk, ahonnan csodálatos látványt nyújtott az esti fényekben ragyogó város. A Panoráma étterem teraszán ittunk egy „jaffát", ami a bambi helyébe lépő narancsízű ital volt, hallgattuk a zenét, és méregettük a táncoló párokat. Jobbára *shake*-eltek, ami valójában egyszerű ritmikus mozgást jelentett, a partnerrel való minden összhang és koordináció nélkül. Emiatt én sohasem szerettem meg. Másnap az akkor még nagyon romos diósgyőri várat látogattuk meg, amelyet Nagy Lajos építtetett a 14. században, hogy Lengyelországba menet és jövet legyen hol megpihennie. Ezután Tapolca következett, ahol megmártóztunk a barlangfürdőben, csónakáztunk a tavon, és megállapítottuk, hogy „Tapolca egy hatalmas park, »Nagy Népi Gyülekezőhely«", amely nem versenyezhet Lillafüred szépségével. Este helyi művészek humoros kabaréjeleneteit és paródiáit néztük meg egy szabadtéri színpadon, ami a Helios nevű miskolci amatőr beategyüttes fellépésével zárult. Kiváló zenét játszottak, „kicsit talán – állapítottam meg – még a Romulusnál is magasabb színvonalon". Nem tévedtem: 1974-ben megnyertek egy könnyűzenei fesztivált.

Másnap a Bükk szerpentinjein Eger városáig motoroztunk, ahol az akkor még szintén romos várat és a kazamatákat, valamint a város alatti alagútrendszer addig feltárt szakaszát néztük meg. Csalódás volt, de Dobó István, Bornemissza Gergely és Vicuska miatt ide is el kellett jönnünk. A minaretet felújítás miatt zárva találtuk, úgyhogy meg kellett elégednünk a 19. századi, klasszicista stílusban épült, monumentális bazilikával

és a Főtér mellett található minorita templommal, a magyarországi barokk egyházi építészet egyik remekével. Kora délután már Gyöngyösön nézelődtünk, ahol katonatársunkkal, Pál Jóskával kellett volna találkoznunk. Azonban ez a találkozó sem jött össze. Némi hiábavaló várakozás után ezért felmentünk a Mátrába. Parádfürdőn strandoltunk egy kicsit, majd elkezdtünk szállást keresni. Végül Galyatető mellett szálltunk meg, a Vörösmartyról elnevezett turistaszállóban, ahol 37 forintért kaptunk egy-egy ágyat.

A másnapot a napfelkelte megcsodálásával szerettük volna kezdeni a Kékesről, ám mivel hajnal helyett fél 8-kor ébredtünk, egy üveg tejjel és egy-egy sós kiflivel indítottuk a napot a hegycsúcs lábainál. Ezután mégiscsak felmentünk az ország legmagasabb pontjára, ahol azonban csak egy rádiótornyot találtunk, kilátótornyot nem. A Mátra magasból feltáruló szépségeiből így csak keveset láthattunk.

9 után ültünk újra motorra. Gödöllő környékén elfogyasztottunk egy sárgadinnyét az útszéli „dinnyecsárdában", majd Dunakeszinél pihenőt tartottunk a Duna-parton. Fürödtünk, és egy autó visszapillantójában megborotválkoztunk. Kora délután már Zebegényben sétáltunk, ahol a posztnagybányai iskolához tartozó Szőnyi István lakóházát és az abban berendezett emlékmúzeumot néztük meg. *A zebegényi temetés* éppen Pesten volt, de így is találtunk elég csodálni való idillt *(Eső utáni fények, Zebegény eső után, Kerti pad)* és több gyönyörű női aktot. Ezeket különösen Zoli értékelte, aki ugyan a tanítóképzőbe jelentkezett, ám valójában festő szeretett volna lenni, s mint néhány év múlva kiderült, az is lett. Zebegény után továbbmentünk Szobig, ahol komppal átkeltünk a Dunán, és visszakanyarodtunk Visegrád felé, hogy a Fellegvárat is megnézzük. Ez sem úgy nézett ki akkor, mint manapság. A lakótorony mellett néhány falmaradványt találtunk csupán. A kilátás azonban sok mindenért kárpótolt; nem véletlenül ihletett meg oly sok művészt a Dunakanyar. Délután 5 körül indultunk Esztergom felé, ahol éjszakázni akartunk. Útközben bekanalaztunk egy bográcsgulyást, ami nagyon jólesett, viszont időt veszítettünk, úgyhogy mire Esztergomba értünk, már sötétedni kezdett, és egyik szállóban sem kaptunk szobát. Egy előzékeny rendőr segítségével végül az egyik városszéli majorban kötöttünk ki, ahol ingyen éjszakázhattunk a lóistállóban. A széna, amelyben elhelyezkedtünk, illatos és puha volt, s miután a magunkkal hozott egy-egy üveg sört elfogyasztottuk, édes álomba merültünk. Sajnos a lovak nemigen voltak tekintettel ránk; egyikük nyihogott, a másik

tüsszögött, úgyhogy gyakran felriadtunk. De azért elmúlt ez az éjszaka is, s végül még pénzt is megtakarítottunk.

Másnap reggel a bazilikával kezdtük, amely Magyarország legnagyobb egyházi épülete, s amelynek vörös márványból készült úgynevezett Bakócz-kápolnája a Jagelló-kor egyetlen épen maradt reneszánsz alkotása. Mivel éppen miséztek, a templom alapos körüljárására nem nyílt mód, a Vár pedig, ahová innen készültünk, csak 9-kor nyitott. Ezért úgy döntöttünk: megkeressük a Babits-emlékmúzeumot. Meredek hegyoldalon kapaszkodtunk fel motorral a házhoz, amelyben Babits a nyarakat töltötte. Bár ez is csak később, 11-kor nyitott, a gondnoknő nagyon kedvesen beengedett bennünket, s még csak fizetnünk sem kellett. „A pataki vár után – siettem rögzíteni elragadtatásomat – ez eddig a legnagyobb élményem. Babits használati eszközei, eredetiben, eredeti fényképek, iratok, versek fotókópiái a falon. Felesége, Török Sophie, Kosztolányi, Tóth Árpád s a többi nyugatosok. A veranda fala tele névvel. Illyés Gyulától Fischer Annie-ig szinte minden híresség, aki a század első felében tűnt fel. Babits leánya – tanítónő – '56-ban emigrált, Londonban él, a magyar kormány hívta haza, ő azonban visszautasította ezt. Meghatódva léptünk ki, és mentünk vissza a Várba." A Vár, amelynek a helyreállítása csak évekkel később kezdődött, ismét csalódást okozott, egy-egy szép ablakmélyedés és viszonylag épen maradt kupola emlékeztetett csak arra, hogy a magyar királyok – III. Béla és utódai – laktak itt.

Esztergomból 11 óra tájban indultunk, és Székesfehérvár érintésével kora délután érkeztünk Balatonszéplakra, egykori *alma mater*em táborhelyére. Minden ékesszólásomat összeszedve nagy nehezen rávettem Marci bácsit, egykori tornatanáromat, a táborparancsnokot, hogy szorítsanak helyet számunkra. Megfürödtünk, megborotválkoztunk, és busszal bementünk Siófokra. A móló melletti Matróz étteremben kezdtük, ahol megvacsoráztunk, ittunk egy sört, és – szombat lévén – vártuk a meghirdetett Omega-koncert kezdetét. A hirtelen kerekedett nagy vihar azonban mindent elmosott; nem tehettünk mást, az esti busszal visszamentünk Széplakra. Másnap délelőtt fürödtünk, napoztunk, és én – a stégen elnyúlva – a *Pontos történetek útközben a Nagy Utazásról* című külön naplómba jegyezgettem az elmúlt napok eseményeit. Továbbra is a déli parton maradva ebéd után továbbmentünk Balatonszemesre, ahol egyik katonatársunk, Végh Peti várt bennünket a feleségével. Ő több évvel idősebb volt nálunk, viszont hozzánk hasonlóan szerette az irodalmat, úgyhogy a 11 hónap

alatt sokat beszélgettünk vele erről-arról. Egyike volt a július 30-i bacchanália résztvevőinek is. Bár ők az egész augusztust itt töltötték családjuk víkendházában, takarékosan éltek. Úgyhogy ebédünk és vacsoránk csupán egy-egy lángosból állt, amit azzal a néhány cső tengerivel egészítettünk ki, amit mi loptunk Zolival a település menti kukoricásból. Peti egy üveg bort mindazonáltal mégiscsak kerített valahonnan, amelynek az elfogyasztása után vidám hangulatban indultunk a Gemini koncertjére.

A Gemini egyike volt a korszak jól ismert és a fiatalok körében közkedvelt, de az Illéshez, Metróhoz és Omegához képest másodvonalbeli beategyütteseinek. 1965-ben alapította az a Várszegi Gábor, aki két évtizeddel később a Fotex Rt.-t is létrehozta, s aki a rendszerváltás után Magyarország egyik leggazdagabb embere lett. Napjainkban Kaliforniából igazgatja vállalatait. Akkor viszont még a basszusgitárt pengette. Sok helyen játszottak Pesten és szerte az országban – például Miskolcon és Dunapatajon is –, de emellett Szemesen saját klubot is működtettek. Ide vittek el bennünket Véghék, ami egy nagyon érdekes élménynek bizonyult. És erről beszéljen ismét a 19 éves Romsics: „Először a zenekarról. Két gitár, orgona, dob. Példaképeik a fali freskókból ítélve Robin Gibb, a Bee Gees énekese és a Beatles. Ők is új repertoárt játszottak [a miskolci Helioshoz hasonlóan]. Nice, Steam és sok Zeppelin. Kétségtelen, hogy jól, főleg a Gibb-számokat. Mi azonban a terjengő hírek alapján többet vártunk. Két gitárral egyébként sem nagyon lehet Zeppelint utánozni. A zenekar és a közönség kontaktusa a legmegfelelőbb volt. »Royal bútor, Royal kaszni, Royal ágyon legjobb b...« stb. Van néhány smasszerük, akik a lógókat fülelik le. A közönség a lehető legvegyesebb. Volt itt 40 éves olasz turista, 14 éves tinédzser lány, 20 éves egyetemista, s egy galeri, ami külön szám volt. 4 fiú, 4 lány. Közülük az egyik intellektuelnek látszott, másikuk pedig Krisztusra hasonlított, csak a bajusza volt nagyobb, s nem hiszem, hogy Krisztusnak ilyen eszelős, őrültekre emlékeztető szemei lettek volna. »Krideusz« névre hallgatott. Túlnyomó többségben *shake*-et táncoltak, mindenki ízlése szerint. A mi táncunkat csak elvétve fedeztem fel. Ha fenntartásokkal is, de nagy élmény volt a Gemini-koncert is."

Balatonszemesről másnap reggel – egy-egy cső főtt kukorica elfogyasztása után – Keszthelyre motoroztunk. Megnéztük az V. Balatoni Nyári Tárlatot és a Balaton Múzeumot. „Mindkettő nagyon érdekes volt." A képek közül különösen Kondor Béla, Kokas Ignác és Ircsik József alkotásai tetszettek. Nem véletlenül. Az egyik népi kollégiumban szocializálódott

Kokas Ignác vidéki tematikájú, de szürrealizmus felé hajló látomásai teljes mértékben harmonizáltak világképemmel, míg Kondor Béla ugyancsak szürrealista jellegű szimbólumrendszerének elsősorban egyedisége és szokatlansága ragadott meg. A múzeumban a Rákóczi-relikviákat és az 1848–1849-es szabadságharc emlékeit tanulmányoztuk „lelkesülten". Már éppen indultunk volna a Festetics-kastély felé, ahol a híres Georgikont akartuk volna megcsodálni, amikor ismét zuhogni kezdett az eső. Mire elállt, már indulnunk kellett, mert Káptalanfüreden várt bennünket egy másik katonatársunk. Én azonban csak jóval később, Fűzfő környékén jöttem rá, hogy Almádit, amelybe beolvasztották az egykori falut, már elhagytuk. Hirtelen elhatározással úgy döntöttünk, hogy hagyjuk a Balatont ott, ahol van, elegünk volt a sok esőből, irány Kalocsa! A baj azonban nem jár egyedül. Simontornya előtt defektet kaptunk; a szerelés több mint egy óráig tartott. Dunaföldvárra már koromsötétben értünk, és Solt után ismét rákezdett az eső. De legalább ismerős utakon navigáltunk. Kalocsán vettünk egy üveg bort a vacsorához, az öcsémnek pedig egy tábla csokoládét. Tíz előtt értünk haza, szüleim szerencsére még ébren voltak. Hosszú idő után eleget ettünk-ittunk, majd meleg vízben megmosakodtunk. Éjfél után kerültünk ágyba, és másnap majdnem délig aludtunk.

A Nagy Utazás, melynek során hazánk számos, számunkra addig ismeretlen helyén jártunk, és oly sok szép élményben (és néhány kalandban) volt részünk, augusztus 17-én ily módon befejeződött. Zoli azonban még maradt három napot, mert 20-ára már korábban jegyet vettünk az Omega Szelidi-tónál tervezett koncertjére. 1964 óta, amikor először láttam őket, hat év telt el, s ez alatt a hat év alatt az Omega is csúcsra jutott. Az első magyar beategyüttes volt, amely angliai turnéra kapott meghívást (1968-ban), s amelynek először – ugyancsak 1968-ban – jelent meg egyetlen előadó, Kóbor János dalait tartalmazó nagylemeze: a *Trombitás Frédi*. Majd 1969-ben a második, a *10 000 lépés*, legnagyobb örökzöld slágerükkel, a *Gyöngyhajú lány*nyal, amellyel a következő években számos külföldi zenész és énekes is gazdagította repertoárját. A legtöbb Omega-dalhoz hasonlóan ennek a zenéjét is Presser Gábor szerezte, s szövegét az együttes dobosának, Laux Józsefnek a felesége, Adamis Anna írta. Ami meghökkentő: a koncertből semmire sem emlékszem. 1964-es fellépésüknek számos mozzanatát fel tudom idézni, s azt is, hogy én mit éreztem közben. Az 1970-esből azonban semmi sem maradt meg bennem, és azonkívül, hogy ott voltunk, nem is jegyeztem fel róla semmit. Bár az „óceántól" még

Szeliden 1970 nyarán, a leszerelés után

messze voltam, úgy látszik, én is változtam. „Táncolni még mindig szeretek, de egyre inkább a kispolgári szórakozóhelyekre szorulok, mert az én társaságom már nem jár »beat szeánszokra«" – konstatáltam rezignáltan. Legközelebb negyed század múlva, az 1990-es évek közepén vettem jegyet könnyűzenei eseményre, de akkor már nem a magam, hanem a fiam kedvéért. Az Egyesült Államokban turnézó *Rolling Stones* koncertjét néztük és hallgattuk meg Madisonban.

Az Omega-koncert másnapján Zoli hazautazott. Megkönnyeztem. A bajban lettünk barátok, egy olyan helyzetben, amikor az ember jó és rossz tulajdonságai sokkal élesebben mutatkoznak meg, mint általában. S most mindezt megkoronáztuk egy gondtalan, vidám és romantikus majdnem két héttel. Tudtam, hogy a barátságunknak vége, mert az új hely és az új helyzet mindkettőnk számára új kapcsolatokat kínál majd, s a Szeged és a Sárospatak közötti távolságot levelekkel csak ideig-óráig lehet áthidalni.

Az év kezdéséig még bő két hét volt hátra. Ez nagyjából éppen úgy telt, mint a Nagy Utazás előtti napok. Kora reggeltől délig „paraszt" voltam Alsómégyen, délután és este pedig „playboy" Szeliden, Meszesen, Kalocsán és Hajóson. Olykor-olykor azonban, ha esett az eső, vagy strandolás közben könyveket és folyóiratokat is a kezembe vettem, valamint néhány filmet is megnéztem. Mesterházi Lajos drámája, *A tizenegyedik parancsolat* untatott, ugyanolyan sematikus, „szocialista realista" tanmesének tűnt, mint Darvas drámája, a *Kormos ég*, úgyhogy be sem fejeztem. Alberto Moravia két elbeszélése a *Nagyvilág* augusztusi számában viszont olyan problémákról, a manipulációról és a közhelyes gondolkodásról szólt, amelyeket aktuálisnak éreztem. Még nagyobb érdeklődéssel olvastam ugyanebben a számban azt az összeállítást *(Fekete hatalom)*, amelyben ismert emberek nyilatkoztak az amerikai polgárjogi mozgalom radikális szárnyáról, az 1966-ban alapított Fekete Párducokról, és olyan más, a marxizmusból

merítő, de azt el nem fogadó irányzatokról, amelyek számára az erőszak nemcsak vállalható eszköz, hanem egyetlen célravezető létezési mód volt. „Guevara, Mao, Debray, Cohn-Bendit, Dutschke, Hoffman s a többiek által fémjelzett mozgalmak ebből a szempontból közös nevezőre hozhatók" – állapítottam meg.

Ez alatt a két hét alatt történt, hogy Szvétek igazgató úr üzent: szeretne velem találkozni, látogassam meg. Rövid beszélgetésünk során, és ez is jelezte „korszakváltásomat", először kezelt felnőttként. Elmondta, hogy a nyár elején civil ruhás nyomozók keresték fel, és utánam érdeklődtek. Milyen magatartást tanúsítottam mint kollégista, hogyan viszonyulok a rendszerhez, milyenek a politikai nézeteim? Megnyugtatott, hogy ő a lehető legjobb jellemzést adta rólam, viszont nyomatékosan figyelmeztetett: jobban ügyeljek arra, hogy hol, mikor és mit beszélek. 1966-os ügyünkre nem tért vissza.

A laktanyában tapasztaltak és a „diri" által mondottak alapján lassan összeállt a kép. Rádöbbentem, hogy a Cseke Lászlónak küldött levelünk minden bizonnyal nem ért célba, hanem a politikai tiszt kezei közé került. Ezért ellenőrizték a gázálarctáskákat, néztek rám görbe szemmel, és tagadták meg szabadságolásomat mindaddig, amíg lehetett. De vajon miért nem csináltak ügyet belőle? Erre két lehetséges magyarázatot találtam. A jóindulatú: jószívűek voltak, és nem akarták pályánkat derékba törni. A realista: a botrány őket is rossz színben tüntette volna fel, hiszen hónapokig nem jöttek rá egy ilyen súlyos függelemsértésre. Az elmúlt hónapokban próbáltam az ügy nyomára jutni, de nem sikerült. Az ezred levéltárba került iratai között erről semmi sem található, ahogy Laczkó Mihály háromkötetes ezredtörténetében sem. Az Állambiztonsági Szolgálatok Levéltárának aktáiból is csak annyi derült ki, hogy az ezred elhárítótisztje által társaink közül beszervezettek egyike jelentett rólunk. Mármint Zoliról és rólam. Maguk a jelentések azonban nem kerültek az ÁBTL állományába; ha megvannak még, akkor a katonai elhárítás iratai között lennének fellelhetők. Ezek viszont nem kutathatók.

Az 1966-os ügyhöz hasonlóan 1970-es lebukásunknak sem tulajdonítottam nagy jelentőséget. Jellemző, hogy még csak említést sem tettem róla a naplómban. Egyszerűen nem fogtam fel, hogy milyen közel jártam az értelmiségi pályától való eltiltáshoz. Amikor 1970. szeptember 7-én megkezdtem főiskolai tanulmányaimat Szegeden, talán már nem is emlékeztem rá.

V. A SZEGEDI FŐISKOLÁS, 1970–1973

A főiskola és a város

A Szegedi Tanárképző Főiskolát 1947-ben alapították az 1927–1928-ban Szegedre telepített Polgári Iskolai Tanárképző Főiskola bázisán. 1962-ig hivatalosan Pedagógiai Főiskolának hívták, ahol az újonnan létrejött nyolcosztályos általános iskolák alsó és felső tagozata számára egyaránt képeztek oktatókat. A képzés 1950-ig három, azt követően mindössze két évig tartott. 1955-ben visszatértek a hároméves képzésre, majd 1959-ben bevezették a négyéves és háromszakos képzési formát. Ez egyrészt túlzott megterhelést jelentett a diákoknak, másrészt színvonalbeli hiányosságokkal járt. Ekkor már csak a felső tagozatok számára készítettek fel szaktanárokat. A négyéves és kétszakos képzés, amelyre engem is felvettek, az 1964–1965-ös tanévben kezdődött. Az intézmény feladatát, éppúgy, mint az egri, a pécsi és a nyíregyházi főiskolákét, abban határozták meg, hogy „az általános iskola 5–8. osztálya számára marxista–leninista világnézetű, a szocialista hazához hű, művelt hivatásukat szerető általános iskolai szaktanárokat képezzen". Feladataik közé tartozott továbbá „a tanszékek szakterületéhez tartozó tudományok művelése".

Az 1960-as évek közepén a főiskola nappali tagozatán mintegy 1000-en, az 1970-es évek elején 1300-an tanultak 14 szakon, általában 30–32 szakcsoportban. Pallérozásukról 21 tanszék mintegy 150 tanára gondoskodott. A főiskolához három kollégium tartozott, összesen félezer férőhellyel. Ez azt jelentette, hogy a vidéki hallgatóknak is csak 45%-át tudták kollégiumokban elhelyezni. A többiek albérletben laktak, vagy ingáztak. A három kollégium közül legnagyobb és legmodernebb a Teleki Blankáról elnevezett, Tiszához közeli Leánykollégium volt több mint 300 lakóval, legkisebb a Petőfi Sándor Fiúkollégium 59 férőhellyel. A kettő között állt a Hámán Kató úti Kollégium, amelynek alsó szintjén 23 fiú, a felső kettőn 123 leány lakott.[137]

Engem a Hámán Kató úti „koleszba" osztottak be, úgyhogy ide költöztem be szeptember 7-én. A 23 fiúnak két nagyobb és egy háromszemélyes piciny szoba állt rendelkezésére. Az elsősöket mindig a 15–16 fős legnagyobb szobába osztották be. Ez számomra semmiféle újdonságot nem jelentett; 14 éves korom óta mindig ilyen sokágyas hálótermekben aludtam, sőt a seregben lényegében laktam is. Ágyaink Szegeden is egyszerű vaságyak voltak, de legalább nem emeletesek, s az ágyazás szabályosságát sem ellenőrizte senki. Mindenki kapott egy kis szekrényt a ruháinak, egy könyvespolcot az ágya fölötti falfelületen, amit szabadon dekorálni is lehetett. Az én fejem fölé Guevara baszk sapkás portréja került, amelyet az egyik rajz szakos katonatársam készített még a seregben. Takarítanunk és fűtenünk nem kellett, erre ugyanúgy külön személyzetet alkalmaztak, mint a kalocsai kollégiumban. És – életemben először – olyan közös mosdóink és zuhanyozóink (a fiúk számára összesen kettő!) voltak, amelyekből mindig folyt a hideg és a meleg víz.

A fiúk és a lányok szintje közötti félemeleten volt az igazgatói iroda, valamint a társalgó négyszög alakú, négyszemélyes asztalokkal és hozzá való székekkel berendezve. Ez egyben tanuló- és tévészobaként is funkcionált. Hogy mikor melyikként, arról az ott lévők általában többségi szavazással döntöttek. A kollégiumba este 11-ig szabadon lehetett ki-be járni. Utána csengetni kellett a portásnak, akit a kapunyitásért 10 vagy 20 forinttal illett jutalmazni. Az épület egyik szárnyában külön menza működött, ahol reggelizni, ebédelni és vacsorázni egyaránt lehetett. A kollégiumi elhelyezés és a menzajegyek valamivel többe kerültek, mint annak idején Kalocsán, de biztos – legalábbis az én esetemben –, hogy 500 forintnál kevesebbe. Eleinte rendszeresen itt „tápoltam", később egyre kevésbé. A reggelik a többnyire késői lefekvések és ébredések miatt általában elmaradtak, az ebédet pedig gyakran valamelyik belvárosi menzán fogyasztottam el.

Közel 170 ezer főnyi összlakosságával az 1970-es években Szeged az ország legnépesebb városai közé tartozott: Budapest, Debrecen és Miskolc után negyedikként következett a rangsorban. Arculatát az 1879-es

[137] Dr. Megyeri János – Dr. Moholi Károly (szerk.): *A Szegedi Tanárképző Főiskola centenáriumi évkönyve (1873–1973)*. Szeged, 1973, K. n., 49–132. Idézet a 79–80. oldalon.

nagy árvíz után nyerte el, amikor a régi város 5723 épületéből 5458 a víz martalékává vált. Tisza Lajos királyi biztos irányításával és Lechner Lajos műszaki tervei alapján a századfordulóra kialakult az a körutakkal szegélyezett és sugárutakkal osztott városmag, amelynek az eklektika jegyében megtervezett többemeletes középületei, valamint fákkal övezett széles utcái és terei máig meghatározzák a dél-alföldi nagyváros képét. A két világháború között ez annyiban módosult, hogy Foerk Ernő tervei alapján 1930-ra befejeződött a neoromán stílusú Fogadalmi templom építése, és megkezdődött az előtte kialakított négyszög alakú teret (Dóm tér) övező árkádok alatti Nemzeti Emlékcsarnok feltöltése mellszobrokkal és domborművekkel. Valamint felépültek az 1921-ben Szegedre költöztetett kolozsvári tudományegyetem orvoskarának modern klinikái a Tisza-parton. 1923-ban Temesvárról ide tette át székhelyét a csanádi püspök, majd 1930-ban az ottani hittudományi főiskola is. Így és ekkor kezdődött Szeged iskolavárossá válása, ami a kor kultúrpolitikusainak, mindenekelőtt a város képviselőjének és a Bethlen-kormány kultuszminiszterének, gróf Klebelsberg Kunónak ahhoz a víziójához illeszkedett, melyben Szegednek Dél-Magyarország kulturális központjává kellett fejlődnie. A két világháború közötti fejlesztések 1962-ben kiegészültek egy élelmiszeripari főiskolával és 1973-tól az MTA Biológiai Kutatóközpontjával. Ezekhez járult több mint tíz középiskola, fél tucat szakmunkásképző iskola, két egészségügyi szakiskola és több mint harminc általános iskola. Szeged belvárosa az 1970-es évek elején úgy nézett ki, mint egy egyetemi campus, s ezt a vidám és fiatalos jellegét azóta is őrzi.[138]

A főiskola kétszintes központi épülete a körutakon jóval belül, a vasúti Nagyállomást a centrummal összekötő Áprilisi 4-e (1945 előtt és ma ismét: Nagyboldogasszony) sugárút legvégén, az Aradi vértanúk terével csaknem szemben, az első világháborús hősök tiszteletére 1936-ban emelt Hősök Kapuja közvetlen szomszédságában helyezkedett el. Aba Novák Vilmos boltíveket díszítő freskói, melyek egyikén – némileg bizarr módon – Horthy Miklós vezette rohamra a magyar huszárokat közismert „fehér" (valójában szürke) lován és altengernagyi egyenruhában, ekkor nem voltak láthatók. 1945 után mindet bevakolták, s csak a rendszerváltozás után bontották ki és állították őket helyre. Az épület eredetileg polgári fiúiskolának készült 1899-ben, majd 1928-tól a Polgári Iskolai Tanárképzőt fogadta falai közé.

[138] Péter László: *Szeged.* Szeged–Budapest, 1981, Panoráma, 27–31.

Itt kapott helyet a tanszékek egy része, köztük az Irodalom Tanszék, valamint az intézmény igazgatósága és adminisztratív hivatalai.

A főiskola másik, úgynevezett B épülete viszont a körutakon kívül, a falusias jellegű Alsóváros peremén állt a vasútállomásig futó Hámán Kató és a városrészt a központtal összekötő Hunyadi János utca találkozásánál. Közvetlenül vele szemben, a Mátyás királyról elnevezett téren magasodott az Alsóvárosi templom, amely az egyik legszebb gótikus egyházi épületünk a mai Magyarország területén. A B épületben kapott helyet a tanszékek másik része, köztük a Történettudományi és a Magyar Nyelvészeti Tanszék, valamint az a koedukált kollégium is, amelynek a lakója lettem. A Nagyállomás, ahonnan villamos vitt be a központba, innen 5-6 perc, az egyetem bölcsészkara az Auditorium Maximummal (Ady tér) mintegy 10-12 perc, a főiskola A épülete pedig 15 perc járásra feküdt. Az egyetem központi épületéhez, amelyben az Egyetemi Könyvtár is helyet kapott, az A épülettől mintegy 5 perc alatt lehetett eljutni. A másik nagy könyvtárba, mely Somogyi Károly kanonokról, a gyűjtemény adományozójáról kapta nevét, s amely az 1896-ban épült neoklasszicista Közművelődési Palotában működött a múzeummal együtt, pedig 10-12 perc alatt. Ez utóbbi az Újszegedet Szegeddel összekötő, 1883-ban épült közúti híd lábánál fogadta az olvasni és kulturálódni vágyó diákokat, valamint a múzeumbarátokat. Vagyis minden számunkra fontos intézmény megközelíthető volt gyalog. Villamosra csak akkor szálltunk, ha nagyon siettünk, vagy ha a Belváros túlsó felében található mozikba vagy a színházba igyekeztünk.

Az első egy-két napban, amikor még csak az óramegbeszélések zajlottak, részben a várossal, részben csoporttársaimmal ismerkedtem. Nem voltunk sokan: magyar–történelem szakra összesen tizenegyen nyertünk felvételt: nyolc leány és három fiú. Ez a megoszlás körülbelül tükrözte is a főiskolán belüli nemi arányokat. A fiúk közül Ács János és Sándor László pestiek voltak, a lányok közül csak Dezsényi Zsófi. A többiek velem együtt vidékiek; a beiskolázási rendnek megfelelően főleg Szeged környékiek, Duna–Tisza köziek és tiszántúliak. Szociális hátterünk ugyancsak különbözött. Dezsényi Zsófi édesanyja a Móra Könyvkiadó igazgatója volt, két csoporttársunk apja magas rangú katonatiszt, a többiek szülei zömmel fizikai munkások vagy kispolgárok. Ezeknek a társadalmi különbségeknek ugyanúgy nem tulajdonítottunk nagy jelentőséget, ahogy a gimnáziumban sem. Legfőbb értékmérőnek itt is a teljesítmény számított. Bár hétfőtől szombatig – ekkor még szombaton is tanítottak – napi négy-öt közös órán

vettünk részt, túl szoros kapcsolatok nem alakultak ki közöttünk. Néha együtt mentünk hangversenyre vagy moziba, esetleg sörözni valamelyik kocsmába, de igazán baráti kötelékek nem fejlődtek ki közöttünk. Ehhez valószínűleg az is hozzájárult, hogy a lányok közül ketten gyorsan férjhez mentek, Fehér Ildikó és Ács János pedig, akik elkezdtek az Egyetemi Színpad amatőr társulatában játszani, a második év után átmentek az egyetemre. Ildikóból így végül színész, Ács Jánosból pedig rendező-színész lett. A tanári pályán legfeljebb a csoport fele maradt meg, köztük Sándor Laci, aki néhány éve egy pesti középiskola igazgatójaként fejezte be pedagógusi pályáját.

Tanáraim és tanulmányaim

Várakozásom ellenére korántsem szabadultam meg teljesen a terhesnek érzett tárgyaktól. Testnevelésre 5, oroszra 3 féléven át jártunk heti 2-2 órában, és ehhez jöttek még a mindenki számára egyformán kötelező marxista tárgyak (politikai gazdaságtan, dialektikus materializmus, történelmi materializmus, tudományos szocializmus, etika és szociológia) a 8 félévben összesen heti 18 órában, valamint a pszichológia és a különböző pedagógiai tárgyak együttesen 24 órában. Úgyhogy az első félév 11 tárgyából csak 6 tartozott a szaktárgyak közé: nyelvművelés és beszédtechnika, leíró magyar nyelvtan, bevezetés a műelemzésbe, a történettudomány forrásai és helytörténetírás, egyetemes történelem, valamint latin. Fakultatív jelleggel, tizenkettediként én ehhez heti 2 órában még franciát is tanultam. Csalódásomat némileg enyhítette, hogy a kiegészítő tárgyak egy részéből, például testnevelésből és nyelvművelésből nem kaptunk jegyet, csak a megjelenéseket igazoló aláírást. Az oroszt pedig nemcsak mi, hanem a tanáraink – Baróti Tiborné és férje, aki egyébként a forradalom mellé álló és ezért börtönbüntetésre ítélt, majd sokáig mellőzött 1956-os egyetemi rektor, Baróti Dezső fia volt – sem vették komolyan. Így történt, hogy az első és a második félévet 4-essel, a harmadikat pedig – nyilván a szaktárgyaimban mutatott eredményeimre tekintettel – jelessel zártam.

Amint a felsorolásból látható, a magyar–történelem szakosok tulajdonképpen nem két-, hanem háromszakos diákok voltak. A nyelvészeti tárgyak ekkor és a későbbiekben is ugyanolyan súllyal szerepeltek, mint az irodalom és a történelem. A három közül hozzám legközelebb az irodalom

állt, viszont azok a tanárok, akik az első két félévben tanítottak, egyáltalán nem tudták vonzóvá tenni számomra a tárgyukat. Másrészt ugyanazokat a szerzőket és műveket tanultuk, mint a gimnáziumban, csak részletesebben és magasabb fokon. Részben történelemből vett témái, részben főszereplőinek finoman kidolgozott lélekrajza okán a négy év alatt egyedül Kemény Zsigmond regényei *(Özvegy és leánya, Zord idő, A rajongók)* hatottak rám revelációként. A Magyar Nyelvészeti Tanszéken jobban, sőt kifejezetten jól felkészült, tudományos fokozattal rendelkező tanárok oktattak, ez esetben viszont a nyelvészet iránti érdektelenségem akadályozta a tárgyban való elmélyülésem. Maradt a történelem, amelyet az első két félévben két nagyon különböző, ám egyaránt jól felkészült és rokonszenves tanár oktatott: Olajos Terézia és Kováts Zoltán.

Olajos Terézia, vagyis „Teca" 1941-ben született, úgyhogy alig tíz évvel volt idősebb nálunk. A szegedi egyetemen végzett eredetileg latin–ógörög szakon 1965-ben, de emellett történelmet is tanult, sőt 1970-ben francia nyelvből és irodalomból is diplomázott. Mindig mindenből eminens volt, akárcsak férje, a Kolozsvárról elszármazott Szádeczky-Kardoss Samu, a Klasszika-Filológia Tanszék tanára és vezetője, aki már diákként is egyengette Teca pályáját. Az első félévben görög és római történelmet, a másodikban korai magyar történelmet tanított, valamint latint és velem együtt három elsősnek franciát is. Úgyhogy vele hetente háromszor találkoztam két-két órára. Rendkívül filigrán, törékeny teremtés volt, és meglehetősen szórakozott. Hol ezt felejtette otthon, hol azt, és előfordult, hogy az egyik szeme ki volt festve, a másik nem. Nem tartozott a nagy szónokok közé, de amit mondott, azt nagyon logikusan és követhetően adta elő, noha nem olvasott, hanem jegyzeteit használva szabadon fogalmazott. Bár sem az ókor, sem a korai magyar történelem nem érdekelt, kedveltem az óráit, és mindig jelesre vizsgáztam nála.

Olajos Terézia (1941–2018) diákjai körében 1971-ben (bal oldalon, fehér ruhában)

Különösen emlékezetesek fejtegetései az avar–magyar „rokonság-

gal" és a kettős honfoglalással kapcsolatban, amit éppen 1970-ben újított fel László Gyula a *Valóság* januári számában közzétett tanulmányában, s amire az avarok valóban avatott kutatójaként 1971-ben Teca férje is reflektált. László Gyula azt feltételezte, hogy a Kárpát-medencében 670 körül felbukkant és régészeti hagyatékuk alapján griffes-indásoknak nevezett avarok nem egyszerűen rokonai és/vagy szövetségesei voltak a 9. század végén érkező valódi honfoglalóknak, hanem tulajdonképpen maguk is a magyarok közé tartoztak – etnikai és nyelvi értelemben egyaránt. Szádeczky-Kardoss Samu ennél jóval óvatosabban fogalmazott, de nem vetette el egyértelműen a feltételezést. Nem tudhatjuk teljes bizonyossággal – írta –, hogy „mikortól lehet vagy éppen kell finnugor (előmagyar) nyelvű etnikum jelenlétével számolni a Közép-Duna-medencében".[139] Teca ugyanebben a körültekintő, érveket és ellenérveket ütköztető szemléletben adta elő tárgyát; mindenféle előítélet, egyoldalúság távol állt tőle. Észrevette, hogy nagyon leköt, amit mond, és egy alkalommal megkérdezte: nem akarnék-e ezzel a kérdéskörrel közelebbről foglalkozni, mert ha igen, akkor célszerű lenne átmennem az egyetemre, és ott folytatni a tanulmányaim. Kénytelen voltam bevallani neki, hogy a témát és előadásait érdekesnek találom, de engem egészen más foglalkoztat: a 20. század, és azon belül is a forradalmak elmélete és gyakorlata. Teca fegyelmezte magát; az arca épphogy csak megrándult, és nagyon tapintatosan hozta tudomásomra, hogy a 20. század még nemigen tekinthető történelemnek.

A másik impresszív, Tecánál sokkal dinamikusabb tanáregyéniség dr. Kováts Zoltán volt, a népiségtörténet egyik legkiválóbb művelőjének, a debreceni Szabó Istvánnak a tanítványa, akinél 1969 júniusában felvételiztem is. „Zozó", mert neki is volt beceneve, 1930-ban született, és az 1950-es évek elején Kalocsán kezdett tanítani. Ezt akkor nem tudtam róla, ahogy azt sem, hogy 1956-ban őt is beválasztották a helyi Nemzeti Bizottságba Szvétek igazgató úrral és Baradlai tanár úrral együtt. Neki sem lett nagyobb baja; írásbeli megrovást kapott, és áthelyezték Csurgóra. Itt találkozott Dávid Zoltánnal, a neves demográfussal, aki megismertette a cambridge-i népesedéstörténeti iskola új kutatási módszerével. Ennek lényege az egyházi anyakönyveken alapuló családrekonstrukció volt, amely révén biztosabban lehetett megbecsülni egy-egy település vagy

[139] Szádeczky-Kardoss Samu: *A kettős honfoglalás kérdéséhez (Rövid előadásvázlat).* (Az Ókortudományi Társaság Szegedi Csoportjának előadásaiból 1.) Szeged, 1971, 7.

régió lakosságának a számát, mint az adóösszeírások alapján. E módszer segítségével a tanár úr feltárta Somogy megye 18. századi népességének demográfiai jellemzőit, amiért 1960-ban doktori címmel jutalmazták. 1963-ban megpályázta a főiskola egyik tanársegédi állását, amit múltja ellenére megkapott, és szeptembertől itt oktatta a *Bevezetés a történettudományba* című tárgyat és a hozzá kevésbé közel álló középkori egyetemes történelmet. 1970 nyarán két hónapos állami ösztöndíjjal Angliában tartózkodott, ami hallatlan módon felvillanyozta. Szaktárgyai mellett intenzíven foglalkozott jelenkori népesedéspolitikával is, és egyike volt azoknak, akik már ekkor figyelmeztettek a magyarság 1980-as évek közepétől bekövetkező fogyásának drámai méreteire.

Kávássy Sándor jegyzete alapján, amely Léderer Emma *Bevezetés a történettudományba* (1961) című könyvének és Szabó István ugyanilyen című 1958-as jegyzetének a kompilációja volt, Kováts tanár úr megismertetett bennünket a történelem rész- és segédtudományaival, az alapvető forrástípusokkal, a forrásokat őrző intézmények, könyvtárak, levéltárak, múzeumok jellegével és használatukkal, a történetkutatás segédeszközeivel, mindenekelőtt a bibliográfiákkal, s végül magának a történetírásnak

Dr. Kováts Zoltán (1930–2008) szegedi diákjai körében 1970-ben. Bal oldalon Varga Laci, ekkor még bajusszal, szakáll nélkül

a menetével – kezdve a cédulázás technikájával, folytatva a források külső és belső kritikájával egészen a szakszerű jegyzetelés mikéntjéig. A félévet mindenkinek egy olyan írásművel kellett zárnia, amely a gyakorlatban mutatta, hogy ki mennyire sajátította el az addig tanultakat. Egykori kalocsaiként Zozó nyilván tudott valamit a város környéki szállások sajátos településfejlődéséről, ezért rám Homokmégy történetének áttekintését osztotta. A dolgozatban, amit december elején kellett leadnom, a rendelkezésre álló helytörténeti irodalom, helységnévtárak, statisztikák és forráskiadványok alapján a kezdetektől 1919-ig, a Tanácsköztársaság bukásáig követtem nyomon a település históriáját – nagyjából ahhoz hasonlóan, mint e munka első fejezetében. A tanár úr jelest adott, és biztatott, hogy dolgozzam még rajta, és adjam be a főiskolák 1971 májusában megrendezendő szakmai konferenciájára.

Kováts tanár úr tanácsát megfogadva a téli szünetben néhány napot az elsődleges források feltárásával töltöttem. Ellátogattam a homokmégyi plébániára és volt iskolámba, ahol az anyakönyveket és az iskolaszéki jegyzőkönyveket tanulmányoztam, sőt, egy-két napot Kecskeméten, a Bács-Kiskun Megyei Levéltárban is eltöltöttem. Itt Kalocsa 18. századi tanácsülési jegyzőkönyveit, a Homokmégyre vonatkozó úrbéri főkönyveket, a járási főszolgabíró iratait és Homokmégy közgyűlési jegyzőkönyveit lapozgattam. Itt és ekkor bukkantam arra a jegyzőkönyvi bejegyzésre, amely – az addigi feltételezésekkel szemben – bizonyítja, hogy az 1780-as években Alsómégyen már nemcsak gazdálkodtak, hanem laktak is néhányan. Nem mondom, hogy ez a munka untatott. Inkább izgalmasnak találtam az apró adatok utáni nyomozást, amelyeket a végén – mint valami puzzle-t – próbáltam összerakni. Tetszett a levéltár sajátos atmoszférája is. Arra, hogy a forradalmak természetének megismerésével kapcsolatos nagy tervemet feladom, és sorsomat egy életre összekötöm majd a levéltárakkal, ekkor mindazonáltal még egyáltalán nem gondoltam. Egy – részben kötelező, részben önkéntes és emellett érdekes felfedezésekkel járó – iskolai feladatot hajtottam végre abban a reményben, hogy a végén valami külön elismerést is kapok majd érte. És ez így is lett. A május közepén Egerben megrendezett Országos Szakmai Konferencián, melyen a négy főiskola hallgatói vettek részt 107 dolgozattal, első díjat kaptam. Az értékelés szerint: „A pályamunka a történeti módszerek fejlett ismeretéről tanúskodik. A nem nagy múltú kis település életéről 1919-ig kb. 50 oldalas tanulmányt ír a szerző. Történeti, földrajzi, régészeti munkák alapján tájékoztat. Több levéltár

szétszórt anyagát fogja össze, és híven mutatja a helyi és országos eredmények összefonódását."[140] Egy kicsit még tovább dolgozva a témán munkám végül 1973-ban jelent meg *Adatok egy „szállás"-ból alakult község (Homokmégy) múltjából* címmel.[141]

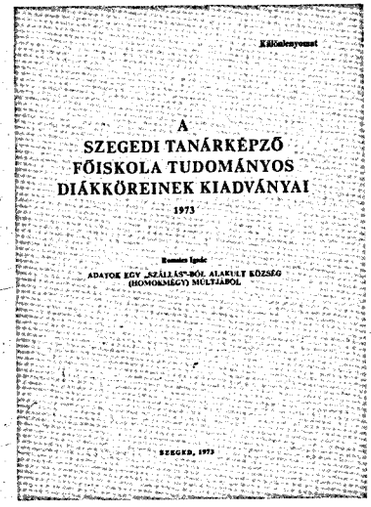

Az Adatok egy „szállás"-ból alakult község (Homokmégy) múltjából

A második félévben a Római Birodalom bukása utáni középkori egyetemes történelmet, gyakorlatilag Európa történelmét tanította Kováts tanár úr. A különböző barbár törzsek vonulásai, majd a frank állam története a Meroving és Karoling uralkodóház számos megjegyezhetetlen nevű királyának ellentmondásos politikájával, továbbá a pápaság és a császárság viaskodása nemigen keltették fel az érdeklődésem. Annál többet olvastam az úgynevezett ázsiai termelési módról, amely már Teca előadásain is szóba került, és amely az egész nekünk tanított kommunista formációelmélet kulcskérdései közé tartozott. Történelemszemléletünk alapja az általános és a középiskolában is egyaránt azon a Sztálin által kodifikált feltételezésen alapult, hogy az emberiség fejlődése olyan egységes és törvényszerű folyamat, amelynek során minden nép az őskőzösségi, a rabszolgatartó, a hűbéri (feudális) és a tőkés fejlődés fokozatain halad előre a beteljesülést jelentő kommunizmusig, amelynek első szakasza a szocializmus. Ebben a szellemben készült a Zsukov-féle tízkötetes szovjet *Világtörténet* is, amelynek fordításai 1962 és 1966 között jelentek meg, s amelynek egyes részeit jegyzetében Kováts tanár úr zanzásította.

A marxi szövegek azonban másféle értelmezésre is lehetőséget adtak, s erről már a két világháború között, majd az 1960-as évek elejétől ismét

[140] Sebestyén Zoltán (szerk.): *Pedagógusjelöltek pályamunkáinak bibliográfiája. Országos Szakmai Konferenciák. 1962–1971.* Budapest, 1972, Művelődésügyi Minisztérium Pedagógusképző Osztálya, 68.

[141] Romsics Ignác: Adatok egy „szállás"-ból alakult község (Homokmégy) múltjából. Sipos József – Kóbor Jenő (szerk.): *A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Diákköreinek Kiadványai. 1973.* Szeged, 1973, Szegedi Tanárképző Főiskola, 31–43.

heves viták dúltak elsősorban a francia társadalomkutatók körében, s ehhez kapcsolódva néhány más ország filozófusai és történészei között is. Az ázsiai termelési mód elméletének hívei amellett érveltek, hogy a kapitalizmust megelőző termelési módok, az ősközösség, a rabszolgatartás és a feudalizmus mellé negyedikként be kell venni a Marx által egyébként említett ázsiai termelési módot is. Annál is inkább, mert a rabszolgatartó és a feudális termelési mód különböző feltételeknek köszönhetően csak a világ csekély kiterjedésű részein, elsősorban a Mediterráneum térségében és Európában alakult ki. Az ázsiai termelési mód viszont, ahol jellemzően nem rabszolgák és rabszolgatartók, és nem is röghöz kötött jobbágyok álltak szemben magánföldesurakkal, hanem személyileg szabad parasztok az állami bürokrácia vagy arisztokrácia képviselőivel, jóval nagyobb területeken: Mezopotámiában, Egyiptomban, Kínában és Indiában, az Inka Birodalomban és más prekolumbián amerikai magaskultúrákban, továbbá a középkori afrikai birodalmakban. Magyar nyelven ez utóbbiakról elsősorban Ágh Attila 1969 és 1972 között közzétett tanulmányaiból lehetett tájékozódni.[142]

Az ázsiai termelési mód elméletének Magyarországon Tőkei Ferenc sinológus volt a fő szószólója, aki a *Valóság* hasábjain 1962-től kezdődően többször, majd 1965 és 1971 között három – egymást részben átfedő – könyvében (*Az „ázsiai termelési mód" kérdéséhez,* 1965; *Antikvitás és feudalizmus,* 1969; *A társadalmi formák elméletéhez,* 1971) is kifejtette ezzel kapcsolatos nézeteit. Sőt, éppen 1970-ben a *Magyar Filozófiai Szemle* hasábjain az egész vita történetét összefoglalta.[143] Tőkei mindhárom könyve megvan könyvtáramban, és diákkori jegyzeteim arról tanúskodnak, hogy egyetértéssel követtem fejtegetéseit. De vajon – adódik magától a kérdés – miért tűnhetett ez a nagymértékben elméleti kérdés olyan fontosnak egy 20. század iránt érdeklődő fiatalembernek? Nyilvánvalóan azért, mert az ázsiai termelési mód létezésének elfogadása egyben azt is jelentette, hogy a társadalom többségének kizsákmányolása és elnyomása nemcsak a magántulajdon, hanem az állami tulajdon bázisán is létrejöhet. Attól tehát, hogy a magántulajdonától megfosztjuk a társadalmat, ahogy ez a Szovjetunióban

[142] Ágh Attila: *A történelem kérdőjelei.* Budapest, 1974, Magvető, 174–424.

[143] Tőkei Ferenc: Az ázsiai termelési mód új vitájához. *Magyar Filozófiai Szemle,* 1970/6. 1129–1138.; Ágh Attila: Adatok az „ázsiai" termelési mód marxizmustörténetéhez. Uo. 1099–1128.

1917, Kelet-Európában pedig 1945 után történt, a társadalom még egyáltalán nem lesz szabad, sőt, több szempontból még kiszolgáltatottabb lesz. Igaz, az államot irányító bürokrácia ellát bizonyos közhatalmi, tehát társadalmilag fontos feladatokat is, ám a társadalmi egyenlőtlenségeket egyáltalán nem számolja fel.

Tőkei Ferenc, aki 2000-ben bekövetkezett haláláig rendületlenül marxistának vallotta magát, ilyen eretnek gondolatokra – legalábbis nyilvánosan – sohasem ragadtatta magát. Az elméletből azonban ez következett vagy ez is következhetett, ahogy ezt különböző cikkeiben néhány francia marxista antropológus és társadalomkutató, valamint a Marcuséhoz hasonlóan Frankfurtból induló, a seattle-i egyetemen kínai történelmet tanító Karl August Wittfogel az öntözéses gazdálkodáson nyugvó keleti despotikus társadalmakról szóló, Tőkei által hevesen bírált 1956-os munkájában *(The Hidraulic Civilisations)* ki is fejtette. Kicsit később, 1973–1974-ben ugyanebből a felismerésből kiindulva és azt továbbgondolva írta meg a rendőrség által elkészülte után szinte azonnal elkobzott és ezért sokáig kéziratban maradt, *Az értelmiség útja az osztályhatalomig* című munkáját Konrád György és Szelényi Iván. A „kelet-európai államszocializmusok a munkásosztály alávetettségének egy új rendszerét képviselik" – állapították meg.[144] Anélkül, hogy Konrád–Szelényi művét ismertem és Nyugat-Európában jártam volna, hazai tapasztalataim és olvasmányaim alapján ezt én is pontosan így gondoltam.

Függetlenül attól, hogy a tárgy maga nemigen érdekelt, Kováts tanár úrnál két alkalommal is jelesre kollokváltam, sőt, 1972 májusában az első egyetemes történeti szigorlatom is jelesre sikerült. Ennek azonban története van. Ez alkalommal akkora szerencsém volt, hogy a két tétel egyike *Az ázsiai termelési mód* címet viselte. Ezzel kezdtem. Amikor odáig jutottam, hogy a téma francia kutatóinak – Maurice Godelier, Jean Suret-Canale, Jean Chesneaux – álláspontját kezdtem ismertetni, a szigorlati bizottság elnöke – dr. Czúth Béla docens vagy adjunktus az egyetemről – leállított, és anélkül, hogy bármi mást kérdezett volna, beírta a jelest. A többi tárgyból rendszerint ugyancsak jelesekre vizsgáztam. Így az első félévet 4,71-es, a másodikat 4,77-es átlaggal zártam. Ennek köszönhetően nemcsak tandíjmentes voltam már az első évben, hanem a szociális ösztöndíj mellé

[144] Konrád György – Szelényi Iván: *Az értelmiség útja az osztályhatalomig.* Budapest, 1989, Gondolat, 8–9.

tanulmányi ösztöndíjat is kaptam. Ha szerényen is, ebből gond nélkül meg tudtam élni. Szüleimnek csak a kollégiumi díjat kellett kifizetniük, sőt, egy idő után már azt sem.

A középiskolában tanult és addig lényegében elfogadott marxista formációelmélet hitelvesztésének és történelemszemléletem átalakulásának másik fontos inspirátora Walt W. Rostow, a híres bostoni egyetem (MIT) professzora volt, aki 1960-ban tette közzé a gazdasági növekedés szakaszairól írott rövid, de átfogó makrotörténeti elméletét *(The Stages of Economic Growth: A non-communist manifesto).* Érdekes módon ennek legfontosabb részletei már az 1960-as évek első felében megjelentek magyarul, részben egy Mátyás Antal által szerkesztett kötetben (*A gazdasági fejlődés feltételei,* 1963), részben az ELTE ekkoriban kezdődő szociológiai képzésének egyik jegyzetében (*Modern polgári szociológiai szöveggyűjtemény II.,* 1965). 1968-ban pedig a teljes szöveget kiadták a Kossuth számozott kiadványainak sorozatában. Nem részletezve az ipari forradalom előtti társadalmak közötti különbségeket, Rostow az emberiség történelmének két nagy korszakát különböztette meg: a tradicionális agrártársadalmakét és a modern ipari társadalmakét. A kettő között és az utóbbin belül azonban további alkorszakokat különített el. Az agrártársadalomból való átmenet periódusa után, amikor a gazdasági fellendülés feltételei megteremtődtek, jön a nekilendülés *(take-off)* szakasza, amit az érettség *(maturity),* ezt pedig a tömegfogyasztás kora *(age of high mass-consumption)* követi. Ez a sorrendiség minden társadalomra, illetve civilizációra érvényes, noha más-más időben érik el az egyes fázisokat.

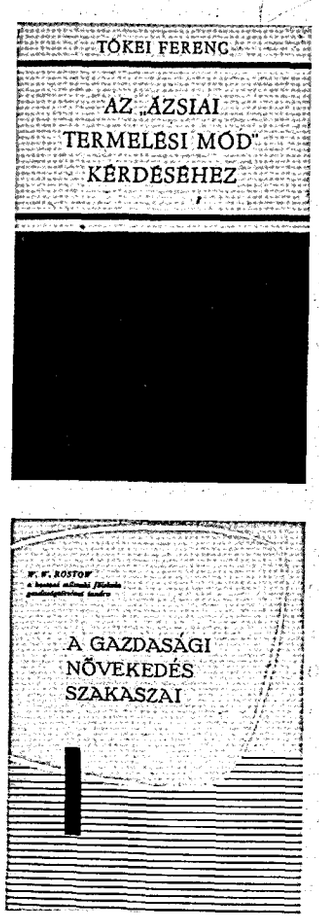

Tőkei Ferenc és Rostow könyve

Amint az egyes társadalmak a 20. században belépnek az érettség fázisába, az egy főre eső reáljövedelem olyan szintet ér el, hogy az emberek közül egyre többen képesek megszerezni azokat a javakat és szolgáltatásokat, amelyek túl vannak a primer életszükségleteiken. A létfenntartás gondjai helyébe tehát a tömegfogyasztás problémái lépnek. Az Egyesült Államokban ez a korszak az első világháború előtt kezdődött, és a második világháború utáni években fejeződött be, míg Nyugat-Európa és Japán az 1950-es években lépett ebbe a fázisba. A gazdasági mutatók alapján Rostow úgy látta, hogy 1960-ra elvileg a Szovjetunió is a tömegfogyasztás korszakának kezdetéhez érkezett, s lakói várják is annak beköszöntét. A szovjet vezetés világhatalmi törekvései és az ezek szolgálatába állított hatalmas katonai kiadások azonban késleltetik ennek eljövetelét.

Rostow alapfeltevése, mely szerint némi fáziskülönbséggel minden nép a fejlődés ugyanazon fokozatait járja be, s előbb vagy utóbb mindegyik eljut az amerikai életformával azonosított tömegfogyasztás korszakába, alapjává vált azoknak a szociológiai és politikai koncepcióknak, amelyek a két világrendszer közeledését és békés összeolvadását jövendölték. Ennek a termelés technológiájából és szervezetéből, valamint a gazdasági növekedés mennyiségi mutatóiból kiinduló teóriának, amelyet konvergenciaelméletnek hívtak, Nyugaton számos képviselője akadt, s ezek egyikének-másikának a könyvét magyarra is lefordították. Ezek közé tartozott John Kenneth Galbraith 1967-es műve *(The New Industrial State),* amely magyarul 1970-ben jelent meg, s amelyet azonnal megvettem. Az elemzés egyik kulcsmondata így hangzott: „A két látszólag különböző ipari rendszer konvergenciája tehát valamennyi alapvető kérdésben megfigyelhető. Ez igen szerencsés körülmény, hiszen idővel – talán hamarabb, mint gondolnánk – megszűnik az a felfogás, hogy a megbékíthetetlen ellentétek feltétlenül konfliktushoz vezetnek."[145] Egy keletnémet szerző tollából 1971-ben gyorsan megjelent mindezek cáfolata is, úgyhogy aki addig nem tudott volna Rostow, Galbraith és a hozzájuk hasonlóan gondolkodók nézeteiről, ebből elég pontosan megtudhatta.[146]

[145] John Kenneth Galbraith: *Az új ipari állam.* Budapest, 1970, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 406.

[146] Herbert Meissner: *Konvergenciaelmélet és valóság.* Budapest, 1971, Kossuth.

Éva és az új baloldal

Az egyetemes és magyar történelem különböző kérdéseiben való elmélyülésem egyáltalán nem akadályoztak abban, hogy a művészetek és a politika iránti érdeklődésemet is kielégítsem. Már Szegedre érkezésem első hetében előfizettem hat sajtótermékre: az 1867 óta kiadott *Századok*ra, a történészek kéthavonta megjelenő központi orgánumára; a *Valóság*ra, a *Társadalmi Szemlé*re, a *Nemzetközi Szemlé*re, a *Filmkultúrá*ra és a hetente megjelenő *Magyarország*ra. Napilapokat nemigen olvastam, s az első félév után előfizetési listámat is megkurtítottam. Csak a *Századok* és a *Valóság* maradt, a többit a könyvtárakban lapozgattam, ám ott is egyre ritkábban. Az első két hétben meghallgattam egy Bach-koncertet a Dómban, és megnéztem két filmet: a városi moziban Ingmar Bergmantól a *Rítus*t (1969), amely három ellentétes karakterű művész bizarr kapcsolatrendszerét boncolgatta, valamint az egyetemi moziban (Art Kino) Roger Vadim rendezésében a *Veszedelmes viszonyok*at (1959), amely egy nyitott házasságban élő francia pár erotikus kalandjai köré szervezte a mondandóját. Egyik sem igazán tetszett. Ugyanebben a két hétben olvastam Szakonyi Károly drámáját, az *Adáshibát*, amely a televízió manipulatív funkciójáról, valamint a televíziózás elandalító és elsekélyesítő hatásairól szólt. Ezt viszont érdekesnek találtam. Mindezt azért tudom ilyen pontosan, mert olvasónaplómnak, melyet a seregben oly rendszeresen vezettem, ez az utolsó – szeptember 26-i – bejegyzése. Ekkortól határidőnaplót használtam, amelybe – sajnos – legfeljebb egy-egy mondatos reflexiókat jegyeztem, de azokat is csak alkalomszerűen.

Néhány hétig hódoltam régi szenvedélyemnek: a szombat esti táncnak is. Ennek két színhelye volt: a rajz szakosok által szervezett lemezjátszós, illetve magnós bulik a B épületben működő Rajz Tanszéken, és a B épülettel szembeni ifjúsági munkásotthon, ahol élő zene szólt. A Rajz Tanszékre természetesen főiskolások jártak, akiknek a többsége nemigen tudott táncolni, viszont jól lehetett velük beszélgetni; a munkásotthonba pedig fiatal melósok, akik közül sokan nagyon jól mozogtak, a kettős honfoglalásról, az ázsiai termelési módról és a konvergenciaelméletről viszont természetesen lövésük sem volt. Másrészt az ottani srácok is elég egyértelműen érzékeltették velem: nincs szükségük konkurenciára; kívül tágasabb. Ezért már az ősz folyamán elmaradoztam mindkét helyről. Szabad időmben inkább a Történettudományi Tanszék – népszerű nevén Töri Tanszék vagy

Évával 1971 tavaszán

egyszerűen csak Tanszék – körüli idősebb diákokkal kezdtem barátkozni, akik között több rokonlélekre is leltem.

Egyikükkel, Pintér Évával, aki a kollégium második emeletén lakott, és negyedéves magyar–történelem szakos hallgató volt, már az első hetekben összejöttem. Ő a székesfehérvári Teleki Blanka Gimnáziumban érettségizett, de családja, amelyet 1945 után telepítettek Érsekújvár mellől a Dunántúlra, ekkor már Gödön lakott. Talán ezért is szakdolgozatát Jászi Oszkár nemzetiségi politikájából írta. Éva magas, Mick Travis *(Ha...)* barátnőjéhez hasonló, hosszú fekete hajú, csinos, attraktív és emellett okos, olvasott lány volt. Mindezek tetejébe jól is táncolt, és kulcsszerepet játszott a tanszéki táncos estek, valamint egyéb rendezvények szervezésében.

Szeptember végétől kölcsönösen kerestük egymás társaságát, és egyre több időt töltöttünk együtt. Kószáltunk az alsóvárosi temetőben és a Mátyás-templom körüli, sötétedés után néptelen utcákon, egy asztalnál tanultunk a társalgóban, különböző kulturális rendezvényekre és moziba jártunk. A tavaszi félévben 12 filmet néztünk meg ketten vagy másokkal együtt. Köztük újakat, mint például Bacsó Péter 1970-es alkotását, a *Kitörés*t, amely a korabeli Magyarországról szólt kritikus hangnemben; a Dosztojevszkij regényét hűen és kissé unalmasan adaptáló 1969-es *Karamazov testvére*ket egy szovjet rendezőtől; Bergman 1968-as *Szégyen* című

morbid filmdrámáját a tragédiába torkolló politikai semlegességről, valamint a francia új hullám egyik legnagyobb alakjának, François Truffautnak két új filmjét: az 1968-as *Lopott csók*ot és az 1970-es *Családi fészek* címűt. Az egyetemi Art Kinóban látott régi filmek közül emlékezetes Jean Renoir 1937-es pacifista, az emberek közötti szolidaritás mellett és a háború ellen agitáló *Nagy ábrándj*a Jean Gabinnel a főszerepben, valamint Antonioni első nagy filmje, az 1955-ös *Barátnők*. Jártunk az Egyetemi Színpad avantgárd szellemiségű, abszurd és groteszk elemeket ötvöző, valamint a közönség bevonására törekvő, nyitott színházi előadásaira, amelyeket ekkortájt a később országos hírnévre szert tevő Paál István rendezett, s amelyek kulcsszerepeit az azóta ugyancsak közismertté vált színész, Dunai Tamás játszotta.

A közös művészeti élmények mellett többször találtunk valami ürügyet arra, hogy a menza helyett a Nagyállomás körüli kocsmák egyikében, többnyire az úgynevezett Alsóvárosiban vagy a Sárkányban vacsorázzunk. Fekete haja és kreol bőre alapján a prímások némelyike Évát cigánynak nézte, és ezért többször kedveskedtek neki egy-egy nótával, anélkül, hogy ezt bármelyikünk kérte volna. A tanév végére eldöntöttük: mihelyt lehet, összeházasodunk, és első fiúgyermekünket Ernesto, a leánygyermekünket pedig Tania – Guevara gerillatársa Bolíviában – névre fogjuk keresztelni.

A másik rokonlélek, Varga Laci ugyanúgy szakállt viselt, mint én, ugyanolyan fekete dzsekiben járt, mint én, ugyanolyan baszk sapkája volt, mint nekem, és ugyanúgy lelkesedett Guevaráért, mint én. 1946-ban született, tehát jóval érettebb volt nálam, viszont csak egy évvel járt előttem, mert mielőtt Szegedre jött volna, két évet szolgált a seregben, és dolgozott is. Bár gyermekkorát vidéken, Kisújszálláson töltötte, 1957-től édesanyjával élt annak szoba-konyhás budai szuterénlakásában. Úgyhogy a nagyvárosi és a vidéki életet egyaránt ismerte. Eredetileg az orosz narodnyikok iránt érdeklődött, akiktől könnyen jutott el a századelő magyar anarchista mozgalmáig és onnan még tovább lépve Guevaráig. Ebben nagy segítséget nyújtott neki nővére, aki a Múzeum körúti Központi Antikváriumban dolgozott, és számos könyvkülönlegességgel, többek között a Kossuth Könyvkiadó zárt terjesztésű, számozott köteteivel is ellátta. Így került a kezébe Guevara bolíviai naplója röviddel 1968-as magyarországi megjelenése után, majd 1970-ben Daniel Cohn-Bendit fivérével közösen írt könyve a „kommunizmus aggkori betegsége elleni orvosságról", a baloldali radikalizmusról.

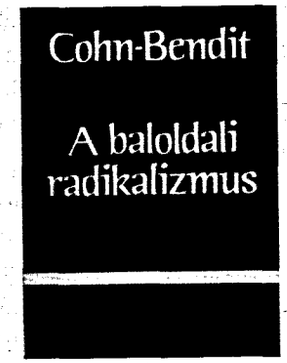

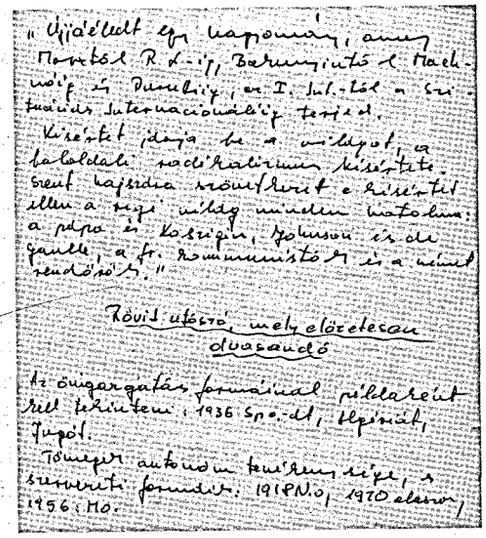

G. és D. Cohn-Bendit: A baloldali radikalizmus – orvosság a kommunizmus aggkori betegségére *és a könyvről készült jegyzeteim*

Mi hárman – Éva, Laci és én – döntöttük el valamikor októberben, hogy Guevara meggyilkolásának harmadik évfordulója alkalmából rendezünk egy Guevara-estet a tanszéken. Az évforduló mellett valószínűleg befolyásolt bennünket az is, hogy Chilében éppen szeptemberben választották elnökké a baloldali Salvador Allendét, aki a szenátus korábbi elnökeként 1968-ban személyes védelme alá helyezte Guevara gerilláinak túlélőit. Egyikünk sem emlékszik rá, hogy kitől származott az ötlet. Ami biztos: Éva vállalta a szervezési feladatokat és a moderátor szerepét, én előadást tartottam, Éva egyik csoporttársa, Fazekas Mária Tolnai Ottó *Guevara* című versét mondta el, valószínűleg megszólalt az én egyik csoporttársam, Dezsényi Zsófi és egész biztosan a harmadéves Karikó Sándor (a főiskola későbbi tanára) is. Fontos szerepet vállalt Varga Laci, aki húga segítségével Pestről hozta a külön tárlókban kiállított anyagok többségét: a *Bolíviai napló* eredeti kubai kiadását (Che Guevara: *El Diario del Che en Bolivia*), Cohn-Bendit könyvét és egyebeket. Időlegesen ide került Guevara portréja is az ágyam fölül és Vámos Imre már említett 1968-as könyve (*„Che" Guevara legendája)* a polcomról. Túl sokan nem voltunk, és az egész rendezvény nem tartott tovább másfél óránál.

A tárlók lebontása után Lacitól megkaptam Cohn-Bendit könyvét olvasásra. Dany Le Rouge – ahogy vörös haja után a franciák nevezték –, aki kulcsszerepet játszott az 1968-as párizsi diákmegmozdulásokban,

ebben részletesen beszámolt az akkori eseményekről, elemezte a kudarc okait, és – ettől teljesen függetlenül – az utolsó fejezetben az orosz bolsevik forradalom kisiklásával is érdemben foglalkozott. Nemcsak Sztálint, ami akkor már Keleten is szokás volt, hanem Lenint is élesen bírálta a marxi tanoktól és saját korábbi elveitől való eltávolodás miatt. A bolsevikok nemcsak az állam fokozatos elhalására vonatkozó tételről mondtak le, hanem az egész marxista tanításról – állította. Alig szilárdult meg a hatalmuk, máris bürokratikus és diktatórikus eszközökhöz nyúltak. 1918-ig azt hirdették, hogy „Minden hatalmat a szovjeteknek", ám ezt rövidesen felváltotta a „Minden hatalmat a pártvezetőknek" gyakorlata. Akik ezzel szembefordultak, azokkal kegyetlenül leszámoltak. Az ukrán anarchista vezérrel, Mahnóval és híveivel 1920–1921-ben éppúgy ezt tették, mint a kronstadti matrózokkal és munkásokkal 1921-ben. Majd a párt 1921-es, X. kongresszusán minden párton belüli frakciózást betiltottak.

1945 után a szovjet Vörös Hadsereg ugyanezt az elnyomó rendszert honosította meg Kelet-Európában, kivéve Jugoszláviát, ahol Titónak sikerült a szocializmus önigazgató rendszerét megvalósítani. A bürokratikus és elnyomó szovjetrendszerekkel szemben Cohn-Bendit a jugoszláv modellben, illetve általában az állam szerepét minimálisra redukáló tanácsok rendszerében látta a kapitalizmus igazi meghaladásának a lehetőségét.

Ilyennek látott szobatársam, Csáky Lajos 1971-ben

A kizsákmányolás nélküli társadalom csak akkor jöhet létre – hangsúlyozta –, ha a termelés ellenőrzése nincs egy meghatározott csoport kezében. A magántulajdon megszüntetése nem elég; a munkások önigazgatására van szükség. A jugoszláv rendszer mellett ennek csíráit látta az 1871-es párizsi kommün, az 1930-as évek spanyol baloldala, a felszabadító harcukat vívó, második világháború utáni algériaiak, mindenekelőtt Ben Bella és az 1956-os magyar munkástanácsok törekvéseiben. Cohn-Bendit ezzel a „létező szocializmus" meghaladásának olyan lehetséges modelljére irányította rá a figyelmemet, amely az Európában elég elképzelhetetlennek tűnő gerillaháborúknál jóval reálisabb és életszerűbb alternatívának tűnt.[147]

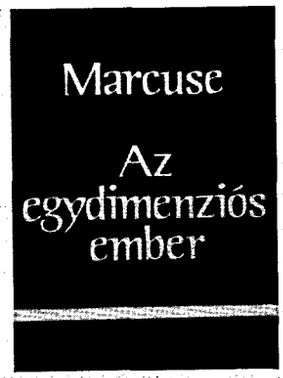

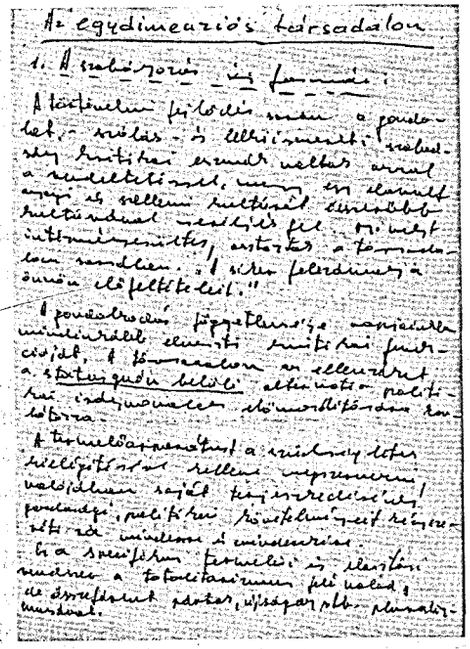

H. Marcuse: Az egydimenziós ember, *amelyet ugyancsak kijegyzeteltem*

1970 végén vagy 1971 elején egyik évfolyamtársamtól, akinek az apja megyei első titkár volt, sikerült megszereznem Marcuse ugyancsak a Kossuth számozott sorozatában megjelent alapművét, *Az egydimenziós embert*. Ennek a lényegét azonban különböző interpretációkból és részletekből már elég jól ismertem, sőt 1970 őszén egy komplett – szemináriumi referátumhoz hasonló – összegzést is készítettem az idős filozófus tanairól. Hogy pontosan mi célból, az kiesett az emlékezetemből. Rémlik, hogy a kollégium társalgójában adtam elő néhány érdeklődőnek a másfeles sortávolsággal írt 14 gépelt oldalas anyag lényegét. De az is lehet, hogy csak rendszerezni akartam a gondolataimat. Első (és valószínűleg egyetlen)

[147] Gabriel Cohn-Bendit – Daniel Cohn-Bendit: *A baloldali radikalizmus – orvosság a kommunizmus aggkori betegségére*. Budapest, [1970], Kossuth, különösen a *Mi a teendő* (118–131.) és *A bolsevizmus jellege és stratégiája* című fejezet (228–267.).

példányát mindenesetre megőriztem, s ez jól mutatja, hogy elsőéves főiskolásként nagymértékben Marcuse szemüvegén át próbáltam értelmezni a világot.

Cohn-Bendit és Marcuse mellett nagy érdeklődéssel olvastam az eretnek gondolatai miatt a kommunista pártból 1969-ben kizárt osztrák esztéta és újságíró, Ernst Fischer *Művészet és koegzisztencia* című kötetét, amely németül 1966-ban, magyarul pedig Cohn-Bendit könyvéhez hasonlóan ugyancsak 1970-ben jelent meg. Ehhez – meglepő módon – legálisan jutottam hozzá, mégpedig az Irodalom Tanszék egyik könyvárusítással is foglalkozó tanárától. Jegyzeteket – eltérően Cohn-Bendit és Marcuse könyvétől, melyeket csak olvasásra kaptam meg – ezért nem készítettem róla. Viszont aláhúzásaimból pontosan látszik, hogy elsősorban nem a „parttalan realizmussal" kapcsolatos, a szocialista realista irodalomfelfogás szűkkeblűségét bíráló esztétikai nézeteire, hanem általános politikai meglátásaira rezonáltam. Így például arra, hogy szakítani kellene Nyugat és Kelet éles szembenállásának fenntartásával, vagyis az ideológiai hidegháborúval. „Igyekeznünk kell – tanácsolta – »ideológiailag koegzisztálni«, vagyis megismerkedni a másként gondolkodók tényleges eszméivel, nem pedig csupán megnyirbált idézetekkel, azokba beleélni magunkat, és nem önfejűen kívülről, hanem »immanensen« vitába bocsátkozni, s óvakodni attól, hogy az olyan elmarasztaló ítéleteket, mint »polgári dekadencia, antimarxista, revizionista, dogmatikus« stb., az igazság bizonyítékának tartsuk. Térjünk vissza a »helyes« és »helytelen« egyszerű kategóriáihoz, mert nincs »polgári« vagy »proletár«, »kapitalista« vagy »szocialista«, hanem csak helyes és helytelen (vagy félig helyes, kétséges stb.) tudományos eredmény van."[148]

Ezzel összefüggésben Ernst Fischer megfogalmazta azt a társadalomtudományi kutatásokkal kapcsolatos – itthon akkor még meglehetősen eretneknek számító – ismeretelméleti tézist is, mely szerint „Az igazság megtalálása a társadalomtudományban kétségkívül nehezebb, mint a természettudományban, nemcsak azért, mert az előbbiben nincsenek sem kísérleti, sem matematikai bizonyítékai az igazságnak, hanem azért is, mert a legkülönbözőbb érdekek befolyásolják az igazságkeresőt. Az ilyen befolyások gyakran akadályozzák, de olykor elő is mozdítják az igazság megközelítését, mindamellett a társadalmi folyamatok bármilyen vizsgálata már

[148] Ernst Fischer: *Művészet és koegzisztencia.* [Budapest, 1970, Kossuth], 80–81.

A Kossuth Kiadó belső használatra szánt, számozott kiadványai, köztük Ernst Fischer magyarul 1970-ben megjelent könyve

nem tudomány, mihelyt nem az igazságot keresi, hanem a propagandához szükséges anyagot."[149] Ilyenfajta szkeptikus, pontosabban realista állásponttal én addig nem találkoztam. A marxista tárgyak tanulása során még itt, a főiskolán is azt sulykolták belénk, hogy a történelmi materializmus helyes alkalmazásával kétségkívül el lehet jutni az igazsághoz, sőt csak annak az alkalmazásával lehet.

Visszagondolva Szvétek igazgató úr 1966-os fejmosására, igen fontosnak éreztem annak kimondását is, hogy „a kommunizmus által kormányzott országokban a szabadságot csak mint »felismert szükségszerűséget« ismerik el, és a szabad döntés érvényesülési területe nem bővül ki jelentősebben".[150] Továbbá a szocializmusban is van elidegenedés és elembertelenedés, és ahhoz, hogy ez leküzdhető legyen, mindenekelőtt azt kell beismerni, hogy „a »népi tulajdonban levő üzem«, a »munkás-paraszt állam« mágikus nevek", amelyeket valós tartalommal kellene megtölteni. „Az elidegenedést csak olyan mértékben lehet megszüntetni, amilyen mértékben a termelőhelyeken és azokon túl, a társadalmi élet minden területén fokozódik az önrendelkezés, a beleszólás és így a felelősségvállalás."[151] Kevésbé konkrét és óvatosabb formában ez ugyanaz volt, mint amivel

[149] Uo. 82–83.
[150] Uo. 69.
[151] Uo. 152–153.

Cohn-Bendit és '68-as társai közül többen meghaladhatónak gondolták a kapitalizmust: az önigazgatás.

S végül, ami talán leginkább meglepett: a francia kommunista filozófus, Roger Garaudy és az ugyancsak francia újkatolikus gondolkodó, Teilhard de Chardin, valamint Palmiro Togliatti olasz kommunista vezető kijelentéseire hivatkozva Ernst Fischer is hitet tett a kereszténység és a kommunizmus, hívők és marxisták megbékélése és dialógusa mellett. A század tényei azt bizonyítják – idézte az 1955-ben elhunyt francia jezsuita teológust –, hogy „az ember jövője nem építhető fel a hívők ellenére, sőt nélkülük sem; hogy az ember jövője nem építhető fel a kommunisták ellenére, sőt nélkülük sem".[152] Ez ugyancsak különbözött attól, amit én addig az „egyházi reakció" elleni harcról hallottam, és nagyon igazolni látszott azt, amit Thurzó Gábor regénye kapcsán egy évvel korábban a humanizmusról meditálva olvasónaplómba jegyeztem. Bár az emberi jogokat, valamint a demokráciát és a többpártrendszert elismerő eurokommunizmus szó a kötetben egyszer sem fordult elő, ez majd csak néhány év múlva jelent meg az olasz és a spanyol kommunisták szótárában, Ernst Fischer 1966-ban papírra vetett és számomra revelatív gondolatai kétségkívül ebbe az irányba mutattak.

A politikai rendőrség látókörében

Miközben szorgalmasan tanultam, és még szorgalmasabban műveltem magam különböző tiltott könyvekből, ismét a politikai rendőrség látókörébe kerültem. A titkosszolgák a Guevara-estre figyeltek fel – érdekes módon nem Szegeden, hanem Sárospatakon. Az történt, hogy az eseményről levélben tudósítottam Barnóth Zolit, aki erről úgy számolt be ottani iskolatársainak, hogy „Romsics beváltotta régi tervét: alakítottak Szegeden egy Che Guevara klubot". Ezeknek az iskolatársainak az egyike azonos volt azzal a katonatársunkkal, akit a kalocsai elhárítótiszt még 1970 tavaszán beszervezett, és akit a polgári szolgálatok leszerelése után átvettek, majd saját kötelékükben alkalmaztak III/III-as társadalmi megbízottként. A Sarkadi fedőnevű ügynöktől, vagyis K. Árpádtól kapott információk alapján a tartótiszt úgy ítélte meg, hogy „Romsics komolyan foglalkozik

[152] Uo. 72.

ezzel a témával", és abba az irányba befolyásolja barátját, hogy az Sárospatakon is hozzon létre hasonló klubot. Ennek megakadályozása érdekében – terjesztette elő – „Szegeden kell lépéseket tenni a tevékenység megszüntetésére, így nem jelentkezne újra ez a kérdés Sárospatakon sem".[153]

A fenti javaslatot Matyusz György százados 1971. február 2-án tette. A szegediek azonnal munkához láttak, és több kapcsolatukat bevonták az „ügy" felderítésébe. Az egyik informátoruk kedves tanárom, Kováts Zoltán volt, akit 1970 decemberében szerveztek be, s akinek a tájékoztatója alapján Földváry László rendőr hadnagy 1971. március 4-én a következőket jelentette feletteseinek: informátora („Debreceni") „elmondta, hogy emlékezete szerint 1970. október végén, november elején Pintér Éva IV. éves hallgató kereste meg, s meghívta egy általuk szervezendő klubdélutánra, melyen Guevaráról is vitatkozni akarnak. Az ügynök a meghívást bár elfogadta, de idő hiányában erre nem tudott elmenni. Azóta konkrétan nem hallott az ügy folytatásáról, bár tudja, hogy Pintér Éva – ki egyébként rendkívül aktív, szervezőképes hallgatónő – esetenként foglalkozik dél-amerikai kérdésekkel. Ugyancsak ismeretes előtte, hogy Karikó Sándor nevű hallgató is érdeklődik Che Guevara iránt, különösen ősszel volt ez tapasztalható."

Miért, miért nem, a négyórás beszélgetés első felében a tanár úr rólam nem tett említést. A tiszt azonban rákérdezett, mert egy másik társadalmi kapcsolatuk ekkorra jelezte nekik, hogy „Romsics Ignác és az ügynök között szorosabb kapcsolat alakult ki, ugyanakkor Romsics szintén zavaros, esetenként ellenséges nézeteket képvisel". Miután a tiszt erre utalva konkrétan rákérdezett személyemre, „az ügynök elmondta, hogy Romsics homokmégyi lakos, Kalocsán járt gimnáziumba, s feltehetően ismeri az ő kalocsai ellenforradalmi múltját. Így egészen őszinte kapcsolat nem alakult ki közöttük, az utóbbi időben azért találkoznak gyakrabban, mert nevezett diákköri dolgozatot írt »Homokmégy története a legrégibb időktől 1920-ig« címmel, s ennek megírását ügynökünk segítette, mint helytörténettel és demográfiával foglalkozó szakoktató."

A jelentés értékelése: „Az ügynök jelentése a Főiskolán fellelhető guevarizmussal kapcsolatban értékes, megerősíti azt az értesülésünket, hogy egyes hallgatók részéről történtek kezdeményezések Guevara népszerűsítésére. Megnevezett több olyan személyt, akiről határozottan tudja, hogy korábban szervező tevékenységet fejtettek ki egy vitakör létrehozásában.

[153] ÁBTL. M-36826.

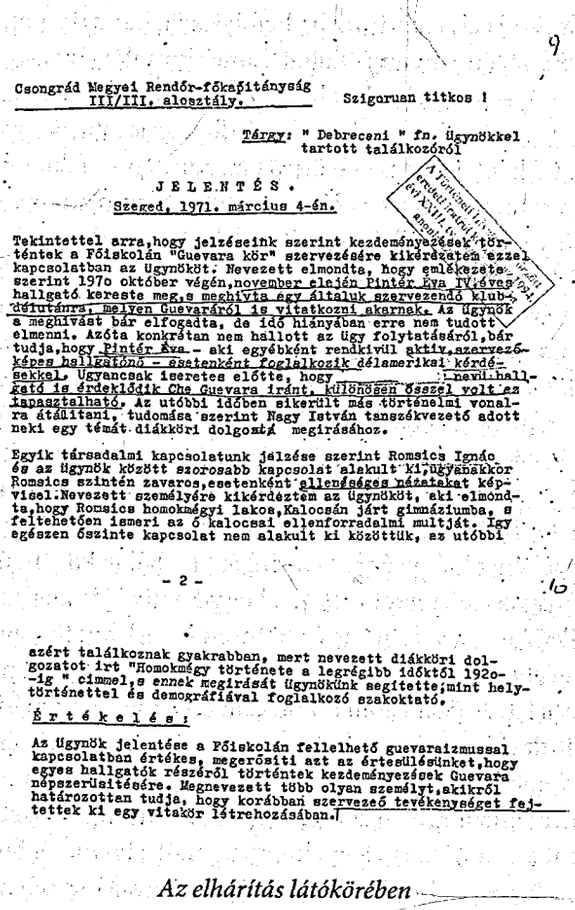

Csongrád Megyei Rendőr-főkapitányság
III/III. alosztály. Szigorúan titkos !

Tárgy: " Debreceni " fn. ügynökkel tartott találkozóról

J E L E N T É S .

Szeged, 1971. március 4-én.

Tekintettel arra,hogy jelzéseink szerint kezdeményezések történtek a Főiskolán "Guevara kör" szervezésére kikérdezem ezzel kapcsolatban az ügynököt. Nevezett elmondta, hogy emlékezete szerint 1970 október végén,november elején Pintér Éva IV.éves hallgató kereste meg,s meghívta egy általuk szervezendő klub-délutánra, melyen Guevaráról is vitatkozni akarnak. Az ügynök a meghívást bár elfogadta, de idő hiányában erre nem tudott elmenni. Azóta konkrétan nem hallott az ügy folytatásáról,bár tudja,hogy Pintér Éva - aki egyébként rendkívül aktív,szervezőképes hallgatónő - esetenként foglalkozik délamerikai kérdésekkel. Ugyancsak ismeretes előtte, hogy [redacted]-nevű hallgató is érdeklődik Che Guevara iránt, különösen összeül volt az kapcsolatban, Az utóbbi időben sikerült más történelmi vonalra átállítani, tudomása szerint Nagy István tanszékvezető adott neki egy témát diákköri dolgozat megírásához.

Egyik társadalmi kapcsolatunk jelzése szerint Romsics Ignác és az ügynök között szorosabb kapcsolat alakult ki,ügyanakkor Romsics szintén zavaros,esetenként ellenséges nézeteket képviselt.Nevezett személyére kikérdeztem az ügynököt, aki elmondta,hogy Romsics homokmégyi lakos,Kalocsán járt gimnáziumba, s feltehetően ismeri az ő kalocsai ellenforradalmi multját. Így egészen őszinte kapcsolat nem alakult ki közöttük, az utóbbi

- 2 -

azért találkoznak gyakrabban, mert nevezett diákköri dolgozatot irt "Homokmégy története a legrégibb időktől 1920-ig " címmel,s ennek megirását ügynökünk segítette;mint helytörténettel és demográfiával foglalkozó szakoktató.

Értékelés:

Az ügynök jelentése a Főiskolán fellelhető guevaraizmussal kapcsolatban értékes, megerősiti azt az értesülésünket,hogy egyes hallgatók részéről történtek kezdeményezések Guevara népszerüsitésére. Megnevezett több olyan személyt,akikről határozottan tudja, hogy korábban szervező tevékenységet fejtettek ki egy vitakör létrehozásában.

Az elhárítás látókörében

Hiányossága a jelentésnek, hogy a nevezettek jelenlegi tevékenységéről nem tudott beszámolni »Debreceni«." Feladat az ügynöknek: „Kísérje fokozott figyelemmel Pintér Éva, Karikó Sándor és Romsics Ignác tevékenységét, a következő találkozón számoljon be újonnan szerzett tapasztalatairól".[154]

1971 tavaszán és nyarán Kováts tanár úr még kétszer jelentett rólam. 1971. május 5-én tájékoztatta tartótisztjét, hogy „feladatának megfelelően figyelemmel kísérte, hogy a Főiskolán tapasztalható álbaloldali, anarchista nézetek milyen forrásból táplálkoznak. Beszélgetést folytatott Romsich Ignáccal, aki javasolta ügynökünknek, hogy amennyiben érdeklődik az

[154] Uo. 3.1.2. M-38684.

osztrák Kommunista Pártból kizárt Ernst Fischer írásai iránt, vásárolhat ilyet Elekes Mihálytól, a magyar tanszék adjunktusától. Ezt követően »Debreceni« valóban felkereste Elekest, s Fischer »Művészet és koegzisztencia« című könyvét megvette tőle. A könyv bolti forgalomba nem került, csak számozott példányai jelentek meg, ezért nehezen érthető, hogy a csak bizalmas olvasásra kiadott könyvet hogyan árusíthatja bárki részére Elekes." Kováts tanár úr ezt különösen azért tartotta veszélyesnek és károsnak, mert a hallgatók körében „komoly ideológiai zavarokat okozhatnak". „Különösen veszélyesnek tartja olyanoknál, mint Romsich, aki folyamatosan tanulmányozza az ilyen írásokat, figyelemmel kíséri megjelenésüket, s folyamatos szellemi táplálékként, egyre inkább magáévá is teszi ezeket, természetesen a marxista filozófia rovására."

A jelentésben szó esett „Romsich menyasszonyjelöltjéről", a „IV. éves Pintér Éváról" is, aki „Szegeden szeretne maradni, s mivel itt nem kap állást, mindenkinek panaszkodnak, szidják a Szegeden általuk tapasztalt nagyfokú protekciózást, összefonódottságot a vezetők között. Gyűjtik azokat a példákat, melyekkel igazukat bizonyíthatják." A jelentés alapján az alosztályvezető őrnagy utasítást adott „Romsich Ignác többoldalú ellenőrzésére", és megbízta Debrecenit, hogy „igyekezzen mélyebben tájékozódni arról, hogy a jelentésében említett írások milyen mértékben befolyásolják a hallgatók, elsősorban Romsich Ignác filozófiai, ideológiai gondolkodását."[155]

A következő találkozóra Földvári hadnagy és Kováts tanár úr között június 8-án került sor. Ennek során „ügynök" beszámolt a májusi egri konferenciáról. Elmondta, hogy „Romsich [...] nagyon jól szerepelt, első díjat szerzett. Ez a siker láthatóan kedvezően befolyásolja érdeklődését, a történelem tanszék vezetőjével már meg is állapodtak abban, hogy újabb dolgozat írásába kezd, s feldolgozza az 1919-es kalocsai ellenforradalmi lázadás történetét. »Debreceni« elmondta, hogy ő is igyekszik ilyen irányban befolyásolni Romsichot, s így nem marad ideje zavaros filozófiai nézetek és írások tanulmányozására és még inkább terjesztésére." Az értékelés és utasítás értelmében az „ügynök állandó feladata" lett „Romsich Ignác olyan irányú befolyásolása, hogy álbaloldali nézeteit feladja, a marxizmust támadó filozófusok tanulmányozását és írásaik ismertetését megszüntesse. Feladatát lényegében eredményes[en] oldja meg, nevezettnek a tudományos diákköri munkába való intenzív bevonásával kevés ideje marad ilyen

[155] Uo.

jellegű káros tevékenységre. Új témája, s különösen a történelem tanszék vezetőjének személye olyan garancia, amely további pozitív befolyásolási lehetőséget biztosít. Amennyiben olyan jelzéseink lennének a későbbiekben, hogy Romsich nem hagyott fel álbaloldali, marxizmusellenes művek tanulmányozásával, illetve az olvasottak terjesztésével, lehetőségünk nyílik Dr. N. I. segítségével további ellenőrzésére és befolyásolására." Az intézkedési terv ehhez hozzátette: „Tekintettel arra, hogy Romsich Ignác jelenleg csupán elsőéves, jó felkészültségű, esetleg káderutánpótlás szempontjából is számításba veszik, javaslom, hogy személyével operatív célból foglalkozzunk."[156] Az Állambiztonsági Szolgálatok Levéltárában dolgozó volt tanítványaim és barátaim szerint ez a javaslat azt jelenti, hogy fontolóra vették beszervezésemet, és valószínűleg környezettanulmányozásba kezdtek. Nem tudom, hogy ez valóban megtörtént-e. Addig azonban, hogy konkrét ajánlatot tegyenek, egyáltalán felvegyék velem a kapcsolatot, szerencsére nem jutottak el.

Elképzelhető, hogy amikor ezek a jelentések az 1990-es évek vége felé kezembe kerültek, mennyire megrendültem. Kováts tanár úrral ugyanis már főiskolás éveim alatt kvázi baráti kapcsolatba kerültem. Évával együtt meghívott magukhoz halászlévacsorára, felajánlotta a tegeződést, és 1972 nyarán eljött gödi esküvőnkre. Később, amikor már Gödön laktunk, feleségével is jártak nálunk; együtt mentünk Pestre színházba, tárlatokra, vacsorázni. S én is gyakran felkerestem, ha Szegeden jártam. Annak idején, 1971 tavaszán egyetlen furcsa dolgot észleltem kapcsolatunkban: néhány nappal azelőtt, hogy elindultunk volna Egerbe, elhívott az egyik Nagyállomás közeli cukrászdába, ahol megpróbált rábeszélni, hogy vágassam le a szakállam. Indokként azt hozta fel, hogy 1956 után azok nem borotválkoztak, akik az oroszok kivonulására vártak, akik így kívántak tiltakozni. 15 évvel az események után én ezt nem tartottam elegendő indoknak, úgyhogy ellentmondtam. Aztán némi huzavona után kompromisszumot kötöttünk: a szakállam megmaradt, de az egri konferencia idejére fazonra vágattam egy fodrásszal.

Az elmúlt években többször elolvastam a jelentéseit, és egyre inkább megenyhültem. Ma úgy látom, Zoli nem ártani, hanem segíteni akart, s miután az elhárítás szemében érdektelenné váltam, eszébe sem jutott további információkat adni rólam. Nem tudom, mivel zsarolták meg, de

[156] Uo.

hogy a ráerőltetett szerepben nagyon kényelmetlenül érezte magát, és igyekezett kibújni belőle, az biztos. Ezt tartótisztje is így látta, és 1976-ban fel is jegyezte róla: „»Debreceni« nagyon nehezen kötelezi el magát szervünkkel. Kétkulacsosságát abban látom, hogy felénk is jó akar lenni, de elvbarátait sem akarja elárulni." Az 1970-es évek végén ezért meg is szakították a kapcsolatot vele.[157]

Nagy Pista és a diákköri munka

Kováts tanár úr mellett tulajdonképpen az elhárításnak is hálás lehetek. „Dr. N. I.", vagyis Nagy István tanár úr személyében, aki a Történelem Tanszék vezetője volt, ugyanis olyan mentorra találtam, aki igen nagy mértékben hozzásegített ahhoz, hogy potenciális forradalmárból a történésszé válás útjára lépjek. Pedig „Nagy Pista", neki ez volt a beceneve, szakmai szempontból Tecához és Zolihoz képest a kevésbé kvalifikált tanáraink közé tartozott, és, amint erre az elhárítótiszt is utalt, a rendszer káderének számított.

Tanszékvezetőm és első mentorom, Nagy István (1929–2013) diákjai körében 1971-ben

[157] Uo.

Hódmezővásárhelyen született 1929-ben földműves-napszámos családból. Az elemi után ennek ellenére elvégezte a négyosztályos polgárit, tovább azonban nem tanult, hanem kereskedőinasnak állt. Sokakhoz hasonlóan az 1945 utáni változások kínálták fel számára az értelmiségivé válás lehetőségét. Népi kollégista lett, 1950-ben belépett az MDP-be, és 1951-ben tanítói oklevelet szerzett. Ezt követően a Szegedi Pedagógiai Főiskola történelem–földrajz szakán tanult, s egyben kari DISZ-titkárként működött. Ez lehetett az oka, hogy a főiskolai diploma megszerzése után azonnal az egyetem Marxizmus–Leninizmus Tanszékére került tanársegédnek, majd onnan az Egyetemi és Főiskolai DISZ Bizottságra politikai munkatársnak. 1956 őszén belépett az MSZMP-be, és 1957-ben visszakerült a főiskolára, ahol a Történelem Tanszék tanársegédjeként szemináriumokat vezetett mindhárom évfolyamon. 1959-ben kinevezték a főiskola helyettes igazgatójává, mely tisztséget 1966-ig töltötte be. Közben a Szegedi Tudományegyetemen elvégezte a történelem szakot, és 1963-ban középiskolai tanári diplomát szerzett. 1966-ban visszatért a tanításhoz. Előbb adjunktusként, majd 1971-től docensként az új- és legújabb kori, vagyis az 1790 utáni magyar történelmet oktatta. Bár bölcsészdoktori oklevelet – az elhárítás ezt rosszul tudta – csak 1984-ben szerzett, és idegen nyelveken sohasem tanult meg, nemcsak bedolgozta magát a modern magyar történelem szakirodalmába, hanem jegyzeteket, szöveggyűjteményeket és különböző módszertani segédleteket is összeállított. Mindennél fontosabb volt azonban, hogy kiváló pedagógusi vénával rendelkezett, s az egyszerű ismeretközlés helyett a főiskolai oktatás feladatát abban látta, hogy „az »iskolai ismeretszerzés« eredményeire támaszkodva, annak mind bonyolultabb feladatokat megoldó segítségével elvezesse a hallgatókat a tudományos megismerés örömeig, de legalább az adott tudományág megoldásra váró problémájáig. Tehát nem egyszerűen magasabb szintű oktató-nevelő munkáról van szó csupán, hanem a nyújtott ismeretanyag önálló alkalmazási felhasználási képességének kialakításáról, az alkotó munkára való alkalmasság kialakításáról is."[158]

E program megvalósításában Nagy tanár úr Kováts tanár úrral együtt alapvetően fontos szerepet szánt a tanszék tudományos diákkörének, amely

[158] Nagy István: Az előadások és szemináriumok néhány metodikai problémája a főiskolai történelemoktatásban. In Labádi Lajos (szerk.): *Nagy István. Három évtized a tanári katedrán. Felsőoktatás-pedagógiai és történelmi tanulmányok.* Szeged–Szentes, 2009, Nagy István Baráti Kör, 15–16.

1965-ben alakult meg, s amelynek tagjai nemcsak a főiskolák közötti „rangadókon", hanem az egyetemek részvételével zajló Országos Tudományos Diákköri Konferenciákon is szerepeltek dolgozataikkal, sőt, díjakat is kaptak. Az 1970–1971-es tanévben 32 tagja volt a diákkörnek, akik közül 16-an Kováts tanár úr történeti demográfiai és helytörténeti szekciójában, 12-en pedig Nagy tanár úr „kortörténeti" (nyilvánvalóan a német *Zeitgeschichte* fordítása) szekciójában dolgoztak. Utóbbiak közé tartozott Éva, Varga Laci, a negyedéves Sipos József és a másodéves Lengyel András, Varga Laci csoport- és albérleti szobatársa is, aki a diákköri munkát elnökként felügyelő Kováts tanár úr mellett egyben a diákkör titkári feladatait is ellátta.[159]

Barátom, Sipos Jóska (1948–2021) az 1970-es évek elején

Mindkettőjüknek híre volt, és én mindkettőjükre felnéztem. Jóskára elsősorban azért, mert az egyetemről átjáró Szántó Imre tanár úr mellett negyedévesként középkori magyar történelmi szemináriumokat vezetett, vagyis demonstrátor volt. Bandira pedig főleg azért, mert már másodévesként, 1971 júniusában tanulmánya jelent meg Veres Péter pályakezdéséről a debreceni *Alföld*ben. Később kiderült, hogy szociális hátterünk is nagyon hasonlít. Jóska a Kisvárda közeli Dombrádról érkezett, Bandi Békéscsaba szegénynegyedéből. Jóska apja a Nemzeti Parasztpárt fiatal aktivistájaként 1945-ben földet osztott, ám mivel nem volt hajlandó sem a pártba, sem a téeszbe belépni, fokozatosan marginalizálódott, majd miután Kádárékat szidta a kocsmában, az 1960-as évek elején a börtönt is megjárta. Bandi apja téglagyári munkásként tartotta el családját. Bár emberileg közel álltak egymáshoz, életstratégiájuk különbözött. Jóskát 1971 tavaszán – négy jelölt közül – a főiskola függetlenített KISZ-titkárává választották, míg Bandi fokozatosan vonult vissza a közélettől, és egyre inkább csak a tudományos munkának szentelte magát.

[159] Dr. Kováts Zoltán: Tudományos diákkörünk 15 évéről és a találkozókról. In Bohony Nándor (szerk.): *A tanárképző főiskolák történelmi tudományos diákköreinek munkája (1965–1981).* Szeged, 1981, K. n., 25–33.

A Nagy Pistához kötődő diákok két-három hetenként összegyűltek a tanszékvezetői szobában, és tanáruk moderálásával különböző témákról beszélgettek. Új könyvekről, elkészült dolgozataikról, filmekről. Ezek közül én különösen Jancsó Miklós új, 1970-ben forgatott művének, az *Égi bárány*nak a megvitatására emlékszem. A film az 1919–1920-as fehérterrort és a „fehérek" azt követő világát idézte fel látomásszerűen, a korábbiaknál bonyolultabb, nem könnyen, illetve többféleképpen értelmezhető szimbolikával. De – állapítottuk meg – itt már nem is a tartalom a döntő, hanem az attól – különösen a film második felében – önállósuló jelrendszer, a meztelen nők, a lovak, a víz, a hegedű stb. Látványnak szép volt, de politikai üzenetet – azon túl, hogy a Horthy-korszak elitje nem volt egységes – nemigen fedeztünk fel benne. Ez volt az utolsó előtti Jancsó-film, ami még tetszett. Az utolsó, amelyet 1972-ben mutattak be *Még kér a nép* címmel, ugyanezzel a sajátos jancsói jelképrendszerrel készült, ám üzenete érthető és a rendező korábbi filmjeihez hasonlóan rokonszenves volt. A 19. század végi agrárszocialista mozgalmak díszletei közé helyezve ismét elnyomók és elnyomottak harcáról szólt, sok dallal, tánccal és félreérthetetlenül az alul lévők emancipációs törekvéseivel azonosulva. A film nemcsak az én tetszésemet nyerte el, hanem a hozzáértőkét is. 1972-ben Cannes-ban Jancsó megkapta a legjobb rendezőnek járó díjat, majd a következő évben Milánóban az Arany Glóbusz-díjat is. Ezután már csak egy filmjét láttam, 1976 nyarán Párizsban a *Magánbűnök és közerkölcsök* című, olasz–jugoszláv koprodukcióban készült alkotását, amelyet a pornográfia határát súroló erotikus jelenetei miatt Magyarországon évekig nem engedtek bemutatni. Nem voltam és nem vagyok prűd, de Jancsó iránti szerelmem ezzel véget ért. Sajnálattal és szánalommal néztem, hogy a rendszerváltás körüli évekre ez a nagy művész hogyan vált egyre inkább önmaga karikatúrájává.

No, de *revenons à nos moutons!* Az egyik ilyen Nagy Pista-szeánsz előtt vagy után előhozakodtam a kérésemmel: szeretnék az általa vezetett tudományos diákköri szekcióban dolgozni, s majdan szakdolgozója lenni. Kérdésére, hogy milyen témára gondoltam, előadtam ugyanazt, amit Tecának: a modern forradalmak elmélettörténete érdekel, és ezért az úgynevezett új baloldal teoretikusainak, Marcusének, Sartre-nak, esetleg Régis Debraynek és Guevarának, vagy talán ezek egyikének a nézeteiről szeretnék írni. Nagy tanár úr nem zárta ki annak lehetőségét, hogy idővel majd ilyen vagy ehhez hasonló nagy témákkal is foglalkozhatok, viszont javasolta, hogy egyelőre kisebb fába vágjam a fejszémet. Mit szólnék például az 1919-es kalocsai ellenforradalmi lázadáshoz? Ez jóval könnyebben megoldható, a téma elsődleges forrásai itt vannak Magyarországon, s ráadásul helyismerettel is rendelkezem.

Mivel babérokra vágytam, elfogadtam „Dr. N. I." javaslatát, ám a téma jelentőségét lebecsültem, és értelméről egyáltalán nem voltam meggyőződve. Hogyan fogom ezzel előbbre vinni az emberiség ügyét? Nyilvánvalóan sehogy. Ennek ellenére hozzáláttam a szakirodalom tanulmányozásához, mindenekelőtt Hajdu Tibor 1968-ban és 1969-ben megjelent két nagymonográfiájának a feldolgozásához, és a nyaram megtervezéséhez. A fővárosi könyvtári és levéltári kutatáshoz ugyanis, ami elengedhetetlennek látszott, pénzre volt szükségem. A nyári hónapokra viszont nem járt ösztöndíj. Ezért ugyanahhoz a módszerhez folyamodtam, mint korábban: egy hónap munka, egy hónap szórakozás, pontosabban kutatás, ami munkának és szórakozásnak is felfogható volt. Utólag visszatekintve ez teljesen logikusnak és rendjén valónak látszik. Akkor azonban háborogtam miatta. Erről tanúskodik az a cikkem, amelyet a nyíregyházi főiskolások lapjában közöltem. „Vannak diákok – írtam nyilvánvalóan magamra is gondolva –, akik, hogy a szakdolgozatukhoz szükséges levéltári anyag feltárását az ország különböző városaiban elvégezhessék, a nyár felét munkával kell, hogy eltöltsék. Vannak főiskolások, akik két hónapi levéltárakban, könyvtárakban végzett munka után szülői jutalomként egy hónapra leutazhatnak a bolgár tengerpartra, kipihenni a munka fáradalmait." Az „anomália" megoldását abban láttam, hogy a nyári hónapokban is folyósítani kellene az ösztöndíjakat vagy azok egy részét, legalábbis a szociálisan „két legalacsonyabb kategóriában".[160]

Amikorra ezek a sorok 1971 őszén megjelentek, túl voltam az egy hónapos fizikai munkán, és a körülbelül egy hónapos kutatáson is. Bár a határidőnaplóm csak nagyon hézagosan mutatja, hogy mikor hol jártam, és mit csináltam, annyi világosan kiderül belőle, hogy július végén és augusztusban fél tucat közgyűjteményben fordultam meg. A kalocsai Érseki Könyvtárban a *Kalocsai Néplap* évfolyamait néztem át a századfordulótól 1920-ig, Kecskeméten, a Bács-Kiskun Megyei Levéltárban pedig a Kalocsára vonatkozó 1918–1919-es iratokat. Budapesten az Országos Széchényi Könyvtár Zárolt Kiadványok Tárában a korszakra vonatkozó, 1945 előtt publikált

[160] Romsics Ignác: Hozzászólás a „Van-e hátrányos helyzetű hallgató a főiskolán?" c. cikkhez. *Krónika*, II. évf. 1971–1972/1. 48–49.

könyvészeti és sajtóanyagokat tanulmányoztam; s emellett megfordultam a Pest Megyei Levéltárban, ahol Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye főispáni és alispáni iratai között találtam fontos jelentéseket. A Hadtörténelmi Intézet Levéltárában a térségben állomásozó és 1919 júniusában, az ellenforradalom leverésére odavezényelt katonai egységek iratait dolgoztam fel; míg az MSZMP KB Párttörténeti Intézetének Archívumában, ahol – megsértve a proveniencia elvét – a forradalmak korára s különösen a Tanácsköztársaságra vonatkozó iratokat gyűjtötték össze az ország minden levéltárából, ugyancsak eredeti dokumentumokat olvastam és jegyzeteltem. Mindenhol nagyon segítőkész könyvtárosokkal és levéltárosokkal találkoztam, még az OSZK Zárolt Kiadványok Tárában és a Párttörténetiben is. S közben megismerkedtem a fővárossal, ahol 1970 óta egy rövid szakaszon már járt a metró, és amelynek a nyüzsgése egyszerre vonzott és taszított.

A szállásom szerencsére nem került sokba. Néhány napig az Országjáró Diákok Szállójában laktam a Dózsa György úton, majd a budai BEAC-pálya éjjeliőrének bodegájában, ahol egykori kalocsai kollégiumi társam, a Pesten tanuló és a BEAC-ban focizó Tanács Miklós szorított helyet számomra. Ez lehetővé tette, hogy esténként moziba járjak, és többször találkozzam a közelben, Gödön lakó és szeptembertől Dunakeszin tanító Évával is. Ekkor láttuk az 1968 lázadó hangulatát amerikai környezetben felidéző 1970-es *Eper és vér*t, amely Anderson *Ha...* című filmjével mutatott nagyfokú rokonságot. A film zárójelenetei láttán, melyek a Nemzeti Gárda brutalitását mutatják, lehetetlen volt nem a vietnámi háború ellen tüntető diákokkal rokonszenvezni, akikben magunkat láttuk.

A munka és a kutatás mellett olvasásra is maradt időm. Hajdu Tibor két nagymonográfiája után áttanulmányoztam Nemes Dezső „klasszikus" művét a Horthy-korszak kezdetéről *(Az ellenforradalom története Magyarországon, 1919–1921)*, ami nagy lelkesedéssel ugyan már akkor sem töltött el, viszont diákköri munkám megkívánta az ismeretét. Sokkal nagyobb érdeklődéssel olvastam Roger Garaudy 1968-ban megjelent munkáját a „kínai kérdésről". Garaudy Ernst Fischerhez hasonlóan az európai kommunista ideológusok azon „revizionista" szárnyához tartozott, akik a „szocialista centralizmus és demokrácia" kentaurfogalmából a demokratizmusra és a mozgalom pluralizmusára helyezték a hangsúlyt. Ezért és az 1968-as csehszlovákiai bevonulás elleni tiltakozása miatt 1970-ben ki is zárták a Francia Kommunista Pártból. Franciául 1967-ben megjelent könyvét annak ellenére kiadták magyarul, hogy Garaudy nemcsak

a szocializmus „kínai modelljéről" írt kritikusan, amit az ázsiai termelési mód tovább élő jellegzetességeiből vezetett le, hanem a kommunista mozgalom jövője szempontjából alapvetőnek nevezte annak elismerését is, hogy „a szocialista építésnek többféle modellje létezik", és ezzel összefüggésben elutasított minden olyan törekvést, amely „egy bizonyos modellt egyetemessé akar tenni".[161] Nem volt nehéz megfejteni, hogy melyik ország melyik pártjára gondolt. Kötete ennek ellenére nem számozott, hanem bárki által megvehető kiadványként jelent meg – nyilvánvalóan azzal a szándékkal, hogy érveket adjon az Új Gazdasági Mechanizmus bevezetésével és a kultúrpolitika liberalizálásával új utakra lépő „érett kádárizmus" értelmiségi híveinek.

A másik ekkor olvasott kötet szerzője, Léo Figuères ugyancsak egy francia kommunista, egykori ellenálló volt, akinek Trockijról és a trockizmusról írott 1969-es munkáját jelentette meg a Kossuth Könyvkiadó 1970-ben. A leninizmussal, majd a sztálinizmussal szembeni kritikája okán Trockij az egész új baloldali mozgalom gyakran hivatkozott teoretikusai közé tartozott. Úgyhogy a könyvet nem azért olvastam el, hogy a Francia Kommunista Párt hivatalos, szovjetbarát álláspontját osztó szerző nézeteit megismerjem, hanem azért, hogy az általa bírált trockizmusról megtudjam a lényeget. Akkortájt számos könyvet, köztük a marxista–leninista vizsgákhoz szükséges jegyzetek túlnyomó többségét olvastam-olvastuk így, ezzel a módszerrel. Az addig megismert új baloldali gondolkodókhoz képest Trockij tette rám a legkisebb hatást. Egyedül a szovjet állam bürokratikus jellegéről írottakra rezonáltam; a világforradalom perspektíváját illúziónak tartottam, a szegényparasztság forradalmi szerepének lebecsülésében pedig érthetetlen elfogultságot láttam. Ezt a tézisét egyébként az afrikai és különösen a dél-amerikai fejlemények sem igazolták.

1971 szeptemberében, amikor visszatértem Szegedre, a kollégium felbolydult méhkashoz hasonlított. Az intézmény vezetője, Fehérvári Ferencné („Mária néni") tudomást szerzett róla, hogy a fiúk közül néhányan feljárnak a lányok emeletére, sőt előfordult, hogy idegen lányokat csempésztek a kollégiumba, akikkel az egész éjszakát együtt töltötték. Ez a vád visszamenőlegesen az újonnan megválasztott KISZ-titkárral, Sipos Józseffel szemben is felmerült, aki ekkor már albérletben lakott azóta feleségül vett barátnőjével. Néhány kollégista ugyanakkor élesen bírálta az

[161] Roger Garaudy: *A kínai kérdés*. Budapest, 1968, Kossuth, 217.

igazgatónőt „dedós" vezetési módszerei és néhány bennfentese révén kiépített spiclirendszere miatt. Az ellentétek az október 28-i közgyűlésen robbantak ki. Óriási botrány kerekedett, amelyet végül Sipos Jóska csendesített le úgy, hogy átvette az elnöklést, és a vitatott kérdésekről szavazást rendelt el. A közgyűlés nagy többséggel úgy döntött, hogy Mária néni bizalmasai helyett új, szuverén tagokból álló Diákbizottságot választ, s a KISZ VB-vel együttműködve megvizsgálja a felvetődött problémákat.

A magamról eddig írottak alapján ebben a vitában és a Mária néni elleni mozgalomban nekem kulcsszerepet kellett volna játszanom. Ám nem játszottam. A közgyűlésen ugyan részt vettem, és a döntéseket megszavaztam, de fel nem szólaltam. Azon túl, hogy a vitatott ügyekben semmilyen módon nem voltam érintett, ez egyetlen dologgal magyarázható: teljesen lekötöttek tanulmányaim, valamint a nyáron gyűjtött anyagok rendezése és kiegészítése. Naptáram szerint november elejére jutottam odáig, hogy hozzákezdjek az íráshoz. Munkámat nagyban megkönnyítette, hogy valamikor az ősz folyamán beköltözhettem a kollégium háromágyas kis szobájába, amelynek a bútorzatához egy viszonylag hosszú, „kétszemélyes" íróasztal is tartozott. Szobatársaim – a csoporttársaim közé tartozó Sándor Laci, valamint a Hódmezővásárhelyről érkezett és értelmiségi háttérrel rendelkező magyar–rajz szakos Csáky Lajos – ideális lakótársnak bizonyultak. Ha nem valamelyik könyvtárban vagy a társalgóban olvastak, és nem is csajoztak, akkor este 10 körül lefeküdtek, és 11 körül már lámpát is oltottak. Én pedig ilyenkor kezdtem el a céduláimat rakosgatni, és első igazán kreatív munkámat fogalmazgatni. Általában hajnal 2 és 3 között feküdtem le, aminek következtében reggelenként alig lehetett belém lelket verni. Pedig az óráink ebben a félévben mindennap 8-kor kezdődtek. És akkoriban még nemcsak a szemináriumokat, hanem az előadásokat is illett látogatni. A katalógus minden előadás előtt körbement.

A kézirattal december elejére készültem el, és siettem vele Nagy tanár úrhoz. Ő nem sokat késlekedett, még a karácsonyi szünet előtt magához kéretett. Dicséretet vártam, ehelyett lesújtó kritikában részesültem. A történésznek – tudatosította bennem választott mentorom – nem az elfogadott tantételek illusztrálása a feladata, hanem a forrásokból kibontható múlt felmutatása függetlenül attól, hogy a külvilág mit vár tőle. Vagyis ha Kalocsán elzavarták a direktóriumot, és senki sem állt ki a védelmében, akkor ott a kommün nem örvendhetett túlzott népszerűségnek, bármit írnak is Hajdu Tibor, Nemes Dezső és azok a helytörténészek, akiknek

a sematikus munkái tucatjával jelentek meg 1969 körül, az 50. évforduló alkalmából. Ezen a hosszú beszélgetésen véződött belém kutatói ars poeticám egyik legfontosabb elve: a források tisztelete és körültekintő elemzésük az éppen érvényes kánon dogmáira való tekintet nélkül. Nagy Pista másik fontos észrevétele a társadalmi háttér alaposabb feltárására és bemutatására vonatkozott. A különböző politikai irányzatokat és megmozdulásokat próbáljam minden esetben konkrét társadalmi csoportokhoz kötni, és a történteket az ő érdekeikből és értékvilágukból levezetni – tanácsolta. Leforrázva ballagtam vissza szobámba, és kezdtem tanulmányozni tanárom piros tintával írt széljegyzeteit. Ha nem értettem valamit, bármikor visszamehettem hozzá, és megkérhettem rövid megjegyzéseinek a részletezésére és indoklására.

Közben persze vizsgáznom is kellett, ami leíró magyar nyelvtanból elég balul ütött ki. Ezt a kurzust Török Gábor, a Nyelvészeti Tanszék, sőt az egész főiskola egyik legfelkészültebb tanára tartotta, akit az 1950-es évek végén azért száműztek Szegedre az ELTE-ről, mert nyilvánosan szóvá tette Kádár János nyelvhasználati és kiejtési hibáit, vagyis műveletlenségét. Török tanár úr minden szombaton reggel 8-kor kezdte az óráját, amelyeken én rendre megjelentem, jegyzetelni azonban képtelennek bizonyultam. Sokáig őriztem ezt a füzetemet, mert utólag felettébb mulatságos volt látni, hogy minden második vagy harmadik szó egy lefelé tartó vonallal fejeződött be. Ilyenkor bukott le a fejem és szunnyadtam el egy-egy másodpercre, hogy aztán újra és újra megkíséreljem a hallottak felfogását és rögzítését. Bármennyire igyekeztem is, a mutatvány nem sikerült. A vizsgán olyan mértékű tudatlanságról tettem tanúbizonyságot, hogy Török tanár úr csak jóindulatból és azért nem buktatott meg, mert tudta, hogy történelemből jól teljesítek. Így elégségest kaptam – nyolc jeles mellé.

A félévi vizsgák végeztével, február elején aztán ismét nekiláttam az írásnak. Egy ideig órákra sem jártam, oly mértékben bizonyítani akartam. Ekkor alakult ki dolgozatom négy fejezetből álló végleges struktúrája, amelyek közül az első Kalocsa első világháború előtti és alatti társadalmi viszonyait mutatta be, a második a város „hatalmi-politikai erőviszonyait a polgári demokratikus forradalom idején", a harmadik „a proletárhatalom tartós megteremtésének sikertelen kísérleteit" a 133 nap alatt, a negyedik pedig a „társadalmi és politikai viszonyok alakulását az ellenforradalom hatalomra jutásának időszakában", vagyis 1919 őszén és 1920 elején. Az új változat elnyerte tanárom tetszését. Ahhoz azonban már késő volt, hogy

az áprilisi OTDK-ra, melyet ebben az évben Budapesten rendeztek meg, benevezzük. Ezért meg kellett elégednem a főiskolai házi konferencián való bemutatásával, amely a következő évi OTDK „előselejtezőjének" számított.

A tavasszal megrendezett házi konferencián tartott előadásomban, melynek kéziratát megőriztem, kiemeltem, hogy 1919 tavaszára „Kalocsán nem alakult ki egy olyan érdekcsoport, amely a forradalom továbbfejlesztését kívánta volna. Földfoglalásokról, termelőszövetkezet alakításáról nem beszélnek a források, s a szoc. dem. Munkástanácsban sem alakult ki egy olyan baloldali frakció, amely a kommunistákat támogatta volna." Vagyis a proletárdiktatúrának Kalocsán nem voltak meg az előfeltételei. A továbbiakban cáfolni igyekeztem a szakirodalomnak azt a tételét, hogy „a munkásosztály egységesen támogatta a proletárdiktatúrát, s a szegényparasztság passzív szimpátiája is biztosított volt". Ehelyett – forrásokkal alátámasztva – azt állítottam, hogy májusra „Kalocsa ipari munkásságának jelentős része is szembefordult a Tanácsköztársasággal". „A szegényparasztság és az agrárproletariátus »passzív szimpátiája« pedig Kalocsán úgy jelentkezett", hogy amikor a pesti kiküldött megjelent a földmunkások szakszervezetében, akkor a „3–400 főnyi hallgatóság – Kalocsa agrárproletárjainak az egésze – lerántotta a dobogóról, s a jelen lévő szintén idegen kísérőkkel együtt – igen komoly sérüléseket okozva – bántalmazták. A kivezényelt helybeli vörösőrség parancs ellenére lábhoz tette a fegyvert, és nem volt hajlandó közbelépni. Kalocsán június 8-tól csak a Kecskemétről kivezényelt 120 főnyi vörösőr-különítmény statáriális intézkedéseivel lehetett az ellenforradalomnak gátat vetni." S végül a konklúzió és a magyarázat: „az országos érvénnyel felállított tételek és a tanulmány eredményei közötti eltérés okainak meghatározásához elegendő magyarázatot szolgáltatnak a sajátos fejlődésű város speciális társadalmi és politikai jellemzői, a birtokos parasztság erőssége, a gyári munkásság hiánya, valamint az érsekség ideológiai és politikai hegemóniája. Részben az itt is közöltek, részben a referátumból kimaradt adatok alapján úgy hiszem, kimondható, hogy az eltérés okai között az eddigi szakirodalom olyan hiányosságai is megemlítendők, mint az egyoldalú forrásföltárás vagy mint a vidék viszonyait figyelmen kívül hagyó, csak Bp.-re koncentráló, s ezért hibás általánosítások sorozata."

Nagy Pista javaslatát és indoklását elfogadva a zsűri első díjban és 1000 forintos pénzjutalomban részesítette munkámat. Ennek nagyon-nagyon örültem, miként annak is, hogy a következő évben, 1973-ban az OTDK-n is megmérettethetem magam.

1972. március 15.

Röviddel a házi konferencia lebonyolítása után került sor március 15-e megünneplésére. Ez ugyanúgy indult, mint a korábbi években: reggel feltűztük a kokárdákat, majd összegyűltünk a főépület egyik előadótermében, hogy meghallgassuk alapszervezetünk ünnepi műsorát. Ez szokás szerint ünnepi beszédből, éneklésből és szavalatokból állt. Történt azonban egy nem várt malőr: a hallgatónő belesült a versbe, amit el kellett volna mondania. Dadogását és zavarát látva csoporttársam, Fehér Ildikó, aki ekkor már rendszeresen játszott Paál „Isti" egyetemi színtársulatában, kipattant az emelvényre, és anélkül, hogy készült volna rá, hibátlanul és jól elmondta a verset. Nagy tapsot kapott érte, amelynek a végén elkezdtünk 48-as dalokat énekelni – műsoron kívül. Így lekéstük a többieket, akik a Klauzál téri központi ünnepségre tartottak.

A továbbiakról álljon itt Nagy István azon melegében készített beszámolója, amit egy volt hallgatójának küldött. Ő is úgy járt, mint Barnóth Zolival mi Kalocsán: levele az elhárítás kezébe került. Vagy őt is figyelték, mert annyira jó elvtárs azért mégsem volt, vagy a címzettjének, Bukva Géza budapesti általános iskolai tanárnak a postáját ellenőrizték. Tanárunk ezt írta: „Március 15-én délelőtt fél 11 órakor az egyes alapszervezetek külön-külön emlékezést tartottak, majd együtt énekelve vonultunk volna a Klauzál térre koszorúzni. Mi azonban, a történelem szakosok, orosz és néhány nemzetiségi szakos hamarabb fejeztük be a megemlékezést, és visszamaradtunk énekelgetni. Kossuth-nóták, népdalok kerültek sorra, majd a *Szózat*tal zártuk az éneklést, amikor beszóltak, hogy a többiek már elmentek. Erre mi, kb. 150 diák és két tanár (Baróti Tibor tanársegéd az orosz tanszékről és én) elindultunk végig énekelve a Jókai utcán, végig a korzón. Minden szervezés nélkül istenien ment az éneklés. A koszorúzás után pedig elindultunk a Petőfi-szoborhoz. Oda már mások is csatlakoztak hozzánk. Voltunk vagy 300-an. A Petőfi-szobornál elénekeltük a *Himnusz*t, Fehér Ildikó elszavalta Babits *Petőfi koszorúi* és egy orosz szakos Ady *A Tűz Márciusa* című versét, majd elénekeltük a *Szózat*ot, és mentünk tovább a szőregi emlékműhöz, ahol már kb. 150 egyetemista és középiskolás énekelgetett. Mi is bekapcsolódtunk, és néhány korabeli dal és mozgalmi dal (*Geyer Flórián dala, Sej, a mi lobogónkat, Nemzetőr dal* stb.) éneklése után visszamentünk a főiskolára kirakatni a zászlókat, mert nem engedték délelőtt kirakni, másutt is az ifjúság rakatta ki. Képzelheted, hogy fogadtak

a főiskolán bennünket, de végül is Hegedűs [a főiskola főigazgatója] nagyon megértő és velünk érző volt, együtt énekelt a gyerekekkel. Nem lett semmi zűr, de sokat emlegették. Nem baj." A rendőrtiszt, aki ezt a levélrészletet az MSZMP Csongrád megyei Bizottsága első titkárának megküldte, ehhez hozzátette: amíg a diákok küldöttsége a főigazgatónál járt, az udvaron várakozó tömegben „egyesek részéről nemkívánatos megjegyzések is elhangzottak. Pl. »Bezzeg március 15-ét nem ünnepeljük meg az alkalomhoz méltóan, de a november 7-ét meg kell ünnepelni, amihez nem sok közünk van«."[162]

Én ugyanígy emlékezem erre a délelőttre. Legfeljebb annyit tennék hozzá, hogy közben folyamatosan fényképeztek bennünket, amitől dagadt a mellem, és eszembe sem jutott, hogy a fotósok legalább egy része biztosan „titkosszolga". A történtek annyira felvillanyoztak, hogy a délutáni tanulási tervemet felrúgva ebéd után visszamentem a Belvárosba, hátha lesz folytatása a délelőtt történteknek, s akkor még inkább Mick Travisnek vagy Simonnak *(Eper és vér)* képzelhetem magam. De nem lett. Néhány, az enyémhez hasonlóan nagyobbacska kokárdával díszített diákkal találkoztam csupán, akikkel ugyan összeakadt a tekintetünk, de egyikünk sem kezdeményezett semmit. Így 4–5 óra felé visszaindultam a kollégiumba. A Hősök kapujánál belebotlottam Kováts tanár úrba, aki addig levelezőket vizsgáztatott, és lelkesen beszámoltam neki a történtekről. Legnagyobb meglepetésemre Zozó egyáltalán nem osztotta a lelkesedésemet, sőt inkább rémültnek látszott, és alapos fejmosásban részesített meggondolatlanságunkért. Merthogy veszélyes dolog az oroszlán bajuszát húzogatni. Reagálása akkor nagyon meglepett; egyáltalán nem illett a róla kialakított képembe. Ma már tudom, hogy mi futhatott át az agyán és a lelkén… Beszélgetésünkről tartótisztjével jó hónappal később csupán annyit közölt, hogy „Romsich" szerint „nagy sikere volt ez a hallgatóknak, hiszen elérték, hogy a hivatalos álláspont ellenére ki lettek téve a zászlók".[163]

A szegedi megmozdulás sem méreteiben, sem jellegében nem érte el a budapestit. A fővárosban több helyszínen, több alkalommal, több százan tüntettek, akik közül a rendőrség mintegy 80–90 főt letartóztatott, és az utcán „csattogtak a gumibotok". Ennek ellenére a Szegeden történtek is bekerültek az országos összegzésbe. A rendőrségi értékelés szerint a szegedi

[162] *Nagy István születésnapi lap.* 2009. július 25. 4. [Magánkiadás.]
[163] ÁBTL. M–38684.

megemlékezést „egyesek ellenzéki demonstrációra használták fel", amit „a nacionalizmus feléledésének egyik megnyilvánulásaként" kell értékelni. „Például a tanárképző főiskola hallgatói az előző évhez viszonyítva lényegesen nagyobb számban (600 fő) vettek részt Szegeden, a Kossuth-szobornál rendezett koszorúzáson, mely szervezettséget is feltételez."[164]

Nos, a szervezettségből semmi sem igaz, ami történt, spontán módon történt. Az viszont, hogy vonulásunkat, éneklésünket és az elhangzott szavalatokat nemzeti és ellenzéki érzelmeink fűtötték, teljes mértékben megfelel a valóságnak. A hiba azonban, úgy gondolom, nem bennünk lakozott, hanem a politikai rendszer lényegében és különösen március 15-éhez való viszonyában. Érdekes módon ezt maga a párt legfelsőbb vezetése, a Politikai Bizottság is így látta. A történtek fő okát április 6-i ülésén ugyanis abban jelölte meg, hogy „A március 15-i ünnepségek előkészítése és lebonyolítása évek óta számos bizonytalanságot tükröz. Egyrészt meggyökeresedett sablonok, másrészt pedig óvatos tartózkodás jellemzi az ünnepségeket. Mindkettő, de különösen az utóbbi ténye ez évben különösen feltűnő volt: nem voltak plakátok; az épületeken kevés zászló volt; a *Népszabadság*ban semmiféle megemlékezés nem volt; a TV sem méltatta kellőképpen nemzeti ünnepünket; az ünnepségeken a hangsúly az 1942-ről történő megemlékezésre helyeződött; az állami zászlót nem vonták fel."[165]

A KISZ VB-ben és a Főiskolai Tanácsban

Ez az önkritikus álláspont is hozzájárulhatott ahhoz, hogy március 15-i „ellenzéki demonstrációnkból" sem a városi pártszervek és a titkosszolgálat, sem a főiskola vezetése nem csinált ügyet. Annyira nem, hogy a következő hetekben Kalocsához hasonlóan Szegeden is diákvezető lettem. Az indítólökést ehhez Lengyel Bandi adta meg, aki a harmadik év végéhez közeledve – az időközben megnősült Varga Lacival együtt – minden közéleti funkciójától meg kívánt szabadulni. Ezért nemcsak a Történettudományi Tanszék Diákkörének titkári funkciójáról mondott le, hanem

[164] Tabajdi Gábor – Ungváry Krisztián: *Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956–1990.* Budapest, 2008, 1956-os Intézet – Corvina, 364–366.
[165] Az MSZMP KB Inf/1565. számú, 1972. április 14-ei szigorúan bizalmas tájékoztatója. (Másolata a szerző birtokában.)

a főiskolai KISZ VB-ben viselt tagságáról is, ahol ugyancsak a diákköri ügyekért felelt. Sipos Jóska próbálta erről lebeszélni, ám sikertelenül. Így 1971 tavaszán mindkét posztra engem választottak meg. A töri tanszéken a diákkörösök, a VB-ben pedig az alapszervezeti küldöttek. Persze mindkét esetben fontos szerepet játszott a jelölési folyamat, amit a tanszéken Nagy és Kováts tanár urak, a KISZ VB-ben pedig Jóska és környezete tartottak kézben. Amennyire emlékszem, egyik esetben sem léptettek fel velem szemben ellenjelöltet, úgyhogy maximum leszavazhattak volna. Erre azonban nem került sor. Ugyanígy lettem a Főiskolai Tanács tagja az öt diákképviselő egyikeként. Ez a testület a tanszékvezetőkből, az oktatói kar öt választott tagjából és három meghívott személyből állt a mindenkori főigazgató elnöklete alatt. Ez ekkor Hegedűs András, a magyar írók pedagógiai nézeteit kutató irodalomtörténész volt. Diákok – az 1971 elején elfogadott ifjúsági törvény alapján – ekkor kerültek először a testületbe. Velem együtt lett képviselő szobatársam és egyben a KISZ VB kulturális ügyekért felelős tagja, Csáky Lajos, akivel minden fontos dolgot egyformán láttunk, és akivel ezért nagyon jól együtt tudtunk működni.

A megválasztásunkat követő szemeszterben, 1972 tavaszán egyetlen tanácsülésre került sor. Ezen csupa praktikus és a diákok érdekeit szolgáló konkrét javaslattal léptünk fel. Kértük, hogy az órarendek összeállításakor a tanulmányi osztály biztosítson számunkra a hatodik és a hetedik félévben egy-egy szabadnapot, hogy ne okozzon problémát a szakdolgozatok elkészítése. A sok üresjárat, illetve a tanórák közötti gyakran többórás szünetek miatt javasoltuk, hogy a szemináriumi csoportok a tanárral egyeztetve módosíthassák az órarendet, ha találnak szabad termet. Kifogásoltuk, hogy a szemináriumi csoportok száma esetenként meghaladja a 20, sőt olykor megközelíti a 30 főt, ami komoly interaktív munkára nem ad lehetőséget. S végül kértük, hogy a tanszékek alkalmazzanak arra alkalmas negyedéves hallgatókat demonstrátorként, illetve végzett diákokat gyakornokként, tanársegédként. Némelyik tanszékvezetőt meglepte a határozott hang, amelyen előadtuk óhajainkat. A főigazgató azonban ezúttal is nagyon megértő volt, úgyhogy javaslatainkat általában véve elfogadták, noha megvalósításukra őszi határidőket szabtak.[166]

A tanszéki diákkör titkáraként és a KISZ VB diákköri felelőseként április 10–12-én részt vettem a Budapesten megrendezett OTDK-n. A történe-

[166] A Főiskolai Tanács üléseiről. *Szegedi Egyetem*, 1972. október 10. 4.

lem szekciókban összesen 30 dolgozatot mutattak be, amelyek szerzői között több azóta szép pályát befutó, de egy-két éve már nyugdíjas történész, illetve régész kollégám szerepelt. Néhány közülük betűrendben: Fröhlich Ida, Gazdag Ferenc, Kövér György, Kürti Béla, Papp Imre, Pók Attila, ifj. Szőke Béla, Tímár Lajos és a Nagybátonyban futólag már megismert Láczay Magdi. A főiskolát ketten képviselték: a Kováts tanár úr tanítványai közé tartozó Jároli József Orosháza 18. századi népességének vizsgálatával és Sipos Jóska *Adalékok a bethleni konszolidáció politikai és jogi vonatkozásaihoz* című dolgozatával. Jároli nem kapott díjat, Jóska viszont nagy sikert aratott: az MTA Történettudományi Intézete által felajánlott különdíjak egyikét kapta, amihez nyilvánvalóan kellett a szekcióelnökként jelen lévő Ránki Györgynek, az intézmény igazgatóhelyettesének és a Horthy-koros osztály vezetőjének az elismerése és támogatása. A legnagyobb elismerésnek számító fődíjat a debreceni Kövér György – Niederhauser Emil tanítványa – kapta.

Alighogy a pesti út fáradalmait kihevertem, ami természetesen színházlátogatással és esti sörözésekkel is együtt járt, újabb kihívással néztem szembe. Dózsa György születésének 500. évfordulója alkalmából április 27–28-án a főiskola emlékünnepélyt szervezett. Ennek egyik eseménye a diákkörök emlékülése volt 27-én délután, ahol három előadás hangzott el: *Dózsa György alakja az irodalomban, A Dózsa-ábrázolás fejlődése a képzőművészetben* és *Az 1514. évi magyarországi parasztháború ideológiai háttere*. A képzőművészeti előadást Csáky Lajos tartotta, a történetit én.

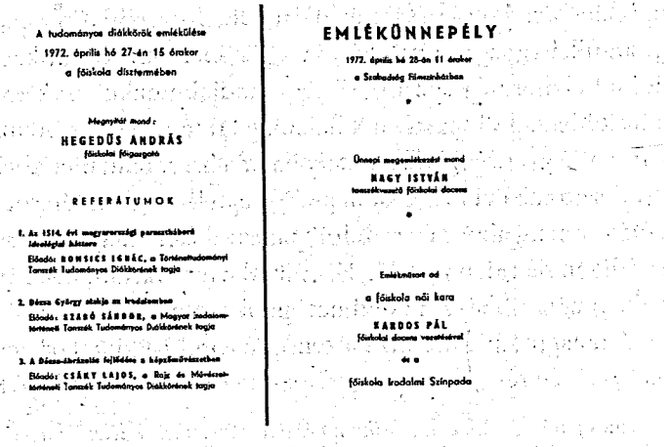

A tudományos diákkörök emlékülése
1972. április hó 27-én 15 órakor
a főiskola dísztermében

Megnyitót mond:
HEGEDŰS ANDRÁS
főiskolai főigazgató

REFERÁTUMOK

1. Az 1514. évi magyarországi parasztháború ideológiai háttere
Előadó: RONISICS IGNÁC, a Történettudományi Tanszék Tudományos Diákkörének tagja

2. Dózsa György alakja az irodalomban
Előadó: SZABÓ SÁNDOR, a Magyar Irodalomtörténeti Tanszék Tudományos Diákkörének tagja

3. A Dózsa-ábrázolás fejlődése a képzőművészetben
Előadó: CSÁKY LAJOS, a Rajz és Művészettörténeti Tanszék Tudományos Diákkörének tagja

EMLÉKÜNNEPÉLY
1972. április hó 28-án 11 órakor
a Szabadság Filmszínházban

Ünnepi megemlékezést mond
NAGY ISTVÁN
tanszékvezető főiskolai docens

Emlékbeszédet ad
a főiskola női kara
KARDOS PÁL
főiskolai docens vezetésével
és a
főiskola irodalmi Színpada

Az 1972-es Dózsa-emlékülés programja

Bár ez a téma elég távol állt érdeklődési körömtől, éppen ebben a félévben ezt a kort szeminarizáltuk Szántó tanár úrral. Ez valószínűleg közrejátszott abban, hogy engem választottak a történeti téma előadójának. Március közepe óta készültem a szereplésre, és elég sok mindent elolvastam.

Az olvasottak alapján világossá vált számomra, hogy lényegében két álláspont áll szemben egymással: a hagyományos, nemzeti kommunista típusú megközelítések, amelyek Dózsa és keresztesei antifeudalizmusát és egyben patriotizmusát hangsúlyozták. Az egyetemi jegyzetben, amelyből vizsgáztunk, ezt az álláspontot képviselte például Székely György, az ELTE tanszékvezetője. A nemzeti kérdésről 1970-ben megjelent könyvében („vitairatában") Szűcs Jenő viszont tagadta, hogy a középkori parasztmozgalmak résztvevőit valamiféle népi patriotizmus mozgatta volna. A patriotizmus, amely nem azonos a szülőföld szeretetével – hangsúlyozta –, olyan „absztrakt érzés", amely a 17. század végéig nem mutatható ki a jobbágyok körében. Kimutatható viszont a „keresztény érzés", amely osztályérdekeik mellett leginkább motiválta őket.[167]

Gondosan megőrzött előadásom írott változata világosan mutatja, hogy Szűcs gondolatmenetét követve és érvrendszerét reprodukálva tartottam meg felszólalásomat. Előadásom konklúziójában lényegében ellentmondtam mindannak, amit erről addigi tanulmányaim során hallottam és olvastam. A mozgalom antifeudális tartalma – szögeztem le nagyképű magabiztossággal a Révai József által megalapozott, majd Andics Erzsébet és Mód Aladár által konkretizált nemzeti kommunista szemlélettel szemben – „nem jelentheti azt, hogy [...] az 1514. évi parasztlázadásban tudatos forradalmi megmozdulást, Dózsa személyében pedig a forradalmi munkásmozgalom 400 éves nagy elődjét kell látnunk. Dózsa tudományosan nem szolgáltathat példát a szocializmusnak. Dózsa alakjába mai korok ideológiai tartalmait belemagyarázni nem más, mint történelmi anakronizmus, a munkásosztály haladó harcainak történelmi előzményeit a XV. századba visszavetíteni ~~pedig képtelenség~~ szintén az. [...] Nem lehet a Dózsa-mozgalmat forradalmi parasztfelkelésnek nevezni."

Elképzelhető, hogy előadásommal nem arattam túl nagy sikert. A hazafiság szinonimájának tekintett patriotizmus helyettesítése a keresztény vallásossággal meghökkentette az első sorokban ülő tanárokat, különösen

[167] Szűcs Jenő: *A nemzet historikuma és a történelemszemlélet nemzeti látószöge (hozzászólás egy vitához).* Budapest, 1970, Akadémiai Kiadó, 74–91.

a Marxista–Leninista Tanszék oktatóit. Ez annyira így történt, hogy másnap délelőtti díszelőadásában Nagy Pista némileg „helyesbítette" is az általam előadottakat.

Fent említett 1970-es „vitairatában" Szűcs Jenő nemcsak a középkori patriotizmus kérdésével, hanem a 17–18. századi rendi-függetlenségi törekvések ideológiájával, a nemesi nacionalizmussal és általában az 1960-as évek eleje óta zajló, Molnár Erik nevéhez kapcsolódó nemzetvitával is behatóan foglalkozott. Azok közé tartozott, akik elfogadták Molnár kérdésfelvetéseinek a jogosságát, ám az általa adott válaszokat számos ponton korrigálta, illetve finomította. Bár a „deheroizálástól" és az ezzel rokon törekvésektől világosan elhatárolódott, végső soron mégiscsak úgy foglalt állást, hogy régiónkban nem a „nemzeti nihilizmus", hanem a „nacionalizmus" a fő veszély. „A magyar történelem eddigi tapasztalatai – írta – azt mutatják, hogy mindig kevesebb baj származott a »rideg racionalizmusból« és az önkritikából, mint az ellenkezőjéből." Szűcs szembefordulása „az érzelmek parttalan áradásával" és a hamis nemzeti pátosszal egész nemzedékemhez hasonlóan rám is nagy hatást gyakorolt. Ha fiatalkori romantikus eszményeimet nem is tagadtam meg, valószínűleg neki is köszönhető, hogy alakulófélben lévő történészi habitusom egyik legfőbb jellemzője a racionalizmus lett. Emellett vonzónak találtam azt az Ernst Fischer ismeretelméleti krédójával összecsengő önreflexióját is, melyben – minden kizárólagosságot elutasítva – interpretációját csupán „egyik variánsnak" tekintette a „több lehetséges közül". Mert aki „a történelemben »végső igazságokra« törekszik, az leteheti a tollat".[168]

A Dózsa-ünnepségek után rövidesen következtek a vizsgák, amelyeken ismét jó, 4,75-ös átlagot értem el. Mivel minden addigi félévemet jeles eredménnyel zártam, pályázhattam Népköztársasági Ösztöndíjért, ami akkor havi 1400 forinttal járt. Ez 100-200 forinttal meghaladta egy kezdő általános iskolai tanár fizetését, és majdnem elérte az országos átlagkereset felét. Augusztus végén, amikor visszaérkeztem, már várt az értesítés: egyike lettem annak a 12 főiskolásnak, akik megkapták ezt az erkölcsi és anyagi értelemben egyaránt nagyon jelentős elismerést. Mielőtt azonban erre szeptemberben sor került volna, előttem állt a nyár, amelynek két fő eseménye volt: esküvőnk Évával és levéltári kutatásaim folytatása, időben

[168] Uo. 120–124.

szűkítve, térben tágítva, az 1919. júniusi Duna melléki parasztlázadásra fókuszálva.

Júliusban és augusztus közepén gyakorlatilag még egyszer végigjártam azokat a közgyűjteményeket, amelyekben tavaly nyáron is dolgoztam, s amelyeknek a munkatársai szinte már régi ismerősként üdvözöltek. Legtöbb anyagot a Párttörténeti Intézet Archívumában találtam. Az akkor még itt őrzött törvényszéki, ügyészségi és bírósági iratok nemcsak az események rekonstruálásához, hanem a felkelők gondolatvilágának a megismeréséhez is nagyon sok támpontot adtak. Ezúttal bemerészkedtem az Országos Levéltárba is, ám ott csak a szegedi ellenforradalmi kormány iratai között találtam egy-két releváns dokumentumot. A Kalocsa környéki felkelők egy része ugyanis a vereség után Szegedre menekült. A fővárosi közgyűjtemények mellett ellátogattam a ráckevei múzeumba és Szekszárdra, a Tolna Megyei Levéltárba is, ugyanis a lázadás hullámai a Dunának arra az oldalára is átcsaptak. Nagyon gazdag és szép anyagot gyűjtöttem össze, amely alapján máris körvonalazódni kezdett bennem következő dolgozatom struktúrája és mondanivalója. Hogy a pénzt honnan szereztem kutatásaimhoz, már nem tudom. Talán Évától, talán szüleimtől, talán félretettem a kalocsai dolgozatomért kapott 1000 forintot, talán más forrásból. Ami biztos: nem dolgoztam sehol; sem az alsómégyi téeszben, sem a kalocsai kőművesek mellett. Úgyhogy kijelenthető: korábban rendszeres nyári segédmunkási korszakom 1972 nyarán véget ért.

Esküvőnket augusztus 5–6-án tartottuk; előbb a polgárit Gödön, majd az egyházit Alsómégyen. Ez utóbbit a mindkét oldali szülők határozott kívánságára. Mindketten katolikusok voltunk, úgyhogy ez nem okozott problémát, a papot pedig, aki összeadott bennünket, nemigen érdekelte, hogy egyikünk sem hívő. Velem szemben elvárás volt az is, hogy vágassam le a hajam, és szabaduljak meg a szakállamtól. Fájó szívvel, de ezt is megtettem. Be kellett látnom: torzonborz külsőm olyan szóbeszédre adna okot szülőfalumban, amelynek az ódiuma nem rám, hanem szüleimre hárulna. A ceremónián számos gyerekkori pajtásomat láttam viszont, akiktől a megelőző években igencsak eltávolodtam. Ahogy a falutól is, ahol felcseperedtem.

Az esküvőnk után majdnem egy hetet töltöttünk a Szelidi-tónál, a néhány éve épült ottani szállodában. Azért csak majdnem, mert a magunkkal vitt könyvekkel előbb végeztünk, mint terveztük. Én főleg Hemingway 1970-től megjelenő életműsorozatának regényeit *(Búcsú a fegyverektől, Akiért a harang szól, Fiesta)* és Steinbeck műveit *(Egerek és emberek, Érik a gyümölcs)* olvastam, valamint *A félkegyelmű*t. Nem emlékszem, hogy véletlenül vagy tudatosan válogattam-e össze őket, tény viszont, hogy mindegyik könyv főszereplői olyan tiszta és jó szándékú emberek, akik többé-kevésbé szemben állnak vagy szembefordulnak az őket körülvevő romlottsággal és társadalmi igazságtalanságokkal. Nemcsak Dosztojevszkij Miskin hercege és a spanyol polgárháború elkötelezetten baloldali értelmiségije, Robert Jordan, hanem Steinbeck kaliforniai napszámosai, George és Lennie, valamint a Joad család egyik államból a másikba autózó, munkát kereső farmerjei is. Valamennyien egy jobb világért harcolnak, vagy legalábbis arról ábrándoznak, mint a magyar népi írók, mindenekelőtt Illyés, Németh, Sinka és Veres Péter számos művének a hősei. Most, hogy újra fellapoztam őket, *A félkegyelmű*ből egy cédula esett ki, rajta Shelley *Csüggedt nápolyi stancák* című költeményének Vas István által fordított néhány sorával:

> A tapodatlan vízfenék
> földjén bíbor meg zöld a gyom,
> a hab mint csillag-buborék
> csillan a déli partokon
> magam ülök a homokon
> a tenger tündöklése táncol,
> egy édes dallam monoton
> ütemmel kél az óceánból.
>
> Aláírás: Romsics Ignácné

Augusztus 27-én költöztünk be újszegedi, közvetlenül a híd, illetve az akkor még ott működő uszoda melletti albérletünkbe, amelyet már nyáron lefoglaltunk. Szobánk alapterülete, amelyért havi 700 forintot fizettünk, nem haladta meg a 25 négyzetmétert; egy ruhásszekrény, két keskeny ágy, egy cserépkályha, egy szék, valamint egy íróasztal és egy könyvespolc fért el benne. E két utóbbi saját tulajdonunk volt, ahogy az íróasztalra telepített Erika típusú kis írógép és egy lila színű szódásszifon is. Mosakodni és zuhanyozni hetente kétszer, meghatározott rend szerint lehetett a háziak – Vígh Gyula kereskedő és családja – fürdőszobájában. A mi kis szobánkhoz, amely a kertes családi házhoz ragasztott kamraszerű építmény volt,

sem mosdó, sem WC nem tartozott. Ilyen körülmények között kezdtük közös életünket, melynek számomra legnehezebb része a kályha üzemeltetése volt októbertől áprilisig. Mivel Éva reggeltől délutánig Kisteleken tanított, ez automatikusan rám hárult. Az egy szezon kevés volt ahhoz, hogy ennek a bonyolult munkának a fortélyait elsajátítsam. Már a begyújtással is gondjaim támadtak, a hőfok szabályozása pedig teljességgel megoldhatatlan feladatnak bizonyult számomra. Délután-este általában olyan meleg volt a szobában, hogy mindketten ingujjra vetkőztünk, reggel pedig dideregtünk. De együtt voltunk, amire az elmúlt évben, amikor külön éltünk, annyira vágytunk.

Az őszi félév különösebb izgalmak nélkül telt el. Szeptember közepén megszerveztünk egy egész napos autóbusz-kirándulást Hódmezővásárhelyre és környékére azzal a céllal, hogy az elsőévesek érdeklődését felkeltsük a diákköri munka iránt. Az út során meglátogattuk a vásárhelyi múzeumot és a szentesi levéltárat, majd a Tisza partján, egy csongrádi étteremben elfogyasztott ebéd után az Ópusztaszeren zajló régészeti ásatásokat tekintettük meg. Itt, Pusztaszeren tartottuk meg diákkörünk első ülését is, amelyen mindenki beszámolt a nyáron végzett egyéni kutatásairól.

Szeptember 27-én megtartotta első ülését a Főiskolai Tanács. Itt örömmel konstatáltuk, hogy tavaszi javaslataink egy része megvalósult. A demonstrátorok és gyakornokok ügyében azonban semmiféle előrehaladás nem történt, amit a vezetés pénzügyi okokkal magyarázott. Ez azonban csak részben volt igaz, mert a rátermett negyedévesek ellenszolgáltatás nélkül is szívesen vállalkoztak volna demonstrátori feladatokra. Ezek a dolgok az 1972–1973-as tanévben sem változtak meg, sőt, mintha növekedett volna a testület ellenállása velünk és új javaslatainkkal, például a „szocialista tanár-diák viszony" megtárgyalásával szemben. Úgyhogy Csáky Lajos teljes joggal vont mérleget 1973 tavaszán úgy, hogy a biztató kezdetek után a közel két év tapasztalata összességében azt mutatja, hogy „a kitaposott út hamar kigyöpösödik", s „néhány tanácstag hallgatót ez hallgatásra késztetett".[169] Az utóbbiak egyike alighanem én voltam.

Régi hagyományt folytattunk azzal, hogy az 1972–1973-as tanévben is meghívtunk két neves történészt tanszékünkre előadást tartani. 1972 novemberében Lackó Miklóst láttuk vendégül, aki a közép-európai fasizmusokkal kapcsolatos, az 1970-es moszkvai történészkongresszusra készített

[169] Csáky Lajos: Diákok a Tanácsban. *Szegedi Egyetem*, 1973. május 8. 5.

előadásának téziseit ismertette. Az addig általános állásponttal szemben, mely szerint a Horthy-rendszer is a fasizmusok egyik válfaját képviselte elejétől a végéig, Lackó bevezette az „autoritatív-fasisztoid rendszerek" fogalmát, melybe a Horthy-rendszert is sorolta. E rendszerek alapszerkezetének totális fasiszta átépítésére – hangsúlyozta – az 1930-as években sem került sor. Lackót – 1973 februárjában – Niederhauser Emil követte *A nemzeti államok kialakulásának problémái Kelet-Európában* című előadásával. Ezek a rendezvények azért voltak fontosak és érdekesek számunkra, mert élőben is láthattuk és hallhattuk azokat a vezető történészeket, akiknek a munkái az olvasandó szakirodalom részét képezték. 1965 és 1980 között összesen 26 ilyen történész fordult meg tanszékünkön, akiknek harmada – köztük Benda Kálmán, Hajdu Tibor, Juhász Gyula, Hanák Péter és Ránki György – az MTA Történettudományi Intézetéből került ki, a többiek – mások mellett László Gyula, Für Lajos, Perjés Géza és Tőkei Ferenc – különböző egyetemekről és más kutatóhelyekről. A Párttörténeti Intézetből és a Politikai Főiskoláról viszont senki, ami egész biztosan nem tekinthető a véletlen művének.[170] Tanáraink, s ebben mind egyetértettek, a legjobb szakemberek legújabb eredményeivel akartak megismertetni bennünket, amit mi, diákkörösök messzemenően méltányoltunk.

Az országos tudományos diákköri konferenciákra való jobb felkészülés és az egymás munkájával való megismerkedés szándéka hívta életre a főiskolák történelmi tudományos diákköreinek találkozóit. Ez a nyíregyházi főiskolások látogatásával kezdődött 1970 decemberében, és a szegediek nyíregyházi vendégeskedésével folytatódott 1971 őszén. Naptáram szerint én ezek egyikén sem vettem részt. A diákkör új titkáraként főszerepet játszottam viszont az 1972 novemberében Szegeden megrendezett találkozó lebonyolításában, amelyen már nemcsak a nyíregyháziak, hanem az egriek és a pécsiek is megjelentek. A találkozó tudományos részén főiskolánként két-két dolgozatot vitattunk meg. A nyíregyháziak között ismét feltűnt Láczay Magdi, Egerből pedig többek között Kozári József, sok évvel későbbi kollégám az egri főiskolán, majd egyetemen. Szegedet Lengyel Bandi képviselte *A fiatal Révai* című dolgozatával, míg én ezúttal is Kalocsa 1918–1919-es viszonyairól beszéltem. A bemutatókról nemcsak a mi tanszékvezetőnk, hanem a pécsi diákkör tanár elnöke, Kiss Géza, az

[170] Dr. Kováts Zoltán: *Tudományos diákkörünk 15 évéről*, i. m. 30.

Ormánság ismert kutatója és a honismereti mozgalom egyik vezéralakja (szintén Szabó István-tanítvány) is elismerőleg nyilatkozott.[171]

A tudományos program mellett megismertettük a vendégeket Szeged látnivalóival, és egy autóbusz-kirándulást is szerveztünk a környékre. A találkozót – tudósított a pécsi *Universitas* cikkírója – szakest zárta, amelynek „hangulata megoldotta a nyelveket". Ezen a szakesten ismertem meg Hársfalvi Péter tanár urat, a nyíregyházi tanszék vezetőjét, aki az 1950-es évek elején Szabó István tanársegédeként kezdte pályáját Debrecenben. A Petőfi Kör 1956-os történészvitájában aspiránsként a legbátrabb felszólalók közé tartozott, és valószínűleg nem függetlenül ettől, pályáját nem a fővárosban és nem is Debrecenben, hanem 1958-tól a nyíregyházi levéltár igazgatójaként folytatta. Katedrára csak 1964-ben engedték ismét, egy évvel később, mint Kováts Zoltánt. 1972-ben mindezekről semmit sem tudtam. Az viszont kiderült róla a hajnali órákra, hogy nemcsak a *Geyer Flórián dalát*, a Nékosz indulóját és a kuruc nótákat ismeri és kedveli, hanem a *Marseillaise*-t is – franciául! És ez nekem akkor több mint elég volt ahhoz, hogy felnézzek rá, és rokonlelket lássak benne.

Közben-közben nyilván tanultam is, mert ezt a félévet is jeles eredménnyel zártam. A téli szünet végén néhány napos kiegészítő kutatást folytattam Budapesten, amihez apósomék gödi háza kiváló bázisnak bizonyult. Pénzünk is volt elég, hiszen Éva fizetése és az én ösztöndíjam együtt közel 3000 forintra rúgott, és 1500 forintból nemcsak az albérleti díjat, hanem – olcsó menzajegyeim révén – a kajánkat is fedezni tudtuk. Maradt pénzünk ruhára, könyvekre, mozira és színházra is. A tavaszi félév – mindezek ellenére – mégsem bizonyult olyan békésnek, mint az őszi.

Harcaink és vereségünk

A problémák azzal kezdődtek, hogy a Hámán Kató úti Kollégium igazgatónője – valamikor 1972 folyamán – megelégelte vegzálását, valamint egyre inkább sarokba szorított helyzetét, és feljelentette a főiskola KISZ-vezetőit, elsősorban Sipos Jóska VB-titkárt az MSZMP Központi Bizottságánál, illetve közvetlenül a Kádár-irodánál. Az egyik legsúlyosabb vádat

[171] Diákkörök Szegeden. *Universitas*, 1972. december 14. 4.; Sáfár Katalin: A szegedi találkozóról. *Krónika*, III. évf. 1973/2. 45–46.

a Történelem Tanszékkel szemben fogalmazta meg, azt állítva, hogy ott „anarchista csoport" működik. Az ügy egy-két hónap után visszakerült az MSZMP Csongrád Megyei Pártbizottságához, amely viszont a főiskola pártszervezetéhez gurította tovább a labdát. A KISZ VB elvileg ugyan függetlenül működött a pártvezetéstől, a gyakorlatban azonban természetesen nem, ráadásul Jóska párttag is volt, tehát ebben a minőségében is felelősségre lehetett vonni. 1973. január 23-tól március 13-ig öt alkalommal foglalkoztak a Mária néni beadványában foglalt panaszokkal. Bár ez az ügy engem közvetlenül nem érintett, a jegyzőkönyvek tanúsága szerint többször szóba kerültem.

Az első ülésen a főiskola párttitkára, a Marxizmus–Leninizmus Tanszék vezetője és a tudományos szocializmus egyik tanára javasolta, hogy alaposabban meg kellene nézni „a Történelem Tanszék-i dolgokat. Sajnos csak tényeket tudunk regisztrálni a Történelem Tanszékkel kapcsolatban, bizonyíték nincs. Kováts Zoltán tevékenysége, megnézni. Romsics szakdolgozata." Az egyik főigazgató-helyettes, Tímár András ehhez hozzátette: „Sipos elvtárssal kapcsolatban, messzemenő jószándéka mellett, az az érzése, mintha a VB-ben lennének olyan tanácsadói, akiknek politikai meggyőződése esetleg kifogásolható. Rendkívül nehéz neveket említeni, Romsics, Csáki."

A következő, január 24-i ülésén dr. Bagdi Sándor, a megyei pártbizottság munkatársa szóvá tette, hogy „a Főiskolai Tanácsban a KISZ képviselői nem a legfinomabb hangnemben szólalnak fel", továbbá hogy „a történelem szakosok többet kérnek az egészséges és jogos követeléseknél". Ezzel kapcsolatban ismét megfogalmazódott az „anarchizmus" vádja. Ugyanő Csáky Lajossal kapcsolatban utalt annak „származására" (Lajos apja városi főjegyző volt 1945 előtt) és „politikai munkájának" problematikusságára. Tímár András a fő tüzet ezúttal is Csákyra és rám irányította. „Határozott meggyőződése – jelentette ki –, hogy Romsics tudományos diákköri munkája összefügg Kováts Zoltánnal." Emellett céltáblájává tette Török Gábort is, akit a diákok nagyon pozitív véleménye és saját tapasztalataink alapján kiváló tanárnak terjesztettünk fel. Tímár felszólította Jóskát, hogy „Konzultáljon a KISZ legalább annyit a főigazgató-helyettessel, mint szélsőséges elemekkel. Gondol itt Török–Kovátsra. Kifogásolja: miért éppen az említett személyek kerültek be a KISZ VB-be – nehéz neveket említeni – (Csáki, Romsics)".[172]

[172] Az öt jegyzőkönyvet, melyekből idéztem, Sipos József bocsátotta rendelkezésemre.

Jóska, aki folyamatosan tudósított bennünket a meghallgatásokon elhangzottakról, a lehető legbátrabb és legkarakánabb módon utasította vissza a vádakat, védte meg magát, két tanárunkat és bennünket. Ugyanezt tették meghallgatott diáktársaink, mindenekelőtt Dezsényi Zsófi és Sándor Laci is. Úgyhogy az ügyben egyikünket sem marasztalták el, sőt Török Gábor megkapta a kiváló tanári címet, a Történettudományi Tanszék diákköre a főiskola „legeredményesebben dolgozó diákköre" rangot, Fehérvárinét pedig, akinek alkalmatlanságával mindenki tisztában volt, rövidesen elmozdították a kollégium éléről. A *happy end*re mégis vetült némi árnyék. A vizsgálat során elhangzottakból ugyanis félreérthetetlenül kiderült, hogy a főiskola néhány befolyásos vezetőjének komoly fenntartásai vannak velünk és személy szerint velem szemben. Ennek veszélyességét fokozta, hogy ugyanezekben a hónapokban országos méretű kampány bontakozott ki a '68-as reformok, valamint az antimarxistának és új baloldalnak minősített Lukács-tanítványok ellen. Ennek volt része az MSZMP KB 1972. novemberi határozata a gazdasági reform visszafogásáról, majd a KB mellett működő Kultúrpolitikai Munkaközösség 1973 elején közzétett állásfoglalása „néhány társadalomkutató antimarxista nézeteiről".

A „néhány társadalomkutató" konkrétan Hegedüs András, a magát szociológussá átképző 1955–1956-os egykori miniszterelnököt és munkatársát, Márkus Máriát, valamint a Lukács-tanítványok közé tartozó Heller Ágnest, Vajda Mihályt, Kis Jánost és Bence Györgyöt jelentette. Fő vádként az fogalmazódott meg velük szemben, hogy különböző – főleg külföldi konferenciákon elhangzott és külföldi folyóiratokban megjelent – írásaikban kétségbe vonták a kelet-európai országok szocialista jellegét, és a nyugati új baloldali irányzatok képviselőihez hasonlóan azt állították, hogy az egész régióban „egy teljesen zárt, a munkamegosztáson alapuló hierarchikus társadalmi struktúra jött létre". Ezekben a társadalmakban – hangsúlyozták – „voltaképpen nem is a szocialista társadalmak építése folyik, hanem a »modernizáció« feladatai állnak előtérben". A nyugati tőkés országok és a kelet-európai szocialista országok közötti különbség tehát – miként ezt Rostow is írta – „a fejlett és kevésbé fejlett társadalmak közötti viszonyként" jellemezhető. Heller esetében a kritika részét képezte az is, hogy a „Nagy Októberi Szocialista Forradalmat" és a térség 1945 utáni átalakulását a 18–19. századi polgári forradalmaktól eltérően nem „össztársadalmi forradalomként", hanem kisebb jelentőségű „politikai forradalomként" értelmezte, míg Vajdának azt rótták fel, hogy tagadta az „objektív igazság", valamint a történelemben érvényesülő törvények és szükségszerűségek létét.[173]

A bírált nézetek összecsengtek azokkal, amelyeket különböző olvasmányaimból addigra én is kihüvelyeztem, és a hivatalos álláspontokkal szemben igaznak véltem. A politikai megbélyegzés, amit a pártból történő kizárások követtek, ezért nemcsak rokonszenvet ébresztett bennem a csoport iránt, hanem úgy éreztem, hogy ezt valamilyen formában kifejezésre is kellene juttatni. Tiltakozást megfogalmazó röpcédulák gyártására és szétszórására gondoltam, amihez azonban semmiféle technikai eszközzel nem rendelkeztem. Feltételeztem, hogy az írógépeket be tudják azonosítani, azért a legprimitívebb megoldás, a kézzel történő indigós sokszorosítás tűnt az egyetlen járható útnak. Abban, hogy erről a kockázatos vállalkozásról, amelybe senkit nem avattam be, végül letettem, a Sipos Jóska által hozott, hétről hétre egyre aggasztóbb hírek játszottak döntő szerepet. A végén már attól féltem, hogy házkutatást fognak tartani az albérletünkben, sőt, a Történelem Tanszék körüli „anarchista csoport" egyik hangadójaként esetleg le is tartóztatnak. Ezért minden nálam lévő számozott könyvet és ezekről készített jegyzeteimet elrejtettem Alsómégyen.

Ilyen hangulatban utaztam el 1973. március 14-én Nyíregyházára, ahol 15–17-én a tudományos diákkörök XI. országos konferenciáját tartották. A történelem szekcióban 24 dolgozatot mutattak be, valamivel kevesebbet, mint egy évvel korábban Budapesten, amikor 30 régész és történész mérte össze tudását. Legtöbben, 7-en a debreceni egyetemről jöttek Orosz István tanár úr – ugyancsak Szabó István-tanítvány – „vezérletével". Köztük a már Budapesten is szereplő Kövér György és Papp Imre, valamint új „versenyzőként" a polgári radikálisok történelemszemlélete iránt érdeklődő Gyáni Gábor. A szegedi egyetemet 6-an képviselték, köztük a régész Kürti Béla és Horváth Ferenc, valamint Zombori István, a szegedi Móra Ferenc Múzeum leendő – rendszerváltozás utáni – igazgatója. Az ELTE 5 fővel volt jelen, mi pedig a szegedi főiskoláról 2-vel. Én Gyánival szerepeltem egy szekcióban; elnökünk Pölöskei Ferenc volt az ELTE-ről, valamint Nagy József az egri főiskoláról és Nagy István tőlünk, Szegedről. A közzétett rezümé azt mutatja, hogy előadásomban ugyanazt az álláspontot képviseltem, mint az 1972-es szegedi házikonferencián. Vagyis hangsúlyoztam,

[173] Az MSZMP mellett működő Kultúrpolitikai Munkaközösség állásfoglalása néhány társadalomkutató antimarxista nézeteiről. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1973/1–2. 159–169.

hogy „A szocialista forradalom alternatívája Kalocsán nem merült fel", hogy Kalocsán a Tanácsköztársaság már június 20-án elbukott, s hogy „Szamuelyék tevékenysége hozzásegítette az 1919. aug. 6-án román beavatkozással győzedelmeskedő ellenforradalmat ahhoz, hogy a hatalmi bázisát adó »ellenforradalmi blokk« összetevői között a közép- és kispolgárság mint osztálybázis mellett az agrár és ipari munkásság is nagy számban képviseltesse magát".[174] Munkámat különdíjjal jutalmazták, ugyanúgy, mint Sipos Jóskáét egy évvel korábban, míg a fődíjat Zombori István kapta a Johannita Lovagrend történetéről írott dolgozatáért.

Ránki György ezúttal nem szerepelt a szekcióelnökök között, viszont a konferencia egyik napján megjelent. Ezt onnan tudom, hogy az egyik szünetben odalépett hozzám, és terveimről, kutatási elgondolásaimról érdeklődött. Neki már nem adtam elő azt, amit egy-két évvel korábban Tecának és Nagy Pistának, hanem szerényen azt válaszoltam, hogy a modern magyar történelem, azon belül a 20. század első fele, még konkrétabban pedig az 1918–1919-es forradalmak és ellenforradalmak története érdekel. S ez akkor már meg is felelt a valóságnak. A beatzene és a táncos bulik mellett, amelyek iránt ekkor már alig mutattam érdeklődést, egyre kevesebb időt szántam az új baloldal különböző teoretikusaira, sőt a szépprózára is, és olvasmányaim növekvő mértékben a modern magyar történelemmel foglalkozó szakkönyvek közül kerültek ki. Ránki, akiről én akkor csak nagyon keveset tudtam, azt pedig, hogy mekkora hatalom, még csak nem is sejtettem, meghallgatott, sok sikert kívánt, és továbblépett. Egy-két év múlva kiderült, hogy érdeklődése nem volt véletlen; előadásommal és hozzászólásaimmal felkeltettem a figyelmét. Ugyanezt mondhatom el szekciónk elnökéről, Pölöskei Ferencről is, aki szintén megjegyezte a nevem.

A nyíregyházi konferencia, amelyet tudatosan időzítettek Petőfi Sándor születésének 150. évfordulójára, március 15-én délután Petőfi szobrának a megkoszorúzásával kezdődött, majd este az alkalomhoz illő szép műsorral folytatódott. Voltak, akik, mint én is, kokárdát viseltek, mások nem. Voltak, akiket zavart egyik-másik diák feltűnően nagy, egész bal mellét elfedő kokárdája, engem nem. A konferencia rendjét azonban senki sem zavarta meg, és spontán megmozdulások sem fordultak elő. Nem így Szegeden, ahol március 15-én az 1972-esnél is markánsabban ellenzéki

[174] *Tudományos Diákkörök XI. Országos Konferenciája. Társadalomtudományi Tagozat.* Nyíregyháza, 1973, Bessenyei György Tanárképző Főiskola, 97.

jellegű megnyilvánulásokra került sor. A rendőrség által ellenőrzött levelek egyikében erről ez olvasható: „Tegnap ünnepeltük március 15-t. Annyi rendőr hemzsegett a városban, hogy azt számokban ki sem lehetett fejezni. Déli 12 órakor volt az összes szobroknál és emlékműveknél a koszorúzás, abból a célból, hogy egy helyen ne legyen tömörülés. Mi a Klauzál téren voltunk, utána pedig végigjártuk a többi emlékművet, énekeltünk. A rendőrök pedig nagyon mérgesek voltak, mivel nem volt miért beavatkozni. Mindenkinek volt kokárdája a kétcentistől a tízcentisig, és nemzetiszínű zászlókkal rohangáltunk. Sajnos nem tudtam végig a menettel menni, mert Adriennek fájt a lába, és hazamentem vele. Később kiderült, hogy elmentek még a Múzeum elé, és egy kislány szavalni kezdett, és kórusban mondták a *Nemzeti dal*t. Ekkor rögtön megjelent a rektorhelyettes (pont arra járt, tudod), és szétoszlatta a tömeget." A Múzeum előtt történtekről egy jelenlévő ugyancsak felbontott levelében pedig a következőket írta barátjának: „Képzeld, itt isteni volt március 15-e. Kb. 500 diák összeverődött, énekelve vonult végig az utcán, és megálltak a Múzeumnál. Ott egy lány szavalt egy Ady-verset. Mondanivalója: nem szabad a mai állapotokba belenyugodni, és a fiatalokra vár az, hogy tegyenek. Persze URH-kocsik, rendőrök voltak jelen, és kísérték végig a tömeget. Nem volt erőszakos beavatkozás."[175]

Nos, a „kislány", aki a Múzeum lépcsőjén programon kívül elszavalta Ady Endre *A Tűz Márciusa* című versét, Dózsa Erzsébet, a főiskola magyar–rajz szakos végzős hallgatója volt, aki rendszeresen játszott Paál István egyetemi színtársulatában. Ugyanő az Egyetemi Színpad *Petőfi rock* című délutáni előadásán is részt vett, ahová a szavalatát hallgató, Múzeum előtti diákokat is meghívta. Ennek köszönhetően az Auditorium Maximumban óriási tömeg gyűlt össze, amely az előadás végén tüntetésszerű nagy tapsba kezdett. Ennek itt is a rektorhelyettes, Serfőző Lajos vetett véget. A felszólításra a diákok abbahagyták a tapsot, és csendben, rendezetten elhagyták a termet.

Amikorra mi március 18-án Nyíregyházáról hazaérkeztünk, a rendőrség már megkereste a főiskola vezetését, és példastatuálást követelt. Dózsa Erzsébet szavalata mellett kifogásolták Boros Mária elsőéves magyar–történelem szakos hallgató rendszerellenes kijelentéseit is, amelyek

[175] A Csongrád megyei Rendőr-Főkapitányság 1973. március 27-ei szigorúan titkos tájékoztatója az MSZMP Csongrád megyei Bizottsága első titkárának. (Másolat a szerző birtokában.)

különböző helyeken, például március 14-én este a Nagyállomás közeli Sárkány kocsmában hangoztak el. Az elhárítás információi szerint ő volt az „összekötő" Budapest és Szeged között, és fontos szerepet játszott a szegedi megemlékezések ellenzéki hangulatú demonstrációvá alakításában.

A főiskola állami és pártvezetése vizsgálatot rendelt el, majd valamikor április végén, május elején fegyelmi bizottságot hívott életre a szankciók kiszabása céljából. A pártvezetés mindkét diáklány azonnali kizárását, sőt, a legvérmesebbek minden felsőoktatási intézményből való eltávolításukat követelték. Az állami vezetés, amelyet elsősorban Hegedűs főigazgató úr képviselt, mérsékeltebb hangot ütött meg, ám a pártvezetéssel nyíltan nem mert szembeszállni. Sipos Jóska és én, akik a fegyelmi bizottságban a KISZ VB-t képviseltük, annál inkább. Jóska határozottan, de taktikusan, Hegedűs nehéz helyzetét méltányolva, én viszont elég nyersen. Az utolsó ülésen, amelyen részt vettem, Hegedűssel is tengelyt akasztottam, aki nyíltan továbbra sem állt mellénk. Így végül kompromisszum született. Sikerült elérnünk, hogy Dózsa Erzsit ne zárják ki, hanem letehesse záróvizsgáit, és diplomával fejezhesse be a főiskolát. Boros Máriát viszont, akivel – elég lezser lány lévén – más természetű fegyelmi problémák (óralátogatás elmulasztása, kollégiumi rend megzavarása, kötelező évismétlés stb.) is felmerültek, nem. Őt kicsapták.[176] A döntést természetesen kudarcként éltem meg, ami az év elején velem kapcsolatban elhangzott kritikákkal és egy váratlan fejleménnyel együtt arra késztetett, hogy búcsút vegyek a főiskolától.

1973 tavaszáig arra számítottam, hogy a Történelem Tanszék gyakornokaként vagy tanársegédeként, s ha nem, akkor valami más formában Szegeden maradhatok. Reményemet Nagy Pista egyik kijelentésére alapoztam, amely a kisteleki általános iskolában hangzott el feleségem jelenlétében. Az iskola igazgatója megköszönte Pistának, hogy olyan kiváló pedagógusokat nevelnek, mint Éva, s jelezte neki, hogy diplomám megszerzése után engem

[176] Dózsa Erzsébet lediplomázott, de több évig tanyasi iskolákban kényszerült tanítani, és március 14-én rendre beidézték Szegedre, a Csongrád Megyei Rendőrkapitányságra „eligazítás" végett. Közben elvégezte a Képzőművészeti Főiskolát. 1980-ban felvették a szentesi Horváth Mihály Gimnázium rajztanárának, ahol bekapcsolódott az intézmény régi múltra visszatekintő drámapedagógiai munkájába. Rövidesen vezető tanára lett az iskola irodalmi-drámai tagozatának, ahol többek között Alföldi Róbert is tanult. 1988–1991-ben elvégezte a Színház- és Filmművészeti Főiskola színházelméleti tagozatát. Szakdolgozatát egykori mentorának, Paál Istvánnak a rendezői elképzeléseiről írta. – Boros Mária 1973 utáni életéről sajnos semmit sem sikerült kiderítenem.

is szívesen alkalmaznának. Pista – hamiskásan mosolyogva bajusza alatt – erre azt felelte, hogy nem lehet, rám a tanszék tart igényt. (Mint azóta kiderült, az elhárítás is ilyen információk birtokába jutott.) Ezért szinte elállt a lélegzetem, amikor április végén vagy május elején mentorom arról tájékoztatott, hogy a Bács-Kiskun Megyei Levéltár segédlevéltárost keres, s mivel én már ott úgyis dolgoztam, valamint a témám forrásainak jó része is ott található, engem javasolna, ha érdekelne az állás, annak ellenére, hogy még csak a harmadik évemet fogom befejezni.

Úgy éreztem, hogy az ajánlat nem független a Fehérváriné feljelentésével kapcsolatos január–márciusi „meghallgatásoktól" és az azokon elhangzott, személyemet érintő bírálatoktól, valamint a fegyelmi bizottság ülésein tanúsított magatartásomtól. Másként fogalmazva: nemcsak a főiskola „vaskalaposai" számára vagyok nemkívánatos személy, azok is kezdik terhesnek érezni szegedi jelenlétemet, akik addig mellettem álltak, biztattak, fogták a kezemet. Sipos Jóska úgy akart segíteni, hogy felajánlotta: induljak a jövő évben esedékes választásokon függetlenített KISZ-titkár-jelöltként, ő nem kívánja jelöltetni magát. Ezt nem lehetett komolyan venni. Egyrészt elképzelhetetlennek tartottam, hogy a pártvezetés elfogadna, másrészt kétséges volt, hogy Jóska talál-e magának megfelelő állást, harmadrészt az állással nyilvánvalóan együtt járó adminisztratív-politikai munkához sem fűlött a fogam.

Jóska barátom utólag úgy látja, hogy esetem nem volt egyedi és véletlen. „A kialakult helyzetben – emlékezett vissza 2010-ben – Nagy Pista és én sem tudtunk segíteni abban, hogy a bátor diákvezetők a főiskolán vagy Szegeden állást kapjanak. (A konformista KISZ-vezetőknek persze lett állása a tanszékeken.) Csak Bandinak [kérdéses, hogy ebbe párttagsága szerepet játszott-e, vagy sem – R. I.] sikerült állást találnia az Egyetemi Könyvtárban. A baráti körünk tagjai, mint Laci, Ignác, Mayer Zoltán, Deák Gábor, Csáky Lajos más városokban tudtak elhelyezkedni."[177]

Mentőötletként felmerült bennem, hogy – ha szükséges, különbözeti vizsgával – átmegyek az ELTE-re, s így nyerek még legalább egy-két szabad évet. E célból – miközben már beadtam a pályázatom Kecskemétre – május 23-án felkerestem Pölöskei Ferencet, aki Andics Erzsébet nyomdokaiba lépve 1972-től az Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszéket vezette.

[177] Sipos József: Barátságunk mélyszerkezete. In *Lengyel András születésnapi lap*. 2010. április 2. 7. [Magánkiadás.]

Pölöskei nagyon kedvesen fogadott, de nem karolta fel az ötletemet, s nem ajánlotta, amit vártam, hogy diákkörösként és szakdolgozóként mellette dolgozhatok. Ezért nem haboztam tovább. Másnap már Kecskeméten voltam, és megállapodtam a levéltár új igazgatójával, Iványosi-Szabó Tiborral, hogy szeptember 3-án, hétfőn munkába állok, s tanulmányaimat egyéni levelezőként folytatom. Szerencsére Évának is sikerült állást találni, igaz, nem egy iskolában, hanem a Szakszervezetek Művelődési Házában oktatási felelősként. Persze nemcsak dolgozni, hanem lakni is kellett valahol. Június 1-jén – miközben még zajlottak az év végi vizsgák – ezért ismét Kecskemétre utaztam, hogy a Lakáshivatal segítségét kérjem. Nem cifrázom: jót nevettek rajtam. Az igénylésem bejegyezték, s közölték, hogy 3–4 éven belül semmiféle lakáskiutalásra ne számítsak. Elsők a fiatal és családos szakmunkások, akiket a munkahelyük is támogat. Az egy évvel korábbi módszerünkhöz hasonlóan most is elkezdtük a helyi újságok apróhirdetéseit böngészni, s viszonylag gyorsan találtunk egy központhoz közeli tágas szobát ócska bútorokkal, ezúttal is saját mosdó és fürdőszoba nélkül. Ezt is lefoglaltuk szeptembertől.

Június második és július első felét nagyrészt Szegeden töltöttem *A Duna melléki ellenforradalom* című tanulmányom fogalmazásával, illetve kiegészítő kutatásokkal Kiskunfélegyházán, Kiskunhalason, Szekszárdon és Budapesten. A hónap végén aztán összepakoltunk, ami későbbi költözéseinkhez képest ekkor még igen egyszerű feladatnak bizonyult, s július 31-én áttelepedtünk Kecskemétre. Egy kisteherautó – ma *pick-up*nak mondanánk – platójára mindenünk felfért, sőt, velem együtt még Jóska és egy másik főiskolás társunk is, akik a föl- és lepakolásban segítettek. Mit mondjak? Amilyen boldog és reményekkel teli érzés volt 1970. augusztus elején kisétálni a Gábor Áron Laktanyából, éppolyan szomorú és lehangoló volt most elhagyni Szegedet, ahol három gondtalan, a tanulás mellett a diákélet minden szépségét és előnyét élvező évet töltöttem. A kecskeméti pályaudvaron, ahonnan barátaim utaztak vissza Szegedre, én pedig Pesten át Gödre, mindhárman elérzékenyültünk. Szegeden együtt harcoltunk elveink érvényesítéséért, s mostanra be kellett látnunk: vereséget szenvedtünk. Ezen valamennyiünknek el kellett gondolkodni. Én arra jutottam, hogy a politika mocskos dolog, és hacsak lehet, többet nem szeretnék a közelébe kerülni. Helyette szakmai karriert akarok csinálni. Mintegy húsz évvel később – már ismert és sikeres történész voltam – Kováts Zoli némileg neheztelve szememre vetette, hogy miért

nem kamatoztatom „tálentumomat" a köz javára? Miért elégszem meg a tudományos babérokkal és a külföldi vendégtanárkodással? 1993. június 28-án a következő választ adtam kérdéseire: „amióta eljöttem Szegedről, azóta nincsenek politikai ambícióim. Az, amit Szegeden »diákpolitikusként« megtapasztaltam, egy életre szóló élmény volt számomra, amely arra figyelmeztet, hogy a napi politikától maradjak távol. Komoly kihívás, amely e nézetem felülvizsgálatára késztetett volna, 1974 óta nem ért. Így tehát maradok a kaptafánál, amely sok örömet ad és kevesebb bosszúságot, mint az emberekkel (felnőttekkel) való bajlódás."

VI. A KECSKEMÉTI LEVÉLTÁROS, 1973–1977

Intermezzo: egy hónap Franciaországban

A Kecskemétre költözésünk és a munkába állásunk között eltelt egy hónapot – 1973 augusztusát – nem levéltári és könyvtári kutatásokkal, hanem – életemben először – külföldön, éspedig Franciaországban töltöttem. Mint annyi mindent, ezt is Sipos Jóskának köszönhettem. Bármennyire szorongattak is bennünket az év eleje óta, Jóskának még mindig volt mersze és annyi ereje, hogy engem delegáljon abba a franciaországi diáktáborba, amelyben partneri kapcsolatai alapján a KISZ KB egy helyet biztosított a szegedi főiskolának. Jóska nem kért engedélyt senkitől, önhatalmúlag döntött így, arra hivatkozva, hogy a VB-tagok közül rajta kívül csak én tudok franciául.

Augusztus 3-án reggel indultam a Keletiből egy egri főiskolással együtt, és többszöri átszállással, Strasbourg, Lyon, St. Étienne és Le Puy érintésével 4-én késő délután érkeztünk meg az alig 1000 és ma már csak 600 fős La Chaise-Dieu-be, ami nem Isten székét, hanem az auvergne-i dialektus (La Chasa Dieu) szerint Isten házát jelenti. Nevét valószínűleg annak a bencés apátságnak köszönheti, amelyet 1043-ban alapított Robert de Turlande, a későbbi Szent Róbert. Szerzetesként itt kezdte pályáját VI. Kelemen pápa, aki a 14. század közepén monumentális templomot építtetett az apátság mellé. A gótikus stílusú épület ma is a falu ékessége és az Haute-Loire megyébe látogató turisták egyik állandó célpontja.

A vasútállomáson francia vendéglátóink vártak, akik alig egy-két évvel idősebb, frissen végzett egyetemisták, egyben az egyik baloldali francia diákszervezet aktivistái voltak. Autóval vittek bennünket néhány kilométerrel még délebbre, a Massif Central keleti nyúlványai között megbúvó hegyi falucskába, az alig 100 fős Bonnevalba. A franciaországi vonatok tisztasága és gyorsasága után a hegyoldalban kanyargó, tükörsima

aszfaltút is jól mutatta a két „ipari társadalom", a magyar és a francia közötti különbséget.

Bonnevalban a falutól kicsit távolabb, az erdő szélén fekvő kétszintes, meglehetősen romos kőépületben helyeztek el bennünket. Az épületben sem folyó víz, sem WC nem volt. Mosakodni az udvaron lévő csapnál s még inkább a közeli hegyi patak jéghideg vizében lehetett, könnyíteni magunkon pedig fedett árnyékszéken. Szóval minden szempontból tábori körülmények uralkodtak; főzni is magunk főztünk magunknak. Összesen közel húszan lehettünk: négy-öt francia, négy lengyel, két portugál, két holland, két észak-afrikai arab, egy angol, egy ír és mi ketten magyarok. A fiúk az emeleti szobában aludtak szalmával töltött matracokon, saját hálózsákokban, a lányok ugyanígy a földszinten. Ezenkívül volt egy kisebb szoba, amely részben irodaként, részben két francia fiatal hálóhelyeként szolgált, akik kisgyermeküket is magukkal hozták.

A körülmények tehát nagyon hasonlítottak az úttörő- és KISZ-táborokéhoz, a napirend azonban nem. Mindenki akkor kelt, amikor akart, hátránya ebből csak annyi származott, hogy ha túl sokáig lustálkodott, akkor nem jutott neki reggeli, ami többnyire kakaóból vagy teából és bagettből állt. Mire felkeltünk, a friss és utánozhatatlanul finom kenyeret valamelyik francia mindig meghozta a faluból; másnapos bagett fogyasztása fel sem merülhetett. A reggeli végeztével dolgozni mentünk: gazt vágtunk az útszéleken, árkokat mélyítettünk, és rendbe tettük a temetőt. Délben szálláshelyünkön várt bennünket az ebéd, amelyet mindig mások készítettek. Így többféle nemzet ízvilágával megismerkedtünk, már amennyire ez a tábori viszonyok mellett lehetséges volt. Többnyire mégis a franciák főztek. Ilyenkor mindig ettünk főzelékszerű krémlevest *(potage)* és valamilyen húst friss zöldséggel, többnyire a tipikus francia zöldbabbal. Mi, pontosabban egri kollégám, mivel én a főzés tudományával is hadilábon álltam, paprikás krumplit gyártottunk szalonnával és kolbásszal, amivel azonban csak mérsékelt sikert arattunk. A nyugat-európaiak gyomra már akkor is nehezen viselte a zsíros és paprikás ételt. Délutánonként olykor visszamentünk dolgozni, olykor szálláshelyünkön maradva beszélgettünk, napoztunk vagy sétálgattunk az erdőben. Néha fürödtünk is, de csak néhány percet; ennél tovább senki sem bírta a patak vizét. A vacsora utáni órákat ugyancsak beszélgetéssel, esetleg kártyázással és más társasjátékokkal töltöttük. Hétvégeken a környéken kirándulgattunk. Tévé nem volt, csak rádió és lemezjátszó. Ez utóbbi is csak azért, mert Pascal, az egyik

párizsi fiú elhozta otthonról a sajátját. A harminc nap alatt legalább harmincszor, de valószínűleg többször hallottam Marie Laforet egyetlen nagy slágerét, az akkor új *Viens, viens*-t, amelyről sokáig azt hittem, hogy az elhagyott asszony hívja vissza férjét, esetleg egy leány a kedvesét. Valójában azonban, mint erre néhány éve rájöttem, egy fiatalasszony könyörög az apjának, hogy térjen vissza elhagyott feleségéhez, hozzá és kis unokájához.

Munka közben és után mindenki sokat beszélgetett mindenkivel. Többségünket baloldali beállítottság jellemzett, kivéve a füvező holland lányokat, akiket a politika egyáltalán nem érdekelt. A lengyelek elmondták, hogy a vallás és a párttagság egyáltalán nem összeegyeztethetetlen, mint ezt az ő példájuk is bizonyítja. Az ír fiú és az angol leány szelíden vitatkozgatott az ír helyzetről és Észak-Írország jövőjéről, amiről én addig alig tudtam valamit. Az ír fiú semmi kétséget nem hagyott afelől, hogy ki fogják vívni a függetlenségüket. Ő egyébként – a franciáktól eltérően – nem szuverén, hanem idegen hatalom által megszállt országoknak tekintette a kelet-európai régió államait, amiből kifolyólag tüntető empátiával viszonyult hozzám. A katolikus lengyelek határozottan másként értékelték a helyzetet; ők lojalitást mutattak államuk és rendszerük iránt. Ami nem is csoda, mert egyikük apja megyei első titkár volt, s a többiek is részei az establishmentnek. Amit az is mutatott, hogy Párizsból St. Étienne-ig a párizsi lengyel követség kultúrattaséja kísérte őket. Valószínűleg ebbe a kategóriába tartozott honfitársam is, akiről nem tudtam eldönteni, hogy véletlenül kerültünk össze, vagy egy felsőbb akarat szervezte így. Túl közel ezért nem kerültünk egymáshoz, és politikai kérdésekről érdemi eszmecserébe nem bonyolódtunk.

Legtöbbet az egyik portugál fiúval beszélgettem, aki a coimbrai egyetemen tanult filozófiát, s nemcsak Bartók és „Imre Nagi" nevét ismerte, hanem a már régóta Franciaországban élő „François Festőét", vagyis Fejtő Ferencét is, sőt, egyik tanárától a szocialista táboron belül egyedülálló magyar „mezőgazdasági csodáról" is hallott. Összekötött bennünket az is, hogy mindketten diktatúrából jöttünk, ő a Salazart 1968-ban váltó Marcello Caetano némileg toleránsabb rendszeréből, én pedig Kádár ugyancsak puhuló rezsimjéből. Beszélgetéseink a diktatúrák helyébe lépő igazságosabb társadalmi és politikai rendszerek megteremtésének és működtetésének a miként körül forogtak. Carlos ugyanúgy ismerte az új baloldal teoretikusait, mint én, sőt talán nálam jobban. Nagyra becsülte Guevara önfeláldozó életvitelét és a spanyol baloldal harcát Franco ellen, amit jól

mutatott, hogy fekete baszk sapkája nyáron sem került le a fejéről. Rokonszenvezett Cohn-Bendit és mások nézeteivel a munkások önigazgatásáról és a közvetlen demokrácia egyéb formáiról, s tudta, hogy a kelet-európai rendszerek nem ezek szerint épültek fel és működnek.

Az új baloldal meglátásaival és céljaival több ponton érintkezett az a perszonalizmusnak nevezett neokatolikus áramlat, amely végtelen individualizmusa miatt a kapitalizmust és túlzott kollektivizmusa miatt a kommunizmust egyaránt elvetette, s valamiféle, a szereteten és az emberek közötti együttműködésen alapuló harmadik útban gondolkodott. Ennek legismertebb teoretikusa az éppen 1973 tavaszán elhunyt Emmanuel Mounier volt, aki az *Esprit* című folyóiratot 1932-ben megalapította, és elvbarátaival, Jacques Maritainnel, Paul Ricoeurrel, François Mauriackal a német megszállásig, majd 1945-től ismét kiadta. Azonkívül, hogy a seregben olvastam Mauriac egyik regényét, a *Viperafészk*et, s megértettem belőle, hogy – önmagamat idézve – „a szinte tudatalatti istenhívés többre becsülendő a templomba járásnál", és hogy Mauriac „Nagy szerepet ad (helyesen) a morálnak", az egész irányzatról semmit sem tudtam. Azt sem, hogy az itthon szociáldemokrataként és József Attila barátjaként számontartott Fejtő Ferenc Mounier közeli barátja volt, és állandó dialógusban állt a baloldali neokatolikusok prominens képviselőivel. Úgyhogy e témakörben inkább csak hallgattam az *Esprit* körével kapcsolatot tartó Carlos kiselőadásait, amit én a magyar '56 emlékezetének és a magyar agrárvilág lényegének, vagyis a nagy- és kisüzem szimbiózisának, valamint az amerikaiaktól megvett nagyüzemi termelési módszerek adaptálásának ismertetésével viszonoztam.

1973 nyarán a bonnevali diáktáborban Carlosszal

Harmadik beszédtémánk a történetírás természete és a történelmi megismerés lehetősége körül forgott. Carlos ezt főleg elméleti, én inkább gyakorlati szempontból közelítettem meg. Megegyeztünk, hogy minden szubjektivizmusa ellenére a történetírás mégiscsak tudomány, amely képes a múlt valóságának tükrözésére. Carlos gyakran hivatkozott az 1929-ben indult francia *Annales* körüli – zömmel baloldali – történészekre, akiknek a törekvéseiről

én is olvastam valamit. Az MTA Történettudományi Intézete ugyanis erről 1968-ban külön vitaülést rendezett, amelynek anyagát a *Századok* 1969-ben teljes terjedelmében közölte. A vita referense, Katus László lelkes szavakkal méltatta és követendő példaként állította a magyar történetírás elé a folyóirat szerzőinek tematikai és metodológiai újításait, mindenekelőtt Fernand Braudel modellalkotó törekvéseit és „longue durée"-vel kapcsolatos elgondolásait. Bár az én témáimhoz ezek vajmi kevés praktikus segítséget adtak, felfigyeltem Katus ismertetésére.

Egyik hétvégén együtt vágtunk neki a mintegy 40 kilométeres útnak, hogy megcsodáljuk Le Puy-en-Velay román stílusú híres dómját, amely mai formáját a 12. századra nyerte el, de helyén már a rómaiak idején is templom állt. A városka évszázadok óta kiindulópontja a *Santiago de Compostela* nevű zarándokútnak, amelyről szintén Carlostól hallottam először. Az út egy részét gyalog, másik részét autóstoppal tettük meg. Carlos nagyon jól tudott franciául, úgyhogy bárki vett fel bennünket – visszafelé La Chaise-Dieu polgármestere –, megtalálta vele a hangot. Én viszont jobbára csak füleltem, mert a francia anyanyelvűeket csak akkor értettem meg, ha lassan és tagoltan beszéltek. Ez viszont még a táborlakók mindegyikét sem jellemezte.

Gyorsan elszállt az egy hónap. Magyar útitársammal elhatároztuk, hogy bármily kevés is a pénzünk, legalább két-három napot Párizsban töltünk. Annak érdekében, hogy a költségeket minimalizáljuk, úgy szerveztük, hogy reggelre érjünk oda, és a következő esték egyikén induljunk tovább Budapest felé. Carlos, aki többször járt Párizsban, kiokosított bennünket, hogy hol találhatunk olcsó szállást, és hogy hol vannak a legjobb és a legolcsóbb könyvesboltok. A KISZ KB ugyanis csak a vonatjegyeket vette meg számunkra, egyébként a magunk gazdái voltunk. Úgyhogy követtük Carlos útmutatásait. Az első napot a Notre-Dame-nál kezdtük, és franciatanárom meséit követve haladtunk a Boulevard Saint-Michelen vagy egyik vele párhuzamos utcán dél felé. Fél évszázaddal ezelőtt a Quartier Latin egészen más képet mutatott, mint manapság. Még működött a Cluny kávéház, amelynek a helyén ma pizzéria áll, és a gyorsétkezdéknek, amelyek azóta Párizst is ellepték, híre-hamva sem volt. A zenélő és illatozó mai mobilvécék helyén olyan zöldre festett *pissoir*ok álltak a járókelők rendelkezésére, amelyek térdmagasságtól lefelé nyitottak voltak. Legfőbb attrakciónak a nyúlánk afrikai fiúk számítottak, akik felszeletelt nyers kókuszt árultak fél vagy egy frankért, állandóan locsolva őket hideg vízzel.

Először a Sorbonne régi, a Rue des Écoles és a Rue Victor Cousin által határolt klasszicista épületét (ma: Panthéon-Sorbonne) és impozáns belső udvarát csodáltuk meg, amelynek falain még számos jól olvasható jelszó és követelés emlékeztetett 1968-ra. Akkor még oda is be lehetett menni bámészkodni minden további nélkül; ma már csak igazolvánnyal és elektromos beléptetőrendszeren át. Kötelezően megálltunk a Rue Cujas és a Boul' Mich sarkán, hogy meggyőződjünk róla: valóban lejt-e a járda, ahogy Radnóti írta. Majd felkapaszkodtunk a Szent Genovéva dombjára, ahol körbejártuk az eredetileg templomnak épült Panthéon klasszicista épületét, és elképzeltük, hogy mit látnánk odabent, ha szánnánk rá pénzt. Ezt követően megettük első párizsi ebédünket a Luxembourg-kert egyik padján, amely egy fél bagettből és egy liter tejből állt. Éhségünk elverése után – részben gyalog, részben metróval – elmentük a Porte d'Italie-hoz, amelynek közelében Carlos szerint lennie kellett egy Auberge de la Jeunessenek, vagyis olcsó és puritán diákszállónak. Volt is, ám korántsem valami bizalomgerjesztő. Feliratok figyelmeztettek, hogy mindenki vigyázzon a holmijára, mert a szálló területén, amit emeletes vaságyakkal berendezett hatalmas hálóteremként kell elképzelni, rendszeresek a lopások. Úgyhogy bőröndjeinket, melyekkel utaztunk, derékszíjainkkal a kezünkhöz kötöztük, felsőruháinkat pedig a fejünk alá tettük.

A második napon az Invalidusokat, a Place de la Concorde és az Eiffel-torony környékét csodáltuk meg, valamint megnéztük az impresszionisták képtárát, amelyet akkor még nem a nem is létező Musée d'Orsay-ban, hanem a Jeu de Paume-nak nevezett múzeumban lehetett tanulmányozni. Ezt egyszerűen nem tudtam kihagyni. Monet, Manet, Renoir, Degas és a többiek művészetét már Kovács tanár úr megszerettette velem a gimnáziumban, amire szegedi szobatársam, Csáky Lajos csak ráerősített. Az ő ágya fölött egy Monet-reprodukció függött, alatta a felirattal: *Claude Monet mutatta meg nekünk, hogy kék az ég.* Közben megint ittunk egy liter tejet és ettünk egy fél bagettet. A napot a Gibert Jeune nevű könyvesboltban és a Szajna-parti *bouquiniste*-eknél fejeztük be. A könyvesboltokban és az antikváriusoknál – kerül, amibe kerül – négy könyvet vásároltam. Ezek közül a Jean Touchard által szerkesztett, 1967-ben megjelent, kétkötetes egyetemi tankönyv jellegű összefoglalásnak vettem legtöbb hasznát, amely a görögöktől a második világháború utáni irányzatokig tekintette át a politikai eszmék történetét. A két kötet együtt 22 frankba került, többe, mint az előző éjszakai szállásunk, és sokkal többe, mint egy ebédünk, de

ma sem bánom, mert azóta igen sokszor lapoztam fel. Szintén több mint 20 frankba került az a zsebkönyv méretű történelmi atlasz, amely az 1964-es német *Atlas zur Weltgeschichte* 1968-ban kiadott francia megfelelője *(Atlas historique)* volt. A későbbiekben ezt is nagyon sokat forgattam, olyannyira, hogy idővel legtöbb lapja kiesett. Úgyhogy ma már inkább csak rekvizituma egy olyan kornak, amikor hasonló kiadvány magyarul még nem állt rendelkezésre. Az atlasz magyar fordítása csak 1992-ben jelent meg. A harmadik munka Fejtő Ferenc ugyancsak kétkötetes összefoglalása volt „a népi demokráciák történetéről", melynek utolsó, 1971-es paperback kiadását vettem meg. Ebben már az 1968-as csehszlovákiai intervenció utáni kelet-európai helyzetről is szó esett. S végül a negyedik: az egyik '56-os emigráns, Méray Tibor sok képpel illusztrált és némileg regényesített narrációja 1956-ról *(Ce jour là: 23 octobre 1956. Budapest)*, amely a 10. évfordulóra, 1966-ban jelent meg.

Mérayval sohasem találkoztam, Fejtővel viszont a későbbiekben többször is. Könyvét, melyet 1973-ban vettem Párizsban, 2000 októberében Budapesten „nagy rokonszenvvel és nagyrabecsüléssel" ajánlotta számomra, ami mutatja, hogy milyen kedves és szerény ember volt. Irányomban mutatott jóindulatát, ahogy erre a későbbiekben még visszatérek, több más alkalommal és módon is kifejezésre juttatta.

Miután jól kiköltekeztem, a második éjszakát a Gare de l'Est padjain töltöttük. Ez jogunkban állt, mivel a vonatunk másnap onnan indult, az ellenőrzést végző rendőrök azonban ezt nem tudhatták, úgyhogy az éjszaka

Párizsi szerzemények

folyamán többször felkeltettek, és igazoltattak bennünket. Azonban nem zavartak el. Másnap délelőtt álmosan és cél nélkül kóválygogtunk az utcákon, alig vártuk, hogy a vonat elinduljon, és kényelembe helyezhessük magunkat. Ebben azonban csalódnunk kellett. A vonatra felszálltunk, de ülőhelyünk nem volt. Vagy azért, mert nem kaptunk helyjegyet, vagy azért, mert elfogyott a pénzünk. Úgyhogy az éjszakát a két vagon közötti térben töltöttük, leterített újságpapíron, állandó zötykölődések közepette. Reggelre értünk Bécsbe, ahol szintén megálltunk néhány órára, főleg, hogy ajándékokat vegyünk a Mariahilferstrassén. Az én saját ajándékom egy új Levi's farmer lett, de már nem vászonból, hanem sötétkék bársonyból. *Tempora mutantur...* A délutáni vonattal indultunk tovább, és estére rendben megérkeztünk a Keletibe. Bár a vámosok Hegyeshalom után kinyittatták a bőröndömet, s látták is a könyveimet, egyiket sem kifogásolták, noha Méray kötetének fedőlapján éppen a Sztálin-szobrot döntik le a tüntetők.

Első külföldi utam tanulságait a következőkben összegeztem: (1.) Meg kell tanulnom rendesen franciául; enélkül sem a történészszakmában, sem a világban nem fogok tudni boldogulni. (2.) Ha angolul is megtanulnék, lényegében mindenkivel tudnék érintkezni. Egri kollégám ugyanis egy mukkot sem tudott franciául, viszont angol szakosként jól beszélt angolul, és sokszor jobban megértette magát a franciákkal, mint én az anyanyelvükön. Kováts tanár úr jelentése szerint, akit szeptember végén meglátogattam Szegeden, bizonyos mértékig csalódottan jöttem vissza, mert „tanulmányozni akartam a francia diákmozgalmat, de erre kevés lehetőségem volt". „Így is tapasztalta – folytatódik a beszámoló –, hogy a francia fiatalok sokkal tarkább képet mutatnak politikailag, sokkal több kisebb csoport működik, mint gondolta. Valaki kitalál egy politikai ötletet, s rögtön talál magának néhány tucat fiatalt, akik erre építve pártnak, frakciónak stb. nevezik magukat." Ez valószínűleg így volt, noha ez az élmény törlődött az emlékezetemből. A négy kiválasztott és megvásárolt könyv tematikája – egyik sem politikai, s még véletlenül sem új baloldali – azonban valóban arról tanúskodik, hogy érdeklődésem egyre inkább a történelem felé tolódott el.

Ugyanebben a jelentésében tájékoztatta tartótisztjét Zoli arról, hogy engedélyt kaptam a főiskola vezetésétől arra, hogy tanulmányaimat egyéni levelezőként folytassam, s hogy Kecskeméten helyezkedtem el feleségemmel együtt. Bár újabb feladatot velem kapcsolatban nem kapott, a szervek a továbbiakban is figyelemmel kísérték pályám alakulását. 1974. március

15-én reggel például mindaddig ott posztoltak az albérletünk előtt, amíg el nem hitték, hogy nem vagyok otthon. Noha otthon voltam, csak a szobánkban dekkoltam. Amikor eltávoztak, azonnal a pályaudvarra siettem, és leutaztam Szegedre. Délutánig az ismerős belvárosi helyeken bolyongtam, hátha ismét lesz valami „balhé". Ám a „forradalom" ebben az évben sem tört ki. Semmi sem történt, annyi sem, mint 1972-ben vagy 1973-ban. Petőfivel szólva – *mutatis mutandis* – én is elmondhattam: „Európa csendes, újra csendes, / Elzúgtak forradalmai... / Szégyen reá! lecsendesült és / Szabadságát nem vívta ki."

Gályapadból laboratórium

Szegedhez képest Kecskemét minden szempontból kisebb és kisszerűbb város volt. Lakosságának száma az 1970-s években 80 és 90 ezer fő között mozgott, de ennek egy része külterületen, a város körüli tanyákon és kisfalvakban élt. Központjának mintegy tucatnyi épület kölcsönzött városias jelleget. Ezek közé tartoztak templomai, melyek közül méreteivel a 18. század végén épült katolikus nagytemplom és az 1871-re elkészült hagymakupolás zsinagóga emelkedett ki, valamint a század legvégén épült eklektikus-neobarokk stílusú Katona József Színház, s legfőképpen a magyaros szecesszió markáns jegyeit mutató kétemeletes Városháza, amely Lechner Ödön tervei alapján készült 1893–1896-ban, illetve a még színpompásabb Cifrapalota, melyet – Márkus Géza álmait valóra váltva – 1902-ben adtak át. A központ egyetlen új épülete, az 1962-ben megnyitott Aranyhomok Szálloda igénytelen funkcionalizmusával tűnt ki, és egyáltalán nem illeszkedett ebbe a történeti városképbe.

Éppen azokban az években, az 1970-es évek elejétől kezdődően azonban Kecskemét is jelentős urbanisztikai változásokon ment keresztül. Előbb a Városháza előtti Kossuth térről, amely 1945 előtt piactér, azt követően pedig közlekedési csomópont volt, majd a zsinagóga és a Cifrapalota előtti Szabadság térről is kitiltották a forgalmat. A városközpont ily módon ízléses sétatérré alakult át. 1973 és 1975 között készült el a Kodály Intézet a ferences rendház felújításával, míg az egykori zsinagógából Tudomány és Technika Háza lett. Mikulás Ferenc vezetésével 1971-től működött a Kecskeméti Rajzfilmstúdió, a Nemzetközi Kerámia Stúdiót pedig 1976-ban alapította Probstner János. 1975-ben nyílt meg új, modern épületben az

Erdei Ferencről elnevezett Megyei Művelődési Központ, mellette pedig a Megyei Tanács és a Megyei Pártbizottság vele harmonizáló többemeletes, toronyszerű és ugyancsak új épületei magasodtak.

Ennek az egész nagy arculatváltásnak a megálmodója, szíve és lelke a város invenciózus főépítésze, Kerényi József volt, aki mindenben élvezte az akkori megyei tanácselnök, Gajdócsi István támogatását. Gajdócsi Észak-Bácskából származott, és jogot végzett, ám mivel nem akart a Rákosi-rendszer hadbírója lenni, az 1950-es években Baja környékén családi birtokukon gazdálkodott. 1960-ban belépett az MSZMP-be, s ettől kezdve pályája gyorsan ívelt felfelé. Előbb a bajai járást, majd Baját irányította, 1972-től 1989-ig pedig a megyei tanács elnöke volt Kecskeméten, valamint a város országgyűlési képviselője. Az adott kereteken belül, melyek folyamatosan tágultak, mindvégig liberális szellemet érvényesített, ahogy a megyei első titkárok, 1970 és 1973 között Romány Pál, 1973-tól 1980-ig pedig Horváth István, a későbbi belügyminiszter is. És persze az egyszerű politikai munkatársak közül is sokan, például a néhány évvel előttem ugyancsak Szegeden végzett Komáromi Attila, aki akkor a megyei pártbizottság munkatársaként a kulturális és tudományos ügyeket felügyelte.

Utólag úgy emlékszem, hogy Kecskemét politikai atmoszférája egészen más, jóval szabadabb volt, mint a dogmatikus és merev Komócsin-klán által meghatározott Szegedé. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy amikor 1974 második felében a titkosszolgák viselkedésem után érdeklődtek Kecskeméten, hárman is tájékoztattak erről, és figyelmeztettek: legyek óvatos. Egyikük maga az igazgatóm, az egyébként pártonkívüli Iványosi-Szabó Tibor volt, a másik Komáromi Attila a pártbizottságról, a harmadik pedig Kovács Endre, Éva igazgatója, régi munkásmozgalmi ember és állítólag 1944-es partizán. Akkor azonban nem egészen így vélekedtem. 1974-es naptáramhoz tűzött papírlapon ugyanis ezt olvasom: „Én Homokmégyen, Kalocsán (gimn.), sőt Szegeden is azt tapasztaltam (a történtek ellenére), hogy az egyéni kiválóságnak van becsülete (legalább is a tanárok egy része és a diákok egésze között), és – a várostól elzárt és körülhatárolt közeg (Szeged) miatt – hatása, értelme is. Kecskeméten, az »Életben« sokkal kevesebb. Itt más értékrend érvényesül. Nem a tudás, rátermettség, szakértelem, szorgalom, hanem a Hierarchiában elfoglalt hely, amely viszont nagyjából, egészében paralel az életkorral. (Persze vannak idős »remeték« és fiatal vezetők is, de ez kivétel.) Talán nem túlzás: a »kapitalizmus« pénz által nagyon meghatározott értékrendje (persze ez

akkor sem egyedüli determináns volt) helyébe a Hierarchián belüli hely lépett. Ezzel természetesen megfelelő vagyoni helyzet is párosul, de nem ez a döntő. Egy kisiparos hiába rendelkezik a városi-megyei hierarchia vezetőinek státuszszimbólumaival, nem tartozik közéjük, míg egy kezdő 20/30-as főelőadó, osztályvezető igen, ha az alsóbb rétegekbe is. A Tudás személyiség- és társadalmi értékmeghatározó szerepe azonban a tudomány berkein (Bp. és esetleg az egyetemi nagyvárosok) kívül: 0."

A levéltár, amely a Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye déli feléből és Bács-Bodrog vármegye megmaradt északi részéből 1950-ben létrejött Bács-Kiskun megye településeinek és egyéb szervezeteinek az iratait őrizte, a Városháza földszintjének egyik traktusán működött. Csupán az iratok egy részét, főleg az 1945 utániakat tartották külső raktárban. Vezetését éppen 1973 tavaszán vette át Iványosi-Szabó Tibor, aki eredendően történelem–latin szakos középiskolai tanár volt, és a város legjobb gimnáziumában, a Katonában tanított 1956-tól kezdődően. Jó pedagógus hírében állt, és szakmai reputációval is rendelkezett: szakfelügyelőként éveken át ellenőrizte a megye történelemtanárait. Valamiért mégis úgy döntött, hogy 40. életévét betöltve a tanári pályát a levéltárosira cseréli. Rajta kívül még kilencen dolgoztunk az intézményben: egy diplomás levéltáros (Bálintné Kati), egy diplomás jogász („Lacika"), két történelemszakot végzett/végző segédlevéltáros (Pintér Ica és én), három érettségizett levéltári kezelő (Zsuzsa, Márti és Magdi), valamint egy adminisztrátor (Möme). A kilencedik levéltáros (Aranka) Félegyházán rendezgette az iratokat, az ottani városi levéltárban. A Városházán hatan, illetve olykor heten dolgoztunk – mindannyian egyetlen nagy szobában, amely az igazgatói iroda, a munkaszobák és a kutatóterem funkcióját egyaránt betöltötte. Én a szoba egyik sarkában kialakított galérián kaptam helyet, az említett jogász kollégával együtt.

A kecskeméti levéltár nem volt ismeretlen számomra; 1971 és 1973 között többször megfordultam az intézményben. Akkor azonban kutató voltam, akit a levéltár személyzete kiszolgált. Most viszont én lettem az, aki a kutatók számára előkészítette az anyagokat. Sőt, az első hetekben még ezt sem bízták rám, az egyes településekről beküldött születési, halálozási és házassági adatokat kellett bevezetnem a megfelelő anyakönyvekbe. A gondolataim közben Szeged és Párizs felé szálltak, és bizony többször tört rám a mélabú. Néhány hét után azonban enyhült a helyzet, jóval testhezállóbb feladatot kaptam. Ezt szervellenőrzésnek hívták, ami abból állt, hogy a megye minden településének „iratgyűjtő szervét" (tanácsok,

iskolák, téeszek, egyéb üzemek) meg kellett látogatnom, s a látogatás során megállapítani az ott lévő iratok mennyiségét, a tárolás milyenségét, s ha az iratok elég régiek voltak, akkor a beszállításuk megszervezését. Én adtam engedélyt a selejtezésekre is, amelyekről elvileg pontos jegyzőkönyvet kellett felvenni.

Az első teljes évemben, 1974-ben Kecskeméten 80, vidéken – főleg Baján, Kalocsán, Kiskőrösön és e városok környékén – 150 „szervet" ellenőriztem, 65 selejtezést engedélyeztem, és mintegy tucatnyi helyről szerveztem meg különböző iratok beszállítását. Ezek között néha igazi kincsek – 19. századi képviselő-testületi jegyzőkönyvek, régi iskolaszéki anyagok stb. – is akadtak. Összesen 140 munkanapot töltöttem ezzel. 1975-ben már csak 100, 1976-ban pedig csak 62 napot fordítottam erre a munkára. Ezzel arányosan az ellenőrzött szervek száma is csökkent. Ennek egyik oka az volt, hogy a három év alatt a megye minden településén megfordultam legalább egyszer, tehát szinte minden helyi irattárat felmértem, s ezt évente ismételni teljesen fölösleges lett volna. A másik, hogy 1976-tól felvettünk egy új levéltári kezelőt, Hulej Bandit, aki fokozatosan átvette tőlem az ilyen típusú feladatok nagy részét. A „szervellenőrzést", noha nem tartozott a *par excellence* levéltári szakfeladatok közé, azért is kedveltem, mert viszonylag nagy szabadsággal járt. A vidéki, különösen a bácskai falvakat ugyanis a ritka buszjáratok miatt csak úgy lehetett bejárni, ha néhány napra megtelepedtem egy-egy városban. Különösen szerettem Baját, amelynek dunai strandján, a Sugovicán több kellemes késő délutáni órát és naplementét töltöttem el olvasással, napozással, úszással, ami után mindig jólesett a titkos receptek alapján készített finom bajai halászlé.

A szervellenőrzésre fordított idő csökkenésével arányosan nőtt az az idő, amit kutatással tölthettem. A megye és a város által meghirdetett helytörténeti pályázatra 1973 szeptemberében mindkét dolgozatomat, a „Homokmégyet" és a „Kalocsát" is beadtam, s mindkettővel díjat nyertem. A kalocsaival elsőt, a homokmégyivel harmadikat, ami 3000+1000 forinttal járt, miközben fizetésem az országos átlagot megközelítő havi 2200 forint volt. A díjak és az azokkal járó elismerés nemcsak a levéltáron belül növelte presztízsemet, hanem a városi humán értelmiség körében is ismertté tette a nevem. A helyi napilap *(Petőfi Népe)* és az 1969-ben indult folyóirat, a *Forrás* szerkesztői egyaránt találkozni kívántak velem, s miután megismerkedtünk, lapjukban való publikálásra biztattak. Ezzel a lehetőséggel éltem is. Első közleményem a *Forrás*ban *Levelek a frontra*

címmel jelent meg 1974 nyarán. Ebben egy első világháborús kiskunfélegyházi baka leveleit tettem közzé, mintának véve Hanák Péter hasonló témájú közleményét a *Valóság* 1973/3. számában. Majd még ugyanebben az évben – évforduló lévén – Kecskemét felszabadulásáról, 1975-ben pedig további két helytörténeti témáról írtam a folyóiratba. Kalocsa 1918–1919-es viszonyairól még Szegeden véglegesített munkám pedig a megyei múzeum *Cumania* címmel kiadott 1975-ös évkönyvében jelent meg.

Ugyanebben az időben elkezdtem recenziókat írogatni a *Valóság*ba, amelyet gimnazista korom óta a legjobb magyar társadalomtudományi folyóiratnak tartottam. Az első 1974 novemberében jelent meg Berend T. Iván és Ránki György *Gazdaság és társadalom* című, újonnan kiadott tanulmánykötetéről. Írásom nem kritika – honnan is lett volna ehhez tudásom? –, hanem a néhány fontosnak tartott szempontot kiemelő méltatás kategóriájába tartozott. Melyek voltak ezek a szempontok? Mindenekelőtt a fejlődés típusaiban és modelljeiben való regionális gondolkodás, és ezzel összefüggésben a komparatisztika, melyet Marc Bloch és a francia *Annales* hatására vezettem vissza. Másodszor a Horthy-rendszer megítélése, amelyről Ránki – Lackó Miklóssal összhangban – ezúttal azt írta, hogy csak rövid időre, s akkor is csak félig-meddig öltött fasiszta-nemzetiszocialista színeket. Nagyon tapintatosan jeleztem, hogy másokhoz hasonlóan Ránki sem foglal állást egyértelműen abban a kérdésben, hogy akkor „jellege szerint fasizmus vagy végletekig csökevényesedett polgári demokrácia volt-e a Horthy-éra?" A világos állásfoglalást annál is inkább szükségesnek tartottam volna, mert a Párizsban vásárolt *Atlas historique* nemcsak 1919 és 1933, hanem 1933 és 1939 között is a „demokráciák" között tüntette fel Magyarországot. A kelet-európai országok közül ilyen minősítést ekkor már csak Csehszlovákia kapott, az összes többi a tartósan vagy átmenetileg „autoriter rendszerek" közé került Németországgal és Olaszországgal együtt. Végül a vidéki – döntően kisipari – munkásság kevésbé forradalmi, inkább „megalkuvó" mentalitásának a jelentőségét emeltem ki, amit nem is annyira ők állítottak, mint inkább én tartottam fontosnak hangsúlyozni saját kutatási tapasztalataim alapján.

A jövő szempontjából mindezeknél fontosabbnak éreztem, hogy – látva első publikációim és a kutatás iránti érdeklődésem – igazgatóm már 1974 őszén megbízott a megye 1918–1919-es történetére vonatkozó dokumentumok gyűjtésével, és egy 1969-re tervezett, de meg nem jelent reprezentatív dokumentumgyűjtemény összeállításával. 1974-ben erre már 22 napot,

tehát csaknem egy teljes hónapot, 1975-ben pedig 90 napot, vagyis több mint három hónapot fordíthattam.

Ugyancsak új feladatként 1974 legvégén hozzáláttam egy gimnazistákból álló helytörténeti szakkör szervezéséhez, amellyel a régi és az akkori Kecskemét városképét kezdtük összehasonlítani és fotókkal dokumentálni. A kéthetente tartott foglalkozásokon a diákok megismerkedtek a történettudomány bibliográfiáival, a levéltár, a múzeum és a könyvtár gyűjteményeinek a jellegével, valamint ezen intézmények anyagának használatával. A félév 1975 júniusában budapesti kirándulással zárult: a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár helytörténeti gyűjteményét és a Vár építészeti emlékeit néztük meg. Szeptemberben megkezdtük az anyaggyűjtést, amivel a város arculatának 1868 és 1975 közötti változásait kívántuk feltérképezni. Átnéztük a helyi sajtót, visszaemlékezéseket vettünk fel, és lefényképeztük a város jellegzetes épületeit és utcáit. Ezt a munkát a következő évben is folytattuk. 1976 szeptemberében az összegyűjtött anyag 1400 felvételből, körülbelül 2000 sajtócédulából és 100 visszaemlékezésből állt. Mindez a levéltár őrizetébe került, de 1976 végére két pályamunkát is készítettünk belőle. Egyiket a gyulai Erkel-diáknapokra nyújtottuk be, a másikat a megyei helytörténeti pályázatra. Mindkettővel díjat nyertünk, és a diákok – ahhoz hasonlóan, mint annak idején én Nagybátonyban és később Kuczy tanár úr kalocsai honismereti szakkörében – úgy érezték, hogy nem dolgoztak hiába.[178]

Ifjú Történelembarátok Köre

[178] A szakkör munkájáról részletesebben lásd Romsics Ignác: Ifjú Történelembarátok Köre. *Népművelés*, 1977/8. 19–21.

Lakáskörülményeink ugyancsak kedvezően alakultak. Egy év szegedi és másfél év kecskeméti albérletezés után 1974 karácsonyán végre saját lakásba költözhettünk. A magánerőből épülő falusi házakat leszámítva a városokban akkoriban háromféle lakástípus létezett: a legelőnyösebbnek számító tanácsi kiutalású bérlakás, amit többnyire „fontos elvtársak" kaptak, a szociális szempontok figyelembevételével adható viszonylag olcsó szövetkezeti lakás és az öröklakásnak minősülő OTP-lakás, amelyért a legtöbbet kellett fizetni. Nem politikai munkát végző értelmiségiként nekünk csak az utóbbira volt esélyünk, és ebben a kategóriában is ki kellett várni a sorunkat. Különböző utakon-módokon – ezt protekciónak vagy szocialista összeköttetéseknek hívtuk – a jogosultsági rangsorban sikerült előrelépnünk, ám a 80 ezer forintos „beugró" lefizetésére a szülők segítsége nélkül esélyünk sem lett volna. Az én havi fizetésem 1975-ben ugyan 2200-ról felemelkedett 2400, majd 1976-ban 3000 forintra, s tanulmányaimért, cikkeimért és előadásaimért kapott tiszteletdíjakkal ezeket az összegeket már 1974-ben feltornáztam közel 4000, 1975-ben és 1976-ban pedig 5000 forintra, s Éva is keresett havi 3000–3500 forintot. (A havi átlagkereset az 1970-es évek közepén 3000 forint körül mozgott, nominálisan folyamatosan emelkedő tendenciát mutatva.) Ebből az együttesen is csak havi 7000–8000 forintból – levonva az 1000 forint fölötti albérleti díjat, valamint a ruházkodásra, étkezésre, utazásra és szórakozásra költött tételeket – csak több év alatt tudtuk volna összekuporgatni a megkívánt összeget. Úgyhogy a 80 ezer forint nagy részét szüleink adták össze „visszafizetendő kölcsönként". Emellett „vállaltunk" két gyermeket is, amivel a lakás végösszegét letornáztuk 350–400 ezer forintra. Ezt és ennek a kamatait 30 év alatt kellett visszafizetnünk havi 800–1000 forint körüli részletekben. Ez – tekintettel az albérleti díjakra – egyáltalán nem tűnt magasnak.

Mindezek lebonyolítása után egy olyan újonnan épült panellakásba költözhettünk a Széchenyivárosnak nevezett városszéli lakótelepen, amely egy szobából és két félszobából, előszobából, fürdőszobából és WC-ből, valamint egy étkezőként is használható konyhából és spájzból állt. Az egész alapterülete hetven-egynéhány négyzetmétert tett ki. A fürdőszobában és a konyhában állandóan rendelkezésünkre állt hideg és meleg víz, s a fűtéssel sem kellett bajlódnunk. A radiátorokban keringő víz hőfokáról a lakótelep hőközpontja gondoskodott. A lakás egyetlen komoly hátránya a hangszigetelés megoldatlansága volt, amely következtében mindig pontosan tudtuk,

hogy ki mikor jött haza vagy távozott el a lépcsőházon keresztül, s hogy a felettünk lakók mikor fürödtek és húzták le a WC-t. Általában a gyermeknevelés problémáiról és a kicsik székrekedéséről vagy hasmenéséről is pontos információkkal rendelkeztünk. Ennek ellenére kimondhatatlanul boldogok voltunk, s a következő hetekben a lakás bebútorozása képezte a fő gondunkat. A nagyszobába „kombinált szekrénysor", dohányzóasztal és két fotel, valamint ággyá alakítható dívány, továbbá egy fekete-fehér tévékészülék és lemezjátszóval felszerelt „világvevő" rádió került. Az egyik félszoba az én birodalmam lett, ahová az íróasztalon és a hozzá tartozó széken kívül csak könyvespolcok kerültek. Ezekre szükség is volt, mert könyvtárunk Kecskeméten rohamosan gyarapodott. Havonta 200–300 forintot költöttünk könyvekre. Egy kemény táblás könyv ekkoriban átlag 40–60 forintba került, a papírborításúak pedig 20–30 forintba. Kecskeméten vettük meg Németh László, Illyés Gyula, Erdei Ferenc és Lukács György teljes életműsorozatát, valamint a *Magyar Remekírók* közel félszáz és a *Világirodalom Klasszikusai* sok kötetét. És persze számos egyéb könyvet, irodalmit, történelmit, filozófiait – politikai jellegűt viszont már alig.

A könyvek beszerzésében nagy segítséget nyújtott a főtéri könyvesbolt egyik eladója, Bodoglári Zsuzsa, akivel már az első napokban megismerkedtem, s akinek az üzletét, majd 1975-től az általa vezetett antikváriumot is a továbbiakban hetente látogattam. Darab idő után jóban lettünk férjével, Lajossal is, aki mérnök volt, és takarmányok keverésével foglalkozott. Ettől függetlenül az irodalom és a történelem iránt is érdeklődött, úgyhogy nagyon sok kellemes estét, sőt hétvégét töltöttünk együtt. Zsuzsa kiválóan főzött, Lajos pedig méregerős angol teát készített reggelire. Velük és két bájos lányukkal, Bogival és Pólival, akik akkor voltak pici gyerekek, nagyon sokáig tartottuk a kapcsolatot, egészen addig, amíg a lányok férjhez nem mentek, Zsuzsa és Lajos pedig el nem váltak.

Bodogláriék mellett más barátokra is szert tettünk. A *Forrás* szerkesztői közül elsősorban a szociográfus Zám Tiborhoz kerültem közel, aki hivatalosan Buda Ferenccel együtt a levéltár alkalmazottai közé tartozott (innen kapták a fizetésüket), és velünk, levéltárosokkal együtt a Városházára jártak ebédelni. A közös ebédek alatt és idővel a családi találkozások során is sokat beszélgettem Tiborral. Bár jóval idősebb volt nálam (1929-ben született), a közös paraszti gyökerek és a népi írók iránti vonzódásunk okán elég közel kerültünk egymáshoz. Ráadásul kritikus hangvételű hortobágyi szociográfiái miatt ő körülbelül olyan körülmények között került

Debrecenből Kecskemétre, mint én Szegedről, úgyhogy politikai nézeteink is hasonlítottak. Politikai és közéleti krédójaként gyakran idézte Szabó Pál 16. században játszódó történelmi regényének a címét: *Ahogy lehet*. Ekkor írta újabb híres és botrányt kavaró szociográfiáját a homokhátsági, főleg a Kecel, Kiskőrös és Soltvadkert környéki pálinkafőzőkről és borhamisítókról, akik némelyike egészen komoly földalatti „laboratóriumokban" állította elő a bort szőlő és a pálinkát gyümölcs nélkül. Tiborral volt egy „megállapodásunk": ha én tanszékvezető leszek az ELTE-n, amit ő biztosra vett, akkor öregkorára kijárok ott neki valami nyugodt könyvtárosi állást. Vágya sajnos nem teljesülhetett; és nemcsak azért, mert belőlem nem lett tanszékvezető az ELTE-n, hanem azért sem, mert nagyon fiatalon, 54 éves korában, 1984-ben meghalt.

A *Petőfi Népe* újságírói közül Csató Károllyal kerültem közelebbi kapcsolatba, aki verseket és szociográfiákat is írt, s az 1970-es évek végétől a *Fölöspéldány* nevű pesti avantgárd művészcsoporthoz kötődött. Nemrégiben olvastam Ilia Mihály egyik írásában, hogy „Solymosi" néven ő is a jelentők közé tartozott. Arról, hogy esetleg én is az általa megfigyeltek közé tartoztam-e, mostanáig nem kerültek elő dokumentumok. Egy ideig baráti körünkhöz kapcsolódott Sopsits Árpád, a filmrendező, aki udvarolni járt le Pestről Kecskemétre, valamint a már említett Komáromi Attila is, aki a későbbiekben igen változatos pályát futott be: a rendszerváltás előtti években egy ideig a városi színház igazgatója, később a Marxizmus–Leninizmus Esti Egyetem vezetője volt. Egyszer-kétszer találkoztam Kunszabó Ferenccel, aki, bár a fővárosi Agrárgazdasági Kutató Intézet alkalmazásában állt szociológus-szociográfusként, Kecskeméten lakott. Ő is „megégette" magát '56-ban; kaposvári szerepvállalásáért 1957 és 1962 között börtönben ült. Intézeti munkái mellett intenzíven érdeklődött a magyar történelem különböző kérdései iránt; s a forgalomban lévő tankönyvek internacionalista szellemiségét terjedelmes tanulmányban bírálta.

A kecskemétiek mellett jó viszonyt ápoltunk Csáky Lajossal, aki felesége révén utánunk néhány hónappal került Kecskemétre a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat előadójának, valamint egyik volt katonatársammal, Balla Jánossal, aki ugyancsak a TIT-nél dolgozott. Mindketten ugyanabban a panelben kaptak lakást, ahol mi. Úgyhogy időnként családilag is találkoztunk, ám túlzottan nem melegedtünk össze. Legfőképpen Nagy Ádámmal és Fazekas Máriával jártunk össze, akik Éva csoporttársai voltak Szegeden. Ádám a múzeumban dolgozott numizmatikusként, úgyhogy

ezen a réven is gyakran találkoztunk. Feleségem pedig édesanyjával került munkakapcsolatba, aki hímzőszakkört vezetett a művelődési házban, és – Torda szülöttjeként – évente vezetett csoportos kirándulásokat Erdélybe, főleg Kalotaszegre, Torockóra, Székre, Korondra és más népművészeti szempontból kultikus helyekre, de persze Kolozsvárra és más városokba is. Erdélyhez fia, Ádám is nagyon kötődött, és – Éva felvidéki rokonait nem számítva – Lisztóczky László után tulajdonképpen ő volt a második olyan ember az életemben, aki a trianoni békeszerződés napjainkig nyúló következményeire, a magyar kisebbségek, mindenekelőtt az erdélyi magyarok sanyarú helyzetére ráirányította a figyelmem. Közvetlenül a főtér mellett fekvő, klasszikus értelemben vett tágas polgári lakásukat – Ádám apja, aki ekkor már nem élt, városi főorvos volt – mezőségi és kalotaszegi szőttesek, valamint korondi bokályok, tálak és tányérok díszítették.

Látszólag a legjobb úton haladtam tehát afelé, hogy beilleszkedjek a város értelmiségébe, és megbecsült kecskeméti helytörténész legyek. Ez azonban csak látszat volt. Vágyaim messzebbre röpítettek. Nagyobb, egyetemmel és pezsgőbb kulturális élettel rendelkező városba vágytam. Környezetemben többször kijelentettem: ha 30 éves koromig nem sikerül elmennem, és főállású kutatóvá vagy egyetemi oktatóvá válnom, akkor minden történetírói ambícióm feladom. Mivel Szegedre nem vezetett visszaút, leginkább Budapest, a „bűnös város" jöhetett szóba. E céltól vezérelve nem elégedtem meg az 1974 júniusában megszerzett főiskolai diplomával, hanem azonnal beiratkoztam az ELTE történelem kiegészítő szakára, amit szeptemberben már el is kezdtem.

Emellett újra hozzáláttam a francia tanulásához is, amelyet Szegeden a második évben már elhanyagoltam, a harmadikban pedig teljesen abbahagytam. Varga Laci, akivel továbbra is kapcsolatban álltam, beszerezte számomra a szerzője után csak *Maugern*ek nevezett nyelvkönyvcsalád mind a négy kötetét és a hozzájuk tartozó hangszalagokat, én pedig azonnal vettem egy magnót, s ettől kezdve csaknem minden reggelemet nyelvtanulással kezdtem. Vasárnaponként pedig hosszú episztolákat írtam Carlosnak, akivel megállapodtunk, hogy intenzív levélkapcsolatban maradunk, még ha én nem is írhatok neki mindenről őszintén.

Bár az éves szabadságom ekkor még nem haladta meg a 17 napot, ehhez 1974-ben 67, 1975-ben 45, 1976-ban pedig 60 nap tanulmányi szabadság járt. Mivel nyaralni egyik évben sem mentünk, maximum szüleinket látogattuk meg egy-egy hétvégén, ez még úgy is igen tekintélyes szabad időt

jelentett, ha a vizsga- és konzultációs napokat leszámítjuk belőle. Ennek egy részét ugyancsak franciatudásom tökéletesítésére fordítottam, míg a maradék időt főleg olvasásra és a vizsgákra való készülésre. Ha lehetett, ezeket kombináltam is. Szegedi 20. századi egyetemes történeti vizsgámat például azzal váltottam ki, hogy a tanszék fiatal adjunktusának, Bezdán Sándornak magyarra fordítottam a Touchard-féle kötet fasizmussal és nemzetiszocializmussal foglalkozó fejezetét. Ebben találkoztam először a totalitarianizmus kifejezéssel. Carl J. Friedrich és Zbigniew Brzezinski először 1956-ban kiadott könyve *(Totalitarian Dictatorship and Autocracy)* alapján erről írva a szerző egyrészt különbséget tett totális diktatúra és az autokrácia különböző formái között, másrészt párhuzamba állította a szovjet és a náci típusú totalitarianizmust. A két politikai rendszer hat azonosságára (hivatalos ideológia, a diktátor által vezetett egyetlen párt, az élet minden területére kiterjedő rendőri ellenőrzés, a propagandaeszközök és a katonai hatalom koncentrációja, a gazdaság ellenőrzése, illetve irányítása) épülő érvelés meggyőzött a fogalom használhatóságáról, és a 20. századi politikai rendszerekkel kapcsolatos későbbi írásaim egyik legfontosabb elméleti kiindulási pontjává vált.

Olvasmányaim és kutatásaim alapján világos volt számomra, hogy az 1919 utáni Horthy-korszak, amelyben mindvégig tucatnyi párt – köztük a Szociáldemokrata Párt – működött, s amelynek sajtóját és kulturális életét egyaránt sokszínű pluralizmus jellemezte, nem felelt meg ezeknek a kritériumoknak. Tehát nem sorolható a fasiszta rendszerek közé. Ezt annak ellenére így gondoltam, hogy a párton belüli reformista erőkkel szemben megerősödött dogmatikusokhoz kapcsolódva az 1970-es évek közepén a Horthy-rendszer egyértelműen fasiszta jellegét hangsúlyozó régi álláspontok ismét teret nyertek. Ennek az MSZMP Politikai Főiskolájához és az MSZMP KB Párttörténeti Intézetéhez kötődő irányzatnak a vezéralakja Andics régi harcostársa, Nemes Dezső KB-tag, a pártfőiskola akkori rektora volt, aki karcsú, ám annál határozottabb hangütésű 1976-os könyvecskéjében a fasizmusról folyó nemzetközi s különösen hazai vitákra reflektált. Az 1950-es évek felfogásának szellemét felújítva ebben mindazokat bírálta, akik az elmúlt években tagadták vagy megkérdőjelezték a „horthysta rendszer fasiszta jellegét", s azt „a reakció konzervatív uralmi formájának egyik, a korábbinál persze szélsőségesebb megjelenéseként" mutatták be, amely – szerintük – ha „kifejezetten fasisztabarát, esetleg többé-kevésbé »fasiszta jellegű« is, de mégsem kimondottan fasiszta". Nemes ezzel szemben

nyomatékosan hangsúlyozta, hogy az egész Horthy-korszak, beleértve az 1920-as éveket is, „fasiszta" volt, sőt fasisztának tekintendő maga Bethlen is. Mint írta: „Én úgy vélem, hogy Bethlen természetesen fasiszta, aki nyíltan hirdeti és gyakorolja a terrorista diktatúrát a forradalmi erőkkel szemben", s amit az 1920-as években konszolidált, az „a magyar fasiszta rendszer volt". Mindössze annyi engedményt tett, hogy Bethlen nem a radikális, hanem „a mérsékeltebb típusú fasiszta diktatúrának volt egyik jellegzetes, szélesebb látókörű és ravasz képviselője". A bírált szerzők közül Nemes név szerint megnevezte Lackó Miklóst, Ormos Máriát és Incze Miklóst, akik mindegyike a Történettudományi Intézetben dolgozott. Ránkit személy szerint nem bírálta, ám nyilvánvaló volt, hogy kritikája ellene is irányult.[179]

A pártvezetésnek ebben az akkor erősen vitatott kérdésben nem volt határozott álláspontja. Én legalábbis így láttam. 1975-ben vagy 1976-ban, amikor Aczél György Kecskemétre látogatott, az ezzel kapcsolatos kérdésre, amit TIT-es barátaimon keresztül én juttattam el hozzá írásban, kitérő választ adott, és az egész ügyet bagatellizálni igyekezett. „Elvtársak – dörmögte jellegzetesen mély fekvésű hangján –, bennünket, akik a párt és az ország vezetői vagyunk, ez a kérdés olyan túlzottan nem érdekel. Gondoljanak erről az elvtársak azt, amit akarnak. Minket az érdekel, hogy a magyar emberek elégedettek legyenek, hogy ki tudják elégíteni szükségleteiket, s azt érezzék, hogy aki becsületesen dolgozik, az boldogul is." Vagyis „Aczél elvtárs" úgy gondolta, hogy – eltérően az 1945 utáni másfél-két évtizedtől, amikor kötelező volt a magyar történelem mélypontjaként bemutatni – a Kádár-rendszer legitimitása többé nem függ a Horthy-rendszer megítélésétől.

Az utolsó marxista tárgyat, amely a *Bevezetés a szociológiába* címet viselte, a lengyel Jan Szczepański magyarul 1973-ban kiadott, jegyzeteinkhez képest meglepően tárgyilagos összefoglalásának a feldolgozásával abszolváltam. Magyar nyelven ebben találkoztam először Durkheim, Dilthey és Max Weber nézeteinek olyan összefoglalásával, amelyben nem tengett túl a „polgári elméleteket" mindenáron cáfolni akaró marxista attitűd. „Kiegészítésképpen" pedig, noha az ajánlott irodalomban ez természetesen nem szerepelt, hozzáolvastam Régis Debray és Max Gallo beszélgetéseit Santiago Carrillóval, a Spanyol Kommunista Párt 1939 óta emigrációban

[179] Nemes Dezső: *A fasizmus kérdéséhez*. Budapest, 1976, Magvető, 136., 140–141.

élő vezetőjével, amelyek éppen ekkor jelentek meg a Kossuth Könyvkiadó számozott kiadványainak sorában. A kérdésekre adott válaszaiban Carrillo minden korábbi kommunista vezetőnél egyértelműbben és markánsabban határolódott el nemcsak a sztálinizmustól, hanem a bürokratikus szovjetrendszer minden torzulásától, és – nyilvánvalóan a Franco utáni átmenetre készülve – tett hitet a demokratikus megoldások, a többpártrendszer, a parlamenti választások tiszteletben tartása, a mások iránti tolerancia, a békés egymás mellett élés elvei és a két világháború közötti népfrontpolitika felújítása mellett. „A szocializmus felé vezető út lényege – hangsúlyozta ismételten – a szabadság és a demokrácia elmélyítése és kiterjesztése", ami csak úgy képzelhető el, ha „a kommunista pártban igazi vitaszabadság" érvényesül, s ha ez a hatalom „a lehető legnagyobb közvetlen demokrácián" alapul. Ebből kiindulva élesen bírálta a Szolzsenyicin ellen hozott rendszabályokat, valamint a Csehszlovákia elleni 1968-as intervenciót. „[...] egy államnak – írta – meg kell engednie, hogy egy művész kifejezze önmagát", s „Csehszlovákiában nem a szocialista rendszert akarták megváltoztatni, hanem a szocialista vezetés rendszerét".[180] 1977-ben, immár Madridban Santiago Carrillo, Enrico Berlinguer és Georges Marchais ezen a platformon állva hirdették meg a nyugat-európai kommunista pártok új ideológiáját: az eurokommunizmust.

Miközben Carrillót olvastam, 1974. április 25-én Portugáliában megbukott a diktatúra. A katonatisztek által kezdeményezett és lebonyolított, mindössze négy áldozatot követelő „szegfűk forradalmáról" Carlos, aki ősztől gimnáziumi tanárként dolgozott egy kisvárosban, lelkes levélben tudósított. Kezdetben a szélsőbaloldali, de nem kommunista Otelo de Carvalho kapitánnyal rokonszenvezett, aki a hatalomátvétel stratégiáját kidolgozta, majd az ideiglenes kormány tagjaként és a biztonsági erők főnökeként játszott fontos szerepet. A későbbiekben, miután egyre inkább előtűntek kalandor jellemvonásai, melyek végül a radikális baloldal 1975-ös puccskísérletének irányításáig sodorták, egyre inkább eltávolodott tőle, és Ernesto Melo Antunes őrnagy kibontakozási tervét helyeselte, aki a hatalomátvétel intellektuális vezetőjeként és a fegyveres erők későbbi politikai programjának a kidolgozójaként vált ismertté. 1975 nyarán megfogalmazott platformjavaslata olyan harmadikutas-program volt, amely

[180] *Spanyolország holnapja. Régis Debray és Max Gallo beszélgetései Santiago Carrillóval.* [Budapest, 1974, Kossuth], 138–144., 179–210.

a kommunisták és más szélsőbaloldali csoportok radikalizmusát éppúgy elutasította, mint a nyugat-európai országok szociáldemokrata pártjainak kapitalizmuson belüli manőverezéseit. Bizonyos keretek között támogatta a szocializálásokat, miközben a pluralista demokrácia elveiből sem akart engedni.

Mint leveleiből kitűnik, Carlos ugyanebben a perspektívában gondolkodott. „Azt hiszem – írta 1975 májusában –, hogy egy új típusú demokráciánk lesz, tudniillik pluralista és demokratikus, ám egy szocialista gazdasági rendszerben, tervezéssel, állami és magánvállalatokkal együtt olyan módon, hogy a magánvállalatoknak is azt kell csinálni, amit a terv előír számukra." „Az hiszem – tette hozzá –, hogy egy ilyen szocializmus számára az út most itt nyitva áll." Más szavakkal ez ugyanazt jelentette, amit Carrillo is körvonalazott: az eurokommunizmus egy változatát. Válaszleveleimben, melyek közül kettő maradt meg másolatban, biztosítottam Carlost, hogy azok közé a „fiatal magyar értelmiségiek közé tartozom, akik remélik, hogy a portugáliai forradalom nem marad szimpla katonai puccs, hanem olyan igazi forradalommá fejlődik, amely egy új típusú demokratikus rendszert fog létrehozni". Ugyanakkor – tettem hozzá – „szkeptikus is vagyok". Részben a nemzetközi körülmények, részben a belső társadalmi adottságok és a szociális nehézségek miatt. „Portugáliában – írtam lelkesen, de ugyanakkor realistán – a munkások és általában az emberek oly mértékben alakítják a politikát, mint soha korábban. De (talán) nem dolgoznak eleget. Ugyanakkor magasabb életszínvonalat követelnek. Ahhoz, hogy ez elérhető legyen, növelni kellene a termelést és a produktivitást. Ám a mindennapi ember nem érti ezt, és soha nem is fogja. Különösen, ha akadnak csoportok, amelyek lázítják őket. Következésképpen a portugál kormánynak hiteleket kell felvennie, hogy uralni tudja ezt a helyzetet. De honnan? Melyik országtól: talán a Közös Piactól? Lehetséges, hogy a Forradalmi Tanács átalakítása és a hatodik kormány összetételének másodszori módosítása az első lépéseket jelentik ebbe az irányba."

Szkepszisem indokolt volt. Portugália nem Melo Antunes harmadikutas-programja, hanem Mário Soares nyugat-európai típusú szociáldemokrata programja alapján konszolidálódott 1976–1978-as, majd 1983 és 1985 közötti miniszterelnöksége alatt és 1986-tól az Európai Gazdasági Közösség tagjaként. Franco 1975-ben bekövetkezett halála után ugyanez történt Spanyolországban is. Egy idő után ebből mindketten ugyanazt a tanulságot vontuk le: tetszik vagy sem, a kapitalizmusnak és a nyugat-európai

típusú politikai demokráciának vannak hibái, de náluk jobbat és hatékonyabbat egyelőre sehol senkinek nem sikerült megvalósítani. 1975 nyarán, amikor Carlos és a másik portugál fiú barátnőikkel meglátogattak bennünket Kecskeméten, és néhány vidám napot töltöttünk együtt, mindezt még nem így gondoltuk. Az évek múltával, fiatalkori romantikus énünktől távolodva és némileg talán bölcsebbé is válva mindazonáltal mindketten ebbe az irányba mozogtunk.

A budapesti egyetemen, ahol 1974 szeptemberében kezdtem meg tanulmányaim, nem túl fényesen, 4-es átlaggal indítottam az első félévemet. Az ókori Kelettel kapcsolatos valóban szerény tudásomat Gaál Ernő egyiptológus egy közepessel és egy jóval honorálta. A másik három félévet azonban kitűnővel fejeztem be. Tanáraim közül kettőnek az óráit kedveltem: Jónás Ilona kora újkori és újkori egyetemes történeti előadásait, aki a francia *Annales*-iskola megközelítésmódjait alkalmazva a politikatörténet helyett a művelődéstörténetre helyezte a hangsúlyt; valamint Balogh Sándort, aki az 1945 és 1949 közötti politikai átmenetről beszélt viszonylag korrekt módon és feltétlenül nagy tényanyag alapján, noha a Szovjetunióban végzett, és a pártközpontból került az egyetemre. Pölöskei Ferenc és más ismert tanáregyéniségek, például Szabad György, Diószegi István vagy H. Balázs Éva nekünk nem tartottak órákat. Többször láttam viszont Andics Erzsébetet, a magyar történetírás 1945 és 1956 közötti harcos vezéregyéniségét, aki ekkor már teljesen háttérbe szorult, 1972-ben a tanszékvezetőségtől is megvált, viszont még mindig bejárt az egyetemre. Szokványos öltözéke és visszafogott mozgása alapján nehéz volt elképzelni ezt az ekkor már 70 fölötti hölgyet a magyar történetírás minden kulcspozícióját birtokló és kezében lángpallost forgató kommunista nagyasszonyaként, amely szerepet a 40-es évek végén és korai 50-es években oly meggyőzően alakította.

Historiográfiai vizsgámon 1975 decemberében az 1929-ben alapított *Annales* törekvéseit kellett ismertetnem, amivel úgy jártam, mint három évvel korábbi szegedi szigorlatomon az ázsiai termelési móddal: Rottler Ferenc, aki a tárgyat oktatta, menet közben leállított, és beírta a jelest. A magyarázat egyszerű. A történetírás új irányzatai közül – mint már utaltam rá – különös figyelmet fordítottam a marxizmushoz egyébként közel álló *Annales* új kutatási irányaira és módszertani megfontolásaira. Erről Carlosszal is többször eszmét cseréltünk. Nemcsak 1973-ban Franciaországban, majd 1975-ben Magyarországon, hanem leveleinkben is. Egyik 1974-es levelében Carlos így írt erről: „Benyomásom Henri Marrou *De la*

conaissance historique című művéről közel áll a te véleményedhez. Azt kell mondanom, hogy filozófiai szempontból nagyon kantiánusnak, vagyis nagyon szubjektívnek tűnik, bármennyire fontos is. A mostani oktatási miniszterünk (Vitorino Magalhães Godinho) az *Annales*-iskola nagy történésze, L. Febvre és F. Braudel barátja." S végül: nem sokkal vizsgám előtt, 1974-ben jelent meg Kosáry Domokos bevezetésével a folyóirat alapító szerkesztőjének, Marc Blochnak egy gyűjteményes kötete a *Társadalomtudományi Könyvtár* című sorozatban, amelyet Berend T. Iván, Huszár Tibor, Kulcsár Kálmán, Pataki Ferenc és Tőkei Ferenc szerkesztettek, s amelynek csaknem minden darabját megvásároltam. Érdekes, hogy a kitűnő sorozat első, 1971-ben megjelent kötete ugyancsak egy jól ismert történész, Arnold J. Toynbee válogatott tanulmányait tartalmazta, s hogy szaklektorként Kosáry Domokos ennek a kiadásában is közreműködött.

1976 júniusában jelest kaptam szakdolgozatomra is, amely azonos volt a szegedivel: *Kalocsa 1918–19-ben*. A tanítási gyakorlaton mutatott teljesítményemet, melyet a kecskeméti Katona József Gimnáziumban abszolváltam, szintén jelessel jutalmazták. Úgyhogy a diplomám minősítése nem egyszerűen jeles, hanem kitűnő, vagyis „vörös" lett, míg Szegeden csak „kék". A Katonában annyira elégedettek voltak velem, hogy a levéltárból is megpróbáltak elcsábítani, s őszintén szólva bennem is felötlött: nem kellene-e a poros iratokkal való foglalkozást csillogó szemű fiatalok

Szám: 1079/1976.

Kitüntetéses oklevél

Ezt az oklevelet Romsics Ignác ..... számára állítottuk ki, aki az 1951. év március hó 30. napján Homokmégy ..... városban (községben) Bács-Kiskun megyében Magyar-r. országban született, és az 1971/75. tanévtől az 1975/76. tanévig az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán tanulmányi kötelezettségeinek eleget tett.

Az Állami Vizsgáztató Bizottság 1976. évi június hó 23.-i határozata alapján nevezettet okleveles történelem szakos középiskolai tanárnak nyilvánítjuk.

Kelt Budapest, 1976. év aug. hó 30. n.

P. H.

Áll. Vizsg. Biz. elnöke

Ügyszám: 135-XI/46.

1976: történelem szakos középiskolai tanár lettem

okítására cserélnem? A tanításban ugyanis már akkor is sok örömömet leltem, és úgy érzékeltem, hogy a fiatalok szívesen hallgatják, amit és ahogy mesélek nekik. Nyilvánvaló volt azonban, hogy heti 20–22 óra mellett, amint ezt igazgatóm példája is mutatta, a kutatásra egyáltalán nem maradt volna időm. Úgyhogy okleveles középiskolai tanárként bár, de maradtam továbbra is levéltáros.

A levéltári munka, a főiskolai, majd egyetemi tanulmányaim és a franciatanulás mellett maradt időm arra is, hogy befejezzem az 1919-es Duna melléki parasztlázadásról már Szegeden elkezdett tanulmányom. Ez igen széles körű forrásbázison alapult, és terjedelme meghaladta a 100 oldalt. A felkelés közvetlen okait a Felvidéken harcoló Vörös Hadsereg megerősítésének céljából elrendelt sorozások június 18-i megkezdésében, valamint annak bejelentésében állapítottam meg, hogy a következő évre családtagonként minden gazda csak 72 kilogramm gabonát tarthatott meg magának, a többit be kellett szolgáltatni. Általánosabb, távolabbi okának pedig a Tanácsköztársaság Duna–Tisza közi bázisának korlátozottságát. Ezzel összefüggésben cáfoltam, hogy a felkelést Szegedről vagy Budapestről szervezték volna, s bizonyítottam annak spontaneitását. Az események rekonstruálása mellett írtam a lázadók „ideológiájáról", melynek leglényegesebb jellemzői az antikommunizmus, valamint a polgári szabadságjogok, a vagyonbiztonság és a szabad kereskedelem helyreállításának a követelése voltak. Hangsúlyoztam, hogy miközben a felkelés mindössze egy ember életét oltotta ki, a lázadás elfojtása utáni megtorlások – nem számítva a harcban elesetteket – áldozatainak a száma megközelítette a félszázat.

E tanulmányom mellett írtam egy jóval rövidebb és szűkebb forrásbázison alapuló dolgozatot is, melyben a Tanácsköztársaság alatti választásokat, főleg a részvételi arányokat és a megválasztott tanácsi és direktóriumi tagok társadalmi összetételét elemeztem. Ebben megállapítottam, hogy a térség összlakosságának 15%-a, vagyis a választó és választható lakosságnak mindössze egyharmada élt szavazati jogával, valamint hogy a falvak jelentős részében nem sikerült a régi vezető réteg leváltása; a választók számos esetben a régi bírót, elöljárókat és tekintélyes parasztokat választották direktóriumi és tanácstagokká.

A megyei helytörténeti pályázaton 1974 végén az ellenforradalommal foglalkozó munkámmal ismét első díjat nyertem, a másikért pedig dicséretet kaptam. Mint egy éve végzett főiskolásnak emellett lehetőségem nyílt arra is, hogy az 1975 tavaszán Debrecenben megrendezett OTDK-n részt

vegyek. A lehetőséggel éltem is: a szegedi „selejtező" zsűrije mindkét dolgozatomat továbbküldte a debreceni bírálóknak, s azok rezüméit közölte is a konferenciára megjelentetett gyűjteményes kötet. Legnagyobb meglepetésemre *A Duna melléki ellenforradalom* azonban nem szerepelt a programban, csak az áprilisi tanácsválasztásokról írott tanulmányom. Amikor ennek utánakérdeztem, azt a választ kaptam, hogy dolgozatom túllépte a 100 oldalas maximális terjedelmet. Ez megfelelt a valóságnak, a dolgozat terjedelme a jegyzetekkel együtt valóban 108 oldal volt. Arról azonban, hogy létezik ilyen terjedelmi korlát, sem engem, sem a diákkör aktuális szegedi vezetőit nem értesítette senki. Ezért politikai okokra gyanakodtam. Most azonban, hogy minden akkori dokumentumot előbányásztam a fiókok mélyéről és a padlásról, ráakadtam a debreceni egyetem ekkori lapjára, s annak egyik cikkében a következő két mondatra: „Az eddigi konferenciák gyakorlatától eltérően maximálták a terjedelmet 50 oldalban, s ez alól csak a néprajzi, nyelvészeti stb. gyűjtési munkák terjedelme érhette el a száz oldalt [sic!]. A visszaküldött dolgozatok között 240 oldalas is akadt."[181] Eltekintve attól, hogy a beküldött dolgozatomat én sohasem kaptam vissza, ma is felvetődik bennem a kérdés: ha létezett ilyen terjedelmi korlát, akkor miért tették be tanulmányom rezüméjét az említett kötetbe?

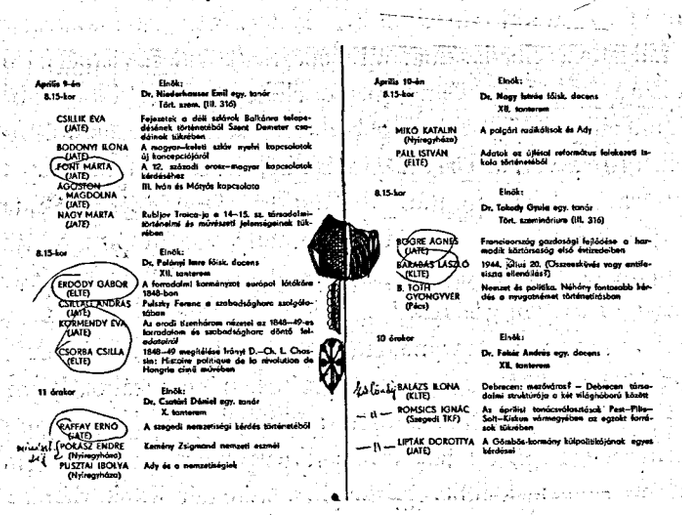

Az 1975-ös debreceni OTDK történelmi előadásai

[181] Kétszáztizenöt dolgozat a társadalomtudományi szekcióban. *Egyetemi Élet. A debreceni egyetemek lapja.* 1. Dátum nélkül.

A másik dolgozatomat, amely alig volt több 30 oldalnál, természetesen bemutathattam, és erre ismét különdíjat kaptam. Ekkor – nem számítva a négy régészeti és művészettörténeti tárgyú dolgozattal versenyző pályázót – a történelem szekcióban negyvenen szerepeltünk. A legnagyobb elismerésnek számító miniszteri díjban ezúttal ketten részesültek: Draskóczy István (ELTE) a Gyöngyös környéki Aba-birtokok településtörténetéről összeállított munkájával és Pókász Endre (Nyíregyháza) Kemény Zsigmond nemzetfelfogásáról írott tanulmányával. Különdíjat négyen kaptunk: a debreceni egyetemről Hajdu Zoltán *(A hegyaljai felkelés)* és Balázs Ilona *(Debrecen társadalma a két világháború között)*, a szegedi egyetemről Lipták Dorottya *(A Gömbös-kormány külpolitikája)* és én. A díjak értékét növelte, hogy a mezőny ekkor is erős volt; a résztvevők között olyan ma már jórészt szintén nyugdíjas kollégák nevével találkozhatunk, mint Bögre Ágnes, Csernus Sándor, Csorba Csilla, Erdődy Gábor, Font Márta, Gerő András és Raffay Ernő. Mivel a többiek dolgozatait nem ismerem, azokról nem tudok nyilatkozni. Az azonban, hogy erre a nagyrészt táblázatokból álló számmisztikai munkámra különdíjat kaptam, meglepett. Vajon mit kellett volna kapnia a *Duna melléki ellenforradalom*nak, ha ez a Kecskeméten csupán dicséretben részesített írásom is a díjazottak közé került?

Ránki György, aki zsűrielnökként ismét részt vett a konferencián, és meg is hallgatta az előadásomat, mindenesetre rövidesen ismét jelentkezett. Nagy Pistán keresztül novemberben önéletrajzot és publikációs listát kért tőlem, amit én december 5-én postáztam számára. Válaszában 1976. január 5-én délelőttre hívott az Úri utcai intézetbe, ahol én annak rendje és módja szerint meg is jelentem. Ránki három osztályvezetőjének mutatott be: Hanák Péternek, aki a dualizmus kori osztályt vezette, Lackó Miklósnak, aki a Horthy-korit, és Orbán Sándornak, aki az 1945 utánit. Mindegyikük kikérdezett, de túl nagy lelkesedést egyikük sem mutatott irántam. Leginkább Orbán Sándor látott volna fantáziát bennem, nekem viszont nemigen fűlött a fogam az 1945 utáni magyar történelem kutatásához, bármennyire javultak is annak feltételei a korábbi évekhez képest. Úgyhogy amikor a négyszemközti meghallgatások után elköszöntem Ránkitól, mindketten tudtuk: maradok, legalábbis egyelőre, a kecskeméti levéltárban.

Néhány hét múlva, január 30-án ismét a Történettudományi Intézetben jártam. Ezúttal Hajdu Tibort kerestem fel, hogy igazgatómmal együtt felkérjük az 1918–1919-es dokumentumkötet lektorálására, amelynek az anyagát, miután elkészültem vele, 1975 végén elküldtük neki. Könyvei

alapján azt vártam, hogy Tibor szigorú bírálatot fog mondani anyagválogatási szempontjaimról és a bevezető tanulmányom szellemiségéről. Ebben azonban nagyot tévedtem. Tibor szóban és írásos lektori véleményében is csak a tényszerű tévedéseim kijavítását kérte, egyébként viszont tiszteletben tartotta a következtetéseimet, és egyáltalán nem igényelte azok „áramvonalasítását" az általa is képviselt, sőt kialakított kánonnak megfelelően. Egyenrangú kollégaként bánt velem, és Ránkitól eltérően, aki sokkal távolságtartóbb volt, azonnal felajánlotta a tegeződést. Megnyugodva tértem vissza Kecskemétre: első komolyabb levéltári feladatomat sikerrel teljesítettem. Az ősz elejére a közel 800 oldalas kötet kijött a nyomdából, s közben megjelent a levéltár első évkönyve is *Bács-Kiskun megye múltjából I.* címmel, benne az áprilisi tanácsválasztásokról írott tanulmányommal. *A Duna melléki ellenforradalom* közlésével egyelőre még vártam, mert azt doktori disszertációként is be kívántam nyújtani az ELTE-re.

Lekötöttségeimből következett, hogy *l'art pour l'art*, csupán esztétikai élvezetekért egyre ritkábban vettem kezembe szépirodalmat. Pontosabban csak olyan regényeket olvastam, amelyek kapcsolódtak történelmi érdeklődésemhez, és amelyekről azt gondoltam, hogy segítenek a századelő magyar történelmi folyamatainak a megértésében. Ezek közül különösen négy bizonyult nagyon hasznosnak. Babits Mihálytól a *Halálfiai*, amely egy dzsentricsalád három generációjának különböző típusait mutatta be az 1880 és 1910 közötti magyar társadalomban elhelyezve. Lesznai Anna ugyancsak önéletrajzi ihletésű kulcsregénye, a *Kezdetben volt a kert*, amely egy sikeresen asszimilálódott zsidó földbirtokos századfordulós mindennapjaival és gondolkodásával, majd pedig az ugyancsak zsidó származású Jászi Oszkár (egy ideig a szerző férje) és polgári radikális társainak a világával ismertetett

1975–1976-os publikációim

meg. Sinkó Ervin, Kecskemét 1919-es városparancsnokának *Optimisták* című kulcsregénye a Tanácsköztársaság fiatal vezetőinek – Lukács György, Révai József, Hevesi Gyula és Lengyel József – politikai és erkölcsi dilemmáit, és magának a szerzőnek a világnézetét ábrázolta nagyon plasztikusan. S végül Szabó Dezsőtől *Az elsodort falu*, amelyben ugyanezen időszak „őshonos" magyarjainak és asszimiláns „jövevényeinek" (zsidók és németek) eszmei és mentalitásbeli különbségeit, valamint érdekellentéteit állította középpontba, s a romlásból kivezető utat a magyar parasztságban vélte felfedezni. Ez a faji kategóriákban való gondolkodás annyira új volt számomra, hogy rövidesen Szabó önéletrajzát *(Életeim)* is elolvastam, sőt beszereztem, és elmélyedtem tanulmányainak háromkötetes gyűjteményében is, amelyet a Magyar Élet Kiadó jelentetett meg 1940-ben *Az egész látóhatár* címmel. Ez utóbbi – egyébként *Az elsodort falu*val együtt – tiltott műnek számított, amelyet – pecsétes megbízólevelet felmutatva – hivatalosan a levéltár számára vásároltam a Múzeum körúti Központi Antikváriumban. A háromkötetes tanulmánygyűjtemény összesen 240 forintba, *Az elsodort falu* pedig 160 forintba került.

Miközben egyre-másra jelentek meg az írásaim a *Valóság*ban, a *Forrás*ban és a levéltár kiadványaiban, végre rászántam magam megmérettetésemre franciából. A vizsgák akkortájt kizárólag Budapesten, az Idegennyelvű Továbbképző Központ Rigó utcai épületében zajlottak, éspedig külön az írásbelik, és külön a szóbelik. Miután ezeket az ősz folyamán sikerrel abszolváltam, 1975. november 28-án megkaptam az értesítést, miszerint „francia nyelvből középfokon általános nyelvi anyagból eredményesen" levizsgáztam. Nem lettem volna azonban én, ha ezzel megelégedtem volna. Azonnal elkezdtem azon dolgozni, hogy a középfokból mielőbb felsőfokot csináljak. Ennek érdekében 1976 első felében magántanárhoz jártam, egy Svájcból visszatelepedett egykori '56-os fiatal diáklányhoz, akinek a franciaságához nem fért kétség. Emellett eldöntöttem, hogy a nyár folyamán megpróbálok egy intenzív párizsi nyelvtanfolyamon részt venni. A megyei könyvtár francia nyelvű kurrens anyagait lapozgatva láttam, hogy ilyesmivel több intézmény, többek között maga a Sorbonne is foglalkozik. Igen ám, de hogyan lehet egy hónapot Párizsban tölteni, és az ehhez szükséges pénzt előteremteni?

Második intermezzo: egy hónap Párizsban

Próbálkoztam ezzel-azzal, míg végül rábukkantam egy kecskeméti családra, amelynek a rokonai Párizsban éltek, és nyáron Magyarországra készültek. Méltányos ajánlatnak tűnt, s gyorsan rá is álltak, hogy ők egy hónapot tölthetnek a mi kecskeméti lakásunkban, én pedig ezalatt az ő párizsi lakásukat használhatom. Az elkerülhetetlen kiadások legnagyobb tételét ezzel kipipáltam. Maradt az utazási költség, ami vonaton 4500 forintba került, és magának a tanfolyamnak a díja, amely ennek több mint duplájába. Ez közel háromhavi bevételemnek felelt meg. Az étkezési kiadásokkal nem nagyon számoltam, azok minimalizálásában már nagy gyakorlattal rendelkeztem.

És ezek után jött a legnehezebb: a vízumok beszerzése. 1973-ban a KISZ KB útlevelével utaztam, kvázi hivatalosan, mindent, a vízumokat és a menetjegyet is ők intézték, nekem csak át kellett vennem őket. Most viszont minden rám hárult. Ahhoz, hogy elhagyhassam Magyarországot, úgynevezett ablakra, vagyis kiutazási engedélyre volt szükségem a magyar hatóságoktól, ehhez pedig egy igazolásra Párizsból, hogy ottani lakhatásom és élelmezésem biztosított. A kiutazási engedéllyel ugyanis csak minimális valuta járt. A párizsi tanúsítványt egyik lakótelepi szomszédom révén sikerült megszerezni, akinek régi barátai Párizs egyik külvárosában laktak, és elhitték neki, hogy nem fogok az igazolással visszaélni, és a nyakukon élősködni. Ezután jött a vízumok begyűjtése: a franciáktól egy hónapos tartózkodási engedély, akik elhitték, sőt méltányolták, hogy mi visz Párizsba. Majd az osztrákoktól és a nyugatnémetektől kétszeri átutazóvízum. Ezek beszerzése érdekében szinte többet jártam Pestre, mint az egyetemi konzultációkra és vizsgákra. Az osztrákok kedvesen közölték: ha egy évvel később mennék, már nem lenne szükségem vízumra, mivel ismét csak a kádári liberalizációnak és az ugyancsak közeledni akaró Ausztriának köszönhetően küszöbön állt a két ország közötti vízumkényszer eltörlése. Végre minden a kezemben volt. Egyetlen hátizsákkal a hátamon, amelyet nagyrészt konzervekkel töltöttünk meg, 1976. július 28-án ismét felszálltam az Orient Expresszre, és másnap délelőtt már Párizsban voltam.

Szoba-konyhás-fürdőszobás lakásomra a magyarországi panelekhez hasonló, vagyis mérsékelt árú és felszereltségű blokkházban találtam rá, Párizs munkások lakta 20. kerületében, közvetlenül a Belleville nevű sugárút mellett. A környék, amelynek lakói között örmények, görögök,

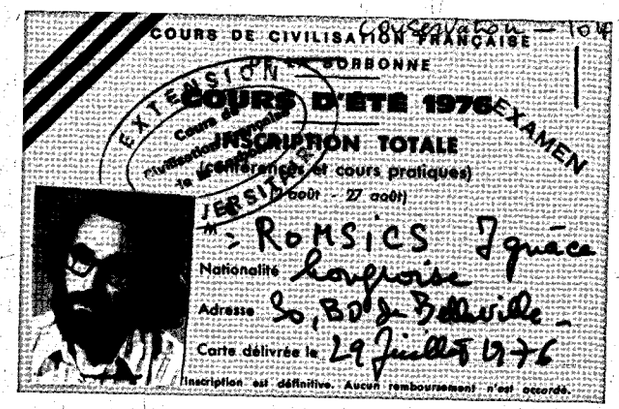

1976 nyara: egy hónap Párizsban

spanyolok, zsidók és különösen arabok is nagy számban fordultak elő, nem tartozott és ma sem tartozik a turisták célpontjai közé. Legföljebb azok látogatnak ide, akik körül akarnak nézni Edit Piaf szülőhelyén, esetleg a párizsi forradalmi hagyományok nyomait keresik. Az 1848-as forradalomnak és az 1871-es párizsi kommünnek ugyanis egyaránt ez a 10., 11, 19. és 20. kerület találkozási pontjain elterülő városrész volt a legerősebb bázisa. Múltja ellenére békés környéknek ismertem meg; ott-tartózkodásom alatt semmiféle atrocitásnak nem voltam kitéve, és másokkal szemben sem tapasztaltam ilyet. Igaz, éjszaka nem is nagyon közlekedtem a környék utcáin, legföljebb a Couronnes nevű metróállomás és a lakásom közötti ötperces útszakaszon.

Szombat és vasárnap kivételével, amikor szünetelt a tanítás, mindennap 7 körül keltem. Leballagtam egy bagettért, amelynek körülbelül harmadát megettem reggelire tejjel, teával vagy kávéval. Másik harmadából szendvicset készítettem magamnak oly módon, hogy kettévágtam, és megkentem a hátizsákomban cipelt májkrémek egyikével. Ez volt az ebédem, amit a Sorbonne központi épületével szembeni kis park padján fogyasztottam el, meglocsolva az ottani artézi kút vizével. Vacsorára „főztem": fagyasztott krumplit olajban vagy tojást rántottának, esetleg mindkettőt. Ehhez megettem a bagett maradékát, és ittam hozzá egy kis doboz (3,3 decis) sört. Előfordult, hogy kirúgtam a hámból, és estére vettem egy fél bagettet, sőt sajtot és paradicsomot is. Bankkártya akkor még nem létezett, a tandíj kifizetése után megmaradt pénzem, amit feketén vettem Kecskeméten,

és fogkrémben csempésztem ki az országból, szinte napra be volt osztva, hogy kitartson augusztus végéig.

A délelőtti órák 9-kor vagy valamivel 9 előtt kezdődtek interaktív jellegű nyelvtani, fogalmazási, társalgási és szövegértési gyakorlatokkal. A beiratkozáskor mindenkit leteszteltek, és az eredményének megfelelően sorolták be valamelyik szintre. Én az egyik 10–12 fős középfokú csoportba kerültem, akiknek egyharmada Spanyolországból jött, és akikkel leginkább szót értettem. Többségük egyszerű családból származott, egyikük viszont, ami az öltözékén is látszott, a felsőbb körökhöz tartozott. Társai szerint szülei földbirtokosok voltak, és egyáltalán nem lelkesedtek a spanyolországi fordulatért. A többiek viszont tele voltak optimizmussal. Rajtuk kívül gyakran beszélgettem egy diplomatának készülő dán fiúval és egy amerikaival, aki Jimmy Carterért lelkesedett, és biztosított róla, hogyha az őszi választásokon ő lesz a befutó, akkor az Egyesült Államok változtatni fog kelet-európai politikáján, és komolyabban fogja venni az emberi jogokat. Nem hittem neki, pedig igaza lett. Emlékszem még egy lengyel fiúra és egy cseh lányra, akikkel azonban túl sokat nem beszélgettem.

A reggeli órák 11 és 13 óra között laboratóriumi gyakorlatokkal folytatódtak. Ez abból állt, hogy fejhallgatóval a fejünkön beszélgettünk egy magnóval: gyakoroltuk a helyes kiejtést, válaszoltunk a kérdésekre, tipikus helyzetekben kellett feltalálni magunkat, s a magnó minden megszólalásunkat megismételte helyesen. A tanárnők közben bele-belehallgattak a beszélgetéseinkbe, s ha indokoltnak tartották, akkor személyre szólóan foglalkoztak velünk. Az ilyen laboratóriumi gyakorlatok ma már a világ minden országában triviálisak. Én akkor láttam és próbáltam ilyet először.

Délután 3-ig szünet volt; ilyenkor lehetett ebédelni, a környéken sétálni és kötetlenül beszélgetni. Ezek legalább annyit segítettek, mint az órai irányított társalgások, mert ha hibásan is, de a legkülönfélébb témákban kellett spontán módon megnyilatkoznunk, s a beszédkészséget talán ez fejleszti legjobban. Ezután előadások kezdődtek a Richelieu-ről elnevezett nagyelőadóban, ahol minden csoport hallgatója részt vehetett. Összesen mintegy 200–250-en lehettünk, akiknek mintegy harmada képviselte Ázsiát, zömmel, gondolom, Japánt. Ezek a délutáni *conférence*-ok amolyan ismeretterjesztő jellegű előadások voltak a francia kultúra különböző területeiről és jellegzetességeiről, valamint régi és újabb képviselőiről. Hallgatunk előadást a francia egzisztencializmusról, a klasszikus és modern zenéről, valamint a képzőművészeti irányzatokról éppúgy, mint a sajtok

és a borok kiválasztásának rendkívül bonyolult és nagy tudást igénylő mesterségéről. Az, hogy ezekből mit értettem meg, nagy mértékben függött az előadó beszédstílusától és beszédsebességétől. Előfordult, hogy egy-egy előadást otthagytam, mert alig értettem belőle valamit.

Miután este 7 körül hazaértem és megvacsoráztam, az aznap tanultakat gondoltam át, és a másnapi órákra készültem. Bár sok „házi feladatot" nem kaptunk, valami tennivaló mindig akadt. Az este a tévé előtti bambulással fejeződött be, aminek az értelme ugyanaz volt, mint az előadásokon való részvételé: a beszédértés gyakorlása.

Hétvégén szünetelt a tanítás, de fiatal tanáraink általában minden szombat délutánra vagy estére szerveztek valami programot: közös sörözést, mozilátogatást vagy diszkózást (Párizsban ekkor már ez is létezett). Pénzügyi okokból én ezek egyikén sem vettem részt. Ehelyett magam csatangoltam a városban, s mivel havi bérletet vettem, mondhatom, minden „fontos" helyre elzarándokoltam: a Diadalívtől a Pigalle-on és a Montmartre-on át a Bastille térig, valamint az útikönyvekben jegyzett templomokba. Bár ez külön költségekkel járt, egyik hétvégén vonattal kiutaztam a közeli Chartres-ba, amelynek 1260-ban felszentelt gótikus katedrálisa nagyrészt épségben maradt korabeli festett ablakaival egyike a legszebbeknek. Egy másik hétvégén pedig Nanterre-be, ahonnan a '68-as diákmozgalmak indultak, s amelynek fikciós történetét Robert Merle írta meg magyarul 1974-ben kiadott regényében *(Üvegfal mögött)*. '68-ra éppúgy nem emlékeztetett már semmi, mint Párizsban, a Quartier Latinben. Amikor egyik tanárunkat, aki egyetemistaként élte meg az eseményeket, erről kérdeztem, csak vállat vont, és legyintett: elmúlt, epizód volt. Talán azt gondolta, amit Merle adott főhőse, a Cohn-Benditre hajazó David Schultz szájába: „Mindegy, hogy a zsarnokságot Isten nevében vagy a nép nevében gyakorolják, így is, úgy is zsarnokság marad."[182] A múzeumok és képtárak közül szintén egyetlenegyet engedélyeztem magamnak: a Louvre-t. A legnagyobb hatást a Közel-Kelet és az iszlám művészete tette rám, talán mert erről tudtam a legkevesebbet, és talán mert itt kezdődött majdnem minden, nem pedig a görögökkel és a rómaiakkal, akik a mi tananyagainkban az ókort megjelenítették. Sokat mászkáltam a könyvesboltokban is, ám szűkre szabott költségvetésem miatt ezúttal egyetlen könyvet sem vásároltam. Ma sem értem, hogy ezt hogy bírtam megállni.

[182] Robert Merle: *Üvegfal mögött*. Budapest, 1974, Európa, 305.

Az egy hónap alatt két meglepetés is ért. Az egyiket Carlos és barátja, Fernando okozták, akiknek megírtam, hogy Párizsban leszek, és akik előzetes bejelentés nélkül egyszer csak megjelentek nálam. Szerencsére csak néhány napig maradtak, de ez sem volt feszültségektől mentes, mert reggel, amikor én indultam, ők még aludni akartak, este pedig, amikor én a másnapra készültem vagy pihentem volna, csavarogni. Mindazonáltal továbbra is barátságban váltunk el, és valószínűleg egyikünk sem gondolta, hogy következő találkozónkig közel negyed század fog eltelni.

A másik meglepetés komplikáltabb ügy volt. Néhány nappal a tanfolyam megkezdése után megszólított egy hozzám hasonló korú, talán kicsit idősebb férfi, és ékes magyar nyelven elmondta, hogy ő is a Sorbonne nyári kurzusára jár, csupán egy másik, magasabb szintű csoportba. Meghívott egy kávéra, és a kávé mellett elmesélte, hogy ő valójában disszidens, vagy ha tetszik, politikai emigráns. Néhány hónapot Svájcban töltött, ahol különböző segélyekből tartotta fenn magát, itt pedig sikerült egy francia állami ösztöndíjat kapnia. Budapesten a közgázra járt, úgyhogy akadtak távoli közös ismerőseink: Pach Zsigmond Pál és Berend T. Iván, akik őt tanították, én pedig a könyveiket olvastam. Az első találkozót továbbiak követték, általában a Luxembourg-kert egyik padján. Hogy, hogy nem, többnyire mindig a hazai viszonyok és a politikai rendszer megítélésénél kötöttünk ki, és szinte mindenben egyetértettünk. Megkésett gazdasági és társadalmi modernizáció, bürokratikus, antidemokratikus, elnyomó politikai rendszer. Aztán egyszer csak gyanút fogtam. Miért mindig egy padon beszélgetünk? Miért nem hív meg a lakására? Mi az a munka, amiért ösztöndíjat kap? Emlékezve Szvétek igazgató úr és kecskeméti barátaim figyelmeztetéseire, felötlött bennem, hogy talán ismét az elhárítás próbálkozik velem, s talán nem véletlenül Párizsban, ahol feltételezhetően szabadabban beszélek, mint otthon. Vagy esetleg a francia Deuxième Bureau? Aggodalmamat megosztottam Carlosszal, aki persze az illető ismerete nélkül nem adhatott tanácsot, de már az is sokat számított, hogy aggodalmamat nem minősítette üldözési mániának. Végül úgy döntöttem, hogy taktikát változtatok. A szocialista és ezen belül a magyarországi rendszerrel szembeni addigi kritikus hangvételemet fokozatosan felváltottam megértővel, s így eljutottam annak hangoztatásáig, hogy a magyar rendszernek több az előnye, mint a hátránya. Ezért és a családom miatt én nem is gondolok Magyarország elhagyására – tettem hozzá. Nem tudom, hogy az illető, akinek a nevére már rég nem emlékszem, és akivel azóta sem találkoztam,

és a borok kiválasztásának rendkívül bonyolult és nagy tudást igénylő mesterségéről. Az, hogy ezekből mit értettem meg, nagy mértékben függött az előadó beszédstílusától és beszédsebességétől. Előfordult, hogy egy-egy előadást otthagytam, mert alig értettem belőle valamit.

Miután este 7 körül hazaértem és megvacsoráztam, az aznap tanultakat gondoltam át, és a másnapi órákra készültem. Bár sok „házi feladatot" nem kaptunk, valami tennivaló mindig akadt. Az este a tévé előtti bambulással fejeződött be, aminek az értelme ugyanaz volt, mint az előadásokon való részvételé: a beszédértés gyakorlása.

Hétvégén szünetelt a tanítás, de fiatal tanáraink általában minden szombat délutánra vagy estére szerveztek valami programot: közös sörözést, mozilátogatást vagy diszkózást (Párizsban ekkor már ez is létezett). Pénzügyi okokból én ezek egyikén sem vettem részt. Ehelyett magam csatangoltam a városban, s mivel havi bérletet vettem, mondhatom, minden „fontos" helyre elzarándokoltam: a Diadalívtől a Pigalle-on és a Montmartre-on át a Bastille térig, valamint az útikönyvekben jegyzett templomokba. Bár ez külön költségekkel járt, egyik hétvégén vonattal kiutaztam a közeli Chartres-ba, amelynek 1260-ban felszentelt gótikus katedrálisa nagyrészt épségben maradt korabeli festett ablakaival egyike a legszebbeknek. Egy másik hétvégén pedig Nanterre-be, ahonnan a '68-as diákmozgalmak indultak, s amelynek fikciós történetét Robert Merle írta meg magyarul 1974-ben kiadott regényében *(Üvegfal mögött)*. '68-ra éppúgy nem emlékeztetett már semmi, mint Párizsban, a Quartier Latinben. Amikor egyik tanárunkat, aki egyetemistaként élte meg az eseményeket, erről kérdeztem, csak vállat vont, és legyintett: elmúlt, epizód volt. Talán azt gondolta, amit Merle adott főhőse, a Cohn-Benditre hajazó David Schultz szájába: „Mindegy, hogy a zsarnokságot Isten nevében vagy a nép nevében gyakorolják, így is, úgy is zsarnokság marad."[182] A múzeumok és képtárak közül szintén egyetlenegyet engedélyeztem magamnak: a Louvre-t. A legnagyobb hatást a Közel-Kelet és az iszlám művészete tette rám, talán mert erről tudtam a legkevesebbet, és talán mert itt kezdődött majdnem minden, nem pedig a görögökkel és a rómaiakkal, akik a mi tananyagainkban az ókort megjelenítették. Sokat mászkáltam a könyvesboltokban is, ám szűkre szabott költségvetésem miatt ezúttal egyetlen könyvet sem vásároltam. Ma sem értem, hogy ezt hogy bírtam megállni.

[182] Robert Merle: *Üvegfal mögött*. Budapest, 1974, Európa, 305.

Az egy hónap alatt két meglepetés is ért. Az egyiket Carlos és barátja, Fernando okozták, akiknek megírtam, hogy Párizsban leszek, és akik előzetes bejelentés nélkül egyszer csak megjelentek nálam. Szerencsére csak néhány napig maradtak, de ez sem volt feszültségektől mentes, mert reggel, amikor én indultam, ők még aludni akartak, este pedig, amikor én a másnapra készültem vagy pihentem volna, csavarogni. Mindazonáltal továbbra is barátságban váltunk el, és valószínűleg egyikünk sem gondolta, hogy következő találkozónkig közel negyed század fog eltelni.

A másik meglepetés komplikáltabb ügy volt. Néhány nappal a tanfolyam megkezdése után megszólított egy hozzám hasonló korú, talán kicsit idősebb férfi, és ékes magyar nyelven elmondta, hogy ő is a Sorbonne nyári kurzusára jár, csupán egy másik, magasabb szintű csoportba. Meghívott egy kávéra, és a kávé mellett elmesélte, hogy ő valójában disszidens, vagy ha tetszik, politikai emigráns. Néhány hónapot Svájcban töltött, ahol különböző segélyekből tartotta fenn magát, itt pedig sikerült egy francia állami ösztöndíjat kapnia. Budapesten a közgázra járt, úgyhogy akadtak távoli közös ismerőseink: Pach Zsigmond Pál és Berend T. Iván, akik őt tanították, én pedig a könyveiket olvastam. Az első találkozót továbbiak követték, általában a Luxembourg-kert egyik padján. Hogy, hogy nem, többnyire mindig a hazai viszonyok és a politikai rendszer megítélésénél kötöttünk ki, és szinte mindenben egyetértettünk. Megkésett gazdasági és társadalmi modernizáció, bürokratikus, antidemokratikus, elnyomó politikai rendszer. Aztán egyszer csak gyanút fogtam. Miért mindig egy padon beszélgetünk? Miért nem hív meg a lakására? Mi az a munka, amiért ösztöndíjat kap? Emlékezve Szvétek igazgató úr és kecskeméti barátaim figyelmeztetéseire, felötlött bennem, hogy talán ismét az elhárítás próbálkozik velem, s talán nem véletlenül Párizsban, ahol feltételezhetően szabadabban beszélek, mint otthon. Vagy esetleg a francia Deuxième Bureau? Aggodalmamat megosztottam Carlosszal, aki persze az illető ismerete nélkül nem adhatott tanácsot, de már az is sokat számított, hogy aggodalmamat nem minősítette üldözési mániának. Végül úgy döntöttem, hogy taktikát változtatok. A szocialista és ezen belül a magyarországi rendszerrel szembeni addigi kritikus hangvételemet fokozatosan felváltottam megértővel, s így eljutottam annak hangoztatásáig, hogy a magyar rendszernek több az előnye, mint a hátránya. Ezért és a családom miatt én nem is gondolok Magyarország elhagyására – tettem hozzá. Nem tudom, hogy az illető, akinek a nevére már rég nem emlékszem, és akivel azóta sem találkoztam,

mennyire adott hitelt véleménymódosításomnak, és mennyire látott át a szitán. A találkozóink a hónap végére mindenesetre abbamaradtak; az utolsón szívélyesen elköszöntünk egymástól – nevek és címek cseréje nélkül.

Az utolsó napok egyikén kimentem a híres bolhapiacra, hogy Évának, aki távollétemben a franciákat gardírozta, némi ajándékot vegyek, ami sikerült is. Egy akkortájt divatos blúzra, egy pulóverre és néhány piperére maradt pénzem. 27-én megkaptam a „bizonyítványom", mely szerint írásos teljesítményemet „jóra", a szóbelit „nagyon jóra" minősítették. 28-án már a vonaton ültem, és augusztus 30-án, hétfőn reggel munkába álltam.

Happy end

Az év hátralevő részében két dologra koncentráltam: doktori disszertációm beadására és a felsőfokú nyelvvizsga letételére.

Magától értetődött, hogy disszertációmat, vagyis a *Duna melléki ellenforradalmat* az ELTE-re nyújtom be, s tekintettel az ottani tanárok specializálódására, az is, hogy „Doktor Vaterem" Siklós András lesz. Siklós 1922-ben született, tehát akkor járt 50-es éveiben. Ifjúságáról annyit tudtam, hogy illegális kommunista volt, és 1944–1945-ben az üldözöttek közé tartozott. 1945 után az MKP központi könyvtárában dolgozott, majd az újonnan létrehozott Munkásmozgalmi Intézet osztályvezetője lett. 1952-től tanított az ELTE-n, az 1970-es években docensként. Az 1918–1919-es forradalmak történetéről számos könyvet és tanulmányt tett közzé; a Molnár Erik által szerkesztett kétkötetes *Magyarország történetének* 1918–1919-es fejezete szintén az ő tolla alól került ki.

A kor viszonyaihoz képest ez a munkája elég tárgyszerűnek és adatgazdagnak tűnt, ám éppen az én téziseimmel kapcsolatban az akkori álláspontnak megfelelően természetesen más felfogást vallott. Siklós úgy gondolta, hogy a Tanácsköztársaság bukásának alapvető oka nem a belső támogatottság hiánya volt, hanem abban „külső tényezők, a nemzetközi helyzet kedvezőtlen alakulása, a magyar proletárdiktatúrára törő hadseregek túlereje játszották a vezető szerepet". Nem tagadta a „belső aknamunka" jelentőségét sem, ám ezt a „megdöntött uralkodóosztályok népellenes tevékenységére", valamint a „tanácsköztársasághoz csak látszólag csatlakozó szociáldemokrata vezetők ingadozására és árulására" vezette vissza. Különösképpen eltért felfogásunk a vörösterror megítélését illetően.

Én tényszerűen ismertettem a Duna–Tisza közi kivégzéseket, ami addig minden 1945 utáni munkából hiányzott, s ha nem is ítéltem el egyértelműen a felkelést követő megtorlást, érzékeltettem, hogy túlméretezettnek és céltévesztettnek tartom. Siklós ezzel szemben úgy vélte, hogy „a proletárdiktatúra létéért vívott élet-halál harc körülményei között" a túszszedések és általában a megtorló intézkedések „szükségesek, helyesek és indokoltak" voltak. Sőt – tette hozzá – „Amennyiben az ilyesféle intézkedésekkel kapcsolatban hiba történt, úgy az nem az intézkedések kiadásában állott, hanem abban, hogy a proletárdiktatúra nem tudta az ellenforradalom elleni indokolt és szükséges rendszabályokat kellő tervszerűséggel és következetességgel alkalmazni". Számadatokat azonban egyáltalán nem közölt. Az egész Duna melléki ellenforradalmat elintézte azzal, hogy „egy Szegedről oda küldött különítmény támogatásával, az ottani papság tevékeny részvételével, kulákokra támaszkodó ellenforradalmi felkelés kezdődött".[183] Három állításából kettőt semmiféle adat nem támasztott alá, s a „kulákság" részvétele is csak részigazság volt; a felkelők között a parasztság minden rétege képviseltette magát, s a szegény-, kis- és középparasztok természetesen jóval többen voltak, mint a nagygazdák.

Mindezek miatt érthető, hogy Siklós Andrással történt októberi konzultációim feszültebb légkörben zajlottak le, mint Hajdu Tiborral folytatott januári megbeszélésem. Ugyanakkor meg kell mondanom, hogy a köztünk fennálló nézetkülönbségekhez képest Siklós tanár úr is receptív volt. Eleinte próbált meggyőzni és rábírni egy-két megállapításom módosítására, ám amikor belátta, hogy hajthatatlan vagyok, nem dobott ki, és nem bosszulta meg makacsságom. Munkámat jelesre értékelte.

A felsőfokú nyelvvizsgára való készülésnek két módját választottam. Egyrészt továbbra is különórákra jártam Svájcból hazatért franciatanáromhoz, másrészt elkezdtem olvasni Raymond Aron 1962-es *Dix-huit leçons sur la société industrielle* című, egyetemi előadásait tartalmazó kötetét. Korunk megértése szempontjából ez régóta alapműnek tűnt számomra, ám a Kossuth Könyvkiadó számozott sorozatában megjelent magyar változatához nem tudtam hozzájutni. Ezért most – a „két legyet egy csapásra" népi bölcsesség jegyében – Lengyel Bandi segítségével beszereztem a francia változatot a szegedi Egyetemi Könyvtárból, és hozzáláttam az olvasásához.

[183] Siklós András: Az 1918–1919. évi magyarországi ellenforradalmak. In Molnár Erik (szerk.): *Magyarország története.* II. Budapest, 1964, Gondolat, 352–354., 359.

Mivel a szöveg eredetileg 1955–1956-ban hangzott el előszóban a Sorbonne diákjainak, nem volt olyan nehéz megérteni, mint gondoltam, s az első fejezetek után, ahogy az addig ismeretlen szakszavakat megtanultam, elég jó ütemben haladtam. Mire vizsgázni mentem novemberben, csaknem be is fejeztem.

Raymond Aron Jean-Paul Sartre-ral együtt tanult filozófiát az École Normale Superieure-ön, akivel barátságot is kötöttek, ám 1945 utáni pályájuk mégis más irányt vett. Sartre mindvégig megrögzött baloldali maradt annak minden társadalomátalakítást célzó utópiájával együtt, Aron viszont a politikai térfél jobboldalára tolódott, s nemcsak elkötelezett antifasizmus, hanem – Sartre-tól eltérően – határozott antikommunizmus is jellemezte, miközben liberalizmusát sohasem adta fel. Különböztek abban is, hogy a Sartre-ra jellemző társadalmi aktivizmus helyett Aron – noha sohasem semleges, hanem mindig elkötelezett megfigyelőként – a folyamatokat inkább elemezni és megérteni próbálta. Marx, Tocqueville s Montesquieu politikai nézeteinek az elemzése után ebben a munkájában Aron lényegében az ipari társadalom két típusának, a nyugatinak és a szovjetnek az ismérveit tárta fel és hasonlította össze. Egyáltalán nem tagadta, hogy a két világháború között és 1945 után a szovjet gazdaság mennyiségi szempontból nagyon gyorsan fejlődött, gyorsabban, mint a kapitalista gazdaságok. A mennyiségi növekedés azonban – alapvetően az érdekeltség hiánya miatt – nem járt együtt jelentős minőségi változásokkal, s ugyanakkor a szociális viszonyok, a lakáskörülmények és az emberek fogyasztási szokásai sem javultak az elvárható mértékben. Egészében véve tehát a rendszer gazdasági szempontból nem bizonyult eléggé hatékonynak. Másrészt a szovjetrendszer olyan totalitárius módszereket és eszközöket alkalmaz, amelyek kizárják a demokratikus hatalomgyakorlás lehetőségét. A nyugati gazdaság viszont, amely kétségkívül a munkaerő kizsákmányolásán alapszik, és fenntartja a társadalmi egyenlőtlenségeket, ha mennyiségi szempontból nem is, minőségi szempontból feltétlenül sikeresebb, mint a szovjet. Ennek oka flexibilitása és innovatív jellege, ami az érdekeltséggel függ össze. Összeomlása vagy elhalása, amit Marx vizionált, tehát nem várható. A kapitalizmus emellett nem is amorális, mert a piacok, a munkavállalók, a szakszervezetek és az államok olyan ellensúlyokat képeznek a profitra törekvő tőkésekkel szemben, amelyek a kizsákmányolásnak észszerű és elfogadható határokat szabnak. S végül: a nyugati modell demokratikus jellegű, a hatalommegosztás montesquieu-i elvein nyugszik. A jövőt illetően Aron azt valószínűsítette, hogy a munkavállalók egalitariánus követelései és a növekvő szociális kiadások következtében a kapitalista gazdaságok növekedése ugyan lassulni fog, de nem fog megszűnni, a szovjet típusú gazdaságok viszont össze fognak omlani; a kettő közeledését és összeolvadását prognosztizáló konvergenciaelméletek merő fantazmagóriák.

Aron könyve nagyon nagy hatást tett rám, és mondhatom, hogy ettől kezdve egyik legfontosabb szellemi iránytűm lett. Ami óriási változást jelentett akárcsak két-három évvel korábbi önmagamhoz képest is. Abban, hogy az új baloldal különböző áramlatai helyett egyre határozottabban a liberális demokrácia hívévé váltam, s az önigazgató szocializmus és a közvetlen demokrácia lehetőségében is egyre kevésbé bíztam, Aronnak volt a legnagyobb szerepe. Amint tudtam, beszereztem egyetemi eladásainak a folytatását, az 1965-ben megjelent *Démocratie et totalitarisme*-t; történetfilozófiai munkájának *(Dimensions de la conscience historique)* 1964-es második, átdolgozott kiadását, és utoljára 1983-as emlékiratait *(Mémoires)*. Irigylem Kende Pétert, aki 1956 után hallgatta egyetemi előadásait és Karády Viktort, akit az 1960-as évek második felében asszisztensévé fogadott.

Nem valószínű, hogy Aron miatt, sokkal inkább a párizsi egy hónapnak és tanárnőm alaposságának köszönhetően, francia vizsgám fényesen sikerült. Az erről szóló tanúsítványt 1976. december 17-én állította ki számomra az Idegennyelvű Továbbképző Központ.

A doktori fokozat megszerzésével kapcsolatos teendők és francia tanulmányaim mellett 1976 őszén lépéseket tettem a disszertációként beadott és elfogadott munkám megjelentetése érdekében. Konkrét ígéretet senkitől sem kaptam, úgyhogy először a *Forrás*nál próbálkoztam. A lap szerkesztői közül többen elolvasták, s végül úgy határoztak, hogy nem közlik – sem jegyzetekkel, sem jegyzetek nélkül. A döntést Zám Tibor közölte velem, hozzátéve, hogy munkám mindenkinek tetszett, az sem baj, hogy hosszú, hiszen részletekben is lehetne publikálni, ám nem vállalhatják a közléssel járó politikai kockázatot. Nem akarnak további parazsat gyűjteni a fejükre, mivel egy-két korábban közölt írásukért már úgyis figyelmeztetésben részesültek „fentről". Legutóbb éppen 1975-ben, Bodor György, egykori nemzeti parasztpárti aktivista *Székely honfoglalás 1945-ben* című kétrészes írásának a közléséért, amelyben a székelyföldi származású egykori kormánybiztos az 1942-ben Bácskába telepített bukovinai székelyek 1944 utáni

kálváriáját és Tolnai megyei letelepítésüket írta meg nagyrészt személyes emlékei alapján – a kitelepített svábok szenvedései iránt kevés empátiát tanúsítva. Másrészt az is óvatosságra késztette őket, hogy 1918–1919-es dokumentumkötetemről a szokásoktól eltérően a *Petőfi Népe* egyetlen sort sem közölt. Az elutasítás mellé társult azonban egy jó tanács is. Tibor azt javasolta, hogy tegyem be egy borítékba az anyagot, és küldjem el a *Valóság*nak. A *Valóság* szerkesztői – Huszár Tibor, Lázár István, Vitányi Iván, Sükösd Mihály stb. – közelebb vannak a tűzhöz, lehet, hogy ők többet mernek. Ráadásul valamennyire ismernek is, hiszen néhány könyvismertetésemet már úgyis közölték.

Nem sokat gondolkodtam, úgy tettem, ahogy Tibor javasolta. Körülbelül két hét múlva csörög a levéltár egyetlen telefonja, amely az igazgatói asztalon helyezkedett el. Sükösd Mihály jelentkezett be, és engem kért a készülékhez. A rá jellemző kimért eleganciával néhány mondatban közölte, hogy írásom kitűnő, gyorsan közölni kívánják, ám egy-két formai kérdés megbeszélése céljából fáradjak fel Budapestre, és tegyem tiszteletem a szerkesztőségben. Így tettem. November 23-án délelőtt bekopogtam a New York-palota melletti redakcióba, ahol a főszerkesztő – Kőrösi József – mellett Sükösd és Lázár fogadott. Ahogy kiderült: egyetlen kérésük volt: a terjedelmes jegyzetapparátus elhagyása. Mint mondták: a szöveg anélkül is megáll a lábán. Az volt az érzésem, hogy valójában egyszerűen csak látni akartak, és a szemembe nézni.

A tanulmány a *Valóság* 1977. januári és februári számaiban jelent meg – minden változtatás nélkül. Jóval később maguk a szerkesztők mondták el, hogy azért ők is óvatos duhajok voltak: mielőtt döntöttek volna, konzultáltak Aczél Györggyel, illetve munkatársaival, akik arra hivatkozva egyeztek bele a közlésbe, hogy megállapításaim nem országos, hanem lokális jelentőségűek. Vagyis: ha Kalocsán és környékén nem is rendelkezett bázissal a Tanácsköztársaság, az ország más részein még támogathatták, és támogatták is. Tehát a kánon továbbra is érvényes. Tanulmányomért 7500 forint honoráriumot kaptam, ami két és fél havi levéltárosi fizetésemnek és másfél havi összjövedelmemnek felelt meg.

Nagy örömömre a *Duna melléki ellenforradalom* szakmai fogadtatása rendkívül elismerő volt. Egykori katonatársam, Pál József, akiről 1970-es leszerelésünk óta nem hallottam, s aki azóta a salgótarjáni *Palócföld* szerkesztője lett, meleg hangú levélben gratulált. Szilágyi Miklós pedig, a Tolna Megyei Múzeum igazgatója, akit nem ismertem, már az első rész

megjelenése után háromszor ötven perces előadás megtartására hívott meg Szekszárdra. Februárban interjút közölt velem a *Petőfi Népe*, melyben főleg a helytörténeti szakkörről kérdezgetett az újságíró, márciusban pedig a *Kecskeméti Műsor*, amely kutatási eredményeimet méltatta, és terveimről érdeklődött. Felmerült, hogy a Magvető Kiadó *Gyorsuló idő* sorozatában külön kötetként is megjelenik az anyag, jegyzetekkel együtt. Ebben Gyurkó László közvetített, aki a *Valóság* szerkesztőivel és Kardos Györggyel, a Magvető igazgatójával is baráti kapcsolatokat ápolt. A tervből végül semmi sem lett. Kardos, bár levelében nagyon megdicsérte, azzal utasította el kéziratomat, hogy a *Gyorsuló idő* nem a „szakmának", hanem a „nagyközönségnek" szánt sorozat, s így nem illik annak profiljába. Ebben tulajdonképpen igaza volt, a sorozatban addig egyetlen helytörténeti jellegű munka sem jelent meg, s a későbbiekben is csak egy: Trogmayer Ottó és Zombori István kötete Pusztaszerről, 1980-ban.

Ezeknél sokkal többet jelentett azonban, hogy 1977 tavaszán három fővárosi állásajánlatot kaptam. Először Huszár Tibortól, az ELTE Szociológiai Tanszékének vezetőjétől, s egyben a *Valóság* szerkesztőjétől, aki a *par excellence* szociológiai tárgyak oktatása mellett éppen azon buzgólkodott, hogy tanszéke körül egy néhány fős „történeti szociológiainak" nevezett, valójában azonban 1945 előtti társadalomtörténettel foglalkozó kis kutatócsoportot hozzon létre. Ebbe tartozott Némedi Dénes, aki a népi szociográfiákról írt, Tóth Pál Péter, aki a Márciusi Fronthoz kötődő kommunista debreceni egyetemistákkal és Kovács I. Gábor, aki a 19. századi kalendáriumok elemzésével foglalkozott.

A második állásajánló Magyar György volt, az ELTE Jogi Karán működő Tudományos Szocializmus Tanszék vezetője. Magyar alig publikált valamit, viszont nagyon nyitott szellem és problémaérzékenység jellemezte. Ekkortájt kezdte szervezni a kar Politológia Tanszékét, ahol majdan Bihari Mihály, Schlett István és Kéri László tanítottak. Pesti állása mellett Magyar rendszeresen járt le tanítani Kecskemétre a Marxista–Leninista Esti Egyetemre, s miután tanulmányom megjelent, beszélgetésre hívott az irodájába. Ha az ő ajánlatát fogadom el, akkor a 20. századi magyar politika történetét kellett volna oktatnom.

S végül ismét jelentkezett Ránki György. Ma is őrzöm március 21-i lakonikus levelét, mely így szólt: „Kedves Romsics elvtárs! Ismét úgy néz ki, hogy vannak lehetőségek az Intézetben. Ha érdekelné, nagyon örülnék, ha a közeljövőben megkeresne. Üdvözlettel: Ránki György." A találkozó

április 5-én délelőtt jött létre, s ezúttal minden precízen elő volt készítve. Ránki közölte, hogy a Horthy-koros osztályon kapnék státuszt, s miután beszéltem vele, ezt az osztály vezetője, Lackó Miklós is megerősítette.

A három ajánlat közül Magyar Györgyé tűnt legkevésbé és Ránki Györgyé leginkább attraktívnak. Ugyanakkor szóltak érvek Huszár Tibor meghívásának elfogadása mellett is. Ránkitól eltérően, aki az emberi, magánéleti problémák iránt semmiféle érzékenységet nem mutatott, Huszár nemcsak állást ajánlott, hanem kiváló politikai kapcsolatai révén pesti lakást is tudott és akart volna szerezni számomra. Mint levelében írta: „A minisztériumtól határozott ígéretet kaptam, szeptember 1-ig mindenképpen megoldódik a kérdés." Ránki ezzel szemben annyi kedvezményt kínált, hogy amíg nem oldom meg lakásgondomat, addig elég, ha hetente egyszer feljárok az intézetbe. Néhány napos ingadozás után a Történettudományi Intézet mellett döntöttem, amelyet akkor mindenki a magyar történetírás fellegvárának tartott, s a 20. századi magyar történelem vitatott kérdéseiben a leginkább professzionális megközelítéseket alkalmazó kutatóhelynek. Ránki április 18-án értesített, hogy a kikérőlevelet elküldték; július 1-től az intézet tudományos segédmunkatársa vagyok.

Igazgatóm, Iványosi-Szabó Tibor természetesen érzékelte, hogy 1976 végétől felforrósodott körülöttem a levegő, s hogy felsőfokú nyelvvizsgával, már majdnem a zsebemben lévő doktori diplomával és a *Valóság*ban megjelent közleményekkel a hátam mögött új lehetőségek fognak megnyílni előttem. Ezért valamikor 1977 tavaszán igazgatóhelyettesi posztot ajánlott számomra. Lehetséges, hogy fél évvel korábban elfogadtam volna felkérését. Ekkor azonban már fel sem merült bennem. Őszintén elmondtam neki, hogy milyen ajánlatokat kaptam Pestről, s hogy minden bizonnyal Ránkiét fogadom el. Tibor ezért egyáltalán nem neheztelt meg rám, megértette motívumaimat; s hozzátette: az én helyzetemben valószínűleg ő is így döntene.

Igen ám, de hol és hogyan fogunk lakni? Ez annál is inkább fontos kérdés volt, mert tavasz óta tudtuk, hogy augusztus végén családunk létszáma legalább egy fővel meg fog növekedni. Nem Ernestóval vagy Taniával, hiszen mint az eddigiekből kiderült, ez a korszakunk ekkorra már elmúlt, hanem Gergellyel vagy egy második Évával. Először azzal próbálkoztunk, hogy kecskeméti lakásunkat elcseréljük pestire, ám éppen akkor senki sem akart Pestről a hírös városba költözni. Majd felmértük, hogy öröklakásunk hitellel együtt történő eladása esetén milyen pesti lakást tudnánk venni.

Ebből pedig az derült ki, hogy a belső városrészekben csak kisebbet és igénytelenebbet, amilyenbe hármasban már nemigen volt kedvünk beköltözni. A külső kerületek pedig azért nem jöttek szóba, mert Éva szülei szabaddá tudták tenni számunkra az általuk lakott régi, 1900-ban épült ikerház egyik felét. Mivel a bejárás Gödről éppen annyi időt vett igénybe, mint bármelyik külvárosból, s az egyik gödi általános iskola Évának szaktanári állást ajánlott, ezt a megoldást választottuk.

Göd egy hosszában, a Budapestről Vác felé vezető országút (a régi 2-es út) két oldalán elnyúló falu (hivatalosan „nagyközség") volt 13 ezer lakossal. Új otthonunk a település déli részén (Alsógöd), a Duna felőli oldalon feküdt, számos hasonló, a 20. század első felében épült, akkor igényesnek számító villaszerű kertes házzal együtt. Ehhez északon kisebb, főleg munkások és kispolgárok lakta házakból álló rész (Felsőgöd) csatlakozott, míg a kettő között, a Duna mentén a Kádár-korszakra jellemző, részben fából, részben téglából épült víkendházak sorakoztak. A település összeköttetése a fővárossal viszonylag kedvező volt, Vác és Budapest között 30–60 percenként vonatok és félóránként buszok közlekedtek.

Lakásunk két nagyobb és egy kisebb szobából állt külön konyhával, fürdőszobával, WC-vel és előszobával. A nyár folyamán találtunk vevőt kecskeméti házunkra, s a vételárból közben elkezdtük a gödi lakás modernizálását és bővítését. Előbbi azt jelentette, hogy minden szobába radiátorokat szereltettünk, melyek vizét a pincében elhelyezett széntüzelésű kazánnal lehetett melegíteni. Az utóbbi pedig azt, hogy a padlástérbe építettünk nekem egy külön dolgozószobát. Persze nincsen rózsa tövis nélkül. A széntüzelésű kazánnal még állandó felügyelet mellett sem lehetett a szobák hőmérsékletét kiegyensúlyozott hőfokon tartani, úgyhogy már a következő nyáron átálltunk olajkazánra, amely lényegében automatikusan működött. A padlásszobának pedig a szigetelése nem sikerült megfelelően. Úgyhogy nyaranta gyakran fürdőruhában, télen pedig egy pokrócba burkolózva ültem az íróasztalom előtt. Minden problémájával együtt mégis ez volt a legjobb megoldás, ezért akkor sem költöztünk el, amikor évek múlva már megtehettük volna.

A gödi átalakítási munkák általában hétvégén zajlottak. Hétközben továbbra is bejártam a levéltárba, ahol egy érdekes figura, a Héjjas Iványek által 1919 őszén meggyilkolt direktóriumi vezető, Buday Dezső akkortájt előkerült hagyatékát rendeztem. Buday unokaöccse volt Babits Mihálynak, s testvérei közé számos ismert személyiség tartozott, például Buday

Kálmán patológus, egyetemi tanár, az MTA tagja, Buday László statisztikus, egyetemi tanár és szintén az MTA tagja, valamint Buday Dénes operettszerző és sanzonkomponista. Akkurátus ember volt, úgyhogy levelei, gyerekkori naplói és olvasmányairól készített jegyzetei egyaránt megmaradtak. Pályáját a neokatolicizmus és a függetlenségi nacionalizmus bűvöletében kezdte, és innen jutott el 40 éves korára a kommunizmusig. Nem bírtam ellenállni a kísértésnek, és rendezés közben elkezdtem egy tanulmány írását is erről a rendkívüli életútról. Befejezni azonban már nem tudtam, mert augusztus elejétől ismét csomagoltunk, s miután a hónap közepén Éva bevonult a szülészetre, rám hárult a költözés megszervezése. Ami jóval komplikáltabb ügy volt, mint 1973-ban Szegedről. De valahogy megoldottam. Amikor a hónap végén újszülött fiunkkal, Gergővel együtt megjelentünk Gödön, ott már egy teljesen berendezett, komfortos és minden szempontból működőképes lakás várt bennünket.

Már Gödön, valamikor 1978-ban. Prohászka Imre fotója

VII. AZ MTA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK MUNKATÁRSA, 1977–1985

Az intézet „szociometriája”

A történettudományt hivatásszerűen művelő kutatók, egyetemi és főiskolai tanárok, levéltárosok és muzeológusok száma az 1970-es évek első felében 300–400, az 1980-as évek vége felé mintegy 500 főből állt. Ezek közül 1974-ben 213-an rendelkeztek kandidátusi fokozattal, 20-an szerezték meg a történettudományok doktora címet, míg a Magyar Tudományos Akadémia levelező és rendes tagjai közé mindössze 10-en tartoztak. A mérsékelten, de folyamatosan növekvő számú minősített kutatók túlnyomó többsége a budapesti, a szegedi és a debreceni tudományegyetemen, továbbá három központi kutatóhelyen: az MTA Történettudományi Intézetében, az MSZMP KB Párttörténeti Intézetében és a Hadtörténelmi Intézet és Múzeumban dolgozott. Ezek között a Történettudományi Intézet létszáma, a minősített kutatók magas aránya és kiemelkedő szakmai színvonala alapján egyaránt az akkori magyar történetírás zászlóshajójának számított. A *Századok* mellett, amely a Magyar Történelmi Társulat patinás, 1867-től kiadott folyóirata volt, itt szerkesztették az 1958 óta megjelenő *Történelmi Szemlé*t, az 1964-ben útjára bocsátott *Világtörténet*et, valamint a külföldnek szánt, többnyelvű *Acta Historicá*t (1952-től) és a hasonló funkciót betöltő *Studia Historica* címet viselő könyvsorozatot (1951-től). Továbbá számos kézikönyvet, így például a már többször említett Molnár Erik-féle kétkötetes *Magyarország történeté*t (1964), a kétkötetes *Egyetemes történeti kronológiá*t (1964), az egykötetes *Magyar történelmi kronológiá*t (1968) és a tízkötetesre tervezett, új nagy magyar történeti szintézist. Ez utóbbi sorozat elsőként kiadott, az 1918–1919-es forradalmakkal és

a Horthy-korszakkal foglalkozó 8. kötete Ránki György főszerkesztésében éppen 1976-ban jelent meg.[184]

Az MTA Történettudományi Intézetének szervezeti előzményei visszanyúlnak 1941 szeptemberére, amikor Hóman Bálint kultuszminiszter, egyben a Magyar Történelmi Társulat akkori elnöke kezdeményezésére megalakult a Gróf Teleki Pál Tudományos Intézet. Ez három tagintézetből állt: a még Teleki Pál által 1940 őszén létrehozott Erdélyi Magyar Tudományos Intézetből, az 1926 óta működő és ugyancsak Teleki által alapított Államtudományi Intézetből, valamint az ekkor megszervezett Történettudományi Intézetből. Utóbbi igazgatója Deér József, a magyar őstörténet és az Árpád-kor kutatója, helyettese pedig a 19. századi magyar történelem iránt érdeklődő, ekkor 28 éves Kosáry Domokos lett. Az intézet munkatársai döntően pályájuk elején álló, művelt felső középosztályi háttérrel rendelkező fiatal kutatók – Balázs Éva, Benda Kálmán, Csapodi Csaba, Barta István, Györffy György – voltak. Szlovák referensként 1942-ben idekerült a tanulmányait Pozsonyban kezdő, de Budapesten, Szekfű Gyula védőszárnyai alatt befejező Vígh Károly is.

Az intézet 1953-ig a Festetics-palotában, a Nemzeti Múzeum mögött működött, majd átköltözött a Belgrád rakpart 5.-be, ahonnan az 1950-es évek legvégén került fel a Várba, az Úri utca 49–51.-be, más akadémiai és kulturális intézményekkel együtt. 1977-ben, amikor odakerültem, az intézmény alkalmazottainak a száma megközelítette a 100-at, akik közül több mint 50-en dolgoztak kutatói státuszban. A többiek könyvtárosok, dokumentátorok, titkárnők és adminisztrátorok voltak.

Az intézet tudományos munkatársai között a magyar történésztársadalom mindegyik nemzedékének reprezentánsai képviseltették magukat. A legidősebbek, mint például Kosáry Domokos, még az első világháború előtt születtek, a két világháború között iskolázódtak és kezdték pályájukat, melyet az 1945 utáni átalakulások többnyire derékba törtek, de legalábbis deformáltak. Kosáryt (1913) például, aki 1945 és 1949 között az intézet igazgatója volt, 1949-ben minden állásából eltávolították, majd végül 1952-től a gödöllői Agrártudományi Egyetem könyvtárosaként alkalmazták. 1953 után javult a helyzete, ám 1956-os szerepvállalása miatt 1957-ben letartóztatták és börtönbe zárták, ahonnan 1960-ban szabadult. 1968-ig

[184] Romsics Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel.* Budapest, 2011, Osiris, 397–412.

levéltárosként dolgozott a Pest Megyei Levéltárban, és csak 1968-ban kerülhetett vissza régi intézetébe egyszerű kutatónak.

Kosáry 1945 utáni helyettese, az ugyancsak 1913-ban született Benda Kálmán valamivel szerencsésebben járt. 1949-es elbocsátása után ő néhány hónapig alkalmi munkákból élt, majd 1950-től a Dunamelléki Református Egyházkerület levéltárosaként kereste kenyerét. 1956-ban ő is aktivizálódott, és az újjáalakuló Történettudományi Intézet igazgatóhelyettese lett. 1958-ban posztjáról ugyan elmozdították, ám kutatóként maradhatott az intézetben. Makkai László (1914), az Erdélyből 1936-ban áttelepült református püspök fia annyiban járt jobban Kosárynál és Bendánál, hogy miután 1949-ben önkritikát gyakorolt, folyamatosan az intézet munkatársa maradhatott. 1964-ben ő kapta feladatként a *Világtörténet* szerkesztését, amely egyik fő céljának tekintette a nyugat-európai és az amerikai történetírás irányzatainak, valamint azok legújabb eredményeinek a bemutatását. Ugyancsak az intézet munkatársa maradhatott Györffy György (1917), a neves néprajzkutató fia, a honfoglalás és az Árpád-kor kiváló kutatója is. Sorsuk hasonló és viszonylag szerencsés alakulásában valószínűleg közrejátszott, hogy – Kosárytól és Bendától eltérően – politikai értelemben 1956-ban egyikük sem aktivizálódott.

Lényegében ugyanehhez a generációhoz tartozott az intézet igazgatója, Pach Zsigmond Pál (1919) is, aki azonban egészen más életutat járt be. Bár ő is a budapesti egyetemen végzett és doktorált még 1945 előtt, nem kutatóként, hanem a pesti zsidó gimnázium tanáraként kezdte pályáját, és 1944-ben munkaszolgálatosként élte túl a vészkorszakot. 1945-ben belépett a kommunista pártba, és egyike lett azoknak, akik az akkori vezető történészek közötti politikai tisztogatást végrehajtották. 1949-től 1956-ig Molnár Erik mellett ő töltötte be az intézet igazgatóhelyettesi, majd 1967-től igazgatói posztját. Közben folyamatosan tanított a közgazdaságtudományi egyetemen, amelynek 1963 és 1967 között rektora is volt.

Valamivel később született Hanák Péter (1921), a dualizmus kori osztály vezetője, akit származása miatt 1945 előtt nem vettek fel az egyetemre, és aki ugyancsak munkaszolgálatosként vészelte át az 1944–1945-ös időszakot. Hanák Pach Zsigmond Pállal, továbbá későbbi beosztottjával, az ugyancsak üldözött Spira Györggyel (1925) együtt 1945 és 1949 között főszerepet játszott a magyar történetírás Andics Erzsébet (1902) vezérletével zajló gleichschaltolásában és szovjetizálásában. 1949-től dolgozott az intézetben, és 1964-ben kapott osztályvezetői megbízatást. Hasonló

életutat járt be Lackó Miklós (1921), aki származása miatt szintén nem járhatott egyetemre, szintén munkaszolgálatos volt, és 1945-ben szintén belépett a kommunista pártba. Az egyetem elvégzése (1948) után különböző helyeken dolgozott, s az intézetbe viszonylag későn, 1955-ben került, ahol 1971-től irányította a Horthy-koros osztály munkáját.

Ugyanehhez a korosztályhoz tartozott, ám sem a pártba nem lépett be, sem politikai szerepet nem vállalt a nyugati nyelvek mellett számos kelet-európait is kiválóan beszélő Niederhauser Emil (1923), aki 1948-ban diplomázott a pesti egyetem magyar–történelem szakán; a 19. századi társadalom- és kultúrtörténeti kutatásokat megújító Vörös Károly (1926); Vörös Antal (1926) agrártörténész; a köztudottan vallásos (katolikus) Katus László (1927), aki eleinte a nemzetiségi kérdés, később a 18–19. századi gazdaság- és társadalomtörténet témakörében közölt nemzetközileg is figyelmet kiváltó írásokat; a középkori magyar történeti osztályt vezető kiváló medievista és nacionalizmuskutató Szűcs Jenő (1928); továbbá R. Várkonyi Ágnes (1928), aki 1951-ben végzett a pesti egyetem magyar–történelem–levéltár szakán, és az intézetben a kora újkori magyar történeti osztályt vezette. Rajtuk kívül a népi kádernek számító és párttag Orbán Sándor (1928), az 1945 utáni magyar történeti osztály vezetője és az ugyancsak paraszti származású és párttag Puskás Julianna (1929), az Amerikába irányuló 19. századi kivándorlás kutatója tartoztak ehhez a generációhoz.

Az 1930-as években születettek közül kiemelkedett Ránki György (1930), aki Berend T. Ivánnal (1930) együtt Pach Zsigmond Pál tanítványai közé tartozott a zsidó gimnáziumban, és akit 1944-ben Auschwitzba deportáltak. 1949-ben érettségizett, majd a közgazdaságtudományi egyetemen és a budapesti egyetem történelem szakán tanult. 1953-ban került az intézetbe, ahol 1960-tól a Horthy-koros osztály vezetőjeként, majd 1962-től igazgatóhelyettesként dolgozott. Gazdaságtörténeti munkáiért már 1961-ben Kossuth-díjat kapott, és 1976-ban az MTA levelező tagjává választották. Pach Zsigmond Pál helyett, aki egyre inkább csak reprezentált, ténylegesen évek óta Ránki irányította az intézetet, ő építette ki kiváló nemzetközi kapcsolatait, és 1973-tól ő szerkesztette az intézet lapját, a *Történelmi Szemlét*. Az intézmény újjászervezésének 25. évfordulója alkalmából Pach Zsigmond Pállal közösen jegyzett beszámolójában történetírói ars poeticáját így fogalmazta meg: „Felfogásunk szerint igazi történettudomány nincsen mély elviség, kommunista eszmeiség nélkül;

s ugyanakkor a marxista eszmeiség csak akkor töltheti be szerepét, ha magas fokú szakmai igénnyel párosul."[185]

A Horthy-korszakkal foglalkozó osztály munkatársainak többsége, akik közé kerültem, Ránki kortársai közé tartozott. Hajdu Tibor, Ormos Mária, Juhász Gyula és L. Nagy Zsuzsa éppúgy 1930-ban születtek, s már 1945 után jártak egyetemre, mint Ránki. Náluk idősebb volt viszont Ádám Magda (1925), Tilkovszky Loránt (1927) és Litván György (1929), Szabó Miklós (1935) pedig fiatalabb. Új kollégáim között párttagok (Lackó, Hajdu, Ormos), pártonkívüliek (Juhász, L. Nagy, Tilkovszky) és elkötelezetten ellenzékiek (Litván, Szabó) egyaránt akadtak.

A még fiatalabbak közül már akkor viszonylag ismert történésznek számított Péter Katalin (1937), Kádár volt külügyminiszterének, a korábban református püspök Péter Jánosnak a lánya; a kiváló franciaországi kapcsolatokkal rendelkező és várostörténetet kutató Granasztói György (1939); a Kolozsváron született, Erdély 19. századi történetével foglalkozó és az intézet tudományos titkáraként is működő Szász Zoltán (1940); Vida István (1940), aki csepeli munkáscsaládból származott, és 1945 utáni magyar történeti témák kutatását osztották rá; az ugyancsak munkáskisiparos felmenőkkel rendelkező Glatz Ferenc (1941), aki az ekkortájt alakuló historiográfiai csoportot vezette, és egyben az intézet párttitkára volt; Szakály Ferenc (1942), akinek az apja 1945 előtt újságíróként, illetve lapszerkesztőként működött Zalában, és aki Kosáry Domokos lányát vette feleségül; a debreceni irodalomtörténész professzor, Barta János fia, Barta Gábor (1943), aki a Mohács körüli évek történetét kutatta; valamint a középkori történelemmel foglalkozó, katolikus vallását mélyen megélő és egyházi kórusban éneklő Solymosi László (1944). Ezt a korosztályt a Horthy-korszakosok között a történelem–francia szakon végzett és a Vichy-korszak iránt érdeklődő Boros Zsuzsa (1946), valamint 1964-től a debreceni egyetemen is oktató Ránki egykori tanítványa, Fejes Judit (?) képviselte.

És végül a legfiatalabbak, akik velem többé-kevésbé egyidejűleg kerültek az intézetbe: Rényi Zsuzsa (1948), a világhírű matematikus lánya; Pók Lajos irodalomtörténész és szerkesztő fia, Pók Attila (1950); a honvédtiszt apától született, az ókor iránt érdeklődő, de kényszerűségből Glatz mellett historiográfiával foglalkozó Soós István (1952); valamint a Dunántúlról felkerült és a török kort kutató Hóvári János (1955) az ELTE-ről; a miskolci

[185] Közli: Romsics Ignác: *Clio bűvöletében*, i. m. 556–561. Idézet az 561. oldalon.

illetőségű és kispolgári szülőktől származó Gyarmati György (1951) a debreceni egyetemről; Péteri György (1951), a Központi Népi Ellenőrző Bizottság elnökhelyettesének a fia és a kispolgári szülőktől származó Ferber Katalin (1952) a közgázról; valamint Orbán Sándor tanítványai, a hozzám hasonlóan vidéki és paraszti hátterű Póth Piroska (?) és Ádám Anna (?) Szegedről.

Érdekes, hogy a fiataloknak ebből a csoportjából csak viszonylag kevesen maradtunk a pályán. Az 1980-as évek közepén Póth Piroska levéltárosi, Ádám Anna pedig középiskolai tanári állásra cserélte a kutatóit. Hóvári János a rendszerváltás után diplomatának állt, Rényi Zsuzsa fordító lett, Ferber Katalin pedig Japánban talált magának munkát és élettársat. Péteri György még a rendszerváltás előtt „disszidált", s rövid angliai és svédországi tartózkodás után végül éveken át a trondheimi egyetemen tanított Norvégiában. Az itthoni pályán rajtam kívül hárman maradtak: Gyarmati Gyuri, aki az 1945 utáni magyar történelemre specializálódott, és karrierjét az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának főigazgatójaként fejezte be 2017-ben; Pók Attila, aki számos külföldi vendégtanársága mellett mindvégig az intézetben maradt, és annak igazgatóhelyetteseként ment nyugdíjba 2019-ben; valamint Soós Pista, aki főleg 18–19. századi historiográfiai kérdésekkel foglalkozott, és az intézet tudományos tanácsadójaként fejezte be pályáját.

Az intézet munkarendje időseknek és fiataloknak egyaránt nagy szabadságot biztosított. Hetente kétszer kellett megjelenni az Úri utcában, hétfőn és pénteken, de ezeken a napokon is csak délelőtt. A bejáratnál elhelyezett asztalon feküdt egy jelenléti ív, ahová az érkezési és távozási időpontokat alírásunkkal hitelesítve percre pontosan be kellett vezetni, ám ennek a valóságtartalmát senki sem ellenőrizte. Az igazgatóság ugyan időről időre felszólított bennünket az úgynevezett intézeti napok komolyan vételére, ez azonban senkit sem késztetett szokásainak a megváltoztatására. Én Gödről 30–40 perces vonatozás után érkeztem meg a Nyugati pályaudvarra, onnan elvillamosoztam a Széna térre, majd a meredek Ostrom utcán és a Bécsi kapu téren át felgyalogoltam az Úri utcába. Ez mintegy másfél órát vett igénybe, úgyhogy általában fél 9 és 9 között érkeztem meg a szobámba, ahol egy íróasztal és egy szék állt a rendelkezésemre. Az 1980-as évek közepéig ebben az úgynevezett gyerekszobában kaptam helyet Rényi Zsuzsával és Soós Pistával, majd utóbb Ferber Katival, Ádám Annával és Póth Piroskával együtt.

9 óra körül megfőztük a kávét, amelyre rendszeresen vendégül láttuk Szabó Miklóst és az idősebb korosztályhoz tartozó Heckenast Gusztávot (1922), aki az 1940–1950-es évek fordulóján Andics Erzsébet harcostársa, Gerőné Fazekas Erzsébet mellett dolgozott titkárként. Miklós, aki rendszeresen hallgatta a nyugati rádióadókat, és olvasta a *Neue Zürcher Zeitung* számait, missziójának tartotta a fiatalok politikai felvilágosítását, és általában örömmel és részletesen válaszolt kérdéseinkre. Azért írom, hogy általában és nem mindig, mert olykor megvárta, amíg Heckenast Gusztáv megissza a kávéját, és eltávozik. Azóta kiderült, hogy sejtése nem volt alaptalan; idős kollégánk nem csak kávét inni járt a gyerekszobába.

A reggeli „politikai tájékoztató" után, amely néhány perctől akár másfél óráig is tarthatott, mindenki ment a dolgára. Többségünk az intézeti könyvtárba, amely 50 ezer kötetnyi szakmunkával rendelkezett, s olvasótermében legalább félszáz történelmi folyóiratból lehetett tájékozódni. Ezek többségét angol, német, francia, olasz és orosz nyelven írták, de a kelet-európai szocialista országok vezető szaklapjai is ott sorakoztak a polcokon. És ami talán a legmeglepőbb: az olvasóterem ajtaja melletti állványon a magyar napi- és hetilapok mellett mindig ott találtuk a *Spiegel*, a *Newsweek*, a *Le Monde* és a *Neue Zürcher Zeitung* legfrissebb számait. Én addig ilyen olvasótermet nem láttam. Sem Szegeden, Kecskemétet nem is említve, sem a budapesti nagy könyvtárakban, ahol az elmúlt években elég gyakran megfordultam. Ez is egy jelzés volt számomra: a francia mellett meg kell tanulnod más idegen nyelveket is, ahogy ez a Kosáryék nemzedéke számára még természetes volt, s ahogy ezt egyébként már felnőttként Ránki György is megtette. Az öregekhez hasonlóan ő is tudott németül, angolul és franciául, sőt valamennyire még olaszul és oroszul is. Én ekkor még csak a *Le Monde*-ot és a francia szaklapokat – volt belőlük vagy fél tucat – lapozgattam.

12-től lehetett ebédelni a tetőtérben kialakított és ezért elég rosszul szellőztethető étkezdében. Akadtak rendszeresen és alkalmanként együtt ebédelő csoportok, amelyek kohéziós ereje nem mindig volt nyilvánvaló. Kosáry Domokos például rendszeresen együtt ebédelt a Kolozsvárott végzett és 1949-ig a Bolyai Egyetemen tanító Incze Miklóssal (1922), 1971-től az intézet dokumentációs osztályának a vezetőjével; a zsidó származású és ezért a két világháború között Bécsben élő szociáldemokrata Márkus Lászlóval, Marosán György kebelbarátjával; a népi kádernek számító és ekkoriban adminisztratív igazgatóhelyettesként dolgozó Mucsi Ferenccel

(1928); valamint a Debrecenből induló és 1956-ig a szegedi egyetemen tanító, majd a forradalom után évekre félreállított Ormos Máriával. Az utóbbiak egyébként ráadásul párttagok is voltak. Sokat gondolkodtam rajta, hogy vajon mi tarthatta őket össze, s végül arra jutottam, hogy alapvetően történelemszemléletük 67-es, habsburgiánus sarokpontjai, melyek ellentmondásban álltak az 1960-as évek elejéig-közepéig uralkodó és még később is befolyásos nemzeti-kommunista történelemszemlélet alaptéziseivel. A függetlenségi-nacionalista történelemszemlélet kommunista mázzal bevont változata a Szekfű-tanítvány Kosárytól, valamint a hozzá kötődő Inczétől és Ormostól ugyanis éppúgy távol állt, mint a Szabó Ervin eszméin nevelkedett Márkus Lászlótól és az általa befolyásolt Mucsi Ferenctől.

A Szakály Feri körüli fiatalokat – Barta Gabi, Solymosi Laci, Vida István, Nagy József Zsigmond (1946) és Hóvári János – minden jel szerint a nemzeti érzés kötötte össze, ami csak a munkás származású Vida Pista esetében ötvöződött markáns és MSZMP-tagságban is kifejeződő plebejus baloldaliasággal. Juhász Gyulával a Ránki György kádereinek számító fiatalok – Boros Zsuzsa, Fejes Jutka, Szabó Dani (1946), Várady Géza (?), Péteri György és Gyarmati György – ebédeltek, míg Benda Kálmán – a fiatalok Marci bácsija – a hozzá hasonlóan református Péter Katival, Makkai László pedig Zimányi Verával. Az MSZMP KB Párttörténeti Intézetéből érkezett Hajdu Tibor szoba- és gyakori ebédelőtársa a nagypolgári hátterű, de Jászi és a polgári radikálisok elkötelezett hívének számító, a mauthauseni koncentrációs tábort túlélő, 1953-tól a Nagy Imre körüli pártellenzékhez tartozó és 1956 után bebörtönzött Litván György, valamint a nálam néhány évvel idősebb és hozzám nagyon barátian viszonyuló Varga F. János („Jajó") volt, aki, hacsak tehette, tavasztól őszig balatoni vitorlázással töltötte idejét.

A közös ebédek alkalmával megmutatkozó rokon- és ellenszenvek tehát gyakran felülírták az életkori hovatartozást, valamint a politikai múltat és elköteleződést egyaránt. A régi sérelmek mindazonáltal egyáltalán nem felejtődtek el teljesen. Mi, fiatalok erre akkor jöttünk rá, amikor az 1980-as évek elején nemzedéki alapon szervezkedésbe kezdtünk, és elhatároztuk, hogy a terjengő pletykáknak utánajárva megpróbáljuk hiteles forrásokból feltárni intézetünk múltját. Úgy gondoltuk, hogy egy előadás-sorozat keretében minden olyan személyiséget meghallgatunk és kikérdezünk, aki egy-egy időszakban fontos szerepet töltött be. Az időrendet betartva az 1945 előtti Teleki Intézet vezető munkatársaival, Kosáryval, Makkai Lászlóval

és Benda Kálmánnal akartuk kezdeni, és Ránkival befejezni. Rám hárult a feladat, hogy az „ifjúság" küldötteként beszéljek velük, és kérjem fel őket a feladatra. Bár kissé meglepődtek ötletünkön, mindhárman vállalták a közreműködést, sőt, azt láttam a szemükben, hogy imponál nekik a kérésünk. Különösen Marci bácsinak. A sorozat magától értetődő módon Kosáry Domokossal indult volna, éspedig 1983. október 21-én délután fél 2-kor. Az eseményre izgatottan készültünk, végül azonban semmi sem lett belőle. A kitűzött dátum előtt mintegy tíz nappal Kosáry ugyanis lemondta szereplését. Behívott a szobájába, és közölte, hogy visszalépésével Pach Zsigmond Pál kérésének tesz eleget. Mit volt mit tenni, lefújtuk az egész sorozatot. Magunktól is rájöttünk, de Szabó Miklós is felvilágosított bennünket, hogy kezdeményezésünk megvalósulásával az intézet több idősebb munkatársát hoztuk volna kínos helyzetbe. Hogy mennyire kínosba, arra csak évtizedek múlva, a magyar történetírás 1945 utáni gleichschaltolásával foglalkozva jöttem rá.

Helykeresésem és első külföldi útjaim

Az első hónapokban én egyik intézeti csoporthoz sem kötődtem szorosan. Néha Szakály Feriékkel ebédeltem együtt, máskor a Ránki, illetve Juhász Gyula körüli fiatalokkal, és előfordult, hogy Hajdu Tiborékkal vagy Szabó Miklóssal. Annak alapján, amit tudtak és gondoltak rólam, egyelőre itt is, ott is elfogadtak fiatal, még formálható süvölvénynek. Nagyon gyakran viszont egyik asztaltársasághoz sem csatlakoztam, inkább kihagytam az ebédet, és egy szendvicset ettem almával vagy más gyümölccsel. Ennek részben az volt az oka, hogy alacsony lévén a vérnyomásom egy komplett ebédtől teljesen elnehezült a fejem, szinte elvesztettem a munkaképességem, másrészt nem szerettem, hogy a ruhámból órákig árad az ételszag.

Ebéd után többen ismét kávéztak, mások, így én is, siettek a dolgukra. Az első intézeti feladatom 1918–1919-es kecskeméti kutatásaim lezárása és eredményeim monográfiává formálása volt. Ezzel, miután új kutatásokat már nem akartam végezni, és lényegében a könyv egyes részei is megjelentek már, sok dolgom nem akadt. Elegendőnek bizonyult a különböző szövegek összeszerkesztése és újragépelése. Úgyhogy ezzel a munkával 1978 nyarára minden sietség nélkül elkészültem, s az Akadémiai Kiadónál megjelenő *Értekezések a történeti tudományok köréből* című sorozat

szerkesztőinek (Spira György és Vörös Antal) ajánlottam fel közlésre. A kifejezetten szakmai közönségnek szánt, 10 szerzői ív (400 ezer karakter) körüli kismonográfiákat 1000–2000 körüli, de előfordult, hogy csak néhány száz példányban adták ki. Téziseim addigra közismertté váltak, és mint korlátozott érvényű, egy régióra érvényes megállapítások elfogadottságnak örvendtek. Ezért és a kis példányszám miatt semmiféle politikai megfontolás nem akadályozta a megjelenését. 1978 februárjában, amikor átvettem doktori diplomám, munkámra az utolsó hitelesítő pecsét is rákerült. Isten malmai azonban ennek ellenére ez esetben is lassan őröltek. Az MTA II. osztálya csak 1979. június 9-én döntötte el, hogy felveszi könyvkiadási kerettervébe. Ezt „elvtársi üdvözlettel" közölte velem 1979. július 6-án Stier Miklós, az osztály akkori titkára. Ezután következtek a lektorálások, a szerkesztés, a nyomdai előkészítés, úgyhogy a kéziratból csak 1982-re lett könyv. Addigra két nagyobb részlet is megjelent belőle. Az egyik a *Forrás* 1978/10. számában *Az „őszirózsás" forradalom a Duna–Tisza közén*, a másik a *Századok* 1979/2. számában *A Tanácsköztársaság Duna–Tisza közi tömegbázisa* címmel.

Közben – kihasználva a kötetlen munkaidő adta előnyöket – sok minden egyébbel is foglalkoztam. Mindenekelőtt befejeztem a még Kecskeméten elkezdett tanulmányomat Buday Dezsőről, amelyet a *Valóság* közölt 1978/3. számában *Neotomizmustól a proletárdiktatúráig* címmel. Emellett

1978: doktorrá avatnak

közzétettem két olyan forrást, amely a módos parasztság véleményét mutatta az első világháborúról, valamint az 1918–1919-es forradalmakról. Ezek egyikét még levéltárosként tártam fel a kiskunhalasi múzeumban, a másikra pedig már Pesten, a Néprajzi Múzeum Adattárában bukkantam rá. Ezt a közleményemet a *Történelmi Szemle* közölte 1979/1. számában. Úgy terveztem, hogy ezekből az önéletrajzi jellegű írásokból kiindulva érdemben foglalkozom majd a korszak parasztságának mentalitásával, amely nagyon modern, az *Annales* törekvéseivel rokon témának tűnt a szememben. 1974-ben, egyik Szegeden tartott előadásomban a magyar történetírás egyik legfontosabb feladatának neveztem azon „néma" társadalmi csoportok gondolkodásának, vágyaiknak és elképzeléseiknek a felderítését és bemutatását, amelyek nem irányítói, hanem egyszerű átélői, sőt gyakran elszenvedői voltak a velük történteknek. Az 1918–1919-es forradalmak 60. évfordulója és a velem kapcsolatos intézeti elgondolások azonban keresztülhúzták tervemet, melyhez csak évtizedekkel később térhettem vissza, amikor már minden szempontból a magam ura voltam.

A 60. évforduló okán 1978 végén és 1979-ben számos, mintegy tucatnyi TIT-előadást tartottam Budapesten és vidéki városokban. Sőt, 1979. február elején – életemben először – interjút adtam a tévének. A beszélgetés néhány percig tartott, de én órákig készültem rá, s az egész felvétel alatt izgatottan szorítottam a szék karfáit. A felvételt Bokor Péter és Hanák Gábor készítették, akikkel a későbbiekben még nagyon sokat dolgoztam együtt. Ismeretterjesztő előadásaim közül legemlékezetesebb volt a Sebő együttes klubjában tartott tájékoztatóm 1979. március 11-én, a vasárnap esti táncház keretében. A fiatal párok tüzesen ropták az ekkor még inkább tűrt, semmint támogatott mezőségi (főleg széki) táncokat, s a szünetben, amikor pihentek, engem hallgattak az 1918–1919-es forradalmakról. Sebő Ferenc, aki együttesével a talpalávalót szolgáltatta, előadásom előtt kikérdezett, hogy miként vélekedem a székely hadosztály harcairól, s amikor meggyőződött róla, hogy nem teljesen úgy, mint a történelemkönyvek szerzői, megnyugodva engedett a mikrofonhoz.

A Kassák Klubba és néhány más pesti intézményhez, ahol ugyancsak előadásokat tartottam, többnyire a *Valóság* szerkesztői ajánlottak be. Huszár Tibor egyáltalán nem neheztelt rám, amiért nem őt, hanem Ránkit választottam, s úgy éreztem, hogy szerkesztőtársai is rajtam tartják a szemüket. 1978. december 12-én meghívtak a folyóirat 20 éves megjelenésének évfordulója alkalmából rendezett délutáni fogadásra, amelyen

a történészeket rajtam kívül Szűcs Jenő, Szakály Feri, Benda Gyula (Marci bácsi fia) képviselte, a politikusokat pedig többek között Nyers Rezső és Marosán György. Ekkor találkoztam először Lengyel Lászlóval is, aki szintén többször publikált a *Valóság*ban, és mindössze fél évvel volt idősebb nálam, ám családi hátterének köszönhetően tőlem eltérően teljes otthonossággal mozgott a pesti szellemi élet útvesztőiben. Markánsan különbözött irányvételünk is: a Pénzügykutató Intézet munkatársaként az 1980-as évek közepére Laci a párton belüli reformértelmiség egyik vezető alakja s az ellenzéki rendezvények állandó szereplője lett, míg én a politikától egyre távolodva döntően szakmai kérdésekkel foglalkoztam. Úgyhogy ismeretségünk csak jóval a rendszerváltás után, az 1990-es évek végétől kezdődően vált szorosabb, s talán mondhatom, baráti kapcsolattá.

A délután egyik leghangosabb figurája Marosán György volt, aki több pohárka ital elfogyasztása után elmesélte utolsó levélváltását Kéthly Annával, a magyar szociáldemokrácia demokratikus szárnyának kiemelkedő alakjával, aki 1956-tól haláláig, 1976-ig emigrációban élt. 1972-ben jelent meg Marosán önéletrajzi sorozatának második kötete *Az úton végig kell menni* címmel, amelynek egyik példányát elküldte egykori párttársának. Kéthly – mesélte Marosán – egyetlen mondattal válaszolt: *A lejtőn nem lehet megállni.* A viccen maga Marosán nevetett a leghangosabban, majd hosszú magyarázkodásba kezdett. Önéletrajzának folytatása egyébként ugyanezt a metaforát variálva jelent meg 1988-ban *(Nincs visszaút).*

Huszár Tibor törekedett arra is, hogy a tanszéke által koordinált és finanszírozott, de a Történettudományi Intézet munkatársainak a részvételével zajló Horthy-koros elitkutatásba is bevonjon. A kutatás nyitókonferenciájára, melynek középpontjában forrásismereti és módszertani kérdések megbeszélése állt, s melyet a visegrádi akadémiai üdülőben rendeztek 1978 februárjában, engem is meghívott. A két előadást Huszár Tibor és Vitányi Iván, illetve Sipos Péter és Vida István tartották párban, a vitavezetők pedig Berend T. Iván és Ránki György voltak. Ezen a konferencián ismerkedtem meg a nálam egy évvel fiatalabb Dobos Lászlóval, aki a Hazafias Népfront Országos Tanácsa munkatársaként dolgozott, s Huszár tanszékének esti tagozatán végezte a szociológia szakot. Bár Laci szülei munkások voltak, az általános iskolát Törökbálinton végezte, és ettől függetlenül is erős jászsági gyökerekkel rendelkezett. Középiskolába viszont már Budapesten járt, úgyhogy a fővárost és annak lehetőségeit sokkal jobban ismerte, mint én. Azok közé a fiatalok közé tartozott, akik az

Dobos Laci esküvőjén tanúként, 1979 októberében

Országos Széchényi Könyvtárban dolgozó Vekerdi József megbízásából – a román határőrök éberségét kijátszva vagy korrumpálva őket – könyveket és gyógyszereket próbáltak eljuttatni megadott erdélyi címekre. A konferencia szállásmesterei úgy osztottak be bennünket, hogy Lacival egy szobában aludtunk, pontosabban aludtunk volna, ha rá nem jövünk, hogy származásunk, a népi irodalom iránti vonzódásunk és a politikai rendszerhez való kritikus viszonyunk terén milyen sok rokon vonás köt össze bennünket, s nem beszélgettünk volna ezekről a kérdésekről hajnalig.

Laci hosszú ideig közeli barátaim közé tartozott, s kapcsolatunk a mai napig megmaradt. Az ő közvetítésével ismertem meg Vekerdi Jóskát és Fábián Dánielt, aki a két világháború közötti, a népi mozgalom egyik előzményének számító Bartha Miklós Társaság elnöke volt az 1920-as évek végén; ő cipelt el a Kossuth Klub különböző vitafórumaira, egy-két színházi előadásra, egy Szabó Dezső-estre és június 29-én a Nemzeti Parasztpárt megalakulásának 40. évfordulója alkalmából rendezett emlékülésre. Ez utóbbin Illyés Gyula és a párt több régi aktivistája és szimpatizánsa, többek között Fekete Gyula és Pölöskei Ferenc is megjelent. Itt találkoztam újra Kuczy Károllyal, a kalocsai honismereti szakkör vezetőjével, és sok-sok idős, bajszos parasztbácsival, akik 30-40 évvel ezelőtt szintén azt gondolták, hogy meg tudják forgatni a világot.

Laci számomra legfontosabb és a legtöbb impulzust adó tette azonban mindezeken túlmenően az volt, hogy beszervezett a Hazafias Népfront

mellett ekkoriban alakuló Tudománypolitikai Klub tagjai közé. Itt olyan kiváló tudósokat ismerhettem meg, mint például Szabó Kálmán (1922) közgazdászt, egykori nékoszost, a Petőfi-kör 1956-os közgazdászvitájának moderátorát, az Új Gazdasági Mechanizmus előkészítő bizottságának tagját, a közgazdasági egyetem 1968 és 1973 közötti rektorát s ebben a minőségében az egyetem kiváló idegen nyelvi képzésének megalapozóját, országgyűlési képviselőt (1970-től) és az MTA tagját (1973-tól). Ekkor derült ki számomra, hogy kedves egyetemi tanárnőm, Jónás Ilona neve előtt az Sz. azt jelenti, hogy Szabóné, vagyis Szabó Kálmánné. Említhetem továbbá Márton János (1922) agrárközgazdászt, a Nemzeti Parasztpárt egykori aktivistáját, az Agrárgazdasági Kutatóintézet Erdei Ferenchez közel álló munkatársát, majd igazgatóját, a Nemzeti Parasztpárt 1989–1990-es sikertelen újjászervezésének egyik élharcosát; továbbá Juhász Nagy Pál (1935) biológust, későbbi akadémikust, az 1918-as Károlyi-kormány miniszterének, Juhász Nagy Sándornak a fiát. És mindenekelőtt Varga Laci bácsi építészmérnököt, Latinovits Zoltán fogadott apját, aki – látva érdeklődésem – a következő hónapokban összeismertetett az 1944-es „zsidómentő" államtitkárral, Mester Miklóssal (1906) és a teljes visszavonultságban élő Vita Sándorral (1904), az erdélyi képviselőcsoport 1940 és 1944 közötti tagjával. Leginkább utóbbi fogadott bizalmába, akit az 1980-as évek végéig többször meglátogattam budai, a Bécsi kapu térhez közeli lakásán.

A Tudománypolitikai Klub 1979. szeptember közepén tartotta első ülését Szatmárcsekén, ahol a nyitó előadást Márta Ferenc, az MTA főtitkára tartotta, s ahonnan egyik délután Tiszacsécsére kirándultunk Móricz Zsigmond emléke előtt tisztelegni, és szülőházát megkoszorúzni. A szakmai és életkori szempontból egyaránt vegyes társaságot, azt hiszem, két dolog tartotta össze: a nemzeti érzés és a nagyrészt népi származás. Ebből következett, hogy a klub egyik-másik tagja a rendszerváltás után végül Csurka István jobboldali radikális pártjánál, a MIÉP-nél kötött ki, míg mások a rovásírás megszállottjaivá váltak. Az esti borozások után akkor viszont még nagy egyetértésben fújtuk szép népdalainkat és a különböző korok katonanótáit.

A kutatás, publikálás, előadások tartása, kapcsolatépítés és a francia szinten tartása mellett Gödre költözésünket követően szinte azonnal orosznyelv-tanulásba kezdtem. Azért oroszba, és nem angolba vagy németbe, mert a kisdoktorit követő tudományos fokozat, a kandidátusi cím elnyerésének elengedhetetlen feltétele volt két középfokú nyelvvizsga, s előírták,

hogy ezek közül az egyik csak az orosz lehet. Heti két vagy három alkalommal jártam a Szovjet Kulturális Intézet esti tanfolyamára, majd 1978 nyarán a Magyar–Szovjet Baráti Társaság egy hónapos, reggel 8-tól délután 1-ig tartó kurzusára. Ez utóbbi különösen hasznos volt, mivel tanáraink Moszkvából érkeztek, egy kukkot sem tudtak magyarul, és jól ismerték az orosz mint idegen nyelv tanításának módszertanát. Olyan laboratóriumok azonban, mint Párizsban, nem álltak rendelkezésünkre. 1978 őszén ennek ellenére oroszból is sikeres középfokú vizsgát tettem, s ebből a nyelvből többre nem is vágytam.

Orosz nyelvtudásomat – nem várt módon – rövidesen élesben is kipróbálhattam. A Znanyije nevű szovjet szervezet, amely a TIT ottani megfelelője volt, a 60. évforduló alkalmából moszkvai és kijevi előadó körútra hívta meg Ránki Györgyöt, aki azonban nem kívánt tíz napot az életéből erre a tudományos szempontból haszontalan feladatra szánni. Ezért felkért (gyakorlatilag kijelölt), hogy menjek én a TIT küldötteként. Én örültem a feladatnak, hiszen még sohasem jártam a Szovjetunióban, és így legalább – gondoltam – az orosz nyelvet is gyakorolni fogom. Fogadóim, akik Ránki helyett egy másik tekintélyes akadémikust, nem pedig egy szakállas fiatalembert vártak, jó képet vágtak a cseréhez, és mindkét városban négy-négy előadást, illetve beszélgetést szerveztek számomra. Ezek között akadt érdekes is, mint például a moszkvai Világgazdasági Kutatóintézetben folytatott eszmecsere, ahol a magyar viszonyokat jól ismerő közgazdászok is dolgoztak, vagy a kijevi egyetem történész hallgatóival folytatott beszélgetés, akik érdekes kérdéseket tettek fel. És persze voltak teljesen protokolláris és értelmetlen fellépéseim is, mint például az egyik moszkvai gépgyárban, majd egy kórházban, ahol a dolgozókat egyszerűen beterelték az előadásaimra, elrabolva tőlük az ebédszünetüket.

Megérkezésemtől elutazásomig végig rajtam tartotta szemét kísérőm, aki egy Moszkvában élő kárpátaljai magyar vagy legalábbis onnan származó és magyarul is jól beszélő személy volt, s aki felolvasott előadásaim után segített a kérdéseket megválaszolni. Ezeket ugyanis nem mindig értettem pontosan, s ha értettem is, nehezemre esett rögtönözve válaszolni. Őt azonban ez egyáltalán nem zavarta; rutinosan felelt minden kérdésre, mintha egész életében ezt csinálta volna. Majdnem mindegy volt, hogy én magyarul mit mondok neki, ő mondta azt, amit mondania kellett.

Esténként kulturális programokat szerveztek számomra, egyik alkalommal a nevezetes Bolsojba, ahová és a múzeumokba is fekete Volga

vitt. A kísérőm ezeket az alkalmakat többnyire kihagyta, ilyenkor a sofőr gondjaira voltam bízva, aki oda vitt, ahová kívántam. A hétvégét, február 24–25-ét teljesen szabadon hagyták, úgyhogy a Tretyjakov-képtár orosz és a Puskin Múzeum nyugat-európai festményeit egyaránt megcsodálhattam. Természetesen sétáltam a Vörös téren, kivártam a soromat a Lenin Mauzóleum előtt, s a 16. századi Vaszilij Blazsennij-székesegyház tornyaiban is gyönyörködtem. Egyik este az Arbaton, a város nevezetes sétálóutcáján flangáltam, és úgy döntöttem, hogy itt vacsorázom. Itt is kivártam a soromat, majd miután beengedtek, beültettek egy társaságba, noha az asztalok felénél senki sem ült. A Leningradszkaja Szállodában, ahol laktam, egyébként ugyanezt a módszert alkalmazták. Úgyhogy néha oroszokkal, máskor nyugat-európai üzletemberekkel vacsoráztam együtt, akik számára ez az én szememben furcsa és érthetetlen eljárás már magától értetődött.

A sok új élmény közül legemlékezetesebbnek mégis a GUM-ban, vagyis a Vörös tér melletti Állami Nagyáruházban töltött egy-két óra bizonyult. Erről minden addigi orosz nyelvkönyvemben azt olvastam, hogy óriási, és minden kapható benne. Nos, óriásinak valóban óriási volt, ám ugyanakkor lehangoló is. A polcokon ugyanis több méter hosszan sorakoztak ugyanazok az árucikkek: cipők, ruhák, edények, kölnik – nagy egyformaságban. Leginkább azonban nem ez, hanem az élelmiszerosztályon zajló húseladás és -vásárlás metódusa döbbentett meg. Az emberek itt is sorban álltak, s a pult másik oldalán egy hentes akkurátusan szeletelte a kettévágott és felettébb felületesen megperzselt, félig szőrös sertést. Az emberek sem karajt, sem csülköt nem kértek, hanem azt kapták, ami éppen következett. Az eladó ezt barna csomagolópapírba tekerte, a vevő a hóna alá fogta, fizetett, és elégedetten távozott. Ez nemcsak a párizsi piacok és húsboltok szofisztikált árukínálatához, hanem a budapesti hentesüzletekhez képest is sokkoló látvány volt. Mintegy igazolta Rostow és különösen Aron tételét: a fegyverkezési verseny a szovjet GDP akkora részét emészti fel, hogy a lakosság ellátása súlyos hiányosságoktól szenved. És igazolta budapesti orosztanárnőnket is, aki 1978 nyarán majdnem könnyező szemmel úgy búcsúzott tőlünk, hogy maguk csak örüljenek annak, hogy ilyen körülmények között élhetnek, én viszont utazhatok vissza a hazámba, ahol egészen más viszonyok uralkodnak.

Kijevbe 25-én, vasárnap este indultunk vonattal. Hálókocsiban utaztunk, ami kellemes meglepetés volt. Ízléses berendezés, tiszta ágynemű, és minden kocsiban *gyezsurnaja*, aki kérés nélkül is teával kínált bennünket,

és minden másban is rendelkezésünkre állt. Reggel 9-re érkeztünk meg, és fél 10-kor már fogadtak bennünket a Znanyije helyi vezetői. Annyi minőségi ételt és italt, amennyi itt várt bennünket, még sohasem láttam. Ettünk, ittunk, és tósztokat mondtunk a szovjet–magyar barátságra. Ennek ellenére nem áztam el annyira, mint az elfogyasztott alkohol alapján ez indokolt lett volna. Kísérőm ezt azzal magyarázta, hogy folyamatosan ettünk, s nem bort vagy sört, hanem vodkát, konyakot és pezsgőt ittunk. Mivel látta, hogy hitetlenkedem, úgy intézte, hogy a következő esti vacsoránkat ne a szálloda éttermében, hanem szobájában fogyasszuk el. A menü egy nagy főtt csülökből állt, amelyet otthonról hozott, s amelyhez vett kenyeret és egy nagy üveg savanyú uborkát. Ezt eszegettük, és közben megittunk egy liter vodkát. Tényleg úgy tűnt, hogy semmi bajunk, a tapasztalat mindazonáltal nem változtatta meg a Magyarországon akkor még általános italfogyasztási szokásom: étkezés előtt valami tömény, étkezés közben és utána pedig bor vagy sör. Pezsgőt, martinit és más azóta szokásba jött italokat szilveszter kivételével akkor még nem nagyon ittunk.

A négy kijevi előadás egyikét egy iskolában tartottam az ottani tanároknak és az utolsó éves gyerekeknek. A tanárok részéről itt is érdekes kérdések hangzottak el, s válaszaimmal valószínűleg bizalmat kelthettem bennük. Egyikük ugyanis – kivárva, amíg kísérőm bement a mosdóba – közölte velem: örülhetünk, hogy nekünk, magyaroknak legalább van saját országunk, ha szovjet felügyelet alatt is, de mit szóljanak ők, akiknek nemcsak a szovjetrendszert kell elviselni, hanem ukrán nemzeti mivoltuk fokozatos felszámolását is. A kolléga őszintének tűnt, négyszemközt mondta, amit mondott, mégsem tudhattam biztosan, hogy provokátor-e, vagy sem. Úgyhogy csak hümmögtem, és kitérő, semleges válaszokat adtam.

28-án este ismét éjszakai vonattal utaztunk vissza Moszkvába, ahonnan másnap, március 1-jén repültem haza Budapestre. A 60. évfordulóval kapcsolatos teendők már nagyrészt lezárultak, úgyhogy hozzáláttam következő könyvem írásához, amely *Az 1920-as évek* ideiglenes címet viselte. Ezt a feladatot is az intézettől kaptam, pontosabban Juhász Gyulától, aki Heckenast Gusztávval együtt szerkesztette az 1975-től megjelenő *Magyar História* című, sok képpel illusztrált, nagy példányszámú ismeretterjesztő sorozatot. Bár az erre vonatkozó szerződést már 1977. december 22-én aláírtam, eddig jobbára csak olvastam, valamint jegyzeteket és vázlatokat készítettem. Most viszont teljes erővel láttam hozzá az íráshoz, s mivel nem új kutatási eredmények közzétételéről, hanem a meglévő szakirodalom

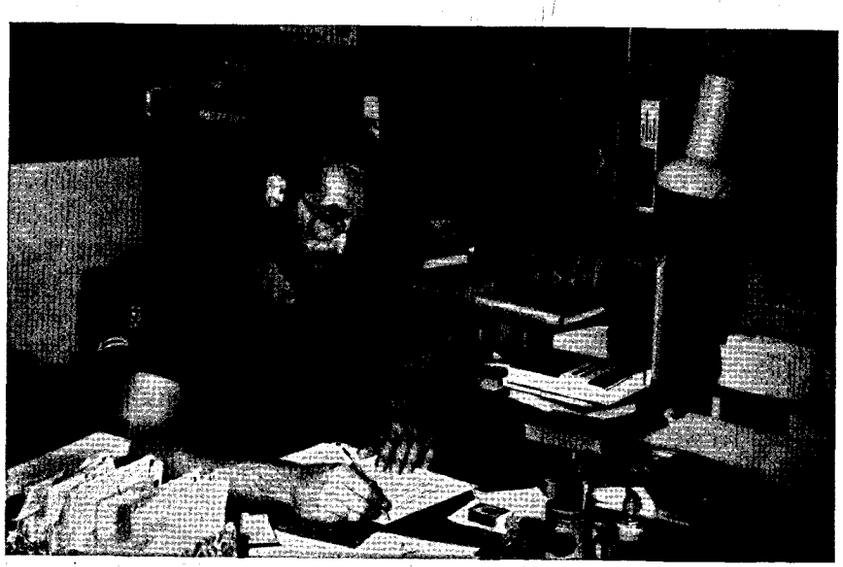

1979 nyarán, kéziratomat javítgatva a tetőtérben kialakított dolgozószobámban. Mögöttem a jövő. Prohászka Imre fotója

rövid, 10 íves összefoglalásáról volt szó, a nyár közepére lényegében el is készültem vele. Dacára annak, hogy édesapám váratlan júniusi halála alaposan megviselt. Az utolsó simításokat július végi és augusztus eleji kéthetes szlovákiai utam alatt végeztem el.

A szlovákiai utat éppúgy nem terveztem, ahogy a szovjetunióbelit sem. Mivel a Csehszlovák és a Magyar Tudományos Akadémia között olyan intenzív cserekapcsolat állt fenn, hogy magyar részről alig tudták kihasználni a lehetőségeket, Ránki titkársága egyszerűen felajánlotta még az év elején, hogy ha lenne kedvem, mehetnék Szlovákiába, s ha már ott vagyok, esetleg nézzek körül a pozsonyi és a kassai levéltárban. Szinte hihetetlen volt számomra, hogy a négyéves kecskeméti bezártság után egy éven belül már másodszor utazom külföldre úgy, hogy az egy fillérembe sem kerül, sőt, a napidíjból bőven tudok vásárolni ajándékokat és magamnak is ezt-azt. Becsületesen ellátogattam mindkét levéltárba, még cédulákat is készítettem, ám ezek sem 1918–1919-es kutatásaim, sem új témám szempontjából nem bizonyultak relevánsnak. Úgyhogy kéziratom „simogatása" mellett elsősorban turistáskodtam. Pozsonyból egy éjszakai vonattal elutaztam Prágába, s a közel egynapos városnézés után repülővel jöttem vissza az

egykori magyar koronázóvárosba. Pozsonyból Kassára vonatozva útközben megálltam Poprádon, ahonnan felmentem Ótátrafüredre, a régi Magyarország egyik kedvelt hegyi kirándulóhelyére. Majd Kassáról Eperjesre és Bártfára, a régi magyar határvárosba látogattam. Útjaim során semmiféle magyarellenes megnyilvánulással nem találkoztam; a magyarokkal magyarul, a szlovákokkal magyarul vagy oroszul beszéltem. Feleségem rokonait, akik Érsekújvár mellett laktak, tudatosan nem látogattam meg; velük úgyis találkoztam már Magyarországon, s nem túl lelkes véleményüket a szlovákiai magyarság helyzetéről jól ismertem.

Az Ellenforradalom és konszolidáció *vitája és következményei*

Az intézeti szokások közé tartozott, hogy a kész kéziratokat a hozzáértők és az érdeklődők megvitatják. Az enyémre is ez a sors várt, ám mivel a vita napját csak november végére tűzték ki, úgy gondoltam, hogy szeptember végén szegedi tanáraimmal és kollégáimmal is megtárgyalom. A megbeszélésen két egykori tanárom, Nagy István és Bezdán Sándor, három diáktársam, Sipos Jóska, Lengyel Bandi és az időközben Szegedre költöző és a múzeumban elhelyezkedő Nagy Ádám, továbbá a szintén a múzeumban dolgozó Zombori István és Dobos Laci vett részt, akit ekkor ismertettem össze szegedi barátaimmal. Mindenki mondott ezt-azt, kardinális kifogást azonban senki sem fogalmazott meg. A tényanyagon nem volt mit vitatni, ezeket a rendelkezésre álló dokumentumkötetekből és feldolgozásokból vettem. A szemléleti kérdésekben pedig nagyjából-egészében egyetértettünk, hiszen többségünk ugyanabból az alomból jött, Dobos Laci pedig más úton-módon jutott hasonló következtetésekre, mint mi.

Egészen másként alakult azonban a kézirat 1979. november 23-i intézeti vitája. Azt, hogy nem valami langyos, szokványos szakmai eszmecsere várható, jó előre lehetett érzékelni. A baljós előjeleken túlmenően egyetlen ember, Hajdu Tibor figyelmeztetett is, hogy készüljek fel lelkileg: éles bírálatokban lesz részem. A vita, amelyen osztályvezetőm, Lackó Miklós elnökölt, ennek ellenére a szokott mederben kezdődött. A két első felszólaló, Juhász Gyula és L. Nagy Zsuzsa elmondták, hogy szerintük mi a jó a kéziratban, s mi az, amit módosítani vagy kiegészíteni kell. Harmadik felszólalónak Ránki György jelentkezett, ami mindenkit váratlanul ért,

mert annak érdekében, hogy ne befolyásolja a hozzászólókat, általában utoljára szokta ismertetni a véleményét. Még inkább meglepő volt rövid és indulatos nyilatkozata, melyben kijelentette: L. Nagy Zsuzsa és Juhász Gyula rosszul közelítettek a kézirathoz. Ezzel a munkával ugyanis nem az a gond, hogy a jó megoldások mellett rosszak is találhatók benne, hanem a munka egész koncepciója, amely a Horthy-korszak rehabilitálására irányul. Ezért elfogadhatatlan. A szerző – s ez szinte szó szerint így hangzott el – vagy változtassa meg a véleményét, vagy távozzon az intézetből!

Ránki felszólalása új mederbe terelte a vitát. Ezt követően csak kritikus vélemények hangzottak el. A felszólalók egy része – például Ádám Magda és Ormos Mária – a legújabb szakirodalom ismeretét, konkrétan a francia–magyar kapcsolatokról közzétett írásaik megállapításainak fokozottabb figyelembevételét hiányolták. Mások viszont Ránkihoz hasonlóan ideológiai szempontból közelítettek. Közéjük tartozott Márkus László, aki az „Andics–Illyés-féle" történelemszemlélet olyan produktumaként értékelte munkámat, mint amelyik eltávolodott Andics bolsevizmusától, markánsan érvényesítette viszont Illyés Gyula elfogadhatatlan nacionalizmusát. Litván György – jóval tapintatosabban – arra figyelmeztetett, hogy tisztáznom kellene viszonyomat a demokráciához és a kor demokratikus erőihez. A mérce nem lehet Bethlen, Klebelsberg és az általuk fémjelzett antidemokratikus konzervativizmus; a helyes viszonyítási pont Jászi és köre, valamint a szociáldemokraták demokratikus szárnya. A jelen lévő fiatalok döbbenten hallgatták és nézték, hogy a Horthy-koros osztály nagy öregjei hogyan döngölik földbe a 28 éves Romsicsot. Közülük egyedül Péteri György csatlakozott a farkasok kórusához, amit a későbbiekben számos módon igyekezett elfeledtetni velem.

Válaszomban elsősorban a tárgyszerű észrevételekre reagáltam; részben megvédve álláspontom, részben ígéretet téve adataim kiegészítésére és pontosítására. Az elnöklő Lackó Miklós zárszavában ugyanerre, vagyis kéziratom átdolgozásának szükségességére helyezte a hangsúlyt. Sólyom Gáborné, a Gondolat Kiadó főszerkesztője, aki a kézirat gyors leadásában reménykedett, dermedten távozott, s december 10-én lakonikus rövidséggel értesített: „Tisztelt Romsics Elvtárs! A kötetéről rendezett intézeti vita alapján úgy gondoljuk, hogy kézirata átdolgozást kíván. Kérjük közölje, hogy az átdolgozáshoz mennyi időre lesz szüksége."

Miután fogadtam szobatársaim és néhány fiatalabb kollégám kondoleálását, Nagy Pistával az oldalamon, aki a szegediek közül egyedül jött

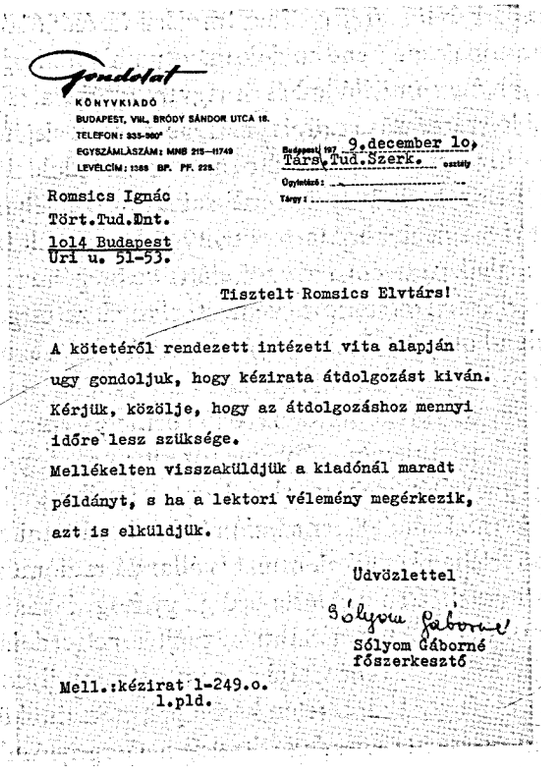

Gondolat
KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST, VIII., BRÓDY SÁNDOR UTCA 18.
TELEFON: 333-000
EGYSZÁMLASZÁM: MNB 215–11749
LEVÉLCÍM: 1388 BP. PF. 225.

Budapest, 197 9. december 10.
Társ. Tud. Szerk. osztály
Ügyintéző: ...
Tárgy: ...

Romsics Ignác
Tört.Tud.Int.
1014 Budapest
Úri u. 51-53.

Tisztelt Romsics Elvtárs!

A kötetéről rendezett intézeti vita alapján
úgy gondoljuk, hogy kézirata átdolgozást kíván.
Kérjük, közölje, hogy az átdolgozáshoz mennyi
időre lesz szüksége.
Mellékelten visszaküldjük a kiadónál maradt
példányt, s ha a lektori vélemény megérkezik,
azt is elküldjük.

Üdvözlettel

Sólyom Gáborné
Sólyom Gáborné
főszerkesztő

Mell.:kézirat 1-249.o.
1.pld.

1979. december. A kéziratomat át kell dolgozni!

fel a vitára, meglehetősen összetörten és magamba zuhanva hagytam el az épületet én is. Pista valószínűleg átélt már egy-két ehhez hasonló helyzetet, és tudta, hogy ilyen esetben mi a teendő: betuszkolt az első utunkba eső bisztróba, és gyorsan megitatott velem két konyakot. A szegedi gyors indulásáig együtt maradtunk, és próbáltuk értelmezni a történteket. Kéziratom vitájának természetesen gyorsan híre ment az egész városban, úgyhogy a következő hetekben ezt még többekkel megtettem.

Idősebb intézeti kollégáim közül szolidaritásáról biztosított Benda Kálmán, Orbán Sándor, R. Várkonyi Ágnes és Kovács Endre. Marci bácsinak szinte villámokat szórtak a szemei, s a fogai között sziszegte: „Úgy látszik, Pachék megint kezdik..." Orbán Sándor azt tanácsolta, hogy a magyar szellemi élet égboltján ragyogó állócsillagok, mindenekelőtt Illyés Gyula iránymutatására függesszem a tekintetem. R. Várkonyi Ágnes a kiváló

gyomai nyomdász és tipográfus, Kner Imre levelezését *(A könyv mestere)* adta kezembe annak megrendítő dokumentumaként, hogy hogyan élte meg egy magyarrá asszimilálódott és a magyar kultúrával teljes mértékben azonosuló zsidó származású művész az 1930-as évek elejétől egyre fokozódó antiszemitizmust. Kovács Endre markánsan baloldali, ugyanakkor határozottan nemzeti elkötelezettségű, sokszínű személyiség volt. 1938 előtt a felvidéki Sarlósok közé tartozott, 1945-ben került Budapestre, és szépírással is foglalkozott, ám a nyugdíj előtt álló öregúr az intézeten belül ekkorra már teljesen izolálódott. Nemzeti elkötelezettségemmel egyetértett, a Bethlen-korszak teljesítményének méltánylását azonban túlzottnak tartotta.

Ránki György direkt módon soha többé nem tért vissza az ügyre, ám Lackó Miklóssal néhány nap múlva megüzente: nem fog elnézést kérni tőlem, de fenyegetőzését felejtsem el, dolgozzak tovább, s a kéziratom végül meg fog jelenni. Hanák Péter azzal próbálta kimutatni együttérzését, hogy 1980 első felében két alkalommal is állandó rádióműsorába hívott beszélgetőpartnernek. Ormos Mária pedig úgy, hogy lakására invitált, és rendelkezésemre bocsátotta párizsi anyaggyűjtésének céduláit. Az intézet párttitkára, Glatz Ferenc, aki a vitára sem jött el, semmilyen módon nem nyilvánított véleményt. Az intézeten kívüli pályatársaim közül elkérte a kéziratot, és elolvasása után megbeszélte velem: Gergely András, az ELTE adjunktusa, Jeszenszky Géza, a közgáz nemzetközi kapcsolatok tanszékének tanára és Kiss Gy. Csaba, az Irodalomtudományi Intézet munkatársa. Mondanivalóm lényegével mindhárman egyetértettek, leginkább talán a két utóbbi. Bizonyára nem véletlenül az 1980-as évek végén mindhárman a Magyar Demokrata Fórumhoz csatlakoztak, sőt, Kiss Gy. Csaba az alapító tagok közé tartozott.

A vitából és az azt követő beszélgetésekből azt szűrtem le, hogy kéziratommal – akarva-akaratlan – három alapvető ponton kezdtem ki az érvényben lévő kánont. Az egyik a trianoni békeszerződés volt, amelynek tényszerűen ismertettem az előírásait, megállapítottam, hogy súlyosan megsértette a fennen hirdetett nemzetiségi elvet, amit ott sem tartottak be, ahol ezt minden gond nélkül megtehették volna. Így „A nemzetiségi lakosság mellett az ország határain kívülre került 3,3 millió magyar is, akiknek mintegy fele összefüggő területeken az új határok mentén élt. Ilyen veszteség Magyarországot a 16. század óta nem érte. A sokk, amelyet az akkori magyar társadalom átélt, mai ésszel és érzelmekkel szinte

elképzelhetetlen. Nem volt olyan társadalmi osztály, réteg vagy csoport, amely a trianoni határokba belenyugodott volna, s nem volt olyan politikai párt, amely ne követelte volna a revíziót. A revízió mértékének és formájának a kérdésében a közvélemény és a politikai élet megoszlott. Sok híve volt a »mindent visszának«, mások belenyugodtak volna az etnikai elv érvényesítésébe. Voltak fegyveres akcióra készek, és voltak tárgyalni akarók. Maga a munkásmozgalom is igazságtalannak tartotta a békeszerződést, a kommunista párt a trianoni szerződésnek egy proletárforradalom keretében történő széttörését, a szociáldemokrata párt szintén a nemzeti sérelmek orvoslását követelte."[186]

A másik neuralgikus pont a Horthy-rendszer, illetve azon belül a bethleni konszolidáció jellegének a megítélése volt. Bár az Andics Erzsébet és Nemes Dezső nevével fémjelzett megközelítéstől, mely szerint a Horthy-rendszer lényegében az elejétől a végéig fasiszta rezsim volt, az elmúlt években Ránki, Lackó Miklós és munkatársaik egyaránt eltávolodtak, azt, hogy a rendszer fasiszta vonásokkal is rendelkezett, maguk is vallották. A Történettudományi Intézetben rendezett 1969. októberi vitában, amely 1971-ben jelent meg, a Hanák–Ránki–Lackó trió által jegyzett bevezető előadás például így fogalmazott: „[...] megítélésünk szerint ez az uralmi rendszer alapszerkezetében nem volt fasiszta típusú, de nem tekinthető egyszerűen konzervatív-autoriter jellegűnek sem. Az uralmi formákat a gyenge s a háború utáni nemzetközi erőviszonyok által megkövetelt, hagyományos liberális elemek (parlamenti forma, többpártrendszer, korlátozott szabadságjogok stb.) mellett erős konzervatív-diktatórikus vonások [...] jellemezték, s mindezeknek – a különböző időszakokban különböző mértékű – összekapcsolódása erőteljesebb fasiszta típusú módszerekkel."[187] A tízkötetesre tervezett új nagy történeti szintézis elsőként, 1976-ban megjelent 8. kötetében L. Nagy Zsuzsa – kifejezetten az 1920-as évekről – pedig így írt: Bethlen időszakában „a konzervatív diktatórikus elemek – a helyzettől változó mértékben – fasiszta vonásokkal elegyedve határozták meg a politikai gyakorlatot". Illetve: „[...] a Horthy-nevével összekapcsolódott rendszer olyan ellenforradalmi diktatúrát testesített meg, amely

[186] Romsics Ignác: *Ellenforradalom és konszolidáció.* Budapest, 1982, Gondolat, 98.

[187] Hanák Péter – Lackó Miklós – Ránki György: Gazdaság, társadalom, társadalmi-politikai gondolkodás Magyarországon a kapitalizmus korában. In Spira György (szerk.): *Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről.* Budapest, 1971, Akadémiai Kiadó, 70.

a kelet-európai rendszerek autoritatív és fasiszta vonásait egyaránt tartalmazta".[188]

Mindezektől eltérően kéziratomban én nemcsak Bethlennel, hanem Horthyval kapcsolatban sem írtam le a fasiszta jelzőt, sőt Gömböst sem annak, hanem jobboldali radikálisnak, illetve fajvédőnek neveztem. A rendszer jellegéről szólva pedig annak antidemokratikus, de mégis parlamentáris jellegét hangsúlyoztam, a fasiszta és fasisztoid jelzők mellett a diktatórikus minősítést is kerülve. Lackóval és a kiadó képviselőivel a későbbiekben erről sokat vitatkoztam, de alapvető engedményt nem tettem. A rendszer jellegével kapcsolatban így végül a végleges változatba az került, hogy a Bethlen által megteremtett stabilitás „nem demokratikus államrenden, hanem olyan zárt és merev politikai struktúrán nyugodott, amely a különböző társadalmi-politikai erők szabad mozgását nagymértékben akadályozta", s amelynek egyik legfontosabb jellemzője a – Németh László és Szekfű Gyula által „neobarokknak" nevezett – tekintélytisztelet volt.[189]

A harmadik tényező a bethleni konszolidáció vívmányainak, mindenekelőtt kultúrpolitikai eredményeinek a „túlzott" méltánylása volt. Az említett 8. kötetben Ránki azt írta, hogy az „oktatás hatóköre" igen lassan fejlődött, s „A két világháború között minőségi változás nem következett be, csupán az előző évtizedeknél jóval lassúbb mennyiségi előrehaladás volt megfigyelhető". A következő fejezetben Márkus László számszerűleg korrekt módon írt a Klebelsberg-féle népiskolai programról, amelyhez azonban hozzátette: „ez elmaradt a gyorsabban növekvő kulturális szükségletek mögött".[190] Ezzel szemben én azt emeltem ki, hogy az 1920-as évek második felében a magyar állam több pénzt fordított az állami költségvetésből népiskolák fejlesztésére, vagyis az analfabetizmus felszámolására, mint a történelmi Magyarország fél évszázad alatt, 1868-tól 1918-ig. Továbbá nyomatékosan hangsúlyoztam, hogy egészében véve az egyharmadára csökkent ország kulturális célokra fordított kiadásai az 1920-as évek második felében megközelítették a dualizmus kori kiadások összegét,

[188] L. Nagy Zsuzsa: Az ellenforradalmi rendszer fő vonásai és a hatalom struktúrája. In Ránki György (főszerk.): *Magyarország története 1918–1919, 1919–1945.* Budapest, 1976, Akadémiai Kiadó, 479., 488.

[189] Romsics Ignác: *Ellenforradalom és konszolidáció,* i. m. 205.

[190] Ránki György: A magyar társadalom a két világháború között és Márkus László: Az ellenforradalmi rendszer művelődéspolitikája. In Ránki György (főszerk.): *Magyarország története,* i. m. 805., 867.

arányaiban pedig a dupláját tették ki. S a konklúzió: „Nem Bethlenen és nem Klebelsbergen múlott, de az összképhez ennek ellenére hozzátartozik, hogy az eszközök többnyire végül is túlélték magát a célt. A népiskolák, amelyekben 1945 után is tanyai parasztgyerekek tízezrei tanulták a betűvetést és a számtani alapműveleteket [egyikük – mint korábban írtam – én voltam], napjainkra a múlt rekvizitumaivá váltak. Ám a klinikák még ma is a gyógyítás szolgálatában állnak, s a három vidéki egyetemen és a külföldi intézetekben még ma is a jövő magyar értelmisége formálódik".[191]

A példákat még tovább sorolhatnám, de azt hiszem, ezekkel is sikerült illusztrálnom, hogy milyen irányban és mennyiben tértem el az akkor érvényes felfogástól. Ennek a jelentőségét ma sokkal jobban értem, mint amennyire 1979-ben azt felfogtam. Ha ugyanis mindaz igaz, amit írtam, akkor az egész Horthy-korszakkal foglalkozó osztály és számos egyetemi oktató 1945 utáni munkái, melyek a Horthy-korszakot a magyar történelem mélypontjaként ábrázolták, többé vagy kevésbé hiteltelenné válnak. És ebben az esetben nem egyetlen régióról, hanem az egész országról volt szó.

Úgy gondolom azonban, hogy Ránki szokatlan indulatosságának volt egy másodlagos oka is. Ez azzal függött össze, hogy az akkortájt modern szellemiségű folyóiratnak számító *Mozgó Világ* főszerkesztője, Veress Miklós 1979 nyarán kilenc másik társammal együtt arra kért, hogy válaszoljunk néhány olyan kérdésre, amelyek foglalkoztatnak bennünket, fiatalabb történészeket, és amelyek „az egész társadalomra nézve is jellemzők lehetnek". A megszólított történészek – alfabetikus sorrendben – a következők voltak: Balogh András (1944), Barta Gábor (1943), Fodor István (1943), Gergely András (1946), Miskolczy Ambrus (1947), Nagy József Zsigmond (1946), Pritz Pál (1944), Romsics Ignác (1951), Simon Róbert (1939) és Szakály Ferenc (1942). Simon Róbert orientalistától, aki a legidősebb volt, és tőlem, aki a legfiatalabb, eltekintve a társaság nagyjából a háború vége felé vagy közvetlenül a háború után született nemzedékhez tartozott. Szociális, intézményi és politikai hátterünk azonban jelentősen különbözött. Nagyon feltűnő volt továbbá, hogy valamilyen mértékben az intézeti fiatalok mindegyike Szakály Ferihez, Kosáry vejéhez kötődött, és Ránki György holdudvarából senki sem került közéjük. Valószínűnek tartom, hogy a névsort is Szakály állította össze, de legalábbis az ő javaslatát vették alapul. Annak, hogy ez dühítette, az intézet szokásos, általában

[191] Romsics Ignác: *Ellenforradalom és konszolidáció,* i. m. 224.

november 7-éhez kapcsolt év végi értékelőjén Ránki hangot is adott. Ironizálva a folyóirat összeállításán beszédében arra szólított fel bennünket, hogy interjúk adása helyett inkább a szakmával foglalkozzunk, és írjunk könyveket, tanulmányokat.

Nyilatkozatomban én elsősorban a 20. század első felének kutatásával foglalkoztam, amiről a legtöbb ismerettel rendelkeztem. Világos választóvonalat húztam az 1950-es és az 1960-as évek történetírása közé, az utóbbi javára. Ugyanakkor hozzátettem, hogy „nem egy néhány éve született munkáról is lerí, hogy szerzője annak idején melyik párt tagja volt. Értékmentes történetírás – folytattam az Ernst Fischernél olvasottak szellemében – természetesen nem létezik (illetve csak bizonyos típusú részanalízisekben lehetséges), de az elemi tények iránti tisztelet még növelhető, a politikai frázisok és sztereotípiák szerepe pedig csökkenthető." Ezért „Néhány első megközelítésben már megírt gazdaság- és politikatörténeti téma időigényes, körültekintő és többnyire kevésbé látványos mélyfúrásokkal egybekötött újrafelfedezésre vár". Teljesen természetes, ha ezt a kritikát Ránki magára is vonatkoztatta, s arra gondolhatott, hogy kígyót melengetett a keblén, és törököt fogott velem.[192]

S végül lehetett egy harmadik, taktikai motívuma is Ránki viselkedésének. Mint már utaltam rá, néhány évvel a kéziratom vitája előtt, 1976-ban jelent meg ugyanis Nemes Dezsőnek, az MSZMP KB Politikai Főiskolája akkori rektorának, 1979-ben a *Népszabadság* főszerkesztőjének a könyve *(A fasizmus kérdéséhez)*, amelyben az 1950-es évek felfogásának szellemét felújítva mindazokat bírálta, akik az elmúlt években tagadták vagy megkérdőjelezték a „horthysta rendszer fasiszta jellegét". Bár az intézet munkatársai közül Nemes név szerint csak Lackó Miklóst, Incze Miklóst és Ormos Máriát bírálta, nem kétséges – mint már említettem –, hogy kritikája főnökük, a hasonlóképpen gondolkodó Ránki ellen is irányult.

A Ránki körüli fiatalok szerint ez volt a fő ok. Bár én ebben kételkedtem, és ma is kételkedem, a feltételezésnek lehetett némi alapja. A Magyar Tudományos Akadémia és az amerikai Indiana Egyetem 1979-ben ugyanis aláírt egy olyan egyezményt, amely a két intézmény felügyelete alatt, Bloomingtonban működő Magyar Tanszék létrehozását irányozta elő. A tanszék professzorát és egyben vezetőjét az MTA delegálta, de az Indiana Egyetem alkalmazta. Bloomington feltétlenül történészt szeretett volna, s az intézetünkből erre ketten aspiráltak: Hanák Péter és Ránki György. 1980-ban Hanák tűnt esélyesebbnek, amit ő hangoztatott is, ám 1981 januárjában mégsem ő, hanem Ránki ment. És ettől kezdve egészen 1986-ig, amikor Pach Zsigmond Pál helyébe lépve az intézet igazgatója lett, csak a téli és a nyári szüneteket töltötte itthon, egyébként Bloomingtonban oktatott. Lehetséges tehát, hogy 1979 novemberében Ránki úgy érezte: bizonyítania kell párthűségét. Bárhogy volt is, bármi és bármilyen mértékben befolyásolta is „felfedezőmet", egyértelműen ki kell jelentenem, hogy ahogy addig, úgy a továbbiakban sem akadályozta, hanem kifejezetten segítette tudományos pályámat. A külföldi ösztöndíjak juttatása mellett ez kifejeződött abban is, hogy a vita utáni első beszélgetésünk során nagyon testhez álló kutatási témát ajánlott számomra: Bethlen István életét és politikáját. Hozzátette: addig dolgozhatok rajta, amíg szükségesnek látom, határidő nincs. Az elgondolást osztályvezetőm, Lackó Miklós is támogatta.

Botránykővé vált kéziratom, melynek több példánya keringett a városban, s nyilatkozatom a *Mozgó Világ*ban természetes módon jelölte volna ki a helyem a Szakály Feri körüli fiatalok társaságában. Az a körülmény azonban, hogy ugyanebben az évben felvettek az MSZMP-be, többekben bizalmatlanságot kelthetett. Szabó Miklósban, aki korábban elég egyértelműen próbált közelíteni a vele kapcsolatban lévő, főleg a Hegedüs András körüli ellenzéki körökhöz, bizonyosan.

Bár a pártkönyvemet csak 1979. június 18-án állították ki, felvételi kérelmemet jóval korábban, még Kecskeméten adtam be valamikor 1976 végén, 1977 elején. Elhatározásomra, amely meglehetős ellentétben állt addigi rendszerkritikámmal és politikai szerepvállalásaimmal, három alapvető megfontolás vezetett. Legfontosabb tudományos pályám alakulásának az elősegítése volt, amelynek következő fokozatához kiváló lehetőségnek látszott egy hároméves aspirantúra. Az akkori szabályok szerint ez a levéltári munka alóli teljes felmentéssel és ugyanakkor biztos egzisztenciát nyújtó ösztöndíjjal járt volna. Komáromi Attila szerint, akivel ezt megbeszéltem, a helyi pártbizottság, illetve a megyei tanács ösztöndíjának az elnyerésére párttagként sokkal nagyobb esélyem lett volna, mint pártonkívüliként. A második: nagyon elegem lett a III/III-as csoportfőnökség irántam mutatott érdeklődéséből. Úgy gondoltam, hogy a párttagsággal egyértelművé tehetem számukra a lojalitásom, s ez esetben végleg leszállnak rólam. S végül a harmadik: fiatalkori politikai elképzeléseimtől fokozatosan távolodva egyre inkább úgy láttam, hogy a szovjet blokkhoz tartozás Magyarország

[192] Történészek felelnek. *Mozgó Világ*, 1979/5 (október). 109–128. Idézet a 124. oldalon.

számára belátható ideig megváltoztathatatlan, ennek következtében az ország mozgástere is korlátozott. Kádár és környezete – mint szememben szülőfalum fejlődése és saját családom gyarapodása is bizonyította – ezt többé-kevésbé jól használja ki, ennél többet más sem tudna elérni. Abban, hogy jelentkezésemet Pestre kerülésem után sem vontam vissza, ez utóbbi megfontolás játszotta a döntő szerepet. No és az, hogy az akkor számomra irányadó történészek Huszár Tibortól Magyar Györgyön át Ránki Györgyig, Lackó Miklósig és Hajdu Tiborig valamennyien párttagok voltak. Miként fiatal szegedi, kecskeméti és budapesti pályatársaim közül is sokan.

Döntésem morális jelentőségével teljes mértékben tisztában voltam. Az intézeti vezetésnek szokásai közé tartozott, hogy az újakat azzal is tesztelték, hogy egy-egy nehéz és kínos feladatot bíztak rájuk, s kajánul várták, hogy a „zöldfülű" milyen megoldást talál a kényes helyzetre. Ezzel magyarázható, hogy a szokásos április 4-i ünnepi beszéd megtartását 1978-ban rám bízták. A beszéd szerencsére megmaradt, s ez jól mutatja, hogy pártfelvételi kérelmem, a családalapítás, a karrierépítés és ezekkel összefüggésben a konformizmus általában véve – ha nem is beszéltem róla – milyen belső vívódással járt. „Az a nemzedék – kezdtem irodalmiasnak szánt és az alkalomhoz nemigen illő beszédemet –, amelyhez életkoromnál fogva tartozom, a hatvanas évek közepén s második felében járt középiskolába. Nincs élménye a fegyverek elnémulásáról, nincs az »ötvenes évek szűrt levegőjéről«,[193] nincs '56-ról, s nincs a konszolidációról. Füle sohasem hallotta a bombázók és a szirénák hangját, szája sohasem érezte a lóhús ízét...: Nem tudja, mit jelentenek a látványos tapsok, nem látta a púderporos arcokat izzadni, s nem hallotta a tornyokat keresztjükre állítva harangozni... [...] Megrázó politikai élményeink nem itthon, hanem a világban, a 60-as évek Dél-Amerikájában, Kubájában és Bolíviájában, 1968 Párizsában és Prágájában történtek. A hazát is ezeknek az eseményeknek a tükrében és ezeknek az optikájával néztük, s első szárnypróbálgatásunkhoz is ezekből merítettük az erőt. Rögtön magasra szálltunk, de mindjárt vissza is ereszkedtünk, noha az égett hús szagát nem éreztük, s tollazatunkat is alig perzselte meg a tűz. Azóta fészket építünk. Kocsira, kicsire vagy lakásra gyűjtünk, s azzal mentegetőzünk, hogy 2×2=4. Ritkák a percek, amikor

[193] A kifejezés Cseh Tamás, Másik János és Beremányi Géza *Levél nővéremnek* című, 1977-ben megjelent, egész nemzedékem hangulatát autentikusan kifejező és ezért rendkívül népszerű lemezének egyik dalából való.

szemünket a jövőre függesztjük, a folytathatóság küzdőhelyeit követeljük, s a továbblépés lehetőségét fürkésszük... Pedig eszményeink – szocialisták. A jelenkori szocializmusok legtöbb problémája valószínűleg azzal kapcsolatos, hogy a munkásság mindenütt szűkös anyagi körülmények között kezdett hozzá a maga társadalmi rendjének a felépítéséhez. [...] A praktikum mindenesetre még nem igazolhatta a teória előfeltevését. A szocializmus igazi kérdése a holnap és a holnapután kérdése. Történelmileg – itt és a világban – bizonyításra vár, hogy az anyagi bőség lehet emberarcú is, hogy a 21. században élhetnek sokdimenziós emberek is, illetve hogy csak ők élhetnek, hogy a koncentrált hatalom decentralizálható, hogy a bürokrácia demokratizálható, hogy vannak humanista komputerek, hogy automatizálás és atomizálódás nem feltétlenül sziámi ikrek. [...] Képesek leszünk-e rá? – Első röptünkkor kivetettük a langyosokat, a harc nélkül valókat, a hátat görbítőket. A fészeképítés közben nem válunk-e, vagy nem váltunk-e mi magunk is máris sima modorúvá, kritikátlanná, szembedicsérővé...? Van-e véleményünk, és el merjük-e mondani? Tudunk-e úgy élni, ahogy akartunk? Tudunk-e szeretni – önzetlenül; tudunk-e nevetni – csillogó szemmel...? Tudunk-e eszményeink szemébe nézni? Tudunk-e és akarunk-e repülni?"

Magáról április 4-ről alig mondtam valamit, s amit mondtam, az sem nevezhető tipikusnak. Közöltem a jelenlévőkkel, hogy „Diákként és felnőttként voltaképpen mindig azért örültem április 4-ének, mert nem kellett előadásra vagy munkába sietnem, tovább aludhattam, kényelmesen reggelizhettem, s mindig azt tehettem, amihez éppen kedvem volt. A felvonulásokra és ünnepi beszédekre, ha tehettem, nem mentem el, s ha nem tehettem, és ott voltam, nem az ünneppel foglalkoztam". Az intézeti vezetés becsületére legyen mondva: szokatlan beszédemért fejcsóválásokon és egy-két méltatlankodó közbeszóláson kívül semmiféle retorzióban nem részesültem. Hacsak azt nem tekintem annak, hogy még több mint egy évig „várólistán" tartottak, s tagkönyvemet csak 1979 nyarán kaptam meg.

A Ránki körüli fiatalok túlnyomó többsége párttag volt. Felvételemmel tehát hozzájuk kellett volna szorosabban kötődnöm. A novemberi kéziratvita után azonban ők is elbizonytalanodtak. Lehet, hogy egy pártba tartozunk – gondolták –, de a világ dolgairól nem egyformán vélekedünk. És ez pontosan így is volt, ahogy az MSZMP egész tagságát is megosztottság jellemezte. A szavakban egységes párt valójában több irányzatból és platformból állt, ami az 1980-as évek közepére a kívülállók számára is teljesen

nyilvánvalóvá vált. Az intézeti párttaggyűléseken azonban már ekkor is jól érzékelni lehetett az „urbánusok" és a „népiek" közötti különbségeket, s az urbánusokon belül a hithű kommunisták, a technokraták és a szociáldemokrata hagyományhoz kötődők közötti eltéréseket. „Pontosan érezni lehetett, hogy az egyik szerkesztőségben (intézményben, tanszéken stb.) alig mondják ki a nemzet szót, ha kimondják, csikorog a szájuk, és rögtön hozzátesznek valami de-t, pedig-et, ámde-t, mindazonáltal-t (jelezvén, hogy ők nem úgy gondolják, nem nacionalisták, nem narodnyikok), azt a szót pedig, hogy magyar vagy magyarság, már tényleg csak véletlenül ejtik ki, mintha valami eleve rendelt bűn tapadna hozzá [...]. És akkor tovább megy az ember, és elkerül a másik szerkesztőségbe (intézménybe, tanszékre, közösségbe), ahol viszont bőven lehet hallani nemcsak általában a nemzetről, hanem konkrétan a magyarságról is, de kevesebbet a munkásosztályról, marxizmusról, szocializmusról" – állította ki a látleletet a korszak belső ideológiai megosztottságairól a „szekértáborok" közötti közvetítők egyike, a *Valóság* szerkesztői közé tartozó Vitányi Iván.[194] A Vitányinál jóval fiatalabb s nálam mindössze három évvel idősebb Németh Miklós, a későbbi miniszterelnök a közgázon s később a Tervhivatalban, majd a pártvezetőségben ugyanezt a kettősséget észlelte.[195]

Vitányi nem mondta ki nyíltan, Németh Miklós viszont igen, hogy a megosztottság mögött jelentős mértékben a holokausztot túlélő és vezető pozíciókba kerülő zsidó származású értelmiségiek és a magyar szellemi elit keresztény hátterű csoportjainak érdekkonfliktusai és szociokulturális ellentétei húzódnak meg. Én erről az egész problémakomplexumról sokáig semmit sem tudtam. Amikor 1971-ben Egerben, a Szépasszony-völgyből hazafelé menet a főiskolai KISZ VB egyik tagja, a – mint utóbb kiderült – zsidó származású Deák Gábor megkérdezte tőlem, hogy mit gondolok a zsidókérdésről, nagyon össze kellett szedni magam, hogy valami értelmes dolgot tudjak mondani. Merthogy valójában semmit sem gondoltam. Csoporttársam, Dezsényi Zsófi ugyan nem titkolta, hogy ő részben zsidó származású, ám ennek sem én, sem a csoporttársaim nem tulajdonítottunk jelentőséget. Kecskeméti éveim alatt – Babitsot, Lesznait, Sinkót és különösen Szabó Dezsőt olvasva, valamint az 1918–1919-es dokumentumokat és a sajtót tanulmányozva – viszont akarva-akaratlanul szembekerültem

[194] Vitányi Iván: *Vitairat a mai magyar művelődésről.* Budapest, 1983, Gondolat, 112.
[195] Oplatka András: *Németh Miklós.* Budapest, 2014, Helikon, 72–77., 85., 139., 195.

ezzel a problémával, és valamiféle választ is adtam rá. A kutatott korszak virulens antiszemitizmusát részben „az iskolázatlan emberek társadalmi igazságérzetének torz megnyilvánulási formájaként", részben a felkelők „erős kommunistaellenességének megjelenési formájaként" értelmeztem.[196]

Ez azonban még mindig csak egy történeti probléma volt számomra, amelynek jelenig nyúló következményeit nem érzékeltem. Utolsó kecskeméti hónapjaim alatt olvastam Száraz György 1976-ban megjelent könyvét *(Egy előítélet nyomában),* amely először tudatosította bennem, hogy a múlt retrográd hagyományai „búvópatak módján ott tekereghetnek a felszín alatt", s hogy vannak, akik úgy gondolják: a történtek után „zsidók és nem zsidók közt lebonthatatlan fal emelkedik, a dialógus reménytelen".[197] Pestre kerülve aztán akarva-akaratlanul érzékelnem kellett ezt a megosztottságot. Az utcán, a Történettudományi Intézetben, a Tudománypolitikai Társaságban, a Rakpart Klubban és szinte bárhol, ahol megfordultam. Még Gödön is, ahol, ha rosszul vágtam le a füvet, az egyik szomszédunk rendszerint úgy minősítette munkámat, hogy „nagyon zsidósan dolgoztál". Ilyesmit Alsómégyen, ahol egyetlen zsidó sem élt, gyermekkoromban sohasem hallottam.

Erdei Ferenc „kettősnek" nevezett társadalomelméletéből kiindulva, amelyet először az 1943-as szárszói találkozón fejtett ki, majd jóval részletesebben egy sokáig publikálatlan tanulmányában, amely a *Valóság* 1976/4-es és 5-ös számában jelent meg először, 1979-es kéziratom társadalomtörténeti fejezeteiben én ezt a megosztottságot konzekvensen jeleztem. „A városi középrétegeken s különösen az értelmiségen belüli egyik választóvonal továbbra is a zsidókérdés mentén húzódott. Bár a húszas évek második felében a felszínen »kibékülés« következett be, a mélyben tovább feszültek az ellentétek" – írtam a zárófejezetben.[198] Az intézeti vitában ezt a megállapításomat nyíltan senki sem kifogásolta, viszont a kritikák mögött éreztem valami kimondatlan neheztelést ennek a kérdéskörnek a szokásosnál nyíltabb kezelése miatt. Erre az érzésemre utal Szilágyi Miklósnak küldött 1979. december 20-i levelem, amelyben Illyés éppen abban az évben megjelent önéletrajzi jellegű esszéregényének *(Beatrice apródjai)* a recenzeálására vonatkozó felkérését többek között erre is hivatkozva

[196] Romsics Ignác: *A Duna–Tisza köze hatalmi-politikai viszonyai,* i. m. 147–148.
[197] Száraz György: *Egy előítélet nyomában.* Budapest, 1976, Magvető, 265., 271.
[198] Romsics Ignác: *Ellenforradalom és konszolidáció,* i. m. 257.

hárítottam el. A novemberi vitán – írtam Miklósnak – „a negyvenen felüliek majdhogynem egységfrontot alkotva erősen megbíráltak, s néhányan odáig mentek, hogy egyfelől dilettantizmussal, másfelől nacionalizmussal (és úgy érzem, burkoltan antiszemitizmussal) vádoljanak. […] Úgy gondolom tehát, hogy a jelenlegi helyzetemben nem lenne taktikus Illyés felfogása mellett deklaráltan kiállnom, felvetéseit (pl. a vörösterrorral kapcsolatban) továbbgondolnom, sőt konkrét adatokkal alátámasztanom, hanem arra kell törekednem, hogy kéziratomból megmentsem, ami menthető, s ez olvasható legyen. Valami langyos dolog írására pedig se kedvem, se tehetségem."

Én ezeknek a párton belüli politikai irányzatoknak és az ezekkel paralel létező intézeten belüli csoportoknak egyikéhez sem tartoztam, és nem is akartam tartozni, mert mindegyikben találtam valami elfogadhatatlant vagy ellenszenveset. Kényesen vigyáztam szellemi függetlenségemre, és inkább vállaltam az elszigeteltséget, semmint a behódolást bárkinek. Azt, hogy mit gondoljak a világról, az emberekről és a magyar történelemről, továbbra is én akartam eldönteni. Ez viszont azzal járt, hogy éveken át a senki földjén, a lövészárkok között bolyongtam, és kollégáim jelentős részétől elszigetelődtem.

Egyénileg ezt az állapotot nem mindig volt könnyű elviselni. Az 1980-as évek elején ezért többször próbálkoztam meneküléssel. Orbán Sándor közvetítésével először ismét Pölöskei Ferenchez fordultam, aki azonban ezúttal sem tudott vagy akart mondani semmi biztatót. 1981–1982-ben a pécsi egyetem ekkor szerveződő bölcsészkarára próbáltam meg bejutni, de ez sem sikerült. Bihari Mihály, aki 1981-től a kultuszminisztérium felsőoktatási ügyekkel foglalkozó osztályát vezette, kezdetben ugyan határozottan biztatott, ám miután főnöke, Pozsgay Imre 1982-ben vereséget szenvedett Aczél Györgytől, és visszavonult a Hazafias Népfront főtitkári székébe, feladta Pécsre vonatkozó korábbi elképzeléseit. Átengedte a terepet az Aczél bizalmát élvező Ormos Máriának, akinek érthető módon nem volt szüksége maga és a pécsi Vonyó Jóska mellett egy harmadik Horthy-korszakos oktatóra.

Érdekes módon egyetlen helyre mehettem volna: a Párttörténeti Intézetbe, annak ellenére, hogy azt akkor (1983-ig) éppen Nemes Dezső igazgatta. A meghívást kortársam, Földes Gyuri közvetítette, de az intézet egyik erős embere, Erényi Tibor is szóba hozta. Bár anyagi és több más szempontból a Párttörténeti Intézet jó helynek számított, szellemétől

idegenkedtem, fenntartójának politikai kontrolljától pedig tartottam. Úgyhogy nem sok gondolkodás után nemet mondtam. Így végül maradtam az intézetben, ahol egyébként senki sem bántott, és a korábbiakhoz hasonlóan továbbra is nagyfokú szabadságot élveztem idő- és munkabeosztásom kialakítása terén. Ezt a szabadságot részben további önművelésre, Bethlen István életútjának és politikájának a feltárására, tehát kutatásra, valamint nyelvtanulásra használtam fel.

Ami a nyelvtanulást illeti, az orosz befejezése után, 1979 tavaszán párhuzamosan kezdtem angolt és németet tanulni. Egy idő után aztán rájöttem, hogy a kettő együtt megterhelő, és zavarják is egymást, így 1980 elejétől maradt csak a német. Az 1980–1981-es tanévben az MTA intenzív – heti kétszer három vagy négy órás – kiscsoportos tanfolyamán vettem részt. Ennek befejezése után, 1981 nyarán németből is megszereztem a középfokú nyelvvizsgát. Közben jártam a Francia Intézet társalgási óráira, és otthon francia szövegeket is olvastam, mert 1981 tavaszától egyre biztosabbnak tűnt, hogy Ránki György támogatásával az ősz folyamán két hónapra Párizsba utazhatok az intézet és az École des Hautes Études en Sciences Sociales (EHESS) közötti együttműködés keretében.

Közben időről időre foglalkoznom kellett ominózus kéziratommal is. Az 1979. novemberi vitán elhangzottak megfontolásával és ennek alapján a kézirat kijavításával – mert alapvető átdolgozására semmilyen körülmények között nem vállalkoztam volna – 1980 kora tavaszára elkészültem. Ezt a kiadó felkérése alapján Lackó Miklós lektorálta. Lackó tizenkét oldalas véleményt írt, amelyet a szokásoknak megfelelően dicsérettel kezdett. „Romsics Ignác összefoglalója – állapította meg – határozottan sikeresnek mondható. A kézirat a szokásosnál több – és sok szempontból új – információt nyújt a tárgyalt időszakról. Nagy erénye a szerzőnek, hogy nem elégszik meg a már sokszor az unalomig ismételt sematikus értékelésekkel, hanem – az esetek többségében eredményesen – új megközelítéseket is kezdeményez, s nem riad vissza a hagyományostól eltérő értékelésektől sem." Ezután még egy oldalon sorjáztak a dicséretek a különböző konkrét megoldásokért, majd kilenc és fél oldalon a „vitatható értékelések" és a „nem teljesen pontos tény-megállapítások". Majd – ismét csak a szokásos formulát alkalmazva – Lackó így zárta értékelését: „Az igényes kézirat, amint látható, még több helyen javításra szorul, ez azonban nem érinti jó színvonalát, azt, hogy tehetséges és gondos munka terméke. A főbb kritikai észrevételek alapján történő módosítás után a kéziratot melegen ajánlom kiadásra."

Negyven év múltán újraolvasva Lackó lektori jelentését, azt mondhatom róla, amit ő a kéziratomról: az indokolt és tárgyszerű kritikai észrevételek mellett felrótt olyan dolgokat is, amelyekkel egyoldalúságuk vagy túlzásuk miatt nem tudtam egyetérteni. Az 1918 előtti „soviniszta magyar nemzetiségpolitika" „elnyomó" jellegét például túlzásnak, a Károlyi-kormány külpolitikai „tehetetlenségéről" írottak helytelenítését pedig mentegetésnek éreztem. Ismereteim szerint nem felelt meg a valóságnak az sem, hogy „A főváros lakosságának tetemes része nem szimpatizált Horthyval; a munkástömegek – akik néha még az utcára is kimentek – passzívan, de elutasítóan viselkedtek. Az értelmiségi elit elzárkózott." Erről a baloldali és 1919-ben vöröskatonának álló Illyés is másként írt a *Beatrice apródjai*ban, és – magamat megtámogatandó – végül be is idéztem ezzel kapcsolatos véleményét. Elfogadtam viszont a kézirat címének megváltoztatására vonatkozó javaslatát. *A Horthy-rendszer születése és megszilárdulása* címből, amit én adtam neki, így lett *Ellenforradalom és konszolidáció,* mivel – mint Lackó írta – „A születés valami reményteli dolog, s erről itt nem lehet szó".

Néhány napos javítgatás után Juhász Gyula kapta meg a kéziratot mint szerkesztő. Juhász május 3-ra datált jelentése ugyanarra a kaptafára készült, mint Lackó lektori véleménye. Az első két oldalon ő is megdicsért, majd hat oldalon sorolta kritikai észrevételeit. Ezek részben megegyeztek Lackó megjegyzéseivel, részben viszont a nem túl jelentős apró észrevételek kategóriájába tartoztak. Jelentésének végkicsengése mindazonáltal egyértelműen pozitív volt. „Romsics Ignác könyve – írta – tehetséges munka"; „Feladatát alapvetően jól oldotta meg"; „Mindezek alapján, mint szerkesztő, Romsics Ignác könyvének megjelentetését a *Magyar História* sorozatban feltétlenül ajánlom".

Azt hihetnénk, hogy a dolog ezzel végre sínre került. De nem! A Gondolat Kiadó szerkesztőjével, Szapor Judittal, akire a kézirat „áramvonalasítását" bízták, még hónapokig tartó „egyeztetések" következtek. A sok vitatéma közül kettőt tudok felidézni. Az egyik a munkásmozgalom bázisára vonatkozott, amit én a szokásosnál jóval szűkebbnek tartottam. Emlékszem például egy mondatomra („A kommunista mozgalom inkább volt külföldön kitűzött zászló, semmint hazai tömegbázissal rendelkező szervezet"), amelynek a törléséhez végül hozzájárultam. Annak a térképnek a közléséhez viszont, amely világosan mutatta, hogy az új határok mellett összefüggő tömböket alkotva jelentős magyar lakosság élt, ragaszkodtam. Úgyhogy ez végül benne maradt. Másfél éves huzavona után, 1981. február végére jutottunk el oda, hogy Siklós Margit, a kiadó igazgatója értesített: „*Ellenforradalom és konszolidáció* c. (Magyar História) kéziratát 3000 Ft. ívhonoráriummal kiadásra elfogadjuk". Biztosra veszem, hogy Ránki György előzetes hozzájárulása nélkül ezt az értesítést nem kaptam volna meg.

Bethlen István nyomában

Ominózus kéziratom javítgatása mellett már 1979 végén megkezdtem Bethlennel kapcsolatos kutatásaimat. A kályhánál, vagyis őseinek, gyermekkorának, iskoláinak és általában fiatalkori, 1918 előtti politizálásának a nyomon követésével kezdtem. Párhuzamosan olvastam a rendelkezésre álló könyvészeti anyagot, céduláztam az erdélyi – marosvásárhelyi és kolozsvári –; valamint a fővárosi sajtó releváns cikkeit, feltártam az Országos Levéltár és más levéltárak érdemleges anyagait, és tanulmányoztam magának Bethlennek a beszédeit és írásait.

A háttérirodalomból Bibó István és Németh László tanulmányai bizonyultak leginkább inspirálónak. A magyarországi zsidóság felemás asszimilációja és az egész társadalmon belüli helyzete, valamint a velük szembeni előítéletek rendszere és az 1919 után állami szintre emelkedett politikai antiszemitizmus ugyanis mindkettőjük visszatérő témái közé tartoztak. Átlagember ezekhez az írásokhoz akkor még nemigen juthatott hozzá, én viszont doktori címmel is rendelkező kutatóként minden nehézség nélkül. Az 1956 után bebörtönzött Bibó legfontosabb írásait Szabó Zoltán szerkesztésében az Európai Könyves Céh már 1960-ban kiadta Londonban *Harmadik út* címmel. A kötet tartalmazta Bibó mindhárom nagy történetpolitikai esszéjét, *A kelet-európai kisállamok nyomorúságát*, az *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelmet* és *A zsidókérdés Magyarországon* címűt. Az Országos Széchényi Könyvtár Zárolt Kiadványok Tárában, ami akkor még a Múzeum körúton működött, napokig tanulmányoztam ezeket és a kötet többi írását, amelyek történelemszemléletemre és politikai felfogásom alakulására egyaránt maradandó hatást gyakoroltak.

Minden tévedése és félreérthető vagy elfogadhatatlan metaforája ellenére ugyanezt mondhatom el Németh László számos esszéjéről és cikkéről, mindenekelőtt a *Magyarság és Európa*, a *Kisebbségben*, a *Magyarok*

Romániában, a *Második szárszói beszéd* és a *Szekfű Gyula* című*ek*ről, amelyek először az 1940 és 1943 között kiadott háromkötetes *A minőség forradalmá*ban és az 1942-ben kiadott kétkötetes *Kisebbségben* című gyűjteményben jelentek meg. Németh Lászlónak ezek az alapvető írásai életműsorozatában egészen 1989-ig nem jelenhettek meg. Csak akkor adták ki őket *Sorskérdések* címmel. Abban, hogy a magyar történelmet a nemzeti-kommunista és a konzervatív 67-es szemléletet is meghaladva nemzeti demokratikus szempontból próbáljam értelmezni, s egyben saját izolált helyzetemre is magyarázatot találjak, Bibó mellett elsősorban Németh László segített. A 19–20. századi magyar történelem alap-, illetve vitakérdéseiben ahhoz hasonló szellemi iránytűimmé váltak, mint a világban zajló folyamatok értelmezésében Raymond Aron. Ehhez fogható intellektuális élményt legközelebb, közel két évtized múlva Márai Sándor szövegeinek, elsősorban önéletrajzi jellegű írásainak és naplóinak az olvasása adott.

Valamikor 1980-ban vagy 1981 első felében Dobos Laci néhány napra kölcsönadott egy vaskos dossziét, amelyben az '56-os forradalom alatt kiadott újságcikkek lapultak. Érdekes, hogy ezek közül is Németh László két publicisztikája ragadott meg leginkább. A *Pártok és egység*ben az író arra figyelmeztetett, hogy a fürdővízzel együtt nem kellene a gyereket is kiönteni, vagyis hogy a „szocializmus néhány nagy elvét" meg kellene őrizni. Ezek között említette a „gyárak állami kézben tartását" és „bizonyos alacsony (25–40?) holdszám fölötti birtokok vissza nem adását". S hozzátette ehhez azt, amivel addig csak az új baloldali ideológusoknál találkoztam: a munkások bevonását az ipari és kereskedelmi vállalatok vezetésébe. A másikban pedig, az *Emelkedő nemzet*ben, amelyben döntően a Horthy-korszak értékelésével foglalkozott, mintha csak engem, illetve vitatott kéziratomban kifejtett álláspontomat akarta volna igazolni – húsz évvel korábban. Magáról Horthyról és a politikai rendszerről ugyan kendőzetlenül kritikus véleményt fogalmazott meg, ám a korszak kulturális és gazdasági teljesítményét határozottan méltányolta. „Mindig nagy honvággyal néztünk a reformkorra, a szabadságharcot megelőző évtizedekre: az igazság azonban az – írta –, hogy akkor közel sem volt annyi nagy írója, művésze, muzsikusa, tudósa ennek a nemzetnek, mint a joggal megbélyegzett Horthy-rezsim alatt." Gazdasági téren pedig „A halogatott földreform ellenére százezrek szakítottak le maguknak egy darabka földet, melybe szorgalmuk beleölhették, jól gazdálkodó kisbirtokok, kertek ezrei lepték el az országot". „Ezzel egyidejűleg az ipari munkásság szakképzettsége is

nőtt; a főváros körüli kertvárosokat részben az ő házacskáik népesítették be, s nem volt vad álom többé a másik gondolat: az értelmiségi színvonalra emelkedő munkás és parasztnép s a néphez szító értelmiség testvériesülése egy értelmiségi társadalomba."[199]

Németh László és különösen Bibó István nemcsak számomra, hanem számos kortársam számára is fogódzót jelentettek. Erre utal, hogy Németh Lászlóról az 1980-as évek elejétől szerveződött egy főleg fiatalabb kutatók által szorgalmazott tanulmánykötet, amely végül csak 1985-ben jelent meg Szegedy-Maszák Mihály szerkesztésében és többek között Gergely András, Kiss Gy. Csaba és Kósa László részvételével *(A mindentudás igézete)*. A szerkesztők engem is felkértek a közreműködésre, és én elvileg vállaltam is a Németh és kecskeméti kiadója, Tóth László közötti kapcsolat forrásalapú feldolgozását. A témával ugyanis még Kecskeméten kapcsolatba kerültem, s a *Forrás* 1975/12. számában közöltem is Németh László néhány Tóth Lászlóhoz intézett levelét. Ám miután megkeresésemre „Ella mama" tájékoztatott, hogy Törökvész utcai lakásukat a háború alatt bombatalálat érte, amelynek következtében férje teljes levelezése megsemmisült, elálltam a tervemtől. Persze, belekezdhettem volna valami nagyobb és komolyabb, eredeti dokumentumokat nem igénylő elmélkedésbe is, ám erre még nem éreztem elég érettnek magam. Ugyanebben az időben az 1979-ben elhunyt Bibó István tiszteletére is készült egy emlékkönyv, amely 1981-ben végül szamizdatként jelent meg. Ebbe összesen hetvenhatan írtak, köztük intézetünk négy történésze: Granasztói György, Litván György, Niederhauser Emil és Szűcs Jenő.

Bibó István és Németh László mellett – mint már utaltam rá – jelentősen befolyásolta a Horthy-korszakról és általában a 20. századi magyar történelemről alkotott felfogásomat Erdei Ferenc. Megmaradt annak az előadásomnak a kézirata, amelyet Erdei születésének 70. évfordulója alkalmából a Hazafias Népfront – ekkortól egyébként Erdei nevét viselő – Tudománypolitikai Klubjában tartottam 1980. december 19-én. Elsősorban 1943-as szárszói előadásával *(A magyar társadalom)* és 1976-ban megjelent nagy tanulmányával *(A magyar társadalom a két háború között)* foglalkoztam. „A *Szárszó* című kötetben (amikor ezt felfedeztük) és a *Valóság* 1976-os számaiban olvasottak – kezdtem mondandóm – [...] igen sokunk

[199] Izsák Lajos – Szabó József (szerk.): *1956 a sajtó tükrében*. Budapest, 1989, Kossuth, 281., 285.

számára valóságos revelációként hatottak." Ezt részben azzal magyaráztam, hogy a korabeli színes, de elméletileg megalapozatlan és fogalmilag kidolgozatlan társadalomrajzokat, valamint a korszakot a történelmi materializmus Prokrusztész-ágyába gyömöszölő sematikus marxista értelmezéseket egyaránt meghaladva Erdei „írásai tény- és életszerűek, részlet- és árnyalattisztelők, s ugyanakkor teoretikusan megalapozottak és fogalmilag kidolgozottak". Részben pedig azzal, hogy a magyar társadalom különböző csoportjainak politikai orientációját és mozgását, és ennek alapján az egyes rendszerek társadalmi bázisát jóval valósághűbben, az általam addig megismert primer forrásokkal sokkal inkább összhangban ábrázolta, mint az 1945 utáni, az 1960-as évektől kétségkívül szakszerűsödő, ám ennek a folyamatnak még csak az elején járó kortárs magyar történetírás. Az 1918–1919-es forradalmakról írva Erdei mintegy evidenciaként rögzítette például, hogy a Károlyi-rezsimet felváltó „proletárdiktatúrára" „inkább a külső események hatására, mintsem belső fejlettsége, érettsége folytán" került sor. „Az egész proletárdiktatúra a világforradalom feltételezésére épült, és amikor ez a feltevés kilátástalannak bizonyult, már el is vesztette belső biztonságát ez az uralom, és csak terrorisztikus módszerekkel tudta magát egy ideig még fenntartani." A Tanácsköztársaság utáni átmeneti időszakot sem fasizmusként, hanem olyan ellentmondásos korszakként mutatta be, amikor „az ellenforradalom egyszerre képviselte az ellenhatást a régi feudalista rendszer, a tőkés polgári uralom és a szocialista forradalmi munkásság ellen. Míg tehát egyfelől antiszemitizmust képviselt, másfelől bizonyos keresztény-nemzeti evolúciót igyekezett megvalósítani. Tehát megalkotta a titkos választójogot, és a földreformot is valamilyen formában megvalósította". Azzal a megállapításával azonban, hogy az úgynevezett bethleni konszolidáció kimerült volna a „háború előtti rendszer restaurálásában", már nem értettem egyet, és azzal sem, hogy a korszak „politikai formája" Tisza korszakához hasonlóan a „liberális demokrácia" lett volna, még ha ez a demokrácia – mint Erdei hozzátette – nem is volt „valóságos demokrácia".[200] Viszonyom Erdei említett írásaihoz tehát nem volt kritikátlan, de téziseit alapvetően elfogadtam, és ez a véleményem azóta sem változott.

[200] Erdei Ferenc: A magyar társadalom. In Pintér István (főszerk.): *Szárszó*. Budapest, 1983, Kossuth, 188–209. Idézetek a 197–199. oldalon.

A könyvészeti anyag feldolgozása mellett rendszeresen jártam levéltárakba. A miniszteriális és egyéb közigazgatási szervek iratanyagain túl különösen a Bethlennel kapcsolatban álló személyek hagyatékai bizonyultak hasznosnak. Az Országos Levéltárban ilyenek voltak a Bethlen nagyszüleivel és édesanyjával üzleti kapcsolatban is álló Darányi Ignác hagyatéka és a későbbiekre nézve Andrássy Gyula személyes iratai, köztük felesége – azóta kiadott – 1918–1920-as naplója. Az Országos Széchényi Könyvtárban Apáthy István kolozsvári egyetemi tanár hagyatéka, aki a háború előtt Bethlennel együtt alapította meg az Erdélyi Szövetséget. A Református Egyház Zsinati Levéltárában a Bethlennel olykor ellenséges, máskor szövetségesi kapcsolatban álló Tisza István irategyüttese, továbbá az ugyancsak református Ráday Gyűjteményben Bethlen két miniszterének, Bánffy Miklósnak és Zsitvay Tibornak a különböző kéziratos munkái.

A közgyűjtemények anyagainak kutatása mellett kapcsolatba léptem olyan személyekkel, akik közelről ismerték „hősömet". Több levelet váltottam, és végül találkoztam is Olaszországban élő fiával, Bethlen Istvánnal, aki 1904-ben született, és jól emlékezett a sámsondi kastélyra, valamint családja ottani mindennapjaira. Ő kötött össze számos Bethlen rokonságához vagy környezetéhez tartozó személlyel, például unokaöccsével, a Münchenben élő gróf Haller Ferenccel, aki szintén több levélben válaszolt kérdéseimre, továbbá az egyik kanadai egyetemen tanító Kuun Gézával, akinek a családja Erdélyben földszomszédja volt Bethlen Istvánnak, s akinek az apja Bethlennel együtt tanulta a betűvetést. Vele is több levelet váltottam, és találkoztunk is néhányszor Budapesten. Zoltán László evangélikus lelkész, aki a második világháború végén Kiskőrösön élt, Bethlen 1945-ös ottani internálásáról tudott felidézni néhány apró részletet. Természetesen Vita Sándorral folytatott beszélgetéseimnek is Bethlen volt az egyik visszatérő témája. Az egész munka nagyon hasonlított egy nyomozáshoz.

A nyomozás legtöbb szála magától értetődően Erdélybe vezetett, hiszen a Bethlenek és a Telekiek évszázadokon át a fejedelemség meghatározó vezetői közé tartoztak, s maga Bethlen is ott, Mezősámsondon született, majd bécsi s budapesti iskolái után ugyanott kezdett gazdálkodni. Korai politizálásának elsődleges színterei sem Budapest és a parlament, hanem Maros-Torda vármegye, Marosvásárhely és Kolozsvár voltak. 1918-ig nem országos jelentőségű, hanem sajátos erdélyi jegyekkel rendelkező regionális politikusként tekinthetünk rá. Dobos Laci kezdeményezését, hogy 1980

tavaszán menjünk el néhány napra Erdélybe, ezért a lehető legnagyobb örömmel fogadtam. Még sohasem jártam ott, Laci pedig kiterjedt kapcsolatokkal rendelkezett.

Március 31-én késő délután indultunk a Nyugatiból, és másnap reggelre érkeztünk meg Brassóba. A koszos hálókocsi, a bizánci-fanarióta típusú román vámvizsgálat és a kiszolgálás teljes hiánya miatt felidéződött bennem az egy évvel korábbi, meglepően kulturált Moszkva–Kijev–Moszkva utam. A brassói látnivalók, mindenekelőtt a Főtér és a történelmi Magyarország egyik legimpozánsabb, 1383-ban építeni kezdett gótikus temploma azonban gyorsan feledtették velem a kényelmetlenségeket. Délután már Sepsiszentgyörgyön várt bennünket Laci egyik barátja, Erdő Ernő, akinek a kalauzolásával megnéztük a Székely Múzeumot, az erődtemplomot és a művelődési házban egy reprezentatív fotókiállítást a székelyek mindennapjairól. Éjszakára Ernőék vendégei voltunk, ami, tekintettel arra, hogy a román rendelkezések értelmében – nem lévén családtagok – nem aludhattunk volna magánháznál, némi kockázattal járt. Szerencsére semmi baj nem lett belőle; senki nem jelentette fel házigazdánkat.

Másnap a város környéki falvakat látogattuk meg a Székely Múzeum igazgatójának, Cserey Zoltánnak a kalauzolásával és a Trabantjában. Zágon, Csomafalva, Kovászna, Zabola, Gelence, Kézdivásárhely, Csernáton, Dálnok – így következtek egymás után a valamiről vagy valakiről kivétel nélkül nevezetes települések. Zágonban Mikes Kelemen született, Dálnokon állítólag Dózsa György, Gelencén az egyik legkeletibb római katolikus templomot csodálhattuk meg Szent László és a kun vitéz küzdelmét ábrázoló freskóval, Csernátonban a falumúzeumot, Kézdivásárhelyen egy népművészeti kiállítást. Mi is vittünk magunkkal kedvderítőt, de a zabolai református tiszteletes szilvóriuma minden korábban kóstolt pálinkát felülmúlt. Úgyhogy az út második felét kirobbanó jókedvben, az autóban nótázva tettük meg. Hazatértem után Cserey Zolinak több könyv- és újságküldeménnyel kívántam meghálálni kedvességét, amelyek nagy részét azonban nem kapta meg. Kapcsolatunk így hosszú időre megszakadt, ám az elmúlt években, amikor többször tartottam előadásokat Sepsiszentgyörgyön, mindig kezet szoríthattam vele. Évek óta nyugdíjas, de 1980-ban megtapasztalt jó kedélyét még mindig őrzi.

A következő napon Kolozsvárra vonatoztunk, ahol az Astoria Hotelben szálltunk meg. Ebédre a néprajzkutató Nagy Olgáék vendégei voltunk, este pedig az akkor 18 éves Deák Évával vacsoráztunk a Melodyban, aki

– mint hallom – orvos lett, s napjainkban a kolozsvári Szívgyógyászati Intézet igazgató főorvosa. Közben körbejártuk a híres kolozsvári piacot, és különböző apróságokat, főleg – legalábbis a hóstáti termelők szerint – mindenféle betegséget kiválóan gyógyító teafüveket vettünk. A következő napon mindent, amire csak futotta az időnkből, megnéztünk a „kincses" városban. A Szent Mihály-templomot a Mátyás-szoborral, a Farkas utcai református templomot, a Házsongárdi temetőt, Mátyás király szülőházát s persze a Történeti Múzeumot, hogy lássuk múltunk román interpretációját is. Sajnos délutánra eleredt az eső, ami jelentősen korlátozta mozgáslehetőségeinket. A botanikus kert és a Sétatér a Magyar Színházzal így sajnos kimaradtak. Vigasztalt viszont bennünket, hogy délutánra csatlakozott hozzánk Szegedről Sipos Jóska új barátnőjével és Zombori Pistával.

Április 4-én, pénteken este Lacival kimentünk Szamosújvárra, s az ottani hotelben szálltunk meg. A szállodában sem fűtés, sem meleg víz nem volt. Laci azonban itt is feltalálta magát, és elintézte az ottani „gyezsurnajával", hogy néhány lej ellenében forraljon számunkra fürdővizet. Régi gyermekkori emlékeket idézett fel bennem, amint lavórban állva kancsóból öntözgettük egymásra a vizet. Ez nemcsak Magyarországon és a hasonló színvonalon álló Csehszlovákiában, hanem a szovjet nagyvárosok szállodáiban is elképzelhetetlen lett volna.

Másnap elváltunk egymástól. Én egy hajnali autóbusszal Pusztakamarásón át Marosvásárhelyre utaztam, hogy erről az akkor még döntően magyar lakosságú városról és nevezetességeiről is legyen valami képem. A Főtér mellett a Kultúrpalotára, a Teleki Tékára és a református templomra jutott idő. Aztán Kolozsváron át irány vissza Szamosújvárra. Közben ismét szemerkélni kezdett az eső, amely a busz felvázának rosszul szigetelt résein át idegesítően csöpögött a kellő körültekintés nélkül ülőhelyet választó utasokra, köztük rám is.

Április 6-án, húsvét vasárnapján reggel busszal visszautaztunk Kolozsvárra, és a Szent Mihály-templomban celebrált mindkét misén, a kicsin és a nagyon is részt vettünk. Valószínűleg azért, mert mindketten éreztük, hogy a mise itt nem egyszerűen vallási szertartás, hanem a nemzeti összetartozás megélésének lehetősége is. Ha itt élnék, gondoltam, sátoros ünnepek alkalmából valószínűleg én is mindig megjelennék a templomban. Azóta ha Kolozsváron jártam, ami elég gyakran megtörtént, szinte sohasem mulasztottam el, hogy akár csak néhány percre bemenjek a Szent Mihály-templomba. Azóta pedig, hogy Márton Áron szobra is ott áll

a bejárat mellett, még inkább kötelességemnek érzem a templomlátogatást és a főhajtást a legigazabb magyar főpap előtt. A 2010-es években egyszer egy idős hölgy megismert, és kissé bánatosan megjegyezte: jöjjön minél gyakrabban, egyre kevesebben vagyunk... A délutánt a Fellegvárban és környékén töltöttük, estére és éjszakára pedig ismét Nagy Olgáék vendégei voltunk.

Másnap, húsvéthétfőn aztán következett az ereszd el a hajamat. Szamosújváron át Székre utaztunk, hogy részesei legyünk a táncházmozgalom elterjedése óta nagy hírű húsvéthétfői, természetesen locsolkodással egybekötött széki mulatságnak. Lacinak itt is megvoltak a kapcsolatai, akik gumicsizmával vártak bennünket a szélső háznál. Az útviszonyok ugyanis az elmúlt napok esőzései miatt olyanok voltak, hogy cipőben két lépést sem lehetett volna tenni. Egy-két pohár pálinka felhajtása nélkül természetesen el nem engedtek volna bennünket, annál is inkább, mert – felettébb emelkedett hangulatban – a Muzsikás együttes néhány tagja is ott várakozott a csizmákra. Vendéglátóinknál, Vígh Pistáéknál folytatódott a pálinkaivás, még táncra is perdültünk. A helyi – szalmakalapos és kék lajbis – legényeket próbáltuk utánozni, mérsékelt sikerrel. Viszont minden botlásunkat elnézték, vagy legalábbis úgy tettek, hiszen „Magyarból" jöttünk, és ráadásul még Amo szappant is hoztunk:..

Másnap hajnalban indultunk haza Kolozsvárról. A román vámosok ezúttal is kitettek magukért. Miután megtalálták nálunk a Széken kapott útravalót – egy üveg pálinkát –, arra akartak kötelezni bennünket, hogy azonnal adjuk át nekik. Mi ezt megtagadtuk, s amennyit nagy hirtelen bírtunk, megittunk, a többit pedig kihajítottuk az ablakon. Az ilyen kis szurkapiszkák akkor megszokottak voltak, és egyáltalán nem vették el a kedvünket Erdélytől, ahol azóta mindketten, sőt Jóskát is beszámítva mindhárman nagyon gyakran megfordultunk. Én legközelebb két év múlva, 1982-ben, akkor már kizárólag Bethlen István nyomait keresve.

És amikor nem dolgoztam...

A munka mellett természetesen némi kulturálódásra, kikapcsolódásra és a baráti kapcsolatok ápolására is jutott idő. Lacival együtt 1980-tól elég nagy rendszerességgel jártunk a Hazafias Népfront égisze alatt megszerveződött legendás Rakpart Klub (Belgrád rakpart 24.) rendezvényeire. 1980. április

27–28-án például a nemzeti sztereotípiákkal és nemzeti előítéletekkel (Csepeli György, Hanák Péter, Tordai Zádor), majd egy másik alkalommal a népi mozgalommal (Hanák Péter, Lackó Miklós, Litván György) foglalkozó vitát hallgattuk meg. Ma is a fülemben cseng, amint az egyik előadó az „urbánusok" körében szokásos „népies" jelzőt használta a mozgalomra, mire a hallgatóság soraiból többen bekiabáltak: „népi"!

Május 12-én a szomszédos országokban élő magyar kisebbségek helyzetével foglalkozó vitán vettünk részt. Ennek elsősorban a Kádár és Ceauşescu 1977-es eredménytelen találkozói óta egyre romló román–magyar viszony, valamint Janics Kálmán 1979-ben, Münchenben megjelent könyve *(A hontalanság évei)* adott aktualitást, amely a felvidéki magyarok 1945 utáni üldöztetéséről lebbentette fel a fátylat. „Ha egy »többségi« ország – üzent a kötethez írott előszavában Illyés Gyula Prágának-Pozsonynak és Bukarestnek egyaránt – képtelen arra, hogy »kisebbségeit« úgy kezelje, mint a többi állampolgárt: méltatlan arra, hogy azok sorsát irányítsa. Azok megvédésével magának az olyan bajosan civilizálódó emberiségnek kell védekeznie az oly könnyen megújuló barbárság ellen."[201] A kisebbségi kérdéssel kapcsolatos tapasztalatait és elgondolásait, mint erre már utaltam, a korábbiakban Illyés több – részben külföldi lapokban megjelent – interjúban és írásában kifejtette, amelyek 1978-ban a Magvető *Gyorsuló idő* című sorozatában összegyűjtve is megjelentek *(Szellem és erőszak)*. Igen ám, de hogyan? A könyvet Dabason több ezer példányban kinyomtatták, terjesztését azonban a pártközpont nem engedélyezte. Ezt követően – nyilván Illyés tudtával – a kézirat kikerült Bécsbe, ahol újranyomták pontosan abban a formában, ahogy Magyarországon. Az egyetlen különbség az volt, hogy a bécsi változaton nem szerepelt a kiadás helye és ideje. Az újranyomott példányok aztán Bécsből kerültek haza – különböző utakon-módokon. Én is Bécsben jutottam hozzá, 1982-ben.

1980 szeptemberében ismét részt vettem a Hazafias Népfront Tudománypolitikai Klubjának hétvégi tanácskozásán, amelyet ebben az évben Bozsokon rendeztek meg. Ezúttal az emberi környezet alakításának gazdasági, politikai és kulturális kérdései kerültek terítékre. Ezek engem túlzottan nem foglalkoztattak, ezúttal is élveztem viszont a társaságot és a kirándulást Velembe, ahol 1944. december 24-én a nyilas-hungarista

[201] Illyés Gyula: Bevezető, nem is egy könyvhöz. In Janics Kálmán: *A hontalanság évei*. München, 1979, EPMSZ, 19.

hatalomátvétel utáni csonka parlament az utolsó ülését tartotta, s ahol 1945. március 15-ig a Szent Koronát és a koronázási jelvényeket őrizték. Ugyanitt egy őskori telep maradványait is feltárták a régészek, amelyeket szakszerű vezetés mellett ugyancsak megtekintettünk. Ekkor ismertem meg Szále László újságírót, aki újonnan csatlakozott a társasághoz, s akivel ugyanúgy alakult a kapcsolatom, mint Lengyel Lászlóval. Sokáig alig találkoztunk, az 1990-es évek elejétől azonban egyre gyakrabban, sőt egy időre munkakapcsolatba is kerültünk, s a végén barátok lettünk.

Dobos Laci társaságában egyszer-kétszer megfordultam a Fiatal Művészek Klubjában, amely az 1981-ben újjáalakuló József Attila Kör (JAK) bölcsője volt, és – többnyire négyesben – elég gyakran jártunk színházba. Az 1980-ban látott nyolc darab közül emlékezetes maradt számomra Szabó Magda *A meráni fiú* című drámája a Madách Színház előadásában, amely a tatárjárás korával, a kunok és magyarok viszonyával foglalkozott eléggé áthallásos módon; az Egyetemi Színpad Csoóri-estje, amely során az Illyés utódjának tekintett költő-író műveiből hangzottak el részletek; Száraz György *Ítéletidő* című, az 1848–1849-es erdélyi román–magyar konfliktus okait és természetét firtató drámája a Nemzetiben; s a Vígszínház művészeinek – többek között Darvas Ivánnak – az előadásában Peter Shaffer *Equus* című, egy kamaszfiú és idősödő pszichológusa közötti dialógusra épülő pszichodrámája. Hangversenyekre – elsősorban az én zenei képzetlenségem miatt – nem jártunk, s a mozi is egyre inkább kimaradt az életünkből. Bár az 1980-as évek közepéig hétvégeken Gödön még működött egy „filmszínház", azt követően a legtöbb vidéki mozihoz hasonlóan ez is bezárt, mivel a tévé egyre többeket tartott otthon és szögezett a képernyő elé. Bennünket is. Fürdetés, esti mese, híradó, s 8-tól 9-ig még egy film, majd olvasás az ágyban – általában így nézett ki esti programunk. Cseke László műsorait ekkor már évek óta nem hallgattam, sőt – a „gyerek miatt" – magát a Szabad Európát sem.

Hétvégeken, különösen tavasztól őszig, gyakran töltöttük együtt az estéket helyi barátainkkal, akiket a Gödre költözésünk utáni első években ismertünk meg. Ennek a tíz-tizenkét családból álló baráti társaságnak az összetétele mint cseppben a tenger tükrözte a származási és szociális különbségeket minimalizáló kádári időszak „olvasztótégely-politikáját". A feleségek általában a két helyi iskola egyikében tanítottak, vagy az egészségügyben dolgoztak nővérként, védőnőként, kórházi ápolóként. Mi férfiak, akik az ő révükön kerültünk egymással kapcsolatba, azonban

nagyon vegyes képletet mutattunk. Az öt mérnök egyike kutatóintézeti párttitkár volt Budapesten, a másik minisztériumi tisztviselő, a harmadik maszek víz- és gázszerelő, s csak ketten dolgoztak eredeti szakmájukban, egy gyárban. A mérnökök mellett a csapat férfi tagjai közé tartozott a község VB-titkára, majd tanácselnöke; a Belügyminisztérium gödi üdülőjének gondnoka és szakácsa; a helyi kisszövetkezet elnöke, aki egyben vállalkozóként egy műszaki cikkeket gyártó kisüzemet és az azokat áruló boltot is működtetett; egy taxisofőr és én. Azt, hogy ki honnan jött, senki sem firtatta. Idővel mégis kiderült, hogy a mérnökök közül ketten „osztályidegen" családból származnak, míg a többiek – akár falun születtek, akár Budapesten – a társadalom alsó rétegeiből küzdötték fel magukat. Az egyik mérnök például annak a programnak a keretében végezte el az egyetemet, amelyet 1974-ben indítottak azzal a céllal, hogy a tehetséges munkásfiatalokból értelmiségit faragjanak. Az egyik feleség, de lehet, hogy több is, zsidó felmenőkkel rendelkezett, míg az egyik férfi Buda környéki sváb családból származott. A feleségek – egy kivétellel – pártonkívüliek voltak, míg a férfiaknak mintegy fele rendelkezett párttagsági könyvvel. Templomba csak az egyik feleség járt közülünk; gyerekeink egy részét megkeresztelték, a másik részét nem. Ezeknek akkor ugyanúgy nem tulajdonítottunk jelentőséget, ahogy szociális hátterünk különbözőségének sem. Egy ténylegesen egyre kevésbé, de érzületileg azért még mindig egalitariánus társadalom tagjai voltunk. A mi kivételünkkel mindegyik család rendelkezett autóval (1983-tól már mi is), és mindegyik el tudott menni nyaralni, sőt a többség síelni is a szlovákiai hegyekbe. A rendszert elfogadtuk adottságként, ám mindannyian bíráltuk, és jókat nevettünk Hofi Géza rendszerkritikus szellemességein. Az 1970-es évek végétől az 1990-es évek elejéig mindig együtt szilveszteréztünk, évközben pedig jártunk egymáshoz névnapozni. Többen családi házban laktunk, amelyek udvarán nyaranta gyakran sütöttünk-főztünk, majd a gulyás, a lecsó vagy a flekken elfogyasztása után táncoltunk és olykor nótáztunk. Mivel többé-kevésbé egykorúak voltunk, az iskolákban ugyanazt tanultuk, ugyanazt a zenét szerettük, és ugyanazokat a dalokat ismertük. Úgyhogy „félszavakból is megértettük egymást". Olyanok lehettünk, mint az Ihász Gábor 1978-as dalában *(Elszáll a gondom)* szereplő „mérnök úr", a „házmester" és a „beatzenész", akik „lenn a téren mind egyformák" voltak, és együtt rúgták a labdát.

Utólag sokszor megkérdem magamtól: vajon mi tartott össze bennünket több mint egy évtizeden át, és miért járunk össze néhányan még ma is?

Az egyik biztosan a zene és a tánc szeretete, ami mára persze elvesztette a jelentőségét. A másik valószínűleg éppen a szakmai és munkahelyi különbözőség. Vagyis az, hogy egyikünk sem függött a másiktól, senki nem rivalizált senkivel, s kapcsolatunk ily módon mentes volt minden érdekszemponttól. Azt, hogy mind catói jellemek lettünk volna, nem merném állítani. Mégis azt kell mondanom, hogy alapjában becsületes emberek voltunk, tiszteltük a másikat, ha kellett, segítettünk a rászorulókon, és megbocsátottuk egymás vétkeit. Azaz többé-kevésbé a tízparancsolat és az úttörők tizenkét pontjának a szellemében éltünk.

Rendszeresen jártunk Alsómégyre, ahol édesapám 1979-es halála óta már csak hárman éltek a valamikori nagy családból. Édesanyám és nagyanyám, valamint öcsém, aki ugyan 1979-től a jánoshalmi mezőgazdasági gépszerelőket – gyakorlatilag traktorosokat – képző szakiskolába járt, ám a hétvégéket, az ünnepeket és a nyarakat mindig otthon töltötte. Mi évente általában háromszor-négyszer mentünk látogatóba: májusban búcsúra, nyaranta ezt-azt segíteni, ősszel, halottak napján a temetőbe és télen disznóvágásra. Gergőnek mindenki nagyon örült, és ő is élvezte a vidéki környezet romantikáját. Az 1980-as évek elejétől egy-egy hétre már egyedül is ott mertük hagyni a nagyanyjánál. Így nemcsak azt az értelmiségi közeget ismerte meg, amelybe beleszületett, hanem ízelítőt kapott abból a paraszti világból is, ahonnan az apja indult. Még játszogatott drága nagyanyámmal is, akit hosszas és fájdalmas betegeskedés után 1982-ben kísértünk ki a temetőbe. Édesanyámtól, aki ugyanolyan odaadással ápolta, mint annak idején dédnagyanyámat, Mama, aki az utolsó hetekben már sem enni, sem beszélni nem tudott, azt kérte, hogy „csak akkor vitess kórházba, lányom, ha nem bírod nézni a fájdalmam, és nem leszek észen". Kívánsága teljesült: abban a házban ravatalozták fel, amelyet férjével, nagyapámmal együtt 1942-ben építettek két kezük munkájával, s amelyben egyetlen leánya után két unokája is felcseperedett.

Anyai nagyanyám dédunokájával, Gergővel az 1980-as évek elején

Igazán együtt nyaralni hármasban 1981 nyarán tudtunk először. Egy hetet a Balaton északi partján, a Pest megyei Pedagógus Szakszervezet ábrahámhegyi üdülőjében, egy hetet pedig Zamárdiban, az MTA üdülőjében töltöttünk. Mindkettő közel volt a vízhez, úgyhogy nagyon sokat fürödtünk és csónakáztunk. Pótolandó az elmúlt években mulasztottakat, egy csomó regényt, valamint dráma- és novellagyűjteményt *(Rivalda* és *Körkép)* vittünk magunkkal. A listát, amely alapján válogattunk, Éva gimnáziumi osztálytársa, az irodalomtörténész Jankovics Jóska állította össze számunkra. Az olvasott művek közül kettőre emlékszem, azokra viszont nagyon: a kolozsvári Szilágyi István riasztóan morbid, ám ugyanakkor nagyon jól felépített és lélektanilag rendkívül alaposan kidolgozott, Kemény Zsigmondot idéző regényére, a *Kő hull apadó kútba* című 1977-es művére; valamint Esterházy Péter ironikus, szatirikus és groteszk elemekben bővelkedő, posztmodern jellegű 1979-es korrajzára, a *Termelési-regény (kisssregény)*-re. Ettől kezdve mindkettőjük pályáját igyekeztem figyelemmel kísérni, s fontosabbnak ítélt műveiket elolvasni.

1981: két hónap Párizsban

1981 legnagyobb élménye mindazonáltal nem a Balaton vagy Alsómégy volt, hanem Párizs. Szeptember 7-én indultam, és november elején jöttem haza. Az oda-vissza utat egyaránt repülővel tettem meg, amit az MTA fizetett, míg párizsi költségeimet az EHESS ösztöndíjából fedeztem. Először laktam és éltem emberhez méltó körülmények között álmaim városában. Katus Laci segítségével sikerült szobát szereznem a Párizs körüli körgyűrű (Boulevard périphérique) mellett, a két háború között felépült egyetemi kollégiumi negyedben (Cité universitaire), ahol Európa, sőt a világ több országának diákjai saját államuk kollégiumában tölthették párizsi éveiket. Az 1920-as évek utolsó harmadában Klebelsberg is álmodott ide egy magyar házat, amely helyett azonban végül magyar intézetet hoztak létre a Quartier Latinben. Létezett viszont a Citén belül egy Maison Internationale nevű központi épület, s azon belül egy Résidence Robert Garric nevű kollégium, ahol elvileg bármely ország fiai helyet kaphattak. Az igények azonban mindig meghaladták a férőhelyeket, ezért kellett Katus Laci

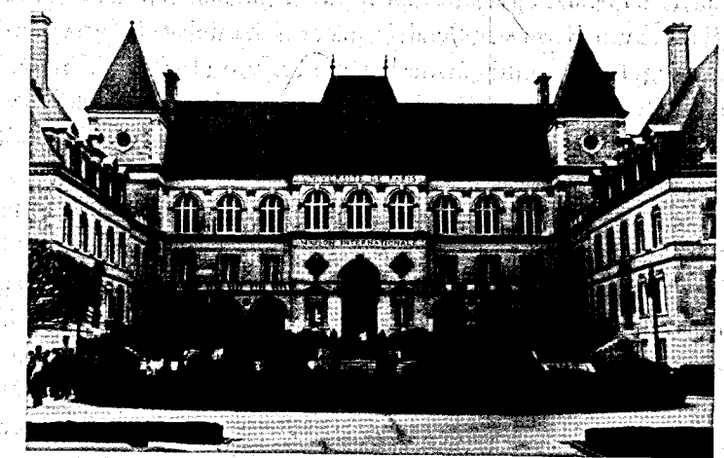

Párizs, 1981 (Maison Internationale)

segítsége, aki ismerte az igazgatónőt, s akinek az ajánlólevelével beköltözhettem a mintegy kéttucatnyi diákból álló nagyon internacionális (izraeli, albán, osztrák, észak-afrikai stb.) társaságba.

Szobám bútorzata puritán és régimódi volt, de funkcionálisan teljesen megfelelő: egy ágy, egy íróasztal székkel, egy könyvespolc, egy ruhásszekrény, még egy szék és mosdókagyló. Zuhanyozni és szükségleteinket elvégezni mindkét szinten egy-egy erre a célra kialakított közös mosdóban lehetett, amely koedukált volt. A szobákat naponta takarították, és hetente cserélték az ágyneműt. A két emelet összesen körülbelül 20–22 szobájához tartozott egy viszonylag tágas konyha és étkező, a hűtőszekrényekben mindenki számára egy-egy polccal. Emellett rendelkezésünkre állt egy olvasó- és tévészoba, amelyet napközben újságolvasásra, esténként tévézésre használtunk. Az épület alagsorában kapott helyet egy hatalmas étkezde (menza), ahol a diákigazolványok alapján váltható jegyekkel viszonylag olcsón lehetett ebédelni és vacsorázni. Három-négyféle menü közül tudtunk választani. A főételekhez, amelyek általában valamilyen húsból és párolt zöldségből álltak, mindig lehetett párosítani krémlevest, salátát, desszertként süteményt vagy gyümölcsöt, továbbá sajtot. A felszeletelt bagettből mindenki annyit vett, amennyit akart. A sörért, borért vagy gyümölcsléért viszont külön kellett fizetni, de ezek sem kerültek sokba. Mivel egész nap a városban mozogtam, én csak a vacsoráimat fogyasztottam el

itt. Kihasználva a lehetőséget, a kenyérből mindig vittem fel magammal annyit, hogy másnap reggelre a vajhoz és a dzsemhez elég legyen. Ezt egy francia nyilván szentségtörésnek érezte volna, az itt étkező külföldiek azonban, akik közül mások is éltek ezzel a módszerrel, egyáltalán nem ütköztek meg rajta. A Maison Internationale másik szárnyában kapott helyet a könyvtár, a színház- és előadóterem, néhány vendégtanári apartman és iroda, valamint az alagsorban egy uszoda. A negyedhez tartozott egy külön postahivatal, ahonnan a világ minden részébe lehetett telefonálni, s amelynek a személyzete az érkező küldemények kézbesítéséről is gondoskodott.

A metropolisz közlekedési rendszere gyors volt, és kiválóan működött. Az autóbusz- és metróvonalak mellett ekkor (1976-ban még nem) már járt az RER (Réseau Express Régional) B vonala, amely a Cité állomásától 14-15 perc alatt vitt be a központnak tekinthető Châtelet megálló- és átszállóhelyig. A két hónap alatt három helyre jártam rendszeresen: a Külügyminisztérium Szajna-parti (Quai d'Orsay) épületébe, ahol az Archives Diplomatiques (Külügyi Levéltár) is helyet kapott, az Alliance Française nyelvtanfolyamaira, amelyek a szervezet Boulevard Raspail-i épületeiben zajlottak, valamint az Archives de la Guerre-be (Hadügyi Levéltár), amely a város nyugati peremén találtatott. A Külügyi Levéltárba két, a nyelvtanfolyamokra egy átszállással RER-rel, illetve metróval jutottam el viszonylag gyorsan. A Hadügyi Levéltárba viszont több mint félórás buszozással a Citétől a Porte de Vincennes-ig, onnan tovább pedig busszal vagy negyedórás gyaloglással. A két hónap alatt egyszer fordult elő olyan kétnapos közlekedési sztrájk, amely rendkívül nehézzé, sőt gyakorlatilag lehetetlenné tette mozgásomat a megszokott helyekre.

Legtöbb időt a Külügyi Levéltárban töltöttem, ahol az egész 1918 és 1940 közötti magyar vonatkozású anyagot végignéztem, és az 1920-as éveket érintő dokumentumokat, amikor Bethlen miniszterelnök volt, nagyon alaposan, a későbbieket felületesebben ki is jegyzeteltem. Ezek az anyagok döntően a Budapestről érkező követségi jelentésekből és a Budapestre küldött külügyminiszteri, államtitkári vagy osztályvezetői utasításokból állnak. Először volt módom tanulmányozni, hogy hogyan működik egy európai nagyhatalom diplomáciai gépezete, s hogyan tekint egy vele nem szövetséges, de – legalábbis a 30-as évek közepéig – nem is ellenséges viszonyban álló kisállamra: Magyarországra. És persze érdekes volt látni azt is, hogy a perspektivikusan mindig a versailles-i *status quo* megváltoztatásában bízó és a trianoni határok módosítására törekvő Bethlen hogyan

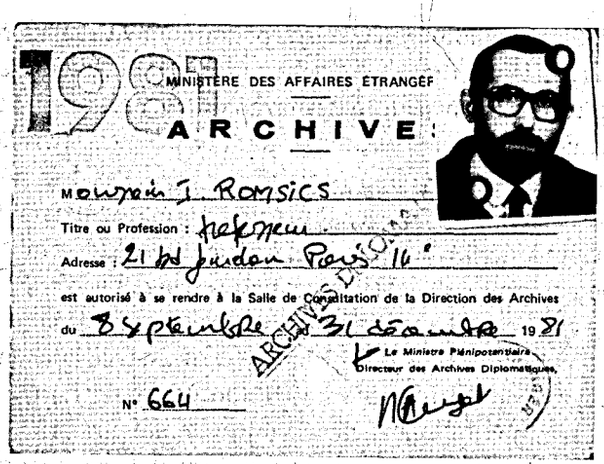
MINISTÈRE DES AFFAIRES ÉTRANGÈRES
ARCHIVES
Monsieur J. Romsics
Titre ou Profession : historien
Adresse : 21 bd Jourdan Paris 14e
est autorisé à se rendre à la Salle de Consultation de la Direction des Archives
du 3 septembre au 31 décembre 1981
Le Ministre Plénipotentiaire
Directeur des Archives Diplomatiques,
N° 664

Kutatási engedélyem a Külügyi Levéltárba

próbálja elnyerni – lényegében eszköztelenül – annak az államnak a bizalmát, amely az első világháború utáni új Kelet-Európa létrehozásában oly meghatározó szerepet játszott, s amelynek az érdekei annak megőrzését diktálták. Röviden válaszolva a kérdésre: nagyon ügyesen, s ezt partnerei, különösen az 1927-ben Budapestre érkező konzervatív Louis de Vienne követ is messzemenően elismerték.

Néhány hónappal az érkezésem előtt vált kutathatóvá az a legalább 20 doboznyi iratanyag, amely az 1925–1926-os frankhamisítási botránnyal foglalkozott. Úgyhogy ezt az érdekes dokumentációt a magyar történészek közül én láttam először. A frankhamisítók elképzelése – mint ismeretes – az volt, hogy a hamis frankok értékesítéséből befolyt összegeket irredenta célokra és Habsburg Albrecht főherceg hatalmi ambícióinak a támogatására fogják felhasználni. A hollandiai értékesítéssel megbízott ügynök, Jankovich Arisztid azonban rögtön megérkezése után, 1925. december közepén lebukott, és a francia–holland hatóságoknak azonnal vallomást tett. A néhány nap alatt nemzetközi botránnyá dagadó ügyet rendkívülivé és politikailag is igen kínossá az tette, hogy az egész terv irányítója (Windischgrätz Lajos herceg) egy volt miniszter, a hamisításnak helyet adó intézet reprezentatív elnöke (Teleki Pál) egy volt miniszterelnök, a hollandiai ügynök útnak indítója pedig az ország hivatalban levő rendőrfőkapitánya (Nádosy Imre) volt.

A nyomozás első egy-két hetében Bethlen az egész ügy eltussolására, majd miután a francia rendőrség tudomására jutott adatok miatt ez

lehetetlenné vált, Windischgrätz, Nádosy és néhány mellékszereplő feláldozásával annak gyors lezárására törekedett. A vizsgálatnak ebben a január közepéig tartó szakaszában olyan gyanú, hogy esetleg Bethlen is tudott volna a pénzhamisításról, nem merült fel. Ezért egyes francia lapok kifejezetten elismerő hangon írtak az „opportunista", ám „országa felvirágoztatására" törekvő, és azért „tűzön-vízen át" küzdő magyar miniszterelnökről. Január végére azonban kiderült, hogy Bethlen egyáltalán nem decemberben értesült először a pénzhamisításról, hanem már november végén. Ez rendkívül kínos helyzetbe hozta. Kiderült, hogy a sajtónak és a külföldi követeknek adott addigi nyilatkozatai, melyekben kategorikusan tagadta, hogy tudott volna az ügyről, valótlanságok voltak. Ennek alapján a kormány kezdeti tétovaságát is bűnpártolásnak lehetett minősíteni.

Szerepének és ezzel kapcsolatos hazugságainak napvilágra kerülése Bethlent eléggé megviselte. Február elején megfordult fejében a lemondás gondolata is. Az angol és az olasz követtel egyaránt közölte: csak akkor marad, ha London és Róma jóindulatára és támogatására továbbra is számíthat. Erre határozottan pozitív választ kapott. Mindkét ország vezetői biztosították Bethlent, hogy „a legnagyobb érdek fűződik ahhoz, hogy a jelenlegi kormány a helyén maradjon". Vagyis az állam érdeke – ahogy azelőtt és azóta egyaránt – ez esetben is felülírta a morális megfontolásokat.

Az ügy egészen 1926 őszéig húzódott. Bár politikai felelősségének, sőt bűnpártolásának a tényéhez semmi kétség sem fért, Bethlen ellen nem indult eljárás. Sőt, politikai pozíciója sem rendült meg, inkább megerősödött. „Az általános vélemény – tájékoztatta kormányát a francia követ a magyarországi hangulatról – az, hogy Bethlen gróf, aki szorult helyzetéből kimászva ezúttal ismét tanújelét adta közismert ügyességének, olcsón úszta meg az ügyet. Az »átlagmagyar« ebből azt a következtetést vonja le, hogy mindent összevetve erősen észszerűtlen lenne egy ilyen okos államférfi bukását kívánni."[202]

A Hadügyi Levéltárban főleg azoknak a katonai parancsnokoknak és egységeknek az iratait tanulmányoztam, akik 1918–1919-ben a térségben állomásoztak, és többé-kevésbé befolyásolták a magyarországi események alakulását. Ezek közé tartozott Louis Felix Franchet d'Espèrey tábornok, a balkáni szövetséges haderő főparancsnoka; Henri Berthelot tábornok, a szövetségesek dunai hadseregének parancsnoka, Románia nagy barátja;

202 Archives Diplomatiques, Paris. Europe Z. Hongrie, 74. köt. 102–103.

Paul de Lobit tábornok, a magyarországi francia haderő parancsnoka és persze Ferdinand Vix alezredes, a budapesti szövetséges katonai misszió feje. Ezek alapján elég pontosan nyomon lehetett követni a magyarországi ellenforradalmi csoportok, mindenekelőtt a Bethlen által vezetett bécsi Antibolsevista Comité és a szegedi kormány kapcsolatteremtési törekvéseit és tárgyalásait az antanthatalmak képviselőivel.

Itt sem csak Bethlenre vonatkozóan kutattam; ha felfedeztem valami mellékszálat, akkor igyekeztem annak is utánamenni. Ezek közé tartozott a debreceni Székely Bizottság kiküldöttjének tárgyalása a Szegeden állomásozó francia erők parancsnokával egy független és Románia mellett Magyarországgal is területi összeköttetésben levő székely köztársaság létrehozásáról azokból a vármegyékből, ahol a magyarok aránya meghaladta a 60%-ot. A terv egészen a francia külügyminiszterig jutott, aki azonban április 10-én elutasította azt. „Szó sem lehet a székelyek javaslatának azon föltétel melletti elfogadásáról, hogy Erdélynek általuk lakott délkeleti része ne kerüljön román megszállás alá. Erdély nyugati határaival kapcsolatban – tájékoztatta alárendeltjeit – merülhetnek fel kételyek [...], nyilvánvaló azonban, hogy a szövetségesek [...] nem számolhatnak azzal, hogy e tartomány Romániához legközelebb eső része magyar sziget maradjon."[203] A releváns dokumentumokról másolatot készítettem, de az egész ügyet csak 2018-as könyvemben *(Erdély elvesztése)* írtam meg. Apáthy István, kelet-magyarországi főkormánybiztos 1919. januári letartóztatásának körülményeiről és peréről ugyancsak vaskos dosszié található a levéltárban, ám ezekről – oktondi módon – nem készítettem másolatot, ahogy azokról a hadműveleti térképekről sem, amelyeket valóban a Tanácsköztársaság katonai vezetése játszott át a románoknak 1919 júliusában a tiszai támadás előtt.

A levéltári kutatás mellett egy-két napot – főleg a hétvégén – töltöttem a Bibliothèque Nationale-ban, amely akkor még nem a Boulevard périphérique közelében, a központtól távol, hanem a belvárosban, a Richelieu utcában működött. Az olvasóterem hatalmas belső tere és patinás bútorzata sokkal inkább megihletett, mint évekkel később a Mitterrand-ról elnevezett új könyvtár modern épületei a Szajna partján. Meg kellett azonban állapítanom, hogy egy-két visszaemlékezéstől és Ozer Carmi könyvétől

[203] Archives de la Guerre, Paris. 20 N 513. Dossier Szeged.

(La Grande-Bretagne et la Petite Entente) eltekintve a témám hátteréhez szükséges irodalom nagy része csak angol nyelven érhető el.

Az Alliance Française nyelvóráira hetente kétszer jártam, főleg beszédgyakorlatokra, és mert a videótárban ingyen nézhettem dokumentumfilmeket a legkülönfélébb történelmi eseményekről, így például a magyar '56-ról, az algériai háborúról, a '68-as diákmegmozdulásokról. Az egykori lázadók többsége azóta integrálódott; tanárok, üzletemberek, diplomaták lettek, ahogy ez a lázadó fiatalokkal általában lenni szokott. Sokszor eszembe jut: vajon Jókaihoz hasonlóan Petőfi és Vasvári is beilleszkedett volna-e az 1867 utáni kiegyezéses magyar társadalomba, ha nem vesztik életüket a harcokban, vagy pedig szembefordultak volna az „öncsaláson" alapuló és „politikai síkon" „zsákutcába" vezető „egész fejlődéssel", s akkor Bibó és Németh László pozitív példaként hivatkozhattak volna rájuk az „eltorzult alkatú" „gerinctelenekkel" szemben. A kérdésre természetesen nincs válasz, csak feltevéseink lehetnek.

A dilemmának külön aktualitást adtak az ekkor zajló lengyelországi események, valamint Lech Wałęsa óriási ovációval fogadott párizsi látogatása és Wajda új filmjének, a Szolidaritás megalakulásának és kezdeti küzdelmeinek emléket állító *Vasember*nek a bemutatása. A film nagyon felrázott, de nem hittem, hogy az „oroszok" feladják az 1968-ban is alkalmazott Brezsnyev-doktrínát. Nem is adták, beavatkozásuktól – mint azóta kiderült – Jaruzelski tábornok 1981. decemberi puccsa mentette meg az országot. Az meg eszembe sem jutott, hogy negyven év múlva egy szöuli konferencián együtt fogok előadni a szabadság ünnepelt hősével, Lengyelország 1990 és 1995 közötti Nobel-békedíjas köztársasági elnökével, sőt, a díszebédet is vele egy asztalnál, a jobbján ülve fogom elfogyasztani.

Esténként olvastam vagy tévét néztem. Esti olvasmányom heteken át George Orwell *1984* című szatirikus regénye volt a totalitariánus társadalmakról, amely magyar fordításban ekkor még nem létezett, viszont az általam olvasott irodalomban állandóan hivatkoztak rá. A levéltári dokumentumok nyelvével ekkor már szótár nélkül is elboldogultam, Orwell regényének első fejezeteit olvasva viszont többször utána kellett néznem egy-egy szó jelentésének. Ezért vettem egy közepes méretű egynyelvű értelmező szótárt, amelyet időnként a mai napig fellapozok. A tévében látottak közül jól emlékszem Marchel Ophüls *Le Chagrin et la Pitié* (Bánat és szánalom) című, 1967–1969-ben készült s a mozikban már korábban, a francia tévében viszont – a nagy ellenállás miatt – csak ekkor bemutatott,

260 perces filmjére, amely az 1940-es vereség utáni Franciaország mindennapjait ábrázolta részben korabeli filmhíradók, részben különböző pártállású és hovatartozású kisemberek, továbbá egy-két német tiszt visszaemlékezése alapján. A film meggyőzően dekonstruálta annak az ellenálló Franciaországnak a képét, amely olvasmányaim és az addig látott filmek alapján bennem is élt. Kiderült, hogy a korabeli francia társadalom korántsem csak hős ellenállókból és egy-két gyáva kollaboránsból állt; az élet ennél sokkal komplikáltabb, a döntéshelyzetek sokkal bonyolultabbak, és az emberi jellemek sokkal összetettebbek voltak.

A két hónapos intenzív munkát szeptember végén egy hétre szakítottam meg, amikor Éva meglátogatott, és együtt bebarangoltuk Párizst; megnéztük régi és új látnivalóit, köztük a folyamatosan épülő, New Yorkot idéző Défence negyedet és az 1977-ben átadott posztmodern Pompidou Központot, továbbá minden fontosabb múzeum gyűjteményét. Még a város ismert koncertpalotájába, az Olympiába is sikerült jegyeket szereznem, ahol egy másodvonalbeli francia sanzonénekes dalait hallgattuk meg egyik este. Külön programpontot jelentett az ajándékok kiválasztása és megvétele Gergőnek, aki ekkor volt 4 éves, s bizonyára nem értette, hogy hová tűntek a szülei, ahogy annak idején én sem értettem, hogy hol az apám. Édesapámhoz hasonlóan elsősorban én is könyvet, sőt könyveket küldtem neki: egy kisgyerekeknek szóló képes ábécéskönyvet a legalapvetőbb francia szavakkal és Jean de Brunhoff 1930-as években kitalált, legendává vált kiselefántjának, Babarnak a történetét. Hazatérésem után ezekből kezdtem a fiunkat franciára tanítani, amit ő az elalvása előtti, ágyban hallgatott magyar „esti mesékhez" hasonlóan nagyon kedvelt, és már ekkor feltűnően jól ejtette a francia „r" betűket, amit én sohasem tanultam meg.

Magamat elsősorban ugyancsak könyvekkel ajándékoztam meg. Ekkor került könyvtáramba Rostow gazdasági növekedésről írott munkájának francia kiadása *(Les étapes de la croissance économique)*, René Rémond kétkötetes bevezetője a modern korba *(Introduction à l'histoire de notre temps)*, Jean-Pierre Rioux könyve az ipari forradalomról *(La révolution industrielle, 1780–1880)*, Geoffrey Barraclough számos nyelven kiadott áttekintése a történetírás aktuális irányzatairól *(Tendances actuelles de l'histoire)* és egy kétkötetes egyetemi tankönyv a világ 19–20. századi gazdasági fejlődéséről *(Histoire économique, XIXe et XXe siècles)*. Ezek egyike sem Bethlen Istvánhoz kellett; úgy gondoltam, hogy a modern kor meghatározó tendenciáiról jobban tudok belőlük tájékozódni, mint a magyarul elérhető

Újabb párizsi szerzemények

könyvekből. Sokáig szemeztem a háromkötetes és először 1974-ben kiadott *Faire l'histoire* című, módszertani jellegű reprezentatív összeállítással is, ám heterogén tartalma és magas ára miatt végül nem vettem meg, hanem egy-két tanulmányáról fénymásolatot készítettem.

A francia könyvek mellett néhány magyar nyelvűhöz is hozzájutottam. Valaki – talán Karády Viktor, az EHESS munkatársa vagy a Cité egyik lakója – megsúgta, hogy a Boulevard Saint-Germain és a Szent Lajos-sziget lengyel könyvesboltjaiban ingyen lehet bizonyos típusú, döntően politikai jellegű könyvekhez jutni, kelet-európai útlevél felmutatása és határozott fellépés esetén. Úgy tűnik, a második feltételnek is megfeleltem, mert a Kende Péter szerkesztésében 1978-tól megjelenő *Magyar Füzetek* három számát is begyűjtöttem. Az első szám első tanulmánya *(A szabadság egy rejtett dimenziója)*, amely Kovács János neve alatt jelent meg, valójában azonban Tellér Gyula, a leendő SZDSZ, majd 1993-tól a Fidesz stratégiai tanácsadója írta, az 1945 utáni magyar társadalomfejlődés olyan vázlata volt, amelyet ma is érvényesnek tartok. Ehhez csatlakozott az akkoriban emigrált szociológus, Kemény István esszéje a kádári Magyarország kompromisszumairól *(Hol tart a társadalmi kompromisszum Magyarországon?)*. Ezt is nagyon jó összefoglalásnak tartom, és a mai napig olvastatom doktorandusz hallgatóimmal. A Tellér által írottak annyira hasonlítottak a szűkebb körben általam hangoztatott nézetekre, hogy Juhász Gyula egy ideig azt hitte, én rejtőzöm Kovács János neve mögött. Az 1979-ben megjelent negyedik kötet Bibó István néhány fontos írását tartalmazta, amelyek nagy részét már ismertem, más dolog azonban egy könyvtárban elolvasni,

és más a könyvespolcomon tartani őket, hogy bármikor belenézhessek abba, ami éppen a munkámhoz kell.

A nyolcadik szám, amely 1981-ben jelent meg, a lengyelországi eseményekre és a Kádár-rendszer nehézségeire reflektált *A stabilitás vége?* címmel. A számomra legérdekesebb tanulmányt ugyanaz a Fehér Ferenc írta, akinek a filmesztétikai írásai az 1960-as évek második felében olyannyira segítettek Jancsó filmjeinek a megértésében. Fehér, miután 1973-ban őt is megbélyegezték, élettársával, Heller Ágnessel együtt 1977–1978 fordulóján hagyta el Magyarországot, és azóta mindketten Ausztráliában tanítottak. *A „hruscsovista" mintaállam* címmel ezúttal a Kádár-rendszer jellemzőiről írt, éspedig olyan szellemben, ami teljesen megfelelt az én egyéni tapasztalataimnak. Kádár két fő eredményének „a magyar város folyamatosan jó élelmiszer-ellátását" és a parasztság megbékítését tartotta. „A parasztság – állapította meg – passzív értelemben »kádárista« lett, azaz megnyugodott az új helyzetben, amelynek végső alapelveihez továbbra sincs ugyan köze, de amelyet nem csupán kikerülhetetlennek, hanem bizonyos mértékig hasznot hajtónak is tekint." Egybevágott tapasztalataimmal annak a hangsúlyozása is, hogy a párton belüli „»pressure group«-ok létezésének hivatalosan nem-legitimált, de tényleges elfogadása" a politikai rendszer fontos alkotóeleme. A politikai szerkezet második fontos jellemzője – folytatta gondolatmenetét Fehér – „a mindennapi élet tudatos depolitizálása. A nyugati új baloldaliak keserű csalódására, ezt a – számukra oly megbotránkoztató – körülményt a lakosság engedménynek és megkönnyebbülésnek tekintette, és az is volt." Ezt is megtapasztaltam – szüleimen és nagyszüleimen, valamint saját magamon egyaránt. Merthogy az a bizonyos forradalom, amit az 1970-es évek elején vártam, pontosan ezek miatt a tényezők miatt nem akart kitörni, és ezek a tapasztalatok voltak azok is, amelyek párttagságomat morálisan elfogadhatóvá tették számomra. A jövőt illetően Fehér három lehetőséggel számolt: marad a kádárizmus Kádár halála után is, a keményvonalasok „fél-sztálinista" restaurációja következik be, vagy esetleg a kádárizmus „titoizálódik", s akár még a nyugat-európai gazdasági közösséghez is csatlakozhat. Ez utóbbit tartotta a legvalószínűtlenebbnek. Azt, ami alig tíz év múlva bekövetkezett, a kelet-európai szocialista rendszerek teljes összeomlását, sem ő, sem más nem feltételezte.[204]

[204] Fehér Ferenc: A „hruscsovista" mintaállam. *Magyar Füzetek*, 8. (1981) 27–44.

Első könyveim visszhangja

Hazatérésem után első dolgom a frankhamisítási ügyről összegyűjtött anyagom feldolgozása volt. A tanulmány viszonylag gyorsan, a *Történelmi Szemle* 1983/1. számában megjelent *(Franciaország, Bethlen és a frankhamisítás)*. Készítettem egy rövidebb változatot is, melyet a *História* közölt 1983/4. számában. Közben folytattam Bethlennel kapcsolatos kutatásaimat. Mellékszálakat természetesen a hazai gyűjteményekben is találtam. Ezek közé tartozott a bukovinai székelyek 1917–1918-as hazatelepítési kísérlete, amely csak igen részleges eredménnyel járt. Elsősorban ezúttal is azok a személyes hangvételű levelek érintettek meg, amelyekben az új otthont keresők sanyarú helyzetükről és szerény vágyaikról a magyar hatóságoknak beszámoltak. Ezt is a *História*nak ajánlottam fel, ám erre nem tartottak igényt. Úgyhogy végül az 1976-ban indult képes hetilap, az *Új Tükör* hasábjain látott napvilágot 1983 januárjában *(Bukovinai magyarok)*.

1982 legemlékezetesebb eseményei azonban nem a rutinszerű kutatások voltak, hanem 1979-es két kéziratom feltűnése a könyvesboltokban. Előbb a *Duna–Tisza köze hatalmi-politikai viszonyai 1918–1919-ben* jelent meg néhány száz példányban, majd röviddel utána az *Ellenforradalom és konszolidáció* 30 ezer példányban. Az előbbi, amely nem tartalmazott illusztrációkat, 32 forintba került, az utóbbi, amely 51 fotót is közölt, és amelyet sokkal jobb minőségű papírra nyomtattak, 22,50 forintba. A két kötet honorálása még jobban különbözött. Az Akadémiai Kiadónál megjelent, hosszas és alapos kutatáson alapuló, de kis példányszámban kiadott szerény kötetért összesen – az előlegekkel együtt – 16 ezer forint tiszteletdíjat kaptam, a Gondolatnál megjelentért, amelyet fél év alatt írtam, s amelyet végül 5676 forintos ívhonoráriummal fizettek ki, az 1981-es előleggel együtt összesen 65 847 forintot. Ez utóbbi jóval meghaladta az éves fizetésem, amely 1977 és 1982 között havi 3000 forintról 3900 forintra, a nyelvvizsgapótlékokat is beszámítva 4300 forintra, vagyis az országos átlagkereset közelébe emelkedett. A külföldi ösztöndíjak nélkül minden egyéb bevételemet figyelembe véve havi jövedelmem 1978-ban 5700, 1979-ben 7250, 1980-ban 6150, 1981-ben 5800, 1982-ben 9900 forintra rúgott. Ez viszonylag komoly emelkedésnek látszik, ám nem szabad elfeledni, hogy 1975-től az árak is egyre gyorsuló ütemben kúsztak fölfelé. 1975 és 1985 között az átlagos árszínvonal közel megkétszereződött, miközben az azt megelőző tizenöt évben csak 20%-kal emelkedett. Különösen megugrott az olaj ára

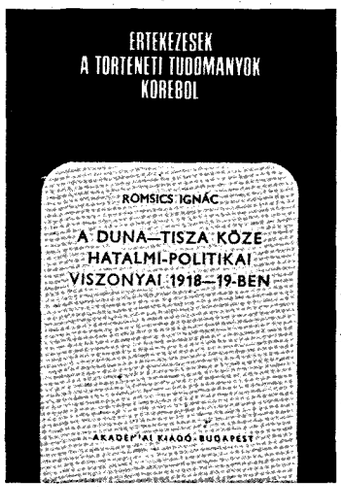

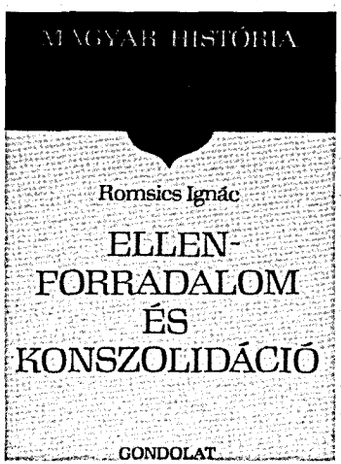

Mindkét könyvem 1982-ben jelent meg

(csak 1979-ben 75%-kal). Ez azt jelentette, hogy ettől kezdve lényegében az én egész évi fizetésemet – körülbelül 40–45 ezer forintot – a fűtés vitte el. Azt hiszem, az 1980-as évek első felében éltünk a legszerényebben. Ma már elképzelhetetlen, de nemcsak alkoholt, hanem gyümölcsleveket, kólát, sőt ásványvizet sem tartottunk otthon. Az ebédekhez és a vacsorákhoz hétköznapokon és vasárnaponként egyaránt csapvizet vagy patronnal készített szódavizet ittunk. A Gondolat Kiadótól kapott elszámolás (43 ezer forint) mindenesetre lehetővé tette, hogy a már évekkel korábban megrendelt, de csak 1983 tavaszán kiutalt első autónk, egy Trabant Combi vételárának (mintegy 75–80 ezer forint) hátralékát minden gond nélkül kifizethessük. Ezzel beléptünk az autótulajdonosok kicsit több mint egymilliós táborába. Azok nélkül a kompromisszumok nélkül, amelyeket megkötöttem, erre valószínűleg nem, vagy csak szülői segítséggel kerülhetett volna sor.

Az előzményekhez képest első könyveim fogadtatása meglepően kedvező volt. A *Duna–Tisza közé*ről elsősorban a megyei lapokban, a *Petőfi Népé*ben és a *Forrás*ban írtak helyi újságírók, illetve Kőhegyi Mihály bajai muzeológus, kifejezetten elismerően. Ugyanez jellemezte Sipos Jóska barátom recenzióját a *Népszabadság*ban, amelynek ekkor már nem Nemes Dezső, hanem Berecz János volt a főszerkesztője. Jóska egyik legfontosabb megállapítása így hangzott: „a felkelők »ideológiáját« a kétségkívül meglevő antiszemitizmuson kívül egyfajta paraszti demokratizmusnak az igénye is jellemezte".[205] A *Magyar*

[205] Sipos József: Forradalom és ellenforradalom között. *Népszabadság*, 1982. augusztus 5. 7.

Nemzet újságírója, Vikol Katalin, aki egyébként a tévés szerkesztő-rendező, Szakály István felesége és Szakály Feri sógornője volt, egész kolumnás interjút készített velem könyvem főbb megállapításairól. Ez azonban végül nem jelent meg, mert a főszerkesztő, Pethő Tibor a már betördelt szöveget az utolsó utáni pillanatban kivette a május 22-i lapszámból. Mint Vikollal üzente: „bár egyénileg ő teljesen egyetért az interjú mondanivalójával, nem tartja helyénvalónak közölni". Bár az interjúban semmi olyasmit nem állítottam, amit korábban már ne írtam volna le, valószínűleg arról volt szó, hogy amit közölni lehetett a szakmai közönségnek szánt akadémiai kiadványban és korábban az értelmiségi réteglapnak számító *Valóság*ban, azt kockázatos lett volna megismételni a 100–120 ezer példányban terjesztett politikai napilapban. A fiaskóért kárpótolt, hogy a Magyar Történelmi Társulat 1982 tavaszán a fiatal történészek kutatási eredményeinek

Pethő Tibi arról, hogy bár ő teljesen egyetért az interjú mondanivalójával, nem tartja helyénvalónak közölni. (Vikol Katalin üzenete.)

Magyar Nemzet

Szombat, 1982. május 22.

Forradalom és ellenforradalom a Duna-Tisza közén

Interjú Romsics Ignác történésszel

A Magyar Nemzet galériája

Madarassy Jenő rajza

1982. május 22. Meg nem jelent interjú „Romsics Ignác történésszel"

elismerésére alapított Károlyi Mihály-díjban részesített. Valamint az, hogy egyik 1983-as londoni előadásában nagyon elismerően szólt róla Arnold Suppan bécsi történész.

Az *Ellenforradalom és konszolidáció*val jóval többen és részletesebben foglalkoztak. A *Magyar Nemzet*ben Erényi Tibor, a Párttörténeti Intézet munkatársa, a *Valóság*ban Hajdu Tibor, a *Századok*ban L. Nagy Zsuzsa, a *Tiszatáj*ban Gergely András írt róla. Újraolvasva ismertetéseiket, szinte érthetetlen, hogy három évvel korábban majdnem ugyanez a szöveg miért váltott ki annyira heves vitát. A recenzensek közül senki sem kifogásolta, hogy a Horthy-rendszert nem nevezem fasizmusnak, és senki sem vitatta a kor gazdaság- és kultúrpolitikájának eredményeit. „Új történelmi realizmus igénye bontakozik ki előttünk, amely ha nem is pártatlanságra törekszik, de tényekkel érvel, s óvakodik az egyszempontúságtól, egykönyvűségtől" – állapította meg Hajdu Tibor.[206] Erényi Tibor azzal zárta ismertetését, hogy hangsúlyozta: a szerző „Végkövetkeztetése többnyire meggyőző és így összegezhető: a húszas évek során a korábban még lényegében agrár-Magyarország egy kétségkívül jelentős gazdasági-társadalmi folyamat eredményeként – habár kedvezőtlen politikai viszonyok között – megközelítette az agrár-ipari szintet, ennek velejáróival együtt. Erről az időszakról szólva sem beszélhetünk tehát elveszett évtizedről."[207] L. Nagy Zsuzsa pedig így summázta véleményét: „A szerzőnek az a törekvése, hogy a Bethlen-kormány tevékenységéről reális, higgadt és a történeti megértésből következő kritikai képet adjon, az egész kötetre rányomja bélyegét. Az összkép korrekt, sok tekintetben túllép a megszokott sztereotípiákon [...]. Nagyívű, sokoldalú és meggyőző képet kap az olvasó a Horthy-rendszer első tíz évéről."[208]

Nézeteim szakmai megítélésének változása valószínűleg az 1979 óta eltelt időszak nemzetközi s főleg hazai fejleményeivel magyarázható. A betegeskedő Brezsnyev hatalmának hanyatlása és az 1982-ben helyébe lépő Jurij Andropov engedékenysége ismét lehetővé tették az 1970-es évek első felében lefékezett magyar gazdasági reformok folytatását és a rendszer további liberalizálását. Ennek már 1981–1982-ben számos jele mutatkozott, például

[206] Hajdu Tibor: Bethlen István és kora. *Valóság*, 1982/9. 101.

[207] Erényi Tibor: Egy mozgalmas évtizedről. *Magyar Nemzet*, 1982. július 24. 9.

[208] L. Nagy Zsuzsa: Ellenforradalom és konszolidáció: a Horthy-rendszer első tíz éve. *Századok*, 1984/3. 585–586.

a kisebb kereskedelmi üzemek és vendéglátóipari egységek magánbérletbe adása, a gazdasági munkaközösségek létrehozása, a 42 órás munkahét (szabad szombat) bevezetése s nem utolsósorban a nyugati országokba történő utazások évenkénti engedélyezése. Ugyanakkor megszerveződtek, illetve megélénkültek a különböző ellenzéki mozgalmak, amelyek nyíltan bírálták a rendszer különböző anomáliáit. A FIJAK 1980. októberi szentendrei tanácskozásán például a fiatal írók számos tabutéma érintése ('56, Nagy Imre kivégzése, Kádár szerepe stb.) mellett saját folyóirat- és könyvkiadási jogot követeltek maguknak. 1981 októberében megjelent a *Beszélő* első száma, amely ettől kezdve rendszeresen beszámolt azokról a „rendhagyó eseményekről", amelyekről a hivatalos hírközlő szervek hallgattak. A Kulin Ferenc főszerkesztősége alatt 1981-től megújuló *Mozgó Világ* és a több vidéki városban megalakult *Mozgó Világ*-körök ugyancsak az addigi nyilvánosság kereteit feszegették. Mindezek tükrében vajon milyen jelentőséggel bírt az, hogy valaki nem nevezi a Horthy-rendszert fasizmusnak, s rámutat Trianon igazságtalanságaira? Nyilvánvalóan nagyon csekéllyel, ahogy erre említett kecskeméti tájékoztatóján Aczél György már az 1970-es évek közepén rámutatott.

Nagyon fontosnak éreztem, hogy munkámat külföldön is észrevették. Karády Viktornak Párizsba már 1981-ben vittem egy kéziratot, mert Litván Györgyön keresztül jelezte, hogy hallott róla, és kíváncsi rá. Megjelenése után hosszan és dicsérően beszélt róla Borbándi Gyula a Szabad Európa Rádióban, az amerikai *Magyar Élet* cikkírója, dr. Pogány András pedig így méltatta: „Én Romsics Ignácot, a szerzőt nem ismerem, a nevét sem hallottam sohasem. Mégis örömmel állapítom meg, hogy nagyjából és egészéből elfogadható munkát végzett, különösen, ha az otthon uralkodó viszonyokat vesszük tekintetbe. [...] Romsics Ignác korrekt és sok tekintetben dicséretre méltó emlékművet állít a Moszkvában elhunyt magyar miniszterelnök emlékének." Persze kifogásai is voltak. Pogány úgy vélte, hogy „a bolsevista forradalom eseményeinek leírása teljesen elfogadhatatlan és nevetséges része a könyvnek. [...] Romsics, úgy látszik, nem tud vagy nem akar Szamuelyről és bőrkabátos Lenin-fiúiról beszélni, akik három hónap alatt a legelkeseredettebb budapesti proletárból és viharsarki szegényparasztból is »ellenforradalmárt« neveltek a vörös terror áldásos eredményeként."[209] Nem először és nem is utoljára tapasztaltam meg,

[209] Dr. Pogány András: Históriás népi demokrácia. *Magyar Élet*, 1983. március 12. 8.

hogy egyéni élményeiktől és szociokulturális beágyazottságuktól függően mennyire ellentétes értelmezéseket tudnak adni emberek ugyanannak a szövegnek. Vagyis nemcsak az irodalmi, hanem a történeti művek recepciótörténetét is érdemes lenne kutatni.

A külföldi ismertetések közül a Münchenben élő és professzionális történészként működő Denis Silagi véleménye jelentette számomra a legtöbbet, amely a *Südost-Forschungen* XLIII. kötetében jelent meg. Bár ő elsősorban 18–19. századi magyar történelemmel foglalkozott, a *Handbuch der Europäischen Geschichte* utolsó, 1979-ben megjelent 7. kötetében ő írta a Magyarország 1918 utáni történetét feldolgozó fejezeteket. Noha ezt a művét akkor még nem ismertem (a könyvet csak 1984-ben szereztem be), felfogásunk a Horthy-korszakról szinte csaknem mindenben megegyezett. „A szerző – összegezte véleményét az 1912-ben Budapesten született idős kolléga – az adatok egész sorát ismerteti anélkül, hogy elveszne a részletekben; és ahhoz is ért, hogy a szigorú forráskritika betartása mellett ezeket szemléletesen és életszerűen mesélje el. Szereti az alapvető dolgokat példaszerűen, konkrét és egyedi eseményeken keresztül felmutatni. Bár munkája egy népszerűsítő sorozatban jelent meg, egyáltalán nem egy ismeretterjesztő jellegű összeállítás, hanem olyan igényes szintézis, amilyennel Magyarországon még nem próbálkoztak. Nem is olyan régen a budapesti történetírásban a két háború közötti időszakot még sematikus megbélyegző formulákkal illették. Egy-két éve ez a kényszer nem áll fenn többé, ám a témával foglalkozó, újabban megjelent komoly publikációk még mindig azt a benyomást keltik, mintha szerzőik változatlanul kockázatosnak tartanák a korábbi korlátok figyelmen kívül hagyását – mintha mai merészségük még mindig nem lenne számukra elég kockázatmentes. Bár Romsics messzemenően használja idősebb kollégáinak írásait, az idősebbek aggodalmai távol állnak tőle. A témát elfogulatlanul tárgyalja, és következtetéseit minden kódolás nélkül fejti ki. Zavartalanul foglalkozik ma még többé-kevésbé tabunak számító témákkal; nem hallgatja el a mélyen gyökerező magyar antiszemitizmus erőszakos szerepét, és attól sem riad vissza, hogy a trianoni határmegvonást ugyanolyan igazságtalannak találja, mint annak idején a Bethlen-éra magyar társadalma. Romsics kritizálja a régi Magyarországot, ám a szovjet rezsimet sem idealizálja, hanem rámutat tévedéseire és részben saját hibáira visszavezethető bukásának elkerülhetetlenségére. Tárgyszerű és távolságtartó marad akkor is, amikor a gróf Bethlen alatt megszilárdított társadalmi, politikai és gazdasági rendet

jellemzi hiányosságaival, anakronizmusaival és bűneivel együtt. Ugyanakkor behatóan foglalkozik a bethleni évtized jelentékeny eredményeivel is a gazdaságban, iskolaügyben, kulturális törekvésekben, szociálpolitikában, sőt Magyarország külkapcsolatai tekintetében is. Szőrszálhasogatás lenne apró pontatlanságokra utalni – Romsics munkája egészében véve jelentős teljesítmény. […] A képválogatás – 51 fénykép – kiemelkedő."[210]

Az elismerésekre a koronát korosztályom részéről Pók Attila, a szenior kutatók közül pedig Kosáry Domokos tette fel. Pók Attila azzal, hogy a *Könyvvilág* című folyóiratban nemcsak két könyvemet méltatta, hanem egész addigi életpályámat bemutatta.[211] Kosáry Domokos pedig azzal, hogy egy alkalommal félrevont az intézeti folyosó egyik ablakmélyedésébe, és lakonikus tömörséggel közölte: könyvem az első kísérlet a Horthy-korszak tárgyilagos, szakmailag korrekt bemutatására.

1982–1983: továbbra is Bethlen nyomában – itthon és külföldön

Miközben jóleső érzéssel és elégtétellel olvastam az egymás után megjelenő dicséreteket, természetesen folytattam kutatásaimat. Az év első felében Magyarországon, ősszel pedig Bécsben és Romániában, majd az év végén ismét itthon.

Háromhetes bécsi utam, melyre 1982 szeptemberében került sor, minden szempontból jól sikerült. A vonatjegyet az MTA vette meg, szállás- és egyéb költségeimről pedig partnerintézetünk, a bécsi Österreichisches Ost- und Südosteuropa Institut gondoskodott. Bécsben is elsősorban diplomáciai iratokat tanulmányoztam, jelesen a budapesti osztrák követ jelentéseit, amelyek a Haus-, Hof- und Staatsarchiv Neues Politisches Archivnak nevezett részlegén belül voltak megtalálhatók. Ausztria a két világháború között Magyarországhoz hasonlóan Európa kis és befolyás nélküli államai közé tartozott, úgyhogy a jelentések terjedelme sem volt olyan tetemes, mint a párizsiaké, s tartalmilag sem bizonyultak olyan fontosnak, mint a franciák. Még kevesebb anyagot találtam

[210] Denis Silagi: Romsics, Ignác: Ellenforradalom és konszolidáció. *Südost-Forschungen*, Band XLIII. 1984. 422–424.

[211] Pók Attila: Bemutatjuk Romsics Ignácot. *Könyvvilág*. 1982/6. 9.

a Niederösterreichisches Landesarchivban (Alsó-ausztriai Tartományi Levéltár) és más gyűjteményekben. Egy-két addig ismeretlen momentumra azonban itt is rábukkantam. Ezek közé tartozott, hogy a Tanácsköztársaság egyik ágense 1919 júniusában pincéreket próbált felbérelni arra, hogy a Bécsben és környékén tartózkodó magyar politikusok és tisztek italába mérget keverjenek. Ezt Bethlen-könyvemben röviden meg is írtam. Arra azonban máig várom az alkalmat, hogy a Kun Béláék augusztusi és Lukács György valamivel későbbi Bécsbe érkezésével kapcsolatos rendőrségi jelentéseket valamilyen formában közzétegyem.

Különleges élmény volt az a jó fél nap, amelyet a Mária Terézia által alapított Theresianumban töltöttem, ahol 1883-tól Bethlen István tíz éven át tanult. Itt fejezte be elemi iskolai tanulmányait, és itt végezte el a nyolcosztályos gimnáziumot. A ma is működő intézményben az akkori tanrendeket és évkönyveket tanulmányoztam, valamint Bethlen egyik iskolatársának, Mohammed Ali egyiptomi hercegnek a francia nyelvű visszaemlékezését itt töltött éveire *(Le Theresianum – Vienne de mon temps)*. Ez utóbbi nélkül nagyon nehéz lett volna elképzelni ennek az előkelő középiskolának a múlt század végi mindennapjait. Természetesen jártam a Staatsbibliothekban is, ám különösebben érdekes dolgot ott nem találtam.

A bécsi „éjszakai életbe" a magyar levéltári kiküldött vezetett be, aki akkor a mindenben nagyon segítőkész Ress Imre volt. Ez alatt persze nem éjszakai lokálokat, hanem az Esterházy Kellert (borozót) és néhány olcsó diákkocsmát kell érteni. Ugyancsak Imre hívta fel a figyelmemet arra, hogy a Stephansdom közelében is található egy magyar könyvesbolt, ahol ingyenkönyveket lehet kapni. Úgy emlékszem rá, hogy ez nem, vagy csak igen kis mértékben sikerült. A rajtuk lévő árcédulák szerint Horthy Miklós emlékiratainak 1974-es, második kiadásáért ugyanis 240, Lakatos Géza 1981-ben, Münchenben kiadott memoárjáért *(Ahogyan én láttam)* pedig 200 schillinget fizettem. Fizetnem kellett azért a hanglemezért is, amely a két világháború közötti irredenta dalokat tartalmazott, és amely addig tökéletesen ismeretlen világ volt számomra. Úgy gondoltam, hogy a kor megértéséhez ezekről is tudnom kell. Hazatérve meglepetten konstatáltam, hogy anyósom és apósom mindegyik dalt ismerik, ám kitelepítésük óta sohasem énekelték őket. Érthető: nem akartak úgy járni, mint Bacsó Péter *Tanú* című filmjének „reakciós" mellékszereplője, aki a kocsmában csak azért is a *Krasznahorka büszke vára* kezdetű kesergőt húzatta a cigánnyal. Ingyen juthattam hozzá viszont Bibó István összegyűjtött munkáinak első két, 1981-ben és 1982-ben megjelent kötetéhez, továbbá Illyés Gyula *Szellem és erőszak* című, már említett könyvéhez. A határ átlépését követő obligát vámvizsgálat során a magyar vámosok ismét megvizsgálták könyvekkel kitömött bőröndömet, de csak Horthy emlékiratát tették szóvá. El azonban nem kobozták; tudomásul vették, hogy a korszak kutatója vagyok, s munkámhoz szükségem van erre és az alsóneműim alá rejtett többi könyvre egyaránt.

Kéthetes romániai utam, melyre októberben került sor a két akadémia közötti csereegyezmény keretében, jóval kevésbé nevezhető sikeresnek. Bár Bukarestben semmi dolgom nem akadt, a román fél ragaszkodott hozzá, hogy utamat ott kezdjem. Ez így is történt. Az ottani Nicolae Iorga Történettudományi Intézetben fogadtak. Bár Demény Lajos vezetésével egy néhány fős, részben magyarokból álló nemzetiségtörténeti kutatócsoport is dolgozott az intézményben, hivatalos kísérőmnek egy román kollégát jelöltek ki, akivel ékes francia nyelven ugyan gond nélkül eltársalogtunk, különösebb mondanivalónk azonban nem akadt egymás számára. Úgyhogy napközben Bukarest nevezetességeit, többek között az ekkor már épülő Elnöki Palotának – hivatalosan: Nép Háza –, a Pentagon után a világ második legnagyobb alapterületű építményének munkálatait, valamint az odavezető, a Champs-Élysée-t utánozni kívánó sugárút nyomvonalát és lebontásra ítéltetett környékét nézegettem. Kalauzom Demény egyik fiatal munkatársa, Tüdősné Simon Kinga volt, aki Sepsiszentgyörgyön született és érettségizett, de egyetemi diplomát Budapesten szerzett, s csak 1980-ban költözött vissza Romániába, Bukarestbe. Férje, a brassói születésű Tüdős István élsportoló és egyben a Testnevelési Főiskola tanára volt, Kinga pedig a 15–18. századi Erdély történetével foglalkozott.

Látva türelmetlenkedésemet, román kísérőm felajánlotta, hogy az ő költségükre utazzam el a Fekete-tenger partjára, az ott található római kori emlékek megtekintése céljából. Bár ez bizonyára nem lett volna érdektelen (azóta sem jártam azon a tájon), Bethlen Istvánnal semmiféle kapcsolatban nem állt, úgyhogy ehelyett én mindenáron Kolozsvárra akartam eljutni. Kísérőm viszont közölte, hogy a vonatok zsúfoltsága miatt nem tud számomra jegyet vásárolni. Ezt elpanaszoltam Demény Lajosnak és Tüdőséknek is, akik nagyon baráti gesztusként kétszer is meghívtak magukhoz vacsorára. Miután egyre jobban zavart, hogy nem tudok mit csinálni, István, aki láthatóan nagyon otthonosan mozgott a bukaresti román világban, megszervezte az utamat. Egyik este csomagjaimmal együtt

kivitt a vasútállomásra, ott magamra hagyott, és fél óra múlva visszajött egy érvényes menetjeggyel és helyjeggyel. Ma sem tudom, hogy kitől vette és hogyan – pénzt nem fogadott el érte.

A jegyhez hálóhely nem tartozott, a kupé tele volt, s az út Kolozsvárra reggelig tartott. Néhány perc után kiderült, hogy a velem szemben ülő középkorú úr is magyar, akivel gyorsan elkezdtünk politizálni. Elsősorban az erdélyi magyarok helyzetéről s ezzel kapcsolatban Kádár és Ceauşescu sikertelen 1977-es találkozóiról, valamint Aczél György 1982-es bukaresti útjáról és ennek várható következményeiről. Mivel én akkor még elég erősen dohányoztam, időnként kimentem a folyosóra elszívni egy cigarettát. Egy alkalommal utánam jött a kupéból egy hozzám hasonló korú fiatalember, aki addig egy szót sem szólt. Most viszont hozzám fordult, bemutatkozott, és ugyancsak magyarul, de félhangosan arra figyelmeztetett, hogy óvatosabban tárgyaljak beszélgetőpartneremmel, mert nem lehet tudni, hogy ő pontosan ki, s hogy miért érdekli annyira a felfogásom a román–magyar viszonyról. Röviden elmondtam neki a helyzetem, s ő felajánlotta, hogy Kolozsváron, ahol pszichológusként dolgozik, mindenben a segítségemre lesz. Így is történt.

Kolozsvárra érve taxit hívott, és elvitt az egyik Szamos-parti szállodába, azt hiszem, Sportnak nevezték, ahol szobát is kaptam, bízva benne, hogy a Román Akadémia majd kifizeti. Ezt követően pedig elkísért a Román Akadémia Történettudományi Intézetének kolozsvári részlegéhez, amely a Jókai utcában működött. Ott már tudtak érkezésemről, és jelezték, hogy a szállásra ne legyen gondom, majd ők rendezik. Gheorghe Iancu személyében itt is egy román kollégát osztottak be mellém, aki néhány évvel idősebb volt nálam, de nagyjából ugyanazzal az időszakkal foglalkozott, mint én (fő művét az 1918–1919-es erdélyi impériumváltásról írta). Érdekes módon franciául ő alig tudott, úgyhogy németül értekeztünk. Rajta kívül az intézet még egy munkatársával váltottam néhány mondatot: Egyed Ákossal. Ő meghallgatta, hogy miért jöttem Kolozsvárra, s rezignáltan közölte: ne reménykedjem, semmit sem fogok kapni a levéltárban.

Iancu kolléga kíséretében ennek ellenére még aznap elmentem a Farkas utcai levéltárba, ahol ő románul, én pedig magyarul előadtam, hogy Bethlen István 1918 előtti erdélyi működését kutatom, bármilyen ezzel kapcsolatos anyag érdekel. A szükséges kérőlapok kitöltése után közölték velem, hogy két nap múlva menjek vissza, addigra a kutatási engedélyt is megkapom, és a kért anyagokat is, ha vannak, és megtalálják őket. A levéltár

anyagának nagy része ugyanis rendezés alatt áll. A közbeeső időben meglátogattam újdonsült kolozsvári ismerősömet, akit Lázár Györgynek hívtak, és Kalotaszegről származó feleségét, Ilonkát, aki nővérként dolgozott az egyik kórházban. Nagyon kedvesek voltak, nemcsak vacsorára láttak vendégül, hanem autójukkal kirándulni is elvittek. Utunk egyik célpontja Bethlen volt, ahol Bethlen István felesége, Bethlen Margit született, s ha elhanyagolt állapotban is, egykori udvarházuk még ekkor is állt. A második a Telekiek 18. század végi barokk kastélya Gernyeszegen, ahol Bethlen István született, s amely akkor mentálisan visszamaradt gyerekek menhelyeként szolgált. S végül Mezősámsond, ahol a Bethlen-kastélyt már nem nézhettük meg, mert a helyiek 1945 után lerombolták, és amit tudtak, azt beépítették belőle saját házaikba. A református templomot és a Bethlenek családi kriptáját azonban kinyitották számunkra. Gyuriék nélkül ezekre a helyekre nem juthattam volna el ekkor és ilyen gyorsan. Kedvességüket annál is inkább nagyra értékeltem, mert ekkor már nem egykönnyen lehetett benzinhez jutni, kenyérért pedig már kora hajnalban sorban álltak az emberek, és vajat Bukarestből hozott, aki tudott.

A két-három nap elteltével visszamentem a levéltárba, ahol két szál irat várt rám. Az egyikben arról lehetett olvasni, hogy Bethlen birtokain elszaporodtak a patkányok és egyéb rágcsálók, ezért extra mennyiségű mérget kért a hatóságoktól; a másikban valami hasonlóképpen érdektelen ügyről, úgyhogy arra már nem is emlékszem. Megértettem, hogy Egyed Ákos igazat mondott. Valamivel jobban jártam az Egyetemi Könyvtárban, ahol megkaptam és tanulmányozhattam a Székely Társaságok Szövetségének azokat az 1905 és 1907 közötti ülésjegyzőkönyveit, amelyek a magyarországi könyvtárakból hiányoztak. Örültem annak is, hogy sikerült találkoznom Bethlen István egyik távoli hölgyrokonával, aki valahol a Farkas utca környékén élt páriaként egy komfort nélküli udvari szobában. Sokat nem tudtam meg tőle, viszont örök emlékként véső dött belém, hogy hogyan lehet és kell a megaláztatást és a méltatlan helyzetet méltósággal viselni. Ezt egyébként más Bethlen- és Teleki-leszármazottaknál is megtapasztaltam.

Az utolsó hétvégén még egy kulturális élményben volt részem. Gyuri édesanyja, akinek az elhunyt férje valamikor a *Korunk* munkatársa volt, vasárnap délelőtt elvitt az 1926-ban alapított folyóirat matinéjára. Bemutatott Gáll Ernőnek, a folyóirat főszerkesztőjének és még néhány jelenlévőnek. A főtéri antikváriumban már korábban vásároltam néhány könyvet Mikó Imrétől, Balogh Edgártól, Gaál Gábortól, amelyeket a magyarországi

könyvekhez hasonlóan szinte ingyen adtak, és a másnapi vonattal hazaindultam. Gyurival megállapodtunk, hogy rendszeresen fogom neki küldeni a *Magyarország* című hetilapot, amelyet továbbra is olvastam, és más érdekesnek talált újságszámokat és könyveket. Ezt rögtön el is kezdtem, ám barátom már az első küldemények után értesített, hogy a csomagok súlyából és a bélyegek árából arra következtet, hogy nagy részüket nem kapja meg. Ez így is történt. Ugyanúgy jártam vele, mint két évvel korábban Cserey Zoltánnal. Kapcsolatunk ennek ellenére nem szakadt meg; 1983 nyarán meg tudtak látogatni bennünket Gödön, amit mi 1985 nyarán viszonoztunk.

1983-ban elkezdtem írni a Bethlen-életrajz első fejezeteit. Közben folytattam a levéltári és könyvtári kutatásokat is. Intézetem támogatásával ebben az évben is sikerült egy kéthetes romániai tanulmányúthoz jutnom, ám ezúttal határozottan kikötöttem, hogy sem Bukarestbe, sem Kolozsvárra nem megyek, kizárólag a marosvásárhelyi levéltárban és könyvtárban szeretnék dolgozni. Mivel a Román Tudományos Akadémiának ott is működött egy részlege, végül sikerült elfogadtatni álláspontom a bukarestiekkel. Persze teljesen olajozottan ekkor sem mentek a dolgok. Tévedésből, adminisztratív vagy egyéb okokból a pályaudvaron nem várt senki. Kénytelen voltam taxit fogni, s azzal eljutni az intézethez, amely ugyanabban a palotában működött, mint a híres Teleki Téka. A román igazgató szabadkozott, átadta a napidíjam, közölte, hogy a modern és elegáns Grand Hotelben fogok lakni, s bármi problémám akadna, forduljak a részleg magyar munkatársához, Tonk Sándorhoz.

Tonk Sándor az ismert református teológus és püspökhelyettes, Tavaszy Sándor unokája és Jakó Zsigmond tanítványa volt. Nagyjából ugyanahhoz a generációhoz tartoztunk – ő 1947-ben született –, úgyhogy a szociális gyökerek különbözősége ellenére könnyen szót értettünk. Ő vitt el a Kultúrpalotában berendezkedett városi és megyei könyvtárba, ahol végre átnézhettem azokat az 1918–1919-es helyi lapokat, például a *Tükör* címűt, amelyek sem Budapesten, sem Kolozsváron nem voltak fellelhetők. Bethlen Erdélyben töltött utolsó napjait és a székely köztársaság hamvába holt tervét ekkor és ezekből a lapokból ismertem meg. Bejelentkeztem a levéltárba is, ahol sok fontos dokumentumot – például a vármegye törvényhatósági bizottságainak jegyzőkönyveit – reméltem átnézni. Ebben azonban csalódnom kellett. Tonk Sándor, aki közvetíteni próbált, egyre csak olyan kitérő válaszokat kapott az igazgatótól, amelyek világossá tették

számomra, hogy hiába is mennék, itt is csak olyan anyagokat kapnék, mint Kolozsváron. Mert rendezik az iratokat, vagy megsemmisültek, vagy megbetegedett a személyzet. Így hát egy napot a marosvásárhelyi strandon töltöttem, amely a város túlsó felén található. Útközben módomban állt megtapasztalni, hogy az első magyar rockopera, az *István a király* dalai milyen nagy népszerűségnek örvendtek az itteni, ekkor még több mint 60%-ot kitevő, közel 100 ezres magyarság körében is. Egy másik napon autóbusszal Mezősámsondra utaztam, hogy találjak olyan személyeket, akik esetleg emlékeznek az 1918 előtti vagy az 1940 után egyszer-kétszer hazalátogató Bethlenre. Találtam is ilyeneket, s bár kicsit féltek, közléseiket hasznosítani tudtam kéziratomban.

Látva téblábolásomat, Tonk Sándor egy alkalommal elhívott a lakásukra, leültetett az íróasztalához, elém tett egy dossziét, majd rám csukta az ajtót. A dossziéban Bethlen Béla emlékirata feküdt, amelyet egy ültő helyemben elolvastam. Nemcsak azért, mert a szerző apai ágon Bethlen Istvánhoz hasonlóan a bethleni Bethlenek közé tartozott, hanem azért is, mert az emlékiratból egy rendkívül rokonszenves ember és politikus arca bontakozott ki előttem. Különösen megfogott az a bölcs és humánus magatartás, ami 1940 és 1944 közötti főispáni tevékenységét jellemezte Szolnok-Doboka és Beszterce-Naszód vármegyében, és az a heroizmus, amellyel 1944 őszén észak-erdélyi kormánybiztosként menteni próbálta a menthetőt. Ki kellene adni, értettünk egyet Tonk Sándorral, ám az akkori Romániában ez fel sem merülhetett, és akkor még a magyarországi kiadók sem lelkesedtek az ötletért.

Szeptember közepén újabb „bevetésre" indultam. Tudtam róla, hogy 1923 őszétől Bethlen a Nagyatádhoz közeli Inkén bérelt egy másfél ezer holdas birtokot, ahol darab idő után a nyarakat is töltötte. Új autónkba ülve és magnóval felszerelkezve ezért leutaztam Inkére, ahol két napig interjúkat készítettem. A helyiek közül sokan emlékeztek rá, többek között lovásza, takarítónője és a helyi református pap is, aki az 1920-as években kezdte szolgálatát a faluban. Érdekes történeteket tudtam meg tőlük. Ők hívták fel a figyelmem a birtok gazdatisztjére és Bethlen bizalmasára, Szondi Pálra, aki Keszthely közelében, Balatonkeresztúron élt. A következő hétvégén őt is meglátogattam, s mondhatom, az öregúr igazi aranybányának bizonyult. Valóban nagyon közelről ismerte Bethlent, s 1944-es bujdosása idején ő látta el élelemmel, valamint hozta-vitte a híreket gazdája és annak kedvese, Széchenyi Andor Pálné között. Amikor az 1990-es évek elején

Bokor Péter és Hanák Gábor a közreműködésemmel filmet készítettek Bethlennek erről az időszakáról *(A bujdosó)*, nagymértékben támaszkodtak az általa mondottakra, s mivel jó mesélőnek bizonyult, arcával is többször feltűnik a filmben.

1983 szeptemberére lezártam Bethlen 1921-ig terjedő életútját tárgyaló kéziratom, amit be kívántam nyújtani kandidátusi értekezésként. Az intézet vezetése szokás szerint erről is rendezett vitát, amelyen kilencen nyilvánítottak véleményt: Hajdu Tibor, Hanák Péter, Juhász Gyula, Katus László, Lackó Miklós, Litván György, L. Nagy Zsuzsa, Szász Zoltán és Szabó Miklós. A kéziratot kivétel nélkül mind alapos, kiérlelt munkának tartották, alkalmasnak arra, hogy kandidátusi értekezésként benyújthassam. Hanák – talán nem csak udvariasságból – ehhez még hozzátette: „a szerzőt a fiatalabb történészgeneráció egyik legtehetségesebb tagjának tartja".

Érdemi vita lényegében két kérdés körül bontakozott ki. Hanák és hozzá kapcsolódva Szász Zoltán az agrárius mozgalomról és benne a Bethlen szerepéről írottakat kifogásolta. Hanák azért, mert szerinte a 20. századi totalitariánus rendszerek „egyik legfőbb forrása az agrárizmus volt". Én viszont – mint válaszomban hangsúlyoztam – kitartottam amellett, hogy „az agrárizmus jobboldali radikalizmus felé hajló elképzeléseit Bethlen sohasem tette magáévá". Az agrárizmussal kapcsolatban és általában véve Hanák szóvá tette azt is, hogy „a szigorú tárgyszerűségnek és tárgyilagosságra való törekvésnek jobban kellene párosulnia az elvi értékelésekkel". A Hanákhoz hasonlóan gondolkodó, a szerzőtől egyértelmű és világos politikai elköteleződést váró kollégáim és egy-két újságíró ezt későbbi munkáim kapcsán is többször szememre hányták.

Szász Zoli nem az agrárizmus és a fasizmus közötti kapcsolat bemutatását hiányolta, hanem az egész birtokpolitikai mozgalom komolyan vételét kifogásolta. Az erdélyi birtokok román kézre kerülésével szemben fellépő agrárius irányzat célrendszere szerinte „jórészt demagógia volt, s taktikai szempontokkal magyarázható. Ez véleményem szerint Bethlenre, illetve az ő tevékenységére is áll" – jelentette ki. Ezzel nemcsak én vitatkoztam, hanem L. Nagy Zsuzsa és Katus Laci is. Utóbbi hangsúlyozta: bár a közép- és nagybirtok fogyása valóban országos jelenség volt, Erdélyben és a Felvidéken „ez kapott egy másik dimenziót is. Nevezetesen: a nemzetiségi lakosság vásárolta meg ezeket a földeket", s „Bethlen nemzetiségpolitikai koncepciójában éppen az volt a modern, hogy felismerte: a nemzetiségi kérdés nemcsak (vagy nem elsősorban) nyelvi-kulturális kérdés, hanem szociális probléma is".

A másik lényeges vitakérdés Erdély jövőjének megítélésére vonatkozott. Szász Zoli úgy vélte, hogy „Erdély elvesztésének lehetősége a századforduló után még nem volt olyan közvetlen és akut, mint ahogy a kéziratból kiderül, s a kortársak sem tartották annak". Hajdu Tibor ezzel szemben velem – és persze Bethlennel – együtt úgy gondolta, hogy nagyon is az volt, éspedig már 1848–1849 óta. „[…] ha a kortársak többsége nem is beszélt erről, pontosan tudták, hogy miről van szó. Bethlen kimondja azt, amit mások nem mernek vagy nem akarnak." Felvetődtek terminológiai kérdések is, mindenekelőtt az, hogy Bethlen mennyiben nevezhető konzervatív-liberális vagy liberális jegyekkel is rendelkező politikusnak, ám konstruktív ellenjavaslattal végül senki sem tudott előállni. Úgyhogy érdemi vita ekörül nem alakult ki.[212]

A kézirat intézeti vitája után azonnal hozzáláttam az ilyenkor szokásos formaságok intézéséhez, mert nyár óta tudtam, hogy januártól fél évre az NSZK-ba utazhatok a mainzi Institut für Europäische Geschichte ösztöndíjasaként, amelyhez intézetünket szintén különleges és ugyancsak Ránki által kézben tartott kapcsolat fűzte. Utamat egy dolog veszélyeztette: 1983 elején 350 magyar értelmiségivel együtt aláírtam a kisebbségvédő akciói miatt bebörtönzött pozsonyi Duray Miklós kiszabadítása érdekében készített petíciót. Szerencsére semmiféle retorzióban nem részesültem. Ez valószínűleg azzal magyarázható, hogy Litván, Szabó Miklós és Benda Kálmán mellett a memorandumot Hajdu Tibor, Hanák Péter, Lackó Miklós és Szűcs Jenő is aláírta. Az intézet közismert vezető munkatársait pedig mégsem lehetett csak úgy megfenyíteni. Nyáron, amikor a mainzi intézet igazgatója és egyik asszisztense Budapesten jártak, kész tényként közölték: várnak januárban. A mainzi intézetbe minden évben utazott tőlünk valaki. A „jobbak", például Glatz Ferenc egész évre, a „kevésbé jók", mint Gyarmati Gyuri nyolc hónapra, az én kategóriám, amelybe Soós Pista is tartozott, pedig fél évre. Én persze ennek is nagyon örültem, ahogy mindenki más is örült volna a helyemben.

Indulás előtt sikerült elérnem, hogy november 16-án Kardos György, a Magvető Könyvkiadó igazgatója szerződést kötött velem a kandidátusi értekezésként beadott 15 íves Bethlen-kéziratom megjelentetésére. A másik öröm, ami ekkor ért, egykori egyetemi tanárom, Balogh Sándor felkérése

[212] Jegyzőkönyv Romsics Ignác *Bethlen István politikai pályája 1901–1921* című kandidátusi disszertációjának munkahelyi vitájáról. 1983. szeptember. MTA Történettudományi Intézet. (Magántulajdonban.)

volt egy 20. századi Magyarország történetének a megírásában való közreműködésre. Az új idők jeleként a pártvezetés ezt a nem történelem szakos egyetemi hallgatóknak szánta az addigi munkásmozgalom-történet helyett. Balogh elsősorban fiatalabb egyetemi kollégáival, Gergely Jenővel és Izsák Lajossal együttműködve kívánta megoldani a feladatot, de a Horthy-korszak megírását két „külsősre", az MTA apparátusában dolgozó Pritz Pálra és rám kívánta bízni olyan megosztásban, hogy én írjam az 1919 és 1931 közötti időszakot, Pritz Pali pedig a Gömbös miniszterelnökségétől 1945-ig tartót. Tekintettel könyvemre, melynek ugyanez volt a témája, örömmel vállaltam a feladatot és írtam alá a szerződést a Kossuth Könyvkiadóval. A kézirattal 1984. június 3-ra kellett elkészülnöm.

Mainzba indulásom előtt – ezúttal magánemberként, az illegalitás szabályait betartva – még egyszer elutaztam Erdélybe, ezúttal Sepsiszentgyörgyre, mert valakitől tudomásomra jutott, hogy ott él Réz Domokos, aki néhány évig Bethlen titkára volt. A „titkos" találkozó létre is jött, az interjú is elkészült, ám közel sem derült ki belőle annyi érdekesség, mint a Szondi Pállal szeptemberben folytatott beszélgetésekből. De hát a kutatás természete már csak ilyen: olykor minden erőfeszítés nélkül, szinte véletlenül bukkanunk fontos anyagokra, máskor pedig a legnagyobb energiabefektetés ellenére sem jutunk A-ról B-re.

1984: fél év az NSZK-ban és Svájcban

A mainzi intézet, ahová 1984. január 16-án érkeztem meg, 1950-ben jött létre azzal a feladattal, hogy célzott kutatásokkal és fiatal történészek ösztöndíjban részesítésével elősegítse az európai népek közötti megértést és megbékélést. Két osztályból állt: az egyik nyugat-európai egyháztörténettel, a másik általános európai történelemmel foglalkozott. A támogatásokat is e két nagy témának megfelelően osztották szét. 1950-től 1988-ig összesen 544 ösztöndíjast fogadtak, akik közül 183-an bibelődtek egyháztörténettel, a többiek az európai történelem valamely aspektusával. Legtöbben (142-en) természetesen az NSZK különböző egyetemein végeztek, míg Amerikából 71-en, Lengyelországból 39-en, Csehszlovákiából 29-en, Franciaországból 27-en, Finnországból és Olaszországból egyaránt 25-en, Hollandiából és Magyarországról 23-23-an érkeztek. A többi kelet-európai ország közül Jugoszlávia 16, Románia 5, Bulgária 4, az NDK 3 és a Szovjetunió is 3 fővel képviseltette magát. Azt hiszem, hogy ez a számsor

elég jól tükrözte a szocialista blokkon belüli kelet-európai országok nyitottságának a fokát.[213]

Két emeletre elosztva az intézet egyszerre 23 ösztöndíjast tudott fogadni. A szobák hasonlítottak a párizsi Résidence Robert Garric szobáihoz, noha a mainziak tágasabbak, világosabbak és modernebbek voltak. A berendezést is valamivel komplexebbé tették: az ágyhoz, íróasztalhoz és székhez, a könyvespolchoz, ruhásszekrényhez és a kézmosóhoz itt dohányzóasztal is társult két fotellel, valamint telefon. Legalábbis az én magasföldszinti szobám így nézett ki. Emeletenként rendelkezésünkre állt egy tágas konyha hűtőszekrényekkel, egy zuhanyzó és tőle elválasztva egy WC. Mindkét osztály rendelkezett saját konferenciateremmel, tévé- és olvasószobánk viszont csak egy volt a földszinten. Az emelet jelentős részét a könyvtár foglalta el, amelynek állománya 165 ezer kötetből állt, és amely 570 folyóiratra fizetett elő. Körülbelül nyolc-tízszeresére annak, mint ami otthon, az intézeti olvasóteremben rendelkezésünkre állt. S ha valami olyasmire volt szükségünk, amit az intézetben nem találtunk, egy-két napon, legrosszabb esetben, ha az NSZK könyvtáraiból is hiányzott, akkor tíz-tizenkét napon belül a kezünkbe adták. Eltérően a magyarországi helyzettől, ahol a távkölcsönzésért kicsit mindig „cigánykodnunk" kellett, a mainzi intézet könyvtára úgy működött, mint egy gép: leadtuk a megrendelést, s ha a kért anyag beérkezett, telefonon vagy cédulán jött az értesítés: 9–13 vagy 15–18 óra között bármikor „felfáradhatunk" érte. S ha elfeledkeztünk róla, akkor egy-két napon belül újra jelentkeztek.

1984 nyaráig, amíg ebben az ideális környezetben laktam és részben dolgoztam, a kelet-európaiakat főleg lengyelek képviselték: a mi osztályunkon három, az egyháztörténészek között egy fővel. A jugoszláv kontingens két fiúból állt: egyikük Belgrádból, a másik Szarajevóból érkezett. Harmadikként egy-két hétre csatlakozott hozzájuk egy szlovén fiú, aki már nem először járt ott, s a rendszerváltás után az új szlovén kormány minisztere lett. Egy-két héttől eltekintve, amikor egy fiatal gazdaságtörténész leány (Pogány Ágnes) is itt lakott, Magyarországot én képviseltem egyedül. Ugyancsak egy fő érkezett Csehszlovákiából, míg a többi kelet-európai országból és a Szovjetunióból senki. Az NSZK-ból és az Egyesült Államokból legalább hárman-hárman jöttek, míg Franciaországból egy rendkívül konzervatív, royalista és a Vichy-rendszert védelmező kálvinista

[213] *Institut für Europäische Geschichte, Mainz.* [Az intézet saját kiadású, könyvárusi forgalomba nem került ismertetője.]

lelkipásztor, aki napjainak jelentős részét a konyhában töltötte. Főztjei, különösen a *pot au feu*, egy komplex zöldségleves velős csonttal és marhahússal, a legmagasabb mércének is megfeleltek.

Az intézeti szociometria a franciaországi táborétól eltérően ezúttal úgy alakult, hogy egyedüli magyarként *én vagy a lengyelekhez csapódtam*, vagy Milanhoz, a belgrádi szerb fiúhoz és Tomashoz, a szarajevói bosnyákhoz. Milan, aki sokat járt Bácskában, és egy-két szót még magyarul is tudott, nem, Tomas viszont deklaráltan honfitársainak ahhoz az egy-két százalékához tartozott, akik jugoszláv nemzetiségűnek vallották magukat. Ők még hittek a jugoszláv rendszer jövőjében, a lengyelek viszont az övékében már nem. A Bonnevalban megismertektől eltérően ezek a lengyel egyetemi emberek vagy sohasem léptek be a pártba, vagy 1981–1982-ben kiléptek, és – számomra akkor kevéssé meggyőzően – erősen hittek benne, hogy II. János Pál pápa, az egykori krakkói érsek a lengyel ellenzékkel együttműködve világpolitikai fordulatot készít elő. Másik jellemzőjük a németekkel szembeni bizalmatlanság volt. Missziójuknak tartották, hogy minden új ösztöndíjast levigyenek a Rajna partjára, ahol egy nagy oszlopra szerelt táblák mutatták, hogy a régi német városok milyen irányban és hány kilométerre fekszenek Mainztól. Ezeken – a lengyelek számára elfogadhatatlan módon – Poznań Posenként, Gdańsk Danzigként és Kalinyingrád Königsbergként szerepelt.

A mi osztályunk szakmai felügyeletét hárman látták el: igazgatóként Karl Otmar Freiherr von Aretin, aki a német-római birodalom kora újkori

1984-es mainzi ösztöndíjas barátaim: Prsemek Hauser (Poznań) és Milan Ristovic (Belgrád)

történetével foglalkozott, és két asszisztense: Claus Scharf, aki az NDK-ból menekült át évekkel korábban, s aktívan politizált szociáldemokrata színekben, valamint Ralph Melville, aki – legfiatalabbként – 8-10 évvel volt idősebb nálam. Ralph 1968-ban aktív szerepet játszott a nyugatnémet diákmozgalmakban, de ekkorra ő is megszelídült, és rendszeresen a reformista szociáldemokratákra szavazott. Cseh történelemmel foglalkozott, s feleséget is Prágában talált magának. A kelet-európaiakkal általában ő tartotta a kapcsolatot, így az én mainzi mentorom is ő lett. Különösebb dolga persze egyikünkkel sem akadt, hiszen valamennyien olyan 30 fölötti fiatal kutatók voltunk, akik határozott célokkal érkeztünk, és némi kutatási gyakorlattal is rendelkeztünk. Ha mégis felmerült valami probléma, azt ebédre menet vagy onnan jövet – általában a Rajna-parti Városháza éttermében kosztoltunk a városi tisztviselőkkel együtt – gyorsan meg tudtuk beszélni. Egyébként pedig az irodájában tehettük meg ezt. Én inkább ez utóbbit választottam, mert egy rendes német ebéd elfogyasztása után csak aludni tudtam volna.

Az első hetekben sehová sem mentem. Napközben német szakszövegeket olvastam a szobámban, hogy bővítsem a szókincsem, esténként pedig tévét néztem, hogy az élőbeszéd megértése könnyebb legyen. Mint annak idején Franciaországban sem a franciákkal, kezdetben itt sem a németekkel, hanem azokkal a nem német ösztöndíjasokkal tudtam jobban társalogni, akik nagyjából ugyanazon a szinten álltak, mint én. „Pihentetőként" olykor szépirodalmat olvastam szótárral. Az első regény, amin átrágtam magam, nem egy német alkotás, hanem Borisz Paszternak *Doktor Zsivagójának* a fordítása volt, amely Orwell *1984*-éhez hasonlóan ekkor még nem létezett magyarul. Mit mondjak? Hát nem teljesen az a világ tárult elém, amit gyermek- és ifjúkoromban a szovjet partizánregényekből és filmekből megismertem.

Az első szakszöveg, amit intenzív szótárazással elolvastam, Theodor Schieder, a *Handbuch der Europäischen Geschichte* főszerkesztőjének áttekintő jellegű hosszabb esszéje volt a modern német történelem fordulatairól *(Kontinuität und Diskontinuität in der deutschen Geschichte).* Ettől egyenes út vezetett ahhoz a vitához, amelyet a világ történészei Historikerstreit néven ismernek. A közhiedelemtől eltérően ez egyáltalán nem az 1980-as évek közepén kezdődött; gyökerei visszanyúlnak a háború utáni évekhez, amikor a korszak német történészei először próbálták elhelyezni a nemzetiszocializmust és a Harmadik Birodalmat a német történelem folyamatában. „Betriebsunfall oder Sonderweg?" – ez volt az alapkérdés,

amelyre más választ adtak a német historizmus olyan nagy öregjei, mint Friedrich Meinecke vagy Gerhard Ritter, és mást a zsidó származása miatt 1933 után minden publikálástól eltiltott Ludwig Dehio, aki az új helyzetben a német történészek mai napig megjelenő folyóiratának, a *Historische Zeitschrift*nek a főszerkesztője lett.

Az 1960-as évek elején a hamburgi Fritz Fischer publikációi lobbantották lángra a hamu alatti parazsat, aki Dehio másfél évtizeddel korábbi érveléséhez hasonlóan a porosz-német militarizmus, illetve az első világháború alatti német nagyhatalmi célok és a Harmadik Birodalom expanzív törekvései közötti kontinuitást hangsúlyozta. Ehhez a vitához szólt hozzá 1963-as könyvével *(Der Faschismus in seiner Epoche)* Ernst Nolte, aki a német nemzetiszocializmust és általában a fasizmust a marxizmusra, illetve az azt gyakorlatba átültető bolsevizmusra adott válaszként értelmezte. A frankfurti iskolához tartozó Jürgen Habermas és a hozzá kapcsolódó történészek ezt egyrészt elfogadhatatlannak tartották, másrészt a német történetírás módszertani, társadalomtörténeti jellegű megújítását szorgalmazták. 1984-re, mire megérkeztem, az 1982-ben kancellárrá választott konzervatív Helmut Kohl különböző fellépéseivel a szakmai vita direkt politikai dimenziót is kapott. Ez indította el a vita újabb hullámát 1986-ban, amit azonban én már itthonról követtem úgy-ahogy.

Körülbelül másfél hónapos felkészülés után kezdtem el levéltárba járni. Egyszer-kétszer Koblenzbe, az ottani Bundesarchivba (Országos Levéltár), általában pedig a bonni Politisches Archiv des Auswärtigen Amtsba (Külügyi Levéltár). Előbbi gyorsvonattal 50 perc alatt elérhető volt, utóbbi azonban, amely 180 kilométerre feküdt Mainztól, csak jó másfél óra alatt. A napi háromórás vonatozás annak ellenére fárasztónak bizonyult, hogy a német gyorsvonatok valóban gyorsak és nagyon kényelmesek voltak. Azt pedig, hogy késsenek akárcsak egy-két percet is, elképzelni sem lehetett.

Heteken át jártam Bonnba, hogy átnézhessem azokat a diplomáciai iratokat – követjelentéseket, követeknek küldött utasításokat, valamint állásfoglalásokat az egyes országokkal és régiókkal kapcsolatos német érdekekről és célokról –, amelyek Bethlen tízéves miniszterelnöksége és későbbi politizálása szempontjából egyaránt fontos információkat tartalmaztak. Mivel Ránki és munkatársai már évekkel korábban (1968-ban) közzétettek egy ezeroldalas válogatást az 1933 és 1944 közötti magyar vonatkozású dokumentumokból *(A Wilhemstrasse és Magyarország)*, elsősorban az 1920-as évekre koncentráltam, amikor Bethlen egyébként is az ország élén állt. De átnéztem a későbbi iratokat is, egészen 1944-ig, ami egyáltalán nem bizonyult hiábavalónak. Ezek között is rábukkantam fontos, publikálatlan adatokra. Másodszor szembesültem azzal, hogy a diplomáciát mindig és mindenkor az érdekek mozgatják, amelyekhez az elvek csak a dekórumot szolgáltatják.

A Monarchia utolsó évtizedeiben szocializálódott magyar politikusok többsége a Trianon utáni kisállamiságot provizóriumként fogta fel, lélekben továbbra is a magyar birodalmi gondolat rabja maradt, s többnyire egyenrangú vagy kvázi egyenrangú partnerként, de legalábbis – a szomszédos államok viszonylatában – *primus inter pares*ként próbált közeledni a német vezetéshez. Budapesten szinte magától értetődőnek tartották, hogy az évszázados kulturális kapcsolatok, a „szláv tengerrel" szembeni „sorsközösség" és a „világháborús fegyverbarátság" alapján Németország Magyarország segítségére siet, és revíziós törekvéseit hathatós támogatásban részesíti. Erről azonban szó sem volt. A hosszú távú német és magyar célok tulajdonképpen csak Csehszlovákia ellenében találkoznak. Sőt, mint a későbbiekben kiderült, ezek sem maradéktalanul.

Minden ösztöndíjas kötelességei közé tartozott, hogy legalább egyszer beszámoljon kutatásairól az intézet közösségének. Az én előadásomra valamikor májusban került sor, amikorra jelentős levéltári anyagot gyűjtöttem össze, és német nyelvtudásom is elérte azt a szintet, hogy nemcsak felolvasni tudok egy előre leírt szöveget, hanem válaszolni is a felvetődő kérdésekre. Bethlen külpolitikai nézeteiről beszéltem, mert úgy gondoltam, hogy ez iránt mutatkozhat a legnagyobb érdeklődés. És ebben nem is tévedtem. A békeszerződés előírásainak és következményeinek, valamint Bethlen ezzel kapcsolatos törekvéseinek a bemutatása megmozgatta a jelenlévők fantáziáját. Emberileg mindenki nagyon barátságosan viszonyult hozzám, és senki sem támadott vagy vádolt, viszont pontosan érzékelni lehetett, hogy Bethlen revíziós törekvéseihez rajtam kívül senki sem akart vagy tudott empátiával közeledni. Nemcsak a jugoszláviaiak és a cseh hölgy, hanem a lengyelek, a németek és az amerikaiak sem. Nagyjából mindegyikük azt gondolta, hogy Bethlen bírálatot érdemelne, amiért nem volt képes megérteni és tudomásul venni a történelem logikáját, és külpolitikáját ennek megfelelően alakítani. Az előadásom utáni koccintás során Milannal baráti szóváltásba is keveredtem. Én minden további nélkül elismertem az 1942-es „újvidéki vérengzés" tényét (a *Hideg napok* filmfeldolgozását gimnazistaként kötelező volt megnéznünk), és az

áldozatok ezer fölötti számát sem vitattam. Milan azonban semmiképpen nem akarta elhinni, hogy Tito partizánjai 1944 végén sokszorosan adták vissza a „kölcsönt". Ha ez igaz lenne – állította teljes meggyőződéssel –, akkor ő, mint aki ezzel a korszakkal foglalkozik, bizonyosan tudna róla. De nem tud.

Hasonló helyzeteket a későbbiekben még többször megéltem. Főleg román és szlovák kollégákkal, de franciákkal és amerikaiakkal is. Én mindig elismertem, és a mai napig beismerem történelmünk szégyenfoltjait vagy egy-egy politikusunk vállalhatatlan döntéseit. Beszélgető- vagy vitapartnereim részéről azonban csak a legritkább esetben tapasztaltam ugyanezt az attitűdöt. Ennek ellenére azt gondolom, hogy nacionalizmusra nem érdemes nacionalizmussal válaszolni; az egyetlen helyes és hosszabb távon kifizetődő út a múltunkkal való őszinte szembenézés, a humanizmus és a felelősségvállalás.

Ösztöndíjas félévem második felében két „tanulmányi kirándulást" tettem. Először Bernbe, Gosztonyi Péterhez, aki a Schweizerische Osteuropa-Bibliothek munkáját irányította igazgatóként. Bár '56-os múltjáról is tudtam (*1956. A magyar forradalom története* című műve 1981-ben jelent meg), inkább a második világháborús magyar politikával kapcsolatos, Nyugaton publikált írásai keltették fel a figyelmem. 1984 és 1986 között *Magyarország a második világháborúban* címmel ezek három kötetbe gyűjtve könyv alakban is megjelentek. Leginkább persze magának a könyvtárnak a gyűjteménye érdekelt, amelyre Gosztonyi lépten-nyomon hivatkozott írásaiban, s amelyben valóban rábukkantam egy-két olyan emigrációs kiadványra, amelyeket korábban nem ismertem. Ezek közé tartozott Milotay István utóbb könyvben *(Mohácstól Budaörsig)* is kiadott cikkgyűjteménye a magyar történelemről, s még inkább az 1944. októberi eseményekkel foglalkozó és a sopronkőhidai kihallgatásokat tartalmazó gépiratos összeállítás *(Titkos Történelmi Adatok)*. Itt olvastam el egy '56-os menekült, a jogtörténész Révész László *Verfassung und Verfassungswirklichkeit in Horthy-Ungarn* című tanulmányát a Horthy-rendszer jellegéről, amely az *Ungarn-Jahrbuch* 1974–1975-ös kötetében jelent meg. Ez utóbbinak különösen azért örültem, mert Révész meglátásai teljes mértékben egybevágtak azzal, amit a korszakról én is gondoltam, és tőle függetlenül írtam. Ebben újabb bizonyítékát láttam annak, hogy amit az 1970-es évek végén körvonalaztam, s ami 1982-ben némi kozmetikázással megjelent, az nem valami dilettáns agyszülemény, hanem a propagandaszempontoktól vezérelt

vagy ideológiailag elfogult magyarországi munkáknál megalapozottabb és tudományosan védhetőbb értelmezés.

Más vendégeihez hasonlóan Gosztonyi egyszer-kétszer engem is beültetett a Mercedesébe, és elvitt ebédelni. Egyik alkalommal a jövőről beszélgettünk. Gosztonyi biztosra vette, vagy legalábbis úgy tett, mintha biztosra venné, hogy néhány éven belül Magyarországon alapvető változások lesznek, s az ország vissza fog térni az 1956-os forradalom eszméihez. Én nem nagyon tudtam ezt elképzelni, ám ha mégis ekkora fordulatra kerülne sor – vitatkoztam vendéglátómmal –, akkor nem '56-hoz, hanem az 1945 és 1947 közötti állapotokhoz fogunk visszatérni. Vagyis a többpártrendszerhez és a magántulajdonhoz, nem pedig ahhoz a „harmadik úthoz", amiben 1956-ban a legtöbben reménykedtek. Azt, hogy az új magyar demokrácia a Horthy-korszakot is elődjei közé emelheti, egyikünk sem feltételezte. Második és utolsó ebédünk alkalmával Péter nagyon fontos „titkot" árult el: tudomása van róla, hogy előkerült egy lényeges Bethlen-kézirat, a volt miniszterelnök 1944-es visszaemlékezése, ami a müncheni Ungarisches Institut kiadásában angol fordításban rövidesen meg fog jelenni. Többet nem tudott a dologról, vagy nem akart elárulni, viszont megígérte, hogy mihelyt megtudja, meg fogja írni nekem az eredeti magyar változat jogtulajdonosának a nevét és címét. Ezért és kutatási témáink érintkezése okán a továbbiakban többször váltottunk levelet, s ha Magyarországra jött, ami egyre gyakrabban fordult elő, általában találkoztunk is.

Müncheni utam elsődleges céljaként az ottani Südost-Institut könyvtárában való búvárkodást tűztem ki. Itt került kezembe Hans-Paul Höpfner *Deutsche Südosteuropapolitik in der Weimarer Republik* című könyve, amely az elmúlt évben jelent meg, úgyhogy még sehol sem találkozhattam vele a hivatkozásokban. Az intézet könyvtárosának, Gerhard Seewann-nak a segítségével, akivel a későbbiekben még sokat találkoztam, gyorsan be is szereztem belőle egy példányt, mivel háttéranyagként nagyon hasznosnak tűnt tervezett Bethlen-könyvem következő fejezeteihez.

Itt adták ki a *Südost-Forschungen* című periodikát, amely az említett ismertetést közölte könyvemről, s amelynek a szerkesztője, Karl Nehring összekötött a szerzővel, Denis Silagival. Silagi lakására hívott, kávéval kínált, és beszélgetésünket azzal kezdte, hogy közölte: ő zsidó. A szoba berendezése és díszei alapján erre persze magamtól is rájöttem volna; ő viszont valószínűleg úgy gondolta, hogy jó ezt előre közölni egy ismeretlen magyarországi gójjal. Nehogy véletlenül... Én igyekeztem bejelentése fölött

udvariasan elsiklani, s a beszélgetést szakmai kérdések felé terelni, amiből azonban különösebben érdekes diskurzus nem kerekedett. Silagi nagyon művelt, sokat megélt és rezignált öregúr volt, akinek mindenről megvolt a kialakult véleménye, ám meggyőzni ennek ellenére semmiről sem akart. Mondjuk úgy: személyem nemigen keltette fel az érdeklődését, és ezt nem is nagyon titkolta. Ennek ellenére szívélyesen váltunk el egymástól, de többé nem találkoztunk.

Müncheni utam másik célja Borbándi Gyula megismerésére irányult. Borbándi ugyanis nemcsak a Szabad Európa Rádió munkatársa, sőt 1979-től a magyar osztály helyettes igazgatója volt, hanem 1958-tól az *Új Látóhatár* című folyóirat szerkesztője és esszéistája is. Bár már fiatalon, 1945 után elhagyta Magyarországot, nagyon közel állt a népi mozgalomhoz, sőt, könyvet is írt róla. Ennek első, németül megjelent 1976-os kiadása ugyan még nem sok újdonságot tartalmazott, a kibővített 1983-as magyar változat azonban, amely New Yorkban jelent meg, a mai napig a legátfogóbb munka a 20. századi magyar történelemnek erről a hozzám legközelebb álló szellemi és politikai irányzatáról. Ennek második fejezete *(A két háború közötti magyar társadalom)* számos ponton érintkezett könyvem tematikájával, és a rendszer jellegét illetően nagymértékben hasonló álláspontot fejtettünk ki. Egymástól függetlenül mindketten úgy gondoltuk, hogy az, aki a Horthy-rendszert fasizmusnak vagy akár csak diktatúrának tartja, az csúfot űz a fogalmakkal.

Mindezek miatt nagy várakozással tekintettem találkozónk elé, melyre az egyik Angol Parkhoz közeli cukrászdában került sor, kávé és hatalmas Fekete-erdő tortaszelet mellett. Beszélgetésünk azonban meglehetősen formálisra sikeredett. Borbándi szemében én nyilván egyike voltam számos fiatal magyarországi látogatójának, akit ráadásul senki sem ajánlott előzetesen a figyelmébe, és akiről ezért nem tudhatta, hogy tényleg az vagyok-e, akinek látszom, vagy csak szerepet játszok. Én pedig attól görcsöltem, hogy a Rádiónál nem ő, hanem valaki más vette fel a telefont, kapcsolatfelvételünk tehát nem maradt teljesen titokban. Hazatérve az akkor szokásos BM-es formanyomtatványt kitöltve mindenesetre nem írtam be a nevét azok közé, akikkel a fél év folyamán találkoztam. Tartottam tőle, hogy ezt valakik esetleg majd kifogásolni fogják, ám erre szerencsére nem került sor. A „Nagy Testvér" sem látott mindent. Vagy nem akart. A későbbiekben, már az 1980-as évek második felében, különösen pedig a rendszerváltás után többször találkoztunk, ám – noha az 1984-es aggályok ekkor már nem álltak fenn – sohasem kerültünk bensőséges kapcsolatba. Ennek egyik lehetséges oka, hogy hozzám mindig a népi mozgalom baloldala és demokratikus centruma – Erdei, Bibó, Kovács Imre és Németh László – állt közel, ő pedig a rendszerváltozás olyan befolyásos főszereplőivel állt szoros kapcsolatban, akik inkább jobb felé húztak. Könyvének említett fejezetét az 1990-es évek közepétől ennek ellenére kötelező irodalomként olvastattam doktoranduszaimmal.

Az intézeti szokások közé tartozott, hogy két-három hetente, késő délutánonként egy-egy referátum hangzott el az intézmény arra járó régi ösztöndíjasainak vagy egy-egy Mainzba vetődött, esetleg kifejezetten meghívott professzornak az előadásában. Ezeken illett részt vennünk, ahogy az előadásokat követő egyszerű – *cheese and wine* típusú – fogadásokon is. Egy ilyen előadás utáni beszélgetés során ismertetett össze Ralph Melville Walter Pietsch-csel, aki a szomszédos Wiesbadenben lakott, a tartományi kormány egyházügyi és kulturális ügyekért felelős referenseként dolgozott, viszont valaha történelem szakon végzett Freiburgban, sőt, eleinte tanársegédként dolgozott a neves russzista, Thomas Schramm professzor mellett. A felesége, Rosina pedig kitelepített Buda melléki sváb családból származott. Walter maga is 1945 után került Németországba, de ő nem Magyarországról, hanem a Szudéta-vidékről, családjával együtt valóban menekülve a bosszúra éhes csehek elől.

A következő hétvégére Walter meghívott magukhoz ebédre, és elmondta, hogy feleségével együtt – gyermekük nem volt – szeretnék folytatni korábban elkezdett magyar nyelvi tanulmányaikat, s ha vállalkoznék rá, hetente egyszer-kétszer, amikor ráérek, szívesen vennének tőlem nyelvórákat, amit mindig közös vacsora követne. Mivel intézeti kapcsolataim ellenére elég egyedül voltam, szívesen tettem eleget kérésüknek, annál is inkább, mert az órák egy része és a vacsora alatti társalkodás végül mindig németül zajlott, úgyhogy a találkozókból én is profitáltam. Egy idő múlva Ralph is csatlakozott hozzánk, fejébe véve, hogy a cseh és az orosz mellett egy harmadik kelet-európai nyelvet is megtanul valamennyire. Úgyhogy ezt követően felváltva hol Wiesbadenben találkoztunk Walteréknél, hol Ralphéknál mainzi lakásukban. A probléma csak az volt, hogy Ralph jóval lassabban haladt, mint Walter vagy Rosina, aki édesanyjától kislányként már megtanulta nyelvünk leggyakoribb szavait és a mondatszerkesztés alapjait.

Walterral annyira összemelegedtünk, hogy egy idő után nyelvóráktól függetlenül is találkozgattunk. Kettesben vagy hármasban kirándultunk,

megismertetett rokonaival, barátaival és egykori professzoraival, s júniusban az egész pünkösdi ünnepeket együtt töltöttük Rosina egyedül élő édesanyjával, Mária nénivel Marburg közeli, tágas vidéki házában. Mária néni és idős rokonai, akik részben a környéken, részben Aachenben laktak, beilleszkedtek új hazájuk viszonyai közé, de lelkükben továbbra is magyarok maradtak. Ha kicsit ittunk, szívesen énekelt velem magyar dalokat, s ha a *Himnusz*ra került a sor, mindig elérzékenyült. Évente jártak Magyarországra, s a továbbiakban ilyenkor mindig találkoztunk. Csehországi származása ellenére Walter egyre jobban érdeklődött a 19–20. századi magyar történelem s azon belül a zsidóság magyarországi beilleszkedésének kérdései iránt. Ha itt járt, mindig a témájába vágó könyvekkel megrakottan tért haza. A 2000-es évek elején, amikor utoljára jártam wiesbadeni lakásukban, egy szoba csak judaikával volt tele. Ekkor már héberül is tudott valamennyire, s azt tervezte, hogy megírja a magyarországi zsidóság 19–20. századi történetét. Érzékelve a kérdés kényességét, erről végül letett, de néhány kisebb tanulmányt publikált a témában. Egyik első írásában kimutatta, hogy a magyarországi zsidóság döntő többsége – eltérően Szekfű és mások állításaitól – nem a 19. század második felében, hanem a 18. század végén és a 19. század első felében érkezett hazánkba, s az ország keleti feléből fokozatosan vándoroltak nyugatra, így a fővárosba is. Ezért alakulhatott ki sokakban az a tévképzet, hogy döntően a 19. század második felében vándoroltak be Galíciából. Tanulmányának magyar változata az én fordításomban és közvetítésemmel jelent meg a *Valóság* 1988/11. számában *A zsidók bevándorlása Galíciából és a magyarországi zsidóság* címmel. A későbbiekben több más fontos tanulmányt is írt, melyek 1999-ben kötetbe gyűjtve német és magyar nyelven egyaránt napvilágot láttak. A német változatot *(Zwischen Reform und Orthodoxie)* a Philo Kiadó gondozta, a magyart *(Reform és ortodoxia)* pedig a Múlt és Jövő szerkesztősége, régi gimnáziumi osztálytársam, Kőbányai János felügyeletével.

Jó és szívélyes, de nem baráti kapcsolatba kerültem Ralphfal is, aki az ösztöndíjam letelte előtt néhány héttel felajánlotta, hogy az intézet ilyen célra fenntartott pénzalapjának a felhasználásával igényelhetek magamnak könyveket. Az előírásoknak megfelelően kikötötte viszont, hogy csak Németországban kiadott német nyelvű szakkönyveket kérhetek. Tizenöt tételes listát állítottam össze, amelyek között olyan drága alapművek szerepeltek, mint a *Handbuch der Europäischen Geschichte* utolsó három, a 19–20. századdal foglalkozó kötete, a négykötetes *Biographisches Lexikon zur Geschichte Südosteuropas*, a háromkötetes *Großer Historischer Weltatlas* és a *Südosteuropa-Handbuch* három – Jugoszláviával, Romániával és Magyarországgal foglalkozó – kötete. A későbbiekben időről időre újra felajánlott könyvrendelési lehetőségeket az intézet kontójára, amelyeknek – és persze Walter ugyancsak gyakori könyvajándékainak – köszönhetően az évek folyamán egész csinos kollekcióm keletkezett a modern német történelem tárgykörében. Úgyhogy a mainzi fél év jelentősége jóval túlmutat a közvetlenül Bethlennel kapcsolatos kutatásaimon: bejártam Németország nyugati felét, megfordultam Svájcban, hozzám hasonló fiatal kollégákat és idősebb pályatársakat ismertem meg számos országból, új barátokra tettem szert, és jelentős mértékben gyarapítottam szakkönyvtáramat. Mindezt a német adófizetőknek köszönhetően, akiknek a pénzéből a német Külügyminisztérium mint fő támogató a mainzi intézet működését finanszírozta.

A német adófizetőknek köszönhettem azt is, hogy fekete-fehér Videoton tévékészülékünket hazaérkezésem után színes Grundigra cseréltük, ami akkor több mint 40 ezer forintba került. Ez havi fizetésem – 4500 forint – mintegy tízszeresét tette ki. Emellett befizettünk egy új, Zastava típusú autóra, amelyet Fiat-licenc alapján a jugoszlávok gyártottak. Erre csak két évet kellett várni, nem ötöt-hatot, mint a Trabantra vagy a szovjet Zsigulira. Németországi ösztöndíjam egyébként hivatalos árfolyamon forintra átszámolva havi 12 500 forintnak felelt meg. Ténylegesen azonban sokkal többnek. A feketepiacon is egyszerű átváltással, „megforgatva" pedig még inkább. Ez utóbbinak az volt a bejáratott útja, hogy a hosszabb külföldi útról – kiküldetés, ösztöndíj stb. – hazatérő magyar állampolgár vásárolt valami kurrens, itthon nem kapható műszaki cikket, s azt vagy a feketepiacon, vagy a bizományiban értékesítette forintra átszámítva többszörös áron. Mi is ezt a legális utat követtük. Münchenben kevesebb mint 2000 márkáért vettünk két komputert, s azt a Filmmúzeummal szembeni bizományi áruházban mintegy 80 ezer forintért eladtuk. Ez volt a COCOM-lista kijátszásának egyik formája, amihez tulajdonképpen a német vámosok is asszisztáltak.

Mainzi tartózkodásomat egy hétre szakítottam meg április elején, amikor a magyarországi iskolákban szünetelt a tanítás, így Éva és Gergő is ráértek. Haza vonattal utaztam, vissza azonban új Trabantunkkal, amelyet már a német autópályákon megbámultak, Mainzban pedig, ahová az NDK-ból nemigen érkeztek turisták vagy rokonok, eleinte valósággal a csodájára jártak az intézet melletti parkolóban. Aztán hozzászoktak a látványhoz, és megbizonyosodtak róla, hogy beindul, gurul, és ha kell,

megáll. Kelet-európai társaim viszont örültek neki, mert így kisebb kirándulásokat tudtunk tenni a környéken. És örült a családom is, amely a fél év utolsó napjaiban meglátogatott. Néhány napig a környéken kirándulgattunk, majd együtt csorogtunk hazafelé Speyer, Worms, Heidelberg, Nördlingen, München, Salzburg, Klessheim és Bécs érintésével. Útközben vagy ismerősöknél laktunk, vagy – felavatva az ugyancsak ekkor vásárolt sátrunkat – kempingeztünk. Salzburgban történt, hogy az egyik parkolót elhagyva Gergő megkérdezte: miért van az, hogy itt mindenkinek ilyen nagy és többnyire fekete autója van, nekünk meg ilyen kicsi szürke? Hosszú történelmi mesével válaszoltam, melyben a török és a szovjet megszállás, valamint Trianon is az okok között szerepelt, az 1867 utáni fél évszázad viszont, mint eredményes felzárkózási periódus ellenpólusként jelent meg. Azt hittem, hogy ezzel a párbeszédnek vége; a diák kérdezett, a tanár válaszolt, punktum. Ám nem így történt. A konklúzió Gergő szájából hangzott el, amikor az osztrák–magyar határt átlépve, nagy sóhajtás után csak ennyit mondott: milyen kár, hogy ez az Osztrák–Magyar Monarchia megszűnt.

Kandidatúrám és 1985-ös konferenciaszerepléseim

A nyugalmas mainzi fél év után itthon mozgalmas hetek vártak rám. Legfontosabb feladatomnak továbbra is Bethlen 1921 utáni életpályájának a kutatását tartottam, ám ennek ütemét számos kötelezettség és egyéb kihívás fékezte. Mindenekelőtt ki kellett javítanom kandidátusi kéziratomat, amelyet távollétem alatt Diószegi István, az ELTE tanszékvezető professzora lektorált. Mivel nem sok észrevételt tett, ezzel már 1984 augusztusára elkészültem, s a javított kéziratot átadtam a Magvető szerkesztőjének, Szalay Károlynak.

Augusztus és szeptember folyamán letettem a kandidátusi fokozat megszerzéséhez szükséges vizsgáimat filozófiából és az előírt szaktárgyakból, majd vártam, hogy „lovaggá" üssenek. Erre végül 1985. március 11-én került sor, amikor hivatalosan is megvédtem a disszertációmat. Bírálóim egyike, Katus László amiért csak lehetett, megdicsért, és „csupán néhány valóban apró részletkérdésben" javasolt korrekciót vagy kiegészítést. Kritikai észrevételeivel maradéktalanul egyetértettem, és ahol kellett, módosítottam is a kéziratom. Messzemenő jóindulatról tett tanúbizonyságot Szabó

Ágnes, a Párttörténeti Intézet főmunkatársa is, aki ugyancsak javasolta a kandidátusi fokozat odaítélését. Ő néhány elvi kérdésben ugyanakkor különvéleményének is hangot adott. Ezek általában az általam használt terminológiával és annak szemléleti hátterével függtek össze. Opponensem nem kérte, hogy ezen változtassak, szükségesnek érezte viszont leszögezni, hogy a Horthy-rendszer „szerinte" „fasiszta jellegű ellenforradalmi diktatúra" volt, még akkor is, ha Bethlen arra törekedett, hogy „annak diktatórikus jellegét kifelé álcázza". Nem értett egyet azzal a megfogalmazásommal sem, hogy a fiatal Bethlen „a liberalizmus konzervativizmus felé hajló változatai felé tájékozódott". Szerinte Bethlen az antiliberális „új típusú konzervativizmus" képviselője volt.

Udvariasan bár, de válaszomban én ezt cáfolni igyekeztem, hangsúlyozva, hogy „a neokonzervativizmus bizonyos alapvető szemléleti elemeinek nem találni nyomát a Bethlen-írásokban". „Nincs szó például beszédeiben és cikkeiben – 1918 előtt sem – az 1848-as jobbágyfelszabadítás, illetve ennek alapján az egész dualizmus kori kapitalista fejlődés elhibázottságáról, illetve elhamarkodottnak tételezéséről, ami pedig – amint erre írásaiban Szabó Miklós is rámutatott – az új típusú magyar konzervativizmus történelemszemléletének kiinduló feltételezése volt." Szabó okfejtését elfogadva ma is úgy látom, hogy a századfordulós magyar újkonzervativizmus – európai megfelelőihez hasonlóan – az egész liberális eszmekört megvalósíthatatlan utópiaként kezelte, amely a valóságban nem szabadságot hozott, hanem annak ellentétét: az erősek uralmát a gyengék felett. A liberalizmussal és a vele együtt járó pártpluralizmussal szemben ezért olyan érdekképviseleti rendszer életbeléptetésére törekedett, amely kikapcsolta, de legalábbis korlátozta volna a gazdasági versenyt, és a társadalmat is a szolidaritás, a gyengékről és az elesettekről való gondoskodás elve alapján szervezte volna újjá. Bethlen konzervativizmusa érintkezett ezzel, de mindig a liberalizmus alapelveinek a feladása nélkül.

Az egyetemi doktori („kisdoktori") és az akadémiai doktori („nagydoktori") fokozat közötti stációt jelentő kandidátusi cím elnyerése azt jelentette, hogy tudományos segédmunkatársból szinte automatikusan tudományos munkatárssá váltam az intézetben. Különösebb előnyökkel ez nem járt, de terhekkel vagy kötelezettségekkel sem. Mindössze annyi történt, hogy a fizetésemet 4300 forintról 5700 forintra emelték. Ez azonban még mindig nem érte el az országos átlagfizetést, vagyis az 5961 forintot (1985). A kandidatúrával járó formaságok lezárulása után újrakezdtem

többször megszakított angol nyelvi tanulmányaimat, s az MTA intenzív nyelvtanfolyamának köszönhetően 1986 júniusában végre angolból is középfokú nyelvvizsgát tettem.

Eközben az 1980-as évek közepére eljutottam oda, hogy most már nem én jelentkeztem cikkekkel különböző lapoknál, hanem engem kezdtek megkeresni a szerkesztőségek. Nem sokkal hazaérkezésem után például a *Magyar Hírlap*, amely – tekintettel az évfordulóra – a második világháború kirobbanásának okairól kért tőlem írást. A szöveg meg is jelent, ám tárgyilagosságommal ismét kisebb botrányt kavartam. A cikkben ugyanis megemlítettem, hogy „az augusztus 23-ai szovjet–német egyezmény értelmében" Lengyelország keleti szegélyét a szovjet hadsereg foglalta el.[214] Ma már talán elképzelni is nehéz, de az akkori szovjet követség hivatalosan tiltakozott a cikk eme passzusa ellen, és a szerkesztő, N. Sándor László megrovást kapott érte. Én semmiféle retorzióban nem részesültem, a szovjet tiltakozásról is csak utólag értesültem.

A következő év elején a párt elméleti lapjának, a *Társadalmi Szemlé*nek a szerkesztője (Rényi Péterné Sántha Ilona) keresett meg azzal, hogy közérthető formában foglaljam össze a bethleni konszolidációval kapcsolatos elvi álláspontomat. A lap 1985/12. számában megjelent, de már a nyár folyamán véglegesített írásomban részletesen foglalkoztam a kormányzati rendszer különböző aspektusaival, és véleményemet a következőkben összegeztem: „A bethleni korszak kormányzati rendszerét mindezek alapján a parlamentáris és autoritatív kormányforma közötti konzervatív átmenetként, tehát autoritatív elemeket tartalmazó korlátozott parlamentarizmusként foghatjuk fel. A parlamentarizmussal a dualista időszakból átvett polgári liberális intézményrendszer (többpártrendszer, parlament, a parlamentnek felelős kormány, bíráskodás szuverenitása stb.) rokonította. Az autoritatív fasiszta jellegű állammal pedig ezen intézményi struktúra antidemokratikus működtetése, azaz azok a rendszerbe épített biztonsági fékek (korlátozott és túlnyomóan nyílt szavazás, a központi végrehajtó hatalom túlzott befolyása, a sajtószabadság korlátozása, vallási diszkrimináció), amelyek egy demokratikus típusú parlamenti váltógazdálkodásnak még a lehetőségét is kizárták. Az a felfogás, amely a bethleni konszolidáció kormányzati rendszerét minden további nélkül a totális vagy autoriter állam fogalma alá vonja, véleményünk szerint ugyanúgy figyelmen

[214] Romsics Ignác: A második világháború okairól. *Magyar Hírlap*, 1984. szeptember 1. 9.

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 22.

kívül hagy bizonyos alapvető tényeket, mint az, amely az angol, francia vagy csehszlovák parlamentáris demokrácia mellé állítja." Bethlenről írva hangsúlyoztam, hogy nemcsak a konzervatív rendszer demokratizálásával, hanem a parlamentarizmus felszámolására törekvő szélsőjobboldali törekvésekkel is határozottan szemben állt. Horthyról szólva pedig azt, hogy 1920-tól kezdve – felmérve a külső és belső erőviszonyokat – fokozatosan eltávolodott jobboldali radikális támogatóitól, s „lépésről lépésre a konzervatívok felé közeledett".[215]

Akkor sem értettem pontosan, és ma sem értem, hogy a párt ideológiai vezetése mit akart tudatni tanulmányom közlésével. A későbbiek egyértelműen bizonyítják: nem azt, hogy ez a párt álláspontja. De azt sem, hogy a „farkasokat" felszólítsa: tépjétek szét. A cikkre ugyanis egyetlen reagálás sem érkezett. A legvalószínűbb, hogy Aczél régi nyilatkozatának megfelelően a lap szerkesztősége csak annyit akart közölni a pártelittel, hogy van ilyen álláspont is, és a párt által engedélyezett, korlátozottan pluralista „szocialista nyilvánosság" keretei között ez is megjelenhet.

A kecskeméti *Forrás*, amelybe egyre ritkábban ugyan, de a megelőző években is írtam, decemberi számát a 20. századi magyar népfőiskolai mozgalomnak szentelte. Az én hozzájárulásom ehhez a Horthy-korszak iskolarendszerének és az akkori népfőiskolai mozgalomnak a bemutatása lett. A salgótarjáni *Palócföld*be, amelyet ekkor már egykori katonatársam, Pál Jóska szerkesztett, 1979 óta írtam könyvismertetéseket. 1979-ben egyet, 1983-ban kettőt, 1985-ben azonban már ötöt, 1986-ban pedig hármat. Eleinte az 1918–1919-es forradalmakkal és a Horthy-korszakkal kapcsolatos könyveket szemléztem, aztán vérszemet kaptam, és a 19. századdal, sőt még korábbi időszakkal foglalkozó művekről is írtam. Persze, nem igazi szakmai kritikákat, hanem egy-két szubjektív megjegyzéssel fűszerezett ismertetéseket. Emellett számos TIT-előadást is tartottam. Budapesten kívül 1984 második felében így például Kalocsán és Kiskunfélegyházán, 1985-ben pedig Egerben (kétszer), Kaposváron, Kiskunfélegyházán, Nyíregyházán, Szolnokon és Debrecenben.

A különböző TIT-előadásoknál sokkal fontosabb volt, hogy 1985 nyarán több magyarországi és két külföldi tudományos konferencián is részt vettem, és egy kivételével ezeken elő is adtam. A sort egy májusi konferencia

[215] Romsics Ignác: A bethleni konszolidáció állam- és kormányzati rendszere. *Társadalmi Szemle*, 1985/12. 63–71. Idézet a 71. oldalon.

nyitotta Szegeden, amelyet régi barátom, Sipos Jóska szervezett a szegedi múzeum történészeként. Témája a „parasztkérdés" 1890 és 1930 közötti alakulása volt, beleértve a kivándorlást, a Nagyatádi-féle földreformot, valamint az 1920 utáni Kisgazdapárt belső struktúráját és beolvadását az Egységes Pártba. Az elmúlt években folytatott kutatásaimhoz kapcsolódva én az agrárkérdés 1918 előtti nemzeti-nemzetiségi aspektusáról beszéltem, amely – érzékelve a román parasztok román bankok által támogatott földvásárlásait – a fiatal Bethlen legnagyobb közéleti gondjai közé tartozott. Előadásom a *Forrás* 1986/1. számában és a konferencia előadásait összegyűjtő kötetben *(Parasztkérdés 1890–1930)* is megjelent.

Június 10–11-én Bécsben szerepeltem, ahol az egyik nyitó előadást tartottam *Parlamentarismus und Demokratie in der Ideologie der regierenden Parteien Ungarns in der Zwischenkriegszeit* címmel. A konferencia különösebb izgalmakkal nem járt, érdekesnek találtam viszont Hanák Péterrel folytatott személyes vitámat Bethlen és Teleki megítéléséről. Hanák úgy gondolta, hogy a két politikus közül nem Bethlen, hanem Teleki érdemelne nagyobb megbecsülést, amit – tekintettel Teleki számos antiparlamentáris jellegű megnyilatkozására és a második zsidótörvény meghozatalában játszott szerepére – én meglehetősen furcsának találtam. Beszélgetésünknek folytatása nem lett, amikor pedig a 2000-es évek elején felmerült, hogy Teleki Pál kapjon szobrot a budai Várban, Hanák már nem élt. Elképzelhető, hogy akkor is helyeselte volna, mint ahogy kezdetben Göncz Árpád és Kosáry Domokos is támogatta a tervet.

Közvetlenül Bécs után Pécsen tartottam előadást hivatalosan *Counterrevolutionary Attempts and the Social Basis of the Revolutions* címmel, ám – szerény angol nyelvtudásom miatt – ékes magyar nyelven, szinkrontolmács segítségét igénybe véve. A pécsi konferencia ötletgazdája tulajdonképpen az '56-os Nemzetőrség főparancsnoka, a halálra ítélt Király Béla volt, aki évek óta szervezett kollokviumokat a világ számos pontján, és adott ki könyveket 1976-tól *Society in Change* című programja keretében. Ezeket különböző amerikai intézmények és alapítványok – köztük feltehetően a CIA vagy annak fedőszervei is – finanszírozták. Magyar részről az ekkor már Bloomingtonban tanító Ránki György állt a háttérben, aki közvetített Király és az MSZMP felső vezetése között. A tábornok persze még nem utazhatott be az országba, úgyhogy maga helyett asszisztensét, a szintén 1956-ban, de még fiatalon, családjával együtt távozó Pásztor Pétert küldte. Péterrel ekkor találkoztam először, és a későbbiekben vele is olyan szoros baráti viszonyba kerültem, mint Walterrel. Péter New Jersey állam Montclair State College nevű egyetemén tanított orosz és kelet-európai történelmet, valamint metodológiát, de kutatási területe valójában az 1918–1919-es magyarországi forradalmak nemzetközi háttere volt. Úgyhogy akadt bőven beszélgetnivalónk ekkor is, és a későbbiekben is. Ugyancsak a pécsi konferencián ismertem meg Szakály Sándort, aki néhány éven belül Péterhez hasonlóan szintén a barátom lett, s aki a *Magyar Hírlap*nak készített beszámolójában előadásom lényegét így foglalta össze: „Romsics rámutatott, hogy a Tanácsköztársaság vezetése biztosan csak a szervezett munkásságra és a leszerelt katonák egy részére támaszkodhatott, ugyanakkor elsietett szocializálási programja óriási paraszti és kisiparosi, kiskereskedői tömegeket tett passzívvá vagy éppen ellenséggé."[216]

A harmadik nemzetközi konferencia, amelyen részt vettem, a történészek világszervezetének ötévente megrendezett konferenciája volt Stuttgartban, augusztus utolsó hetében. Az egész hetes rendezvényen közel kétezren jelentek meg a világ minden részéből, ám ezeknek csak a töredéke tartott vagy kommentált előadást. A magyar delegáció létszáma is meghaladta a félszázat, de az előadók és kommentátorok között csak heten szerepeltek: Glatz Ferenc, Hanák Péter, Kosáry Domokos, Makkai László, Ránki György, Szabad György és Vörös Károly. Vagyis Szabad György kivételével mindannyian a Történettudományi Intézetből. A magyarok egy része saját autóján, a plebsz, amely közé én is tartoztam, külön buszon érkezett. Jellemző, hogy útitársaink közé tartozott Antall József orvostörténész, a későbbi miniszterelnök is, akiről mi, fiatal történészek ekkor még semmit sem tudtunk. Mondjuk úgy: észre sem vettük. Az egykori mainzi ösztöndíjasok útját – így az enyémet is – a mainzi intézet finanszírozta, éspedig nemcsak a magyarokét, hanem más kelet-európai országokból érkezőkét is. Így több ismerősömet láthattam viszont, többek között Milant, aki a belgrádi egyetemen tanított, s persze Ralph Melville-t, aki mindent megtett azért, hogy jól érezzük magunkat.

A konferencia egyébként szokás szerint számos nagy és még több kis témával foglalkozott párhuzamos szekciókban, amelyeknek csak töredékét lehetett meghallgatni. Én elsősorban a három és fél napig tartó metodológiai tagozat rendezvényeit látogattam, amelynek előadói döntően Max

[216] Szakály Sándor: Forradalmak és ellenforradalmak Közép-Kelet-Európában, 1918–1920. *Magyar Hírlap*, 1985. június 25. 8.

Weber ismeretelméletének és általában a történelmi megismerés lehetőségének különböző aspektusaival foglalkoztak. Az előadások főleg angolul és németül hangzottak el, úgyhogy a mondottaknak csak egy részét értettem meg. Annyi azonban világosan kiderült számomra, hogy ahhoz a távolságtartó, tárgyszerűségre törekvő és markánsan el nem kötelezett történetírásnak az elméleti alátámasztásához, amely habitusomnak leginkább megfelelt, s amelyre addigi gyakorlatomban is törekedtem, a német szociológus meglátásai nagyon fontos kapaszkodók. Hazatérve ezért tanulmányozni kezdtem magyarul 1970-ben kiadott tanulmánygyűjteményét *(Állam, Politika, Tudomány)*, amelynek bevezető írásai megerősítettek abban, hogy a történelemben felismerhető célok és a mögöttük álló értékek elvileg egyformán jogosultak, és a történész feladata nem az, hogy ezekről meggyőzze vagy ezektől eltántorítsa olvasóit. A történész csak arra vállalkozhat, hogy megvilágítja ezen értékeket és célokat, esetleg összehasonlítja őket, és mérlegeli a megvalósításukhoz szükséges eszközök alkalmasságát. Abban azonban, hogy melyik érték a jó és követendő, nem foglalhat állást. Ez hit kérdése, s mint ilyen, az ideológiák és a politika világához tartozik, amelybe persze a történész is átléphet, ám ha ezt megteszi, akkor nem tudós kutatóként, hanem közéleti emberként nyilvánul meg.

Az 1985-ös konferenciák sora Szegeden kezdődött májusban, és ott is fejeződött be októberben, amikor egykori tudományos diákkörünk alapításának 20. évfordulóját ünnepeltük. Régi diákkörös társaim közül Jároli Jóska, aki azóta a Békés Megyei Levéltár igazgatóhelyettese lett, a történeti-néprajzi kutatások levéltári forrásairól, Sipos Jóska a Kisgazdapártról, Lengyel Bandi a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumáról, én pedig Bethlen István két világháború közötti külpolitikai dilemmájáról: a revízió és a biztonság egymással összeegyeztethetetlennek bizonyult szempontjairól beszéltem. (Előadásom kissé átdolgozott változata jóval később, a *Magyar Hírlap* 1993. június 4-i számában jelent meg *Revízió és biztonság: Bethlen István külpolitikai koncepciójáról* címmel.) Az előttünk járókat többek között Bohony Nándor, az egri főiskola adjunktusa képviselte, az utánunk következőket pedig Fenyvesi László, a Budapesti Történeti Múzeum munkatársa; Labádi Lajos és Takács Edit a szentesi levéltárból, továbbá Tóth István a szegedi múzeumból.

Körutazás Erdélyben

A júniusi és augusztusi konferenciák között erdélyi körutat tettünk hármasban. Ennek két célja volt: Lázár Gyuriék meglátogatása Kolozsváron és Gergő megismertetése a legfontosabb erdélyi magyar történelmi emlékekkel. Szegedről, Nagy Ádáméktól indultunk július 28-án, s a Maros völgyében kanyargó úton estére jutottunk el Piskiig. Közben megálltunk Marosillyén, és megkerestük annak a kastélynak a maradványait, amelyben 1580-ban Bethlen Gábor született. Az épületben, amelynek falán emléktábla hirdette a jeles eseményt, söröshordókat és -rekeszeket tároltak. A kempingben tábort vertünk, és még az est leszállta előtt megnéztük a legendás piski fahíd cölöpjeinek a maradványait. Az itteni csatáról és Bem apó szállóigévé vált kijelentéséről – „Ha elvész a híd, elvész Erdély" – akkor még minden magyar gyereknek illett tudni, s talán ez még ma is így van. Másnap a vajdahunyadi várral, az európai gótikus várépítészet egyik remekével kezdtük, amely nélkül ugyancsak nincs magyar történelem; majd útban Gyulafehérvár felé Alvincen megnéztük az enyészet martalékává vált Martinuzzi-kastély falmaradványait, valamint Kinizsi Pál eldugott mellszobrát a vasútállomás mellett. Gyulafehérváron a főszékesegyházat csodáltuk meg, és megilletődve hajtottunk fejet Hunyadi János, János Zsigmond, Bethlen Gábor és más erdélyi nagyságok szarkofágjai, illetve síremlékei előtt. A fejedelmi székváros után a nagyenyedi kollégium következett, amely annyi értékes embert adott a magyar kultúrának, és amelyet számomra Jókai tett halhatatlanná. Aztán egy kis kitérővel Torockó a háromcsúcsú Székelykővel, és onnan Tordán át Felek, majd a Kolozsvár előtti benzinkút, ahol Gyuriék vártak ránk.

Az éjszakát Gyuriéknál töltöttük, ám oly módon, hogy kivittek és bejelentettek bennünket a Felek-tetőn lévő kempingbe. A Trabantot pedig a lakásukhoz közeli magyar konzulátus épülete mellett hagytuk, mintha a konzul vendégei lennénk. Másnap a szokásos turistalátványosságok következtek Kolozsváron, amilyen mértékben ez egy 8 éves gyermek számára elviselhető volt. Neki leginkább a botanikus kert tetszett, mi meg úgyis láttunk már korábban minden fontos építészeti emléket. Az este emelkedett hangulatban telt el, köszönhetően Ilonka áfonyalikőrjének, amelyet egy nagy üvegedényből mericskéltünk ki, mindaddig, amíg az edény alján már csak a vastag gyümölcsréteg maradt. Nem először és nem utoljára tapasztaltam meg, hogy az ekkor már tényleg nagyon ínséges ellátási viszonyok

ellenére erdélyi barátaink mennyire igyekeztek mindig kitenni magukért. Nekünk egyszerű volt vendégül látni őket Magyarországon, nekik viszont valószínűleg hetek óta gyűjteni kellett a húst, vajat és egyebeket, hogy semmiben se szenvedjünk hiányt.

Másnap reggel ismét Torda felé indultunk, hogy Segesvár, Fehéregyháza és Székelykeresztúr érintésével és a közbeeső Petőfi-emlékhelyek felkeresésével a Hargitán át Tusnádfürdőig jussunk. Ez sikerült is, ám közben történt egy kis malőr. Radnót környékén defektet kaptunk, amire akkor jöttünk rá, amikor megálltunk a radnóti kastély udvarában, ahol elvileg egy mezőgazdasági szakközépiskola működött, mi azonban annyi traktort láttunk, hogy gépállomásnak néztük. Elkezdtem a kerékcserét, amiben nem mutathattam túlzott ügyességet, mert az egyik román traktoros néhány perc után kivette kezemből a szerszámokat, és gyorsan megoldotta a számomra bonyolult műveletet. S bár egy szót sem tudott magyarul, valahogy azt is megértette velünk, hogy Marosvásárhely előtt lesz egy nagy javítóműhely, ahol biztosan megragasztják a kilyukadt kereket, s így nem kell tovább pótkerékkel mennünk. Így is lett. A munkáért sem a román traktoros, sem a vásárhelyi magyar szerelő nem fogadott el pénzt. Menjenek Isten hírével – búcsúzott el tőlünk az utóbbi.

Tusnádfürdőn az Olt melletti kempingben aludtunk, amely azóta – Tusványos néven – a Fidesz szokásos nyári rendezvényének színhelyeként híresült el. A táborban – különösen a németországiakkal és az ausztriaiakkal összevetve – meglehetősen rideg körülmények uralkodtak. Ám mindenért kárpótoltak bennünket a természet szépségei, a hatalmas fenyőfák,

1985 nyara: kalóriafelvétel a Hargitán

az ózondús levegő és az Oltban fickándozó halak látványa. Másnap irtózatosan sűrű programot bonyolítottunk le: egy napon belül megjártuk a Szent Anna-tavat, Kézdivásárhelyt, Gelencét és Zágont, s visszafelé még Kisbacont is, Benedek Elek emlékének adózva. A hatalmas ősfák közötti emlékházat sajnos nem nézhettük meg, mert 5 után néhány perccel érkeztünk, és a múzeum már bezárt. Igaz, két vagy három idős hölgy – mintha csak a Monarchia idejében lennénk – békésen teázott az egyik hatalmas fa alatt, s ők elvileg beengedhettek volna bennünket, ám nem tették, hiszen *tea-time* idején zavartuk őket. Nem is értették, hogy mi, trabantos barbár emberek erre miért nem jöttünk rá magunktól.

Háromszéki kirándulásaink során ennél sajnos nagyobb baj is történt. A templomszolga vagy „kulcsos ember" leányunokájával Gergő felmászott a gelencei harangtoronyba, s lefelé jövet olyan szerencsétlenül csúszott meg a falépcsőn, hogy egy szög felszakította a fejbőrét. Az első pillanatokban csak azt láttuk, hogy ömlik a fejéből a vér, s azonnal vittük volna a helyi orvoshoz. Ez azonban nehezebb feladatnak bizonyult, mint gondoltuk. A kislány ugyanis, akit magam mellé ültettem navigátornak, egyszerűen képtelennek bizonyult világos iránymegjelöléseket adni. Ahelyett, hogy azt mondta volna: jobbra, balra vagy egyenesen, mindig a helyi viszonyítási pontoknak megfelelően próbált utat mutatni, s nem értette, hogy én miért nem értem, ha egész világosan megmondja, hogy a következő nagy jegenyefától egyenesen a Pista bácsi háza felé kell menni. Végül megérkeztünk, a rendelőben viszont kiderült, hogy az orvosnak sem fertőtlenítőszere, sem kötszere nincs. Gyorsan kinyitottuk az autó mentőládikáját, amely minden ilyen esetre szükséges dolgot tartalmazott. Szerencsére kiderült az is, hogy Gergő koponyája nem szakadt be, sőt, a seb sem olyan mély, hogy össze kellene varrni vagy kapcsolni, elegendő, ha fertőtlenítés után gézzel bekötik. Ez is történt. Úgyhogy az út hátralevő részét Gergő egy helyes kis turbánnal a fején tette meg.

Az éjszakát ismét a tusnádi kempingben töltöttük, s másnap este már Kolozsváron voltunk Gyuriéknál. Most Székelyudvarhelyen át mentünk, s csak Farkaslakán és Korondon álltunk meg. Mindenki tudja, miért: Korondon „cserepeket" vásároltunk, Farkaslakán Tamási Áron szülőházát néztük meg. Kolozsvárra érve Ilonka megnézte Gergő sérülését, és megnyugtatott bennünket, hogy semmi komoly baj nincs, a kötést is levehetjük a szépen hegedő sebről. Másnap indultunk haza. Útközben három helyen álltunk meg: Kalotaszegen, pontosabban Körösfőn, amely Korondhoz hasonlóan

már akkor is a turistaattrakciók közé tartozott; a Királyhágón, ahol a mai éttermeknek még nyomát sem láttuk, a fő vendéglátóipari létesítmény egy fabódé volt, amelyben már Coca-Colát is árultak; s végül hosszabb időre Nagyváradon, a Pece-parti Párizsban. Itt is mindent elég leromlott állapotban találtunk. A székesegyházat, a híres, Ady által megörökített kanonoksort és a főteret egyaránt. Talán mondanom sem kell: a sétálóutca sem úgy nézett ki akkor, mint ma. Ennek ellenére jólesett a városban kicsit flangálni és bámészkodni. Ezért elég későn indultunk útnak, aminek – autópálya akkor még nem lévén – az lett a következménye, hogy hajnalra értünk haza. Fáradtak voltunk, de már útközben elhatároztuk, hogy a következő nyáron a régi Magyarország egy másik részét, a Felvidéket járjuk be.

Miközben én konferenciáztam és utazgattam, a magyar ellenzék különböző irányzatainak a reprezentánsai 1985. június 14–16-án megtartották első közös összejövetelüket a monori kempingben. A negyvenöt résztvevő között a történészeket öten képviselték: Benda Marci bácsi és fia, Benda Gyula, Litván György, Szabó Miklós és Szűcs Jenő. Rajtuk kívül futólag ismertem még Lengyel Lászlót és Fekete Gyulát. A résztvevők közül négyen készítettek előzetes vitaanyagot, s ezeket ugyancsak négyen koreferálták. A nyolc főszereplő közül Csoóri Sándor és Csurka István a népi-nemzeti tábort, Kis János, Szabó Miklós és Kenedi János az úgynevezett demokratikus, urbánus vagy emberjogi ellenzéket, Bauer Tamás és Laki Mihály a reformközgazdászokat, míg Vásárhelyi Miklós, Nagy Imre egykori sajtófőnöke, valamint a rendezvény legfőbb szervezője és „házigazdája", Donáth Ferenc az 1956-os „veteránokat" képviselte.

A tanácskozás Csurka István *Új magyar önépítés* című esszéjének a megvitatásával kezdődött, aki a Václav Havel, Konrád György és mások által néhány évvel korábban körvonalazott „antipolitikus" életstratégia következetes érvényesítését ajánlotta elfogadásra. Vagyis azt, hogy a „politikai-hatalmi koordináták" közül kilépve mindenki élje „az adva lévő keretek között élhető, független, önépítő életét". Csurka ezt azzal indokolta, hogy „a hatalmi viszonyokon, a földrajzi helyzeten, de még a belső hatalmi helyzeten sem tud a magyarság önerejéből változtatni". Az Illyés 1983-ban bekövetkezett halála után a helyébe lépő Csoóri a kisebbségi kérdéssel foglalkozott, s a helyzet romlásáért – néhány korábbi írásához hasonlóan – a minden autonómiát elfojtó „államszocializmust", illetve a „szocializmus és a civilizáció vadházasságát" tette felelőssé. Az asszimilációhoz – mondotta – „a szocializmus a diktatúrát s a politikai körítést

szolgáltatja, a civilizáció pedig a gyorsaságot és a ridegséget". Bauer Tamás az 1980–1981-ben újrakezdett reformok folytatását, mindenekelőtt a kis- és középvállalkozások támogatását, valamint a vállalati önállóság és jogvédelem további kiterjesztését javasolta. Ezektől várható – írta –, hogy „kialakulnak az önszabályozó piac működtetésének gazdasági feltételei". Kis János mondanivalójának veleje abban állt, hogy az 1980-as évek közepére Magyarország „közelébe jutott annak a határnak, ameddig a rendszer fejlődése egy szovjet berendezkedésű országban, a szovjet világrendszeren belül egyáltalán elmehet". Valamiféle „politikai összeomlás előidézése" helyett olyan „evolutív előrelépést" javasolt, amelynek keretében a közjogi és a civiljogi, vagyis az állami és a társadalmi szféra egyértelműen szétválik, s eközben a pártállam jogállammá alakul, a civil szféra pedig pluralizálódik. Ötödik előadóként Vásárhelyi Miklós a nemzetközi viszonyok új fejleményeire, mindenekelőtt Ronald Reagan markánsan szovjetellenes politikájára és az 1985 márciusában hatalomra került Mihail Gorbacsov kezdeti reformlépéseire hívta fel a figyelmet.[217]

Mivel a Szabad Európa Rádiót ekkor már alig hallgattam, a nagy jelentőségű eseményről néhány nappal megtörténte után Szabó Miklós tájékoztatott az egyik intézeti napon, az Úri utcából lefelé ballagva a Moszkva téri metróállomás felé. Tőle vettem a tanácskozás előadásait és hozzászólásait tartalmazó szamizdat kiadványt is néhány száz forintért. Miklós tömött aktatáskájában akkortájt mindig megbújt ezekből egy-két terjesztésre szánt példány. Arra, hogy a Galamb utcai Rajk-butikban magam vegyem meg az ilyen és ehhez hasonló kiadványokat, gondolni sem mertem, mert biztosra vettem, hogy a helyet figyelik, és az odalátogatókat ellenőrzik. A *Beszélő* egy-két számához és más szamizdat kiadványokhoz is többnyire közvetítők révén jutottam. Ezekből, az intézeti párttaggyűléseken elhangzott tájékoztatókból és hozzászólásokból, továbbá a terjengő pletykákból érzékelni lehetett, hogy új korszak felé közeledünk, de hogy milyen sebességgel, és hogy pontosan mi lesz ennek a végállomása, azt senki sem tudta. Úgyhogy maradtam továbbra is a kaptafánál, és „műveltem kertjeim".

[217] *A monori tanácskozás, 1985. június 14–16.* Stenciltechnikával sokszorosított 76 oldalas gépirat. Az előadások közül néhány azóta a szerzők tanulmánykötetében is megjelent, az egész tanácskozás anyagát pedig Rainer M. János tette közzé. *A monori tanácskozás.* Budapest, 2005, 1956-os Intézet.

Magyarország a XX. században

Szakmai téren 1985–1986 fordulóján ismét részesültem néhány elismerésben. Megjelent a Balogh Sándor által szerkesztett *Magyarország a XX. században* című kötet, amelybe a tőlem várt fejezeteket már 1984 második felében leadtam. A szöveg nagyjából-egészében egyezett azzal, mint amit az *Ellenforradalom és konszolidáció*ban írtam, csupán a társadalomtörténeti részek, a politikusportrék és az 1918–1919-es rész maradtak ki belőle. Utóbbit, a forradalmak történetét Gergely Jenő írta meg. Az elmúlt időszakban olvasottakból merítve és a Kádár-rendszer érzékelhető fellazulásától felbátorodva a *Társadalmi Szemlé*ben közölt cikkemhez hasonlóan ebben is jóval egyértelműbben és fogalmi szempontból világosabban írtam a Horthy-rendszer jellegéről. Itt-ott Balogh Sándor szempontjait is tekintetbe vevő összegzésem így hangzott: „Politikai intézményeit és azok működését tekintve a konszolidáció kormányzati formája korlátozott polgári parlamentarizmus volt. A törvényhozás, végrehajtás és bíráskodás 1918 előtti hármassága az 1920-as évek közepére alapvetően helyreállt. Az országban szélsőjobboldali, liberális-demokrata, polgári demokrata és szociáldemokrata ellenzéki pártok működhettek, amelyek a parlamentben és a nyilvánosság előtt egyaránt kifejthették és hirdethették véleményüket. A hatalmi rendszerbe épített »biztonsági elemek« következtében azonban nem volt reális lehetőség arra, hogy a kormánypárt megbukjon, s egy nyugati típusú parlamenti váltógazdálkodás alakuljon ki. Ennek következtében a törvényhozó és a végrehajtó hatalom sem különült el olyan mértékben, mint ahogyan az a nyugati demokráciákban meghonosodott, és előfordult, hogy rendeleti úton szüntettek, változtattak meg törvényt. A konszolidált ellenforradalom hatalmi rendszerében tehát polgári parlamentáris és autokrata elemek keveredtek. [...] Politikájának és törvényhozásának általános tartalmát tekintve a konszolidált ellenforradalmat a demokratikus törekvésekkel, ám ugyanakkor a jobboldali radikális igényekkel is szemben álló konzervativizmus jellemezte, ami esetenként egyfajta »modern paternalizmussal« párosult." Balogh elfogadta azt is, hogy bekerüljön a szövegbe az, amit a Gondolat Kiadó cenzorai 1980–1981-ben még elfogadhatatlannak tartottak: a Kommunisták Magyarországi Pártja az 1920-as évek első felében „inkább volt külföldön kitűzött zászló, mintsem komoly hazai bázissal rendelkező szervezet".[218]

[218] Romsics Ignác: A konszolidáció befejezése. In Balogh Sándor (szerk.): *Magyarország a XX. században.* Budapest, 1985, Kossuth, 148., 151.

Szerzőtársam, Pritz Pál hasonló szemléletben gondolkodott és írt. Fel sem merült nála az 1930-as évek első felével kapcsolatos korábbi obligát minősítés: „Gömbös kísérlete a totális fasizmus bevezetésére". Ehelyett „Gömbös Gyula kísérlete egy fehér radikális Magyarország megteremtésére" címet adta a vonatkozó fejezetnek, s a szövegben megállapította, hogy „Gömbös miniszterelnöksége nem jelentett gyökeres szakítást a bethleni kormányzati rendszerrel."[219] Az 1945 utáni fejezetek frazeológiája természetesen sokkal kevésbé tért el a korábbiaktól, mint az azt megelőző részeké. A Kádár-rendszerről például semmiféle kritikai megállapítás nem szerepelt a kötetben, s 1956-ban is „ellenforradalmi lázadók" álltak szemben a „szocialista vívmányok" védelmezőivel. A fejezet címe azonban – a korábbiaktól eltérően – mégsem tartalmazta az „ellenforradalom" szót; helyette az „októberi válság" kifejezés szerepelt.

Az 1986-ban második kiadásban is megjelent kötet hazai és külföldi fogadtatása egyaránt ellentmondásos volt. A hozzám hasonló korú vagy nálam fiatalabb kollégák, például Szakály Sándor, Földesi Margit és Csirpák (később Gecse) Géza elismeréssel nyugtázták mind a trianoni békeszerződés igazságtalanságainak „minden irányú torzításoktól mentes" bemutatását, mind pedig azt, hogy „nem beszélhetünk az ellenforradalmi rendszer esetében fasizmusról, inkább konzervatív uralmi rendszerről, amely tekintélyuralmi elemeket is tartalmazott".[220] Leginkább Szakály dicsért, kihangsúlyozva, hogy szerinte „Romsics Ignác jóvoltából olvashatunk először »pró« és »kontra« elfogultságoktól mentes értékelést a Horthy Miklós nevével fémjelzett rendszer első feléről. Főleg a Bethlen István miniszterelnöki időszakáról adott kép alaposan, helytállóan mutatja be a konzervatív rendszer kül- és belpolitikai törekvéseit. Igen, konzervatív és nem fasiszta rendszer, amint az Romsics társadalom- és politikatörténeti elemzéséből kiviláglik."[221] Székely András művészettörténész, az *Új Tükör* munkatársa a húsz évvel korábbi, Molnár Erik-féle kétkötetes szintézis Ránki György által ír fejezetével összevetve jutott arra a következtetésre, hogy „mennyivel többet és főleg tényszerűbbet tudhat meg az olvasó ebből az új könyvből".[222]

[219] Pritz Pál: Gömbös Gyula kísérlete egy fehér radikális Magyarország megteremtésére. Uo. 174.

[220] Józsa György Gábor: A jelenkor krónikája. *Magyar Nemzet,* 1986. április 4. 9.

[221] Szakály Sándor: Huszadik századi magyar krónika. *Élet és Irodalom,* 1986. július 11. 10.

[222] Székely András: Imago Novae Hungariae. *Új Tükör,* 1986. március 23. 26.

Az idősebb és jellemzően az „urbánus" oldalhoz tartozó kollégák mérsékeltebben (mondhatnám: kényszeredetten) vagy egyáltalán nem lelkesedtek. Kende János, a Párttörténeti Intézet munkatársa például előbb megállapította, hogy „avatott módon" foglalkozom a Bethlen-korszakkal, ám – tette hozzá – „a szükségesnél és lehetségesnél kevesebb tér jut mind a legális, mind az illegális munkásmozgalom ábrázolására. Nemigen lehet egyetérteni azzal a megállapítással, hogy a KMP inkább volt külföldön kitűzött zászló, mint komoly hazai bázissal rendelkező szervezet." Továbbá „A kiválóan sikerült kulturális körkép szűkkeblűen bánik az emigránsokkal. Ha Szende Pál vagy Jászi Oszkár (akikről itt egyébként nem esik szó) vagy a fejezetben megemlített Lukács György, Varga Jenő és Balázs Béla nem is volt jelen hivatkozásokban, lábjegyzetekben, azért túlzás, hogy munkásságuk »alig gyakorolt hatást a hazai tudományos életre«".[223] Munkatársa, Sipos Péter velem kapcsolatban mindössze annyit kifogásolt, hogy „Az ellenforradalmi rendszer megítélésével kapcsolatban úgy vélem, hogy nem csupán autokratikus, hanem diktatórikus elemek is korlátozták a parlamentarizmust".[224]

Jóval keményebben, sőt kifejezetten elutasítóan fogalmazott Rónai Mihály András, akinek szüleit és öccsét a nyilasok 1944-ben agyonlőtték, és származása miatt őt magát is üldözték. Ő Földesi Margit recenziójának elismerő szavaira reagálva fejtette ki, hogy „nem kell finomítani a Horthy-korszakról kialakult képünket". Ugyanis „Akármeddig finomítod a sarat, sár marad. Annyi bizonyos, hogy aki a két háború közti Európa flóráját és faunáját csak a korabeli tanterv botanikáiból és zoológiáiból ismeri, aki nem szagolta, akinek a mellét Horthy-Magyarország miazmás levegője nem ülhette már meg, az nem tud semmit. Kivált akkor nem, ha a reá szórt átkaink mögött holmi kortársi elfogultságot gyanít, ha okosabb akar lenni nálunk, akik megéltük, ha felteszi a legtorzítóbb pápaszemet, a legellenszenvesebb utókori álobjektivitását (ami már-már automatikusan maga a kihívó részrehajlás és némi feltűnési viszketeg) – legkivált pedig, ha hiányzik belőle az igazi erudíció és nem is mellékesen az a beleélő intuíció, amelynek isteni szikrája nélkül hiteles és ihletett történetírás nincsen. De az egészben inkább az a kérdés aggaszt, hogy vajon mi visz rá ilyesmikre valakit. Válogathatnék a lehetséges válaszok között, de talán

[223] Kende János: Magyarország a XX. században. *Társadalmi Szemle*, 1986/8–9. 149–151.
[224] Sipos Péter: Korszakokon át a múlttól a jelenig. *Népszabadság*, 1986. november 16. 13.

jobb, ha nem teszem, legjámborabb feltevéseimet őrizgetem. Megvallom, hogy felszabadulás előtti dolgokban érzékeny vagyok. S nemcsak akkor, ha történetírásról van szó. Ha irodalomról, ha bármiről."[225]

A külföldi sajtótermékek közül nagyon elismerően írt a kötetről a nyugat-berlini *Tagesspiegel* és a nyugatnémet Külügyminisztérium félhivatalosának számító *Die Welt*. Az utóbbi cikk szerzője, Carl Gustaf Ströhm jólesően nyugtázta, hogy nemcsak a „k. u. k monarchiáról" fest a kötet „differenciált képet", hanem „még a két háború közötti, »ellenforradalminak« nevezett Horthy-korszakot is önkényuralmi, de nem kifejezetten fasiszta rendszerként jellemzi. Horthy idején Magyarországon mégiscsak volt parlamenti ellenzék, viszonylag szabad sajtó, szakszervezetek, sőt féllegális kommunistapárt is."[226] Gustav Chalupa, a *Tagesspiegel* szerzője ugyancsak kiemelte, hogy a szerzők „szólnak az eddig »fasisztának« bélyegzett Horthy-rendszer demokratikus lépéseiről. A történészek egy sor bizonyítékot szolgáltatnak ahhoz, hogy magyar fasizmusról nem lehet beszélni. Ám nem feledkeznek meg a Horthy-rendszer feudális, reakciós elemeiről és a fehérek véres ellenterrorjáról a szovjet tanácsköztársaság leverésekor. Betiltották a kommunistákat, de betiltották a nyilasokat is az egyensúly fenntartására. Bár korlátozták a szakszervezetek tevékenységét, a parlamenti élet funkcionált Magyarországon. A Horthy-Magyarországon a sajtó rendelkezett szabadságjogokkal, amire Olaszország vagy a Harmadik Birodalom lapjai nem is gondolhattak."[227]

A jugoszláv sajtó – a belgrádi *Politika* és a zágrábi *Vjesnik* – a *Tanjung* budapesti tudósítójának, Milos Csorovicsnek a beszámolója alapján tárgyilagosan közölte, hogy a szerzők „most pozitívabban ítélik meg az Osztrák–Magyar Monarchiát és a Horthy-korszakot, mint eddig, s árnyaltabban tárgyalják az 1956-os és az azt követő eseményeket."[228] A román sajtó, amely az 1980-as évek eleje óta rendszeresen támadta Magyarországot a magyar kisebbségek helyzetének internacionalizálásáért és a helsinki utókonferenciákon – 1977-ben Belgrádban, 1980-ban Madridban és 1983-ban Ottawában – tanúsított magatartásáért, tudomásom szerint érdemben nem reagált a kötetre. Várta a már beharangozott háromkötetes *Erdély*

[225] Rónai Mihály András: Keresztül-kasul az életünkön. *Népszabadság*, 1986. május 24. 15.
[226] Carl Gustaf Ströhm: Zurück zur Geschichte. *Die Welt*, 1986. február 8. 2.
[227] *Der Tagesspiegel*, 1986. február 16. 19.
[228] Az MTI 1986. február 2-i jelentése Belgrádból.

történetét, amely 1986 végén jelent meg, s az előrejelzéseknek megfelelően heves bírálatokban részesítette. Megszólaltak viszont a szlovákok, ha nem is nyilvánosan, hanem a Magyar–Csehszlovák Történész Vegyesbizottság soron következő ülésén. A csehszlovákok részben az 1918 előtti nemzetiségi kérdés tárgyalását fájlalták, amit Gergely Jenő írt, részben pedig a „trianoni szerződésnek" és következményeinek a bemutatását, amit Pritz Pál és én követtünk el. „Trianont – kifogásolták – a könyv mint a magyar nemzettel szemben elkövetett legnagyobb »igazságtalanságot« és mint »nemzeti tragédiát« értékeli. Mindezek alapján teljesen logikusnak tűnik, hogy ha a jelenlegi magyar történetírás nem törekszik arra, hogy határozott érvekkel cáfolja a háború előtti uralkodó körök nacionalista-soviniszta állításait, [...] úgy ez esetben nem csoda, hogy a magyar közvéleményben mindmáig az a vélemény uralkodik, hogy a 16. század óta Trianon jelenti a legnagyobb »nemzeti katasztrófát«, és hogy a magyar nemzettel szemben elkövetett »igazságtalanság« mind ez idáig nem lett jóvá téve. A könyv nem ítéli el a területi revíziót."[229]

Az ellentmondásos helyzetet Berecz János, az MSZMP KB ideológiai és propagandaügyekért felelős új titkára, ezekben az években Kádár János egyik legfőbb bizalmasa és utódjelöltjeinek egyike próbálta feloldani a *Társadalmi Szemle* 1986. júniusi számában. Bevezetésképpen Berecz megállapította, hogy „Társadalmunkban érzékelhetően erősödik az érdeklődés nemzeti, különösen pedig a huszadik századi történelmünk iránt. Némely jelzések alapján úgy tűnik viszont, hogy [...] mérséklődött a munkásmozgalom története iránti érdeklődés. [...] Úgy tűnik, mintha ezt a jelenséget erősítené meg az, hogy az egyetemi oktatásban a magyar munkásmozgalom történetének önálló témaként való oktatását felváltja a *Magyarország történelme 1918–1975* című tantárgy."

Ezt követően részletesen szólt az egyes korszakok, illetve „fordulópontok" helyes és helytelen megítéléséről. A Horthy-rendszert nem fasiszta, de „fasisztoid" és durván elnyomó diktatúrának nevezte, amely „brutális elnyomást gyakorolt minden forradalmi erővel szemben, és durva uszítást folytatott minden haladó eszme ellen. [...] A dolgozó népet – a parlamentarizmus látszata ellenére – durván kirekesztették a hatalom minden

[229] Megjegyzések a Magyarország története a XX. században (szerk. Balogh Sándor, szerzők: Gergely J., Izsák L., Jakab S., Pritz P., Romsics I. – Kossuth Kiadó, Budapest, 1985) koncepciójához. A dokumentum másolata a szerző birtokában.

szférájából, számottevő tulajdont nem birtokolhatott, kulturális elmaradottságban tartották, és leplezetlen kizsákmányolás gyötörte életét. Nem mi, a kor értékelte hárommillió koldus országának Magyarországot. E reakciós politika számára – a történeti tények alapján – nem adható felmentés, és nem érdemli meg a mentegetést."[230] Berecz dörgedelme rövidített formában a *Népszabadság*ban is megjelent.[231] Neveket azonban – Rónai Mihály Andráshoz hasonlóan – sem egyik, sem másik írásában nem említett. Enélkül is nyilvánvaló volt azonban, hogy a célpontjai mi vagyunk.

Nem lehetett pontosan tudni, hogy Berecz kinek és miért írta cikkeit, s hogy mennyire gondolta komolyan azt, amit írt. Vagyis hogy lesznek-e az ügynek következményei, vagy sem. Pál Jóska, aki mint főszerkesztő valamivel közelebb került a tűzhöz, mint én, pontosan érzékelte a dilemmát, és 1986. július 10-i levelében imigyen fogalmazta meg: „A kérdés csupán az, hogy propagandisztikus szerepet szántak-e ennek, ami mellett a történész nyugodtan végezheti a munkáját, vagy pedig figyelmeztetés Nektek is." A későbbi fejlemények, mindenekelőtt az, hogy 1986 októberében a Kossuth Kiadó nívódíjban részesítette munkánkat, nem az utóbbi, hanem az előbbi feltételezést támasztották alá. Ezt teljesen nyilvánvalóvá tette Berecz János jelenléte a díjátadó ünnepségen és még inkább feltűnően barátságos közeledése hozzánk, személy szerint hozzám is. Látva tartózkodó magatartásomat, hozzám lépett, fél kézzel átölelt, és szemével nagyot kacsintva fülembe súgta: „nem kell mindent annyira komolyan venni".

Bethlen-könyvem megjelenése ugyanakkor egyre késett. Emiatt többször érdeklődtem a szerkesztőknél, Hegedős Mária főszerkesztőnél és Szalay Károly szerkesztőnél, ám mindig kitérő válaszokat kaptam. 1985. december 23-án ezért levelet írtam a Magvető Kiadó igazgatójának, Kardos Györgynek, amelyben így foglaltam össze a történteket: többszöri érdeklődés után „Végül 1985. szeptember elején Hegedős Mária közölte, hogy a kötet műszakra adása csak az Ön jóváhagyásával történhet meg, s Ön még nem döntött. Ezt követően hívtam fel Önt telefonon, hogy szíveskedjen fogadni. Ön erre ígéretet tett azzal, hogy egy hét múlva hívjam vissza konkrét időpontért. Amikor ezt egy hét múlva megtettem, a titkárnője előbb letagadta Önt, majd miután beszélt Önnel, közölte, hogy egy hónap

[230] Berecz János: Gondolatok a nemzet és a munkásmozgalom történetéről. *Társadalmi Szemle*, 1986/6. 3–13. Idézetek a 3. és a 6. oldalon.

[231] Berecz János: Nemzet és munkásmozgalom. *Népszabadság*, 1986. június 14. 13.

múlva hívjam vissza. Egy hónap múlva ismét próbálkoztam, ekkor azt a választ kaptam, hogy kórházban van. December közepén ismét telefonáltam, s megtudtam, hogy bár már bejár a kiadóba, de még nem fogad. A személyes találkozás lehetőségét mindezen tapasztalatok alapján valószínűtlennek tartva kérem, engedje meg, hogy ezúton kérjek felvilágosítást kéziratommal kapcsolatos álláspontjáról és a megjelenés időpontjáról." Levelemre Kardos Györgytől sohasem kaptam választ. Helyette – 1986. július 1-jén – Hegedős Mária válaszolt. Értesített, hogy könyvem 1987 második felében fog megjelenni, egyben biztosított róla, hogy „nem késleltettük a megjelenést, csupán több kéziratunk volt-van, mint amennyit egy-egy év alatt publikálhatunk". Válaszának őszinteségében kételkedtem, s mint utóbb kiderült: nem alaptalanul.

Amikor Hegedős Mária levelét kézhez vettem, én már éppen fél éve nem a Történettudományi Intézetben, hanem az újonnan, 1985 végén megalakult Magyarságkutató Csoportban dolgoztam. Az intézetből, ahol tulajdonképpen történésszé váltam, senki sem üldözött el, és semmiféle újabb konfliktusba nem keveredtem. Sőt, 1985-ben Ránki diszkréten érdeklődött: elvállalnám-e az intézet tudományos titkári posztját, mivel az ekkor már 45 éves Szász Zoltán meg akar tőle válni. Ajánlatára udvarias nemmel válaszoltam. Juhász Gyulának viszont, aki mint dezignált igazgató az új intézmény igazgatóhelyettesének kért fel, igent mondtam. Hogy miért? Részben nyilván azért, mert az igazgatóhelyettesi besorolás jobban hangzott, mint a tudományos titkári. Legfőképpen azonban azért, mert Juhász ajánlatát úgy értékeltem, hogy elfogadva azt győztesként távozhatok abból az intézetből, amelybe nem tudtam (és 1979 után már nem is akartam) beilleszkedni. S végül volt egy személyes motívumom is: Mainzból hazatérve Ránki kiemelt a gyerekszobából, és áthelyezett Juhász Gyula szobájába, amelyben rajta és rajtam kívül csak Fekete Edit, Ránki korábbi titkárnője, a *Történelmi Szemle* új szerkesztőségi titkára dolgozott. Edit naponta, Gyula és én pedig intézeti napokon jártunk be. Gyula kétségkívül Ránki emberei közé tartozott; 1985-ben az ő és Berend T. Iván támogatásával lett akadémikus. Hozzám ettől függetlenül mindig szívélyesen, mondhatnám atyai módon viszonyult. Egyszer-kétszer még családilag is találkoztunk. Mindezek alapján bíztam benne, hogy együttműködésünk az új helyzetben is harmonikus lesz, és sikerül egy olyan intézményt létrehoznunk, amely mentes lesz a Történettudományi Intézetet jellemző állandó belső intrikáktól.

Távozásomat az intézet vezetése és személy szerint Ránki György nem vették jó néven, és ennek – elég kicsinyes módon – jelét is adták. Érzékelve a 19–20. századdal foglalkozó fiatalok mozgolódását, amelynek a végül meghiúsult intézettörténeti előadás-sorozat csak egyik jele volt, Ránki és Lackó – mint már említettem – 1985 tavaszán megbíztak, hogy szervezzek konferenciát kizárólag fiatal kutatók részvételével a Horthy-korszak vitatott kérdéseiről. Én ehhez hozzá is láttam, és az év végéig többeket fel is kértem a részvételre. Távozásommal azonban a szervezés átkerült mások kezébe, s 1986 májusában végül egy olyan kétnapos konferencia kerekedett ki belőle, amelyen – csak a legismertebbeket említve – Gyáni Gábor és Szakály Sándor, Kövér György és Tőkéczki László, M. Kiss Sándor és Kovács M. Mária egyaránt előadtak. Szegedet Lengyel Bandi képviselte *A Szegedi Fiatalok és a népi mozgalom* című előadásával. Én viszont hiányoztam az előadók közül, és hiányzott az akkor legszenzitívebbnek számító téma, a Horthy-rendszer jellege is. A Ránki, Lackó, L. Nagy Zsuzsa és Tilkovszky Loránt által elnökölt szekciókban erről egyetlen referátum sem hangzott el. A kicsinyességre nem akartam kicsinyességgel válaszolni, úgyhogy a konferencia egyik délelőttjén megjelentem mint hallgató. Ezt követően viszont több évig kerültem az intézetet, noha – Gosztonyi Péter révén – Ránki már 1986 őszén azt üzente, hogy végül is megérti a döntésemet.

NÉVMUTATÓ

Aba család 298
Aba Novák Vilmos 216
Abden-Nasszer, Gamal 201
Aczél György 291, 310, 346, 375, 380, 401
Ács János 217, 218
Ádám (bibliai személy) 62, 85, 100, 173
Ádám Anna 320
Ádám Jenő 83, 84
Ádám Magda 319, 334
Adamis Anna 211
Adamo, Salvatore 114
Adenauer, Konrad 38
Ady Endre 82, 103, 104, 125, 127, 129, 135, 136, 189, 217, 251, 267, 408
Ágh Attila 224
Aiszkhülosz 153
Ákos Stefi 113
Albee, Edward 193
Alföldi Albert 168, 204
Alföldi Róbert 168, 268
Allende, Salvador 231
Amado, Jorge 193
Ambrus Kyri 113
Andersch, Alfred 193
Anderson, Lindsay 201–203, 246
Andics Erzsébet 256, 269, 290, 294, 317, 321, 334, 337
András Aranka 206, 207
Andrássy Gyula, id. gróf 100
Andrássy Gyula, ifj. gróf 353
Andropov, Jurij Vlagyimirovics 374
Anjou-ház 82
Anka, Paul 114
Anna, Szent 407
Antall József 403
Antekirtt, dr. (irodalmi alak) 109
Antifer mester (irodalmi alak) 107
Antigoné (mitológiai alak) 153
Antonioni, Michelangelo 201, 230
Anyegin, Jevgenyij (irodalmi alak) 124
Apáczai Csere János 133
Apáthy István 353, 366
Apollinaire, Guillaume 125
Aragon, Louis 124, 151, 193
Arany János 48, 81, 103, 135, 136
Aretin, Karl Otmar Freiherr von 388
Arisztotelész 200
Aron, Raymond 307–309, 330, 350
Árpád-ház 12, 13, 15, 20, 316, 317
Asbóth Miklós 118
Aszódi Lászlóné 103
Attila (hun király) 81

Babel, Iszaak Emmanuilovics 193, 194
Babits Mihály 209, 251, 299, 313, 344
Babszem Jankó (mesehős) 75
Bach, Johann Sebastian 105, 228
Bacsó Péter 154, 229, 378
Bagdi Sándor, dr. 263
Bagó Lászlóné (Anna) 125, 127, 129
Bai Jenő 121, 137, 155
Bak Judit 156
Bakócz Tamás 209
Balassi Bálint 125
Balázs Béla 412
Balázs Ilona 298
Bálintné Kati 282
Balla János 288

Balogh család 159
Balogh András 339
Balogh Edgár 381
Balogh Sándor 294, 385, 386, 410, 414
Balzac, Honoré de 124, 125
Bán Frigyes 98
Bán Imre 127
Bandi *lásd* Lengyel András
Bánffy Dezső, báró 100
Bánffy Miklós, gróf 353
Bánk bán 125
Baradlai Sándor 155, 220
Baranyi Ferenc 136
Barnóth Zoltán 35, 183, 187–189, 191, 193, 199, 203, 205–208, 210–213, 236, 251
Baróti Dezső 218
Baróti Tibor 218, 251
Baróti Tiborné 218
Barraclough, Geoffrey 368, 369
Barta Gábor 319, 322, 339
Barta István 316
Barta János 127, 319
Bartek József 137, 139
Bárth János, dr. 14, 15, 17, 19, 21, 22, 28, 155
Bartha Miklós 327
Bartók Béla 274
Bartucz Lajos 155
Batthyány József, gróf 17
Bauer Tamás 408, 409
Baumgarten Ferenc Ferdinánd 70, 103
Beauvoir, Simone de 193, 194
Beethoven, Ludwig van 105
Bek, Alekszandr Alfredovics 109
Békési Imre 88, 138, 139, 141, 142
Béla, I. (magyar király) 12
Béla, III. (magyar király) 41, 209
Béla, IV. (magyar király) 82
Bem, Józef 82, 98, 405
Ben Bella, Ahmed 232
Bence György 264
Bencédy József 122, 123, 125, 126
Benczédi László 173
Benda Gyula 326, 408
Benda Kálmán (Marci bácsi) 261, 316, 317, 322, 323, 326, 335, 385, 408
Benedek Elek 75, 80, 81, 85, 407
Benjámin László 79, 128
Bercsényi Miklós, gróf 205
Berecz János 372, 414, 415
Beremányi Géza 342
Berend T. Iván 284, 295, 305, 318, 326, 416
Béres Ilona 113
Bergman, Ingmar 228, 229
Béri Balogh Ádám 112, 179
Berkesi András 193
Berlinguer, Enrico 292
Bertalan Ferenc 81
Bertha Bulcsú 193
Berthelot, Henri 365
Bessenyei Ferenc 202
Bessenyei György 206, 266
Beszédes József 11
Bethlen család 353, 381, 383, 384
Bethlen Béla, gróf 384
Bethlen Gábor (erdélyi fejedelem, magyar király) 405
Bethlen István, gróf 216, 255, 291, 334, 336–339, 341, 347, 349, 352, 353, 356, 363–366, 368, 371, 374, 376–386, 390, 391, 393, 397–402, 404, 411, 412, 415
Bethlen Margit, gróf 381
Betlen Oszkár 76
Bezdán Sándor 290, 333
Bibó István 189, 349–351, 367, 369, 378, 395
Bihari Mihály 311, 346
Bíró Anna (filmszereplő) 98
Bíró Matyi (filmszereplő) 98
Bíró Yvette 161
Bitskey Tibor 98
Bloch, Marc 284, 295
Blondel, Roger 193
Boccaccio, Giovanni 124
Bocskai István (erdélyi fejedelem) 14, 181
Boda Zoltán (irodalmi alak) 197
Bodoglári Boglárka 287

Bodoglári Lajos 287
Bodoglári Paula 287
Bodoglári Zsuzsa 287
Bodor György 309
Bohony Nándor 243, 404
Bokor Péter 325, 384
Boldizsár Iván 82
Borbándi Gyula 375, 394
Borisz (filmszereplő) 97
Bornemissza Gergely 110, 207
Bornemissza János (filmszereplő) 98
Boromisza Károlyné 31, 84, 109, 115
Boros Ida 77
Boros Mária 267, 268
Boros Zsuzsa 319, 322
Botond (mitológiai alak) 81
Bottyán János 98
Boulle, Pierre 193
Bovaryné (irodalmi alak) 193
Bögre Ágnes 298
Böll, Heinrich 151, 193
Brahms, Johannes 144
Brando, Marlon 168
Braudel, Fernand 276, 295
Brecht, Bertolt 124
Brezsnyev, Leonyid Iljics 367, 374
Briant (irodalmi alak) 108
Brunhoff, Jean de 368
Brzezinski, Zbigniew 290
Buda Ferenc 287
Buday Dénes 314
Buday Dezső 313, 324
Buday Kálmán 313, 314
Buday László 314
Bugyonnij, Szemjon Mihajlovics 194
Bukva Géza 251
Bumppo, Natty (irodalmi alak) 106, 108, 110
Bunke, Tamara (Tania) 230, 312

Caetano, Marcello 274
Camus, Albert 128, 151, 193, 197, 202
Capote, Truman 194, 195
Carlos (portugál ismerős) 274–277, 289, 292–294, 305
Carmi, Ozer 366
Carrillo, Santiago 291–293
Carter, Jimmy 303
Carvalho, Otelo Saraiva de 292
Castro, Fidel 173
Caulfield, Holden (irodalmi alak) 195
Ceauşescu, Nicolae 357, 380
Cecey Éva (irodalmi alak) 207
Cervantes, Miguel de 124
Chalupa, Gustav 413
Che Guevara, Ernesto 133, 170–174, 200–203, 213, 215, 230–232, 236–238, 244, 274, 312
Chesneaux, Jean 225
Chopin, Frédéric 105, 144
Cipolla (irodalmi alak) 161
Claude Romano *lásd* Sbârcea, George
Cohn-Bendit, Daniel 200, 213, 230–234, 236, 275, 304
Cohn-Bendit, Gabriel 230–234
Colette, Sidonie-Gabrielle 153
Comenius, Johannes Amos 206
Cooper, James Fenimore 106–108
Cousin, Victor 277
Cujas, Jacques 277
Czabai Erzsébet 39
Czúth Béla, dr. 225

Csaba József 175
Csajkovszkij, Pjotr Iljics 105
Csáky Imre, gróf 15
Csáky Lajos 232, 248, 254, 255, 260, 263, 269, 277, 288
Csanádi Ferenc 18
Csanádi Lajosné 173
Csapajev, Vaszilij Ivanovics 172
Csapodi Csaba 316
Csató Károly 288
Cseh Tamás 342
Csehov, Anton Pavlovics 124
Cseke László 114, 115, 145, 192, 213, 358

Cselebi, Evlija 14
Csepeli György 357
Csepeli Szabó Béla 104
Cseres Tibor 193
Cserey Zoltán 354, 382
Csernus Sándor 298
Csicsáki Anna 21, 31
Csingacsguk (irodalmi alak) 106, 108, 110
Csirpák Géza *lásd* Gecse Géza
Csokonai Vitéz Mihály 103, 206
Csoóri Sándor 41, 172, 202, 358, 408
Csorba Csilla 298
Csorovics, Milos 413
Csuhraj, Grigorij Naumovics 97
Csurka István 328, 408

Dankó Pista 99
Dante Alighieri 124
Dany Le Rouge *lásd* Cohn-Bendit, Daniel
Darányi Ignác 353
Darvas Iván 99, 358
Darvas József 193, 197, 198, 212
Darwin, Charles 100
Dávid Zoltán 220
Davis, Spencer 169
Day, Doris 77
De Lobit, Paul 366
Deák András 146
Deák Éva 354
Deák Gábor 269, 344
Dean, James 168
Debray, Jules Régis 213, 244, 291, 292
Debreceni (ügynök) *lásd* Kováts Zoltán, dr.
Deér József 316
Degas, Edgar 277
Dehio, Ludwig 390
Dékány András 108, 109
Demény Lajos 379
Démusz Ella 351
Déry Tibor 193, 197, 199
Dévay Kamilla 189
Devecseri honvéd 184, 187
Dezsényi Zsófia 217, 231, 264, 344
Dickens, Charles 75, 124
Diderot, Denis 200
Dilthey, Wilhelm 291
Dimák Béla 190
Diószegi István 294, 398
Ditte (irodalmi alak) 194
Dobó István, báró 83, 110, 128, 135, 177, 207
Dobos László 326, 327, 333, 350, 353–356, 358
Dombey, Paul (irodalmi alak) 75
Donáth Ferenc 408
Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics 229, 259
Dovator, Lev Mihajlovics 109
Dózsa Erzsébet 267, 268
Dózsa György 82, 172, 202, 203, 246, 255–257, 354
Dr. N. I. *lásd* Nagy István
Draskóczy István 298
Drevenka Márton 130, 209
Dsida Jenő 127, 128
Dukai Károly 31, 84, 115
Dumas, Alexandre 109
Dunai Tamás 230
Duray Miklós 385
Durkheim, Émile 291
Dusnok család 36
Dutschke, Rudi 200, 213
Dürrenmatt, Friedrich 125

Edison, Thomas Alva 136
Égető Eszter (irodalmi alak) 197
Egyed Ákos 380, 381
Ehrenburg, Ilja Grigorjevics 193, 195
Einstein, Albert 136
Ekecs Géza *lásd* Cseke László
Elek apó *lásd* Benedek Elek
Elekes Mihály 239
Eliot, T. S. 125
Ella mama *lásd* Démusz Ella
Éluard, Paul 124
Engels, Friedrich 100, 174
Eötvös József, báró 125

Eötvös Loránd, báró 136
Erdei Ferenc 25, 26, 89, 165, 281, 287, 345, 351, 352, 395
Erdő Ernő 354
Erdődy Gábor 298
Erényi Tibor 346, 374
Erkel Ferenc 155, 157, 285
Esterházy család 378
Esterházy Péter 361
Esze Tamás (kuruc) 173
Esze Tamás, dr. (történész) 173
Euripidész 153
Éva (bibliai személy) 62, 85, 100
Éva *lásd még* Pintér Éva

Fábián Dániel 327
Fábián Pista (fiktív személy) 84
Fábri Zoltán 99
Falábú Jancsi *lásd* Mesz János
Faragó László 83
Faulkner, William 151, 193
Fazekas Anna 80
Fazekas Mária 231, 288
Fazekas Mihály 103
Febvre, Lucien 295
Fegyó János 156
Fehér Ferenc 161, 370
Fehér Ildikó 218, 251
Fehér Lajos 89, 165
Fehér Sándor (Leó) 169
Fehér Zoltán 155
Fehérvári Ferencné (Mária) 247, 248, 263, 264, 269
Féja Géza 130
Fejes Judit 319, 322
Fejtő Ferenc 274, 275, 278
Fekete Albert 31
Fekete Edit 416
Fekete Gyula 193, 197, 327, 408
Fekete István 103, 107
Fekete József 18, 19
Feltrinelli, Giangiacomo 98
Fényi András 82
Fényi Gyula 121
Fenyvesi László 404
Ferber Katalin 320
Ferenc, Assissi Szent 280
Fernando (portugál ismerős) 305
Festetics család 211
Fettich Nándor 12
Figuères, Léo 247
Filla István 100
Finn, Huckleberry (irodalmi alak) 102, 110, 195
Fischer Annie 209
Fischer, Ernst 234–236, 239, 246, 257, 340
Fischer, Fritz 390
Fjodorov, Pavel 109
Flaubert, Gustave 193
Fodor István 339
Fodor József 103, 128
Foerk Ernő 216
Font Márta 298
Földes György 346
Földesi Margit 411, 412
Földváry László 237, 239
Franchet d'Espèrey, Louis Felix 365
Franco, Francisco 170, 274, 292, 293
Friedrich, Carl J. 290
Fröchlich András 138
Fröhlich Ida 255
Frunze, Mihail Vasziljevics 175
Fülig Jimmy (irodalmi alak) 154
Für Lajos 261

Gaál Ernő 294
Gaál Gábor 381
Gabin, Jean 230
Gábor Áron 178–180, 270
Gácser József 139
Gajári család 26, 30
Gajári Ödön 22, 23
Gajdar, Arkagyij Petrovics 102
Gajdócsi István 281
Galbraith, John Kenneth 227
Gáll Ernő 381

Gallina Zsolt 13
Gallo, Max 291, 292
Garai Gábor 128, 136
Garajev, Timur (irodalmi alak) 102
Garaudy, Roger 236, 246, 247
Gárdonyi Géza 75, 80, 81, 103, 107, 206
Garibaldi, Giuseppe 172
Garric, Robert 361, 387
Gazdag Ferenc 255
Gecse Géza 411
Genovéva, Szent 277
Gera Imre 88
Geraszimov, Szergej Vasziljevics 97
Gergely, Szent 47
Gergely Ágnes 113
Gergely András 336, 339, 351, 374
Gergely Jenő 386, 410, 414
Gerlóczi Lajosné 80
Gerő András 298
Gerőné Fazekas Erzsébet 321
Gerstäcker, Friedrich 106
Geyer, Florian 105, 112, 251, 262
Gibb, Robin 210
Gibert, Joseph 277
Gigi (irodalmi alak) 153
Glass, Franny (irodalmi alak) 153
Glass, Zooey (irodalmi alak) 153
Glatz Ferenc 319, 336, 385, 403
Godelier, Maurice 225
Goethe, Johann Wolfgang von 200
Gogol, Nyikolaj Vasziljevics 124
Golding, William 153
Gommermann István 77
Gorbacsov, Mihail Szergejevics 409
Gordon (irodalmi alak) 108
Goriot apó (irodalmi alak) 125
Gorkij, Makszim 103, 124
Gosztonyi Péter 392, 393, 417
Gömbös Gyula 338, 386, 411
Göncz Árpád 402
Görbe János 98, 99
Görgei Artúr 198, 199
Granasztói György 319, 351
Grant kapitány (irodalmi alak) 107
Greene, Graham 151, 193
Greksa (Grexa, Gregsa) család 16, 17, 20, 24, 25, 30, 32, 36, 38, 63, 71
Greksa Anna 34
Greksa Antal 63
Greksa Ferenc 34
Greksa Ferencné *lásd* Greksa Anna
Greksa Lajos 76
Greksa Mária (id. Romsics Ignácné) 33, 34, 36, 37, 40, 42–44, 46, 50, 53, 56, 60, 61, 64, 65, 67, 68, 70, 72, 74, 77, 78, 84, 90, 93–96, 108, 112, 116, 117, 149, 163–165, 168, 206, 211, 226, 258, 286, 289, 360, 370
Greksa (Pintér) Károly 36
Greksa (Pintér) Károlyné *lásd* Tamás Erzsébet
Greksa (Polyó) András 11, 33, 34, 36–40, 42, 45–48, 50, 52, 54, 55, 57, 60, 66, 67, 70, 71, 73–75, 88–94, 108, 114, 117, 164, 165, 361, 370
Greksa (Polyó) Andrásné *lásd* Tamás Julianna
Grimm, Jacob 75, 85
Grimm, Wilhelm 75, 85
Grősz József 118
Grünhut Jakab 66
Guevara, Ernesto *lásd* Che Guevara, Ernesto
Gulyás Béla 138, 139, 141, 142
Gunda Béla 137

Gyáni Gábor 265, 417
Gyarmati György 320, 322, 385
Györffy György 316, 317
György, Szent 47
Győri Miklós 69
Györki István 72, 87, 88, 96
Gyulai Pál 81
Gyurkó László 311

H. Balázs Éva 294, 316
Habermas, Jürgen 390
Habsburg-ház 82, 100, 123, 158, 205, 322

Habsburg Albrecht, főherceg 364
Hahn István 123
Hajdu Gyurka (filmszereplő) 98
Hajdú István 121
Hajdu Tibor 245, 246, 248, 261, 298, 299, 307, 319, 322, 323, 333, 342, 374, 384, 385
Hajdu Zoltán 298
Hajnal Anna 79
Hajnóczy József 98
Halász Judit 113
Haller Ferenc, gróf 353
Hámán Kató 136, 215, 217, 262
Hámos György 170
Hamsun, Knut 193
Hamupipőke (mesehős) 75
Hanák Gábor 325, 384
Hanák Péter 261, 284, 298, 317, 336, 337, 341, 357, 384, 385, 402, 403
Hársfalvi Péter 262
Hatteras kapitány (irodalmi alak) 107
Hauser, Prsemek 388
Havel, Václav 408
Haydn, Joseph 105
Haynald Lajos 121
Heckenast Gusztáv 321, 331
Hegedős Mária 415, 416
Hegedüs András (politikus) 264, 341
Hegedűs András (irodalomtörténész) 252, 254, 255, 268
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 200
Héjjas Iván 313
Heller Ágnes 161, 264, 370
Hemingway, Ernest 125, 151, 258
Henkey Gyula, dr. 155
Herczeg Ferenc 108
Hevesi Gyula 300
Hitler, Adolf 38
Hochhuth, Rolf 193
Hófehérke (mesehős) 75
Hoffman, Abbie 213
Hofi Géza 359
Hollós Ilona 77, 113
Holly Sebestyén (irodalmi alak) 196
Hóman Bálint 40, 41, 316
Homérosz 124
Horatius Flaccus, Quintus 124
Horthy Miklós 26, 101, 102, 124, 216, 244, 246, 255, 261, 284, 290, 291, 298, 312, 316, 318, 319, 326, 334, 337–340, 346, 348, 350, 351, 374–379, 386, 392–394, 399, 401, 410–414, 417
Horváth család 66
Horváth Ferenc 265
Horváth Gedeonné 103, 104
Horváth Ilona 74
Horváth István 281
Horváth János 171
Horváth Mihály 268
Horváth Panci 66
Hóvári János 319, 322
Howard, P. *lásd* Rejtő Jenő
Höpfner, Hans-Paul 393
Hromčić, Grgur 16
Hromčić, Šimun 16
Hruscsov, Nyikita Szergejevics 161, 174, 370
Hugo, Victor 124
Hulej András 283
Hunyadi János 82, 119–121, 131–133, 135, 136, 140, 142, 147, 153, 160, 161, 175, 201, 217, 405
Hunyadi Mátyás (magyar király) 82, 217, 229, 355
Huszár Tibor 295, 310–312, 325, 326, 342
Hüvelyk Matyi (mesehős) 75

Iancu, Gheorghe 380
Ibsen, Henrik 124
Ihász Gábor 359
Ilia Mihály 288
Illés Béla 125, 128, 197, 199
Illés Lajos 114, 145, 163, 169, 190, 210
Illyés Gyula 103, 125, 193, 197, 198, 209, 259, 287, 327, 334, 335, 346, 348, 357, 358, 379, 408
Incze Miklós 291, 321, 322, 340

Iphigeneia (mitológiai alak) 153
Ircsik József 210
István, I. Szent (magyar király) 12, 82, 117, 119, 121, 155, 383
Iván (filmszereplő) 98
Iván, a „szovjet katona" (fiktív személy) 80
Ivan Gyenyiszovics *lásd* Suhov, Ivan Gyenyiszovics
Iványi László 19
Iványosi-Szabó Tibor 270, 281, 282, 312
Izsák Lajos 351, 386, 414

Jagelló-ház 209
Jakab Sándor 414
Jakó Zsigmond 382
Jancsi (mesehős) 75
Jancsó Miklós 83, 105, 161, 176, 244, 370
Janics Kálmán 357
Jankovich Arisztid 364
Jankovich Ferenc 69, 70, 75, 81, 105
Jankovics József 361
Janó Ákos, dr. 155
János Pál, II. (pápa) 388
János vitéz (irodalmi alak) 102
János Zsigmond (magyar király) 405
Janus Pannonius 125
Jány Gusztáv 37, 101
Jároli József 255, 404
Jaruzelski, Wojciech 367
Jászi Oszkár 229, 299, 322, 334, 412
Jávor Pál 113
Jeszenszky Géza 336
Jézus Krisztus 42, 85, 120, 127, 210
Joad család 259
Jókai Mór 81, 82, 102, 103, 107, 108, 251, 367, 380
Joliot-Curie, Frédéric 136
Jónás Ilona *lásd* Sz. Jónás Ilona
Jordan, Robert (irodalmi alak) 259
Jóska *lásd* Sipos József
Józsa György Gábor 411
József, I. (magyar király) 205
József, II. (magyar király) 18
József, Szent 47
József Attila 82, 103, 104, 127, 131, 153, 207, 275, 358
Juhász Gyula (költő) 103, 125
Juhász Gyula (történész) 261, 319, 322, 323, 331, 333, 334, 348, 369, 384, 416
Juhász Nagy Pál 328
Juhász Nagy Sándor 328
Juliska (mesehős) 75
Jurisics Miklós, báró 110, 180
Jürgen, Anna 106

K. Árpád („Sarkadi") 236
Kádár János 75, 101, 165, 243, 247, 249, 262, 274, 291, 301, 313, 319, 342, 357, 258, 369, 370, 375, 380, 410, 411, 414
Kalatozov, Mihail Konsztantyinovics 97
Kalmár Gergely 131, 146, 162, 174, 175
Kalmár László 99
Kant, Immanuel 200
Kapitány János 19
Karády Katalin 186
Karády Viktor 309, 369, 375
Karamazov testvérek (irodalmi alakok) 229
Kárász Nelli (irodalmi alak) 196
Karczag Gábor 193, 200
Kardos György 311, 385, 415, 416
Kardos Pál 255
Karikó Sándor 231, 237, 238
Karoling-ház 223
Károlyi Mihály, gróf 328, 348, 352, 374
Kárpáthy Zoltán (irodalmi alak) 107
Karsai Elek 190
Karsai László 190
Kassák Lajos 199, 325
Kaszap István 203
Katajev, Valentyin Petrovics 102, 103, 193, 195
Katona József 280, 282, 295
Katus László 276, 318, 361, 384, 398
Kávássy Sándor 221
Kazinczy Ferenc 206
Kelemen, VI. (pápa) 272

Kelemen István 28, 31
Kelemen Sándor, dr. 29
Keleti Ferenc 15
Keleti Márton 113
Keleti Sarolta 121
Kemény István 369
Kemény Zsigmond, báró 219, 298, 361
Kende János 412
Kende Péter 309, 369
Kenedi János 408
Kepler, Johannes 136
Kerényi József 281
Kéri László 311
Kerouac, Jack 150, 159, 174, 178, 205
Kéthly Anna 326
Kinizsi Pál 89, 92, 405
Király Béla 402
Király Margit 29
Kis Albert 173
Kis János 264, 408, 409
Kisfaludy Károly 82
Kiss Béla 100, 101
Kiss Géza 261
Kiss Gy. Csaba 336, 351
Kiss Lajos 9
Kiss Manyi 169
Klapka György 186
Klauzál Gábor 251, 267
Klebelsberg Kunó, gróf 28, 70, 78, 216, 334, 338, 339, 361
Kner Imre 336
Kóbor János 211
Kóbor Jenő 223
Koch, Robert 136
Kocsis József 184, 187, 188, 190, 198
Kodály Zoltán 70, 83, 84, 280
Kohl, Helmut 390
Kohut József 21
Kokas Ignác 210, 211
Kolecsányi család 120
Kollonich Lipót, gróf 15
Kolozsvári Grandpierre Emil 193
Komáromi Attila 281, 288, 341
Komjáthy György 114, 145
Komócsin Zoltán 281
Koncz Zsuzsa 77, 113, 114, 145
Kondor Béla 210, 211
Konrád György 225, 408
Kósa Ferenc 176, 202
Kósa László 351
Kosáry Domokos 15, 295, 316, 317, 319, 321–323, 339, 377, 402, 403
Kossuth Lajos 27, 76, 81–84, 89, 103, 109, 120, 131, 172, 173, 191, 198–200, 206, 226, 227, 230, 233–235, 247, 251, 253, 280, 292, 307, 318, 327, 351, 352, 386, 410, 414, 415
Kosztolányi Dezső 125, 209
Kovács Emőke 124
Kovács Endre 281, 335, 336
Kovács I. Gábor 311
Kovács Imre 395
Kovács János 157
Kovács János (álnév) *lásd* Tellér Gyula
Kovács Katalin 163
Kovács László 190, 277
Kovács M. Mária 417
Kováts Zoltán, dr. 176, 219–223, 225, 237–243, 252, 254, 255, 261–263, 270, 279
Kozári József 261
Kőbányai János 134, 135, 146, 148, 151, 396
Kőhegyi Mihály 372
Kölcsey Ferenc 103, 135, 136
Köpeczi Béla 193, 200
Kőrös Gáspár 135, 147, 148
Kőrösi József 310
Kővágó Rózsa 155
Kövér György 255, 265, 417
Krencsey Marianne 99
Krideusz (becenév) 210
Kriskó Sándor 130, 131, 148, 174, 175
Krompecher János 135
Kuczy Ágnes 155
Kuczy Károly, dr. 29, 130, 155–158, 285, 327
Kulcsár Kálmán 295
Kulin Ferenc 375

Kun Béla 101, 378
Kunszabó Ferenc 288
Kunszt József 121
Kurátor Zsófi (irodalmi alak) 197
Kuun Géza 353
Kuznyecov, Anatolij Vasziljevics 193, 195
Kürti Béla 255, 265

L. Nagy Zsuzsa 319, 333, 334, 337, 338, 374, 384, 417
Labádi Lajos 242, 404
Laci *lásd* Varga László
Lackó Miklós 260, 261, 284, 291, 298, 312, 318, 333, 334, 336, 337, 340–342, 347, 348, 357, 384, 385, 417
Láczay Magdolna 157, 255, 261
Laczkó Mihály 180, 213
Ladányi Mihály 172
Laforet, Marie 274
Lajos, I. Nagy (magyar király) 207
Lajos, IX. Szent (francia király) 369
Lakatos Andor 22
Lakatos Csaba 122, 131, 148
Lakatos Ernő 15
Lakatos Géza 378
Lakatos István 122, 125, 174, 177, 178
Lakatos őrmester 184, 185, 187, 188, 190, 192, 198
Laki Mihály 408
László, I. Szent (magyar király) 354
László Gyula 12, 220, 261
László Vince 41
Latinovits Zoltán 161, 328
Laux József 211
Lázár György 381, 382, 405, 407
Lázár Györgyné (Ilona) 381, 405, 407
Lázár István 171, 310
Le Clézio, Jean-Marie Gustave 193, 194
Lechner Lajos 216
Lechner Ödön 280
Léderer Emma 221
Lehel (mitológiai alak) 81
Lehoczki István, dr. 29
Lengyel András 243, 253, 261, 269, 307, 333, 404, 417
Lengyel József 125, 128, 197, 199, 300
Lengyel László 326, 358, 408
Lenin, Vlagyimir Iljics 82, 123, 124, 174, 199, 214, 232, 242, 247, 257, 263, 288, 311, 330, 375
Lermontov, Mihail Jurjevics 124
Lescsenko, Pjotr 186
Lessing, Gotthold Ephraim 200
Lesznai Anna 299, 344
Liliomfi (filmszereplő) 99
Lipót, I. (magyar király) 15
Lipták Dorottya 298
Liszt Ferenc 105
Lisztóczky László 127–129, 142, 153, 173, 177, 199, 289
Litván György 319, 322, 334, 351, 357, 375, 384, 385, 408
Lotaringiai Károly, herceg 14
Ludas Matyi (irodalmi alak) 133
Lukács György 264, 287, 300, 378, 412

M. Kiss Sándor 417
Madách Imre 358
Mádi Szabó Gábor 98
Magalhães Godinho, Vitorino de 295
Magyar György 311, 312, 342
Magyar László 121
Mahno, Nesztor Ivanovics 232
Mailer, Norman 194
Majakovszkij, Vlagyimir Vlagyimirovics 103, 124
Makarenko, Anton Szemjonovics 141–143, 190
Makk Károly 99
Makkai László 15, 123, 317, 322, 403
Makláry Zoltán 98
Makoldi Mihályné 80
Mandić, Živko 16
Manet, Édouard 277
Mann, Thomas 125, 151
Mao Ce-tung 170, 213

Márai Sándor 350
Marchais, Georges 292
Marci bácsi (tanár) *lásd* Drevenka Márton
Marci bácsi (történész) *lásd* Benda Kálmán
Marcuse, Herbert 170, 172, 174, 200, 225, 233, 234, 244
Margit, Szent 129
Margócsy József 104
Mária néni *lásd* Fehérvári Ferencné (Mária)
Mária, Szűz 22, 48
Mária Terézia (magyar királynő) 17, 72, 378
Mario (irodalmi alak) 161
Maritain, Jacques 275
Markella (Markelj, Markellia, Markellya, Marky, Markia, Markija) család 16, 17, 20, 24, 25, 30, 32, 63, 102
Markella Ignác 63, 102
Markella Lajos 87
Markella Mátyás 49, 59, 63
Markella (Villám) Erzsébet 33, 39, 41, 108
Markó család 15, 19
Márkus Géza 280
Márkus László 321, 322, 334, 338
Márkus Mária 264
Marosán György 321, 326
Marrou, Henri 294
Marschal Adrienn 68, 71, 72
Márta Ferenc 328
Martin, Dean 77
Martinovics Ignác 98
Martinuzzi György 405
Márton Áron 355
Márton János 328
Martos Flóra 83
Marx, Karl 100, 123, 124, 134, 136, 137, 140, 173, 174, 199, 212, 214, 218, 223–226, 232, 234–236, 239, 240, 242, 247, 257, 263–265, 288, 291, 294, 308, 311, 319, 344, 352, 390
Másik János 342
Mátyás, I. *lásd* Hunyadi Mátyás
Mátyás Antal 226
Matyusz György 237
Mauger, Gaston 289
Mauriac, François 151, 193, 275
May, Karl 106
Mayer Zoltán 269
Mayerhoffer András 120
Mécs Károly 113
Megyeri János 215
Megyeri Szabolcs 103
Meinecke, Friedrich 390
Meissner, Herbert 227
Meljehov, Grigorij (filmszereplő) 97
Melo Antunes, Ernesto de 292, 293
Melville, Ralph 389, 395, 396, 403
Méray Tibor 278, 279
Merle, Robert 304
Meroving-ház 223
Mester Miklós 328
Mesterházi Lajos 193, 212
Mesz János 76
Mici néni (filmszereplő) 169
Mihály, Szent 276, 277, 355
Mikes Éva 113
Mikes Kelemen 82, 103, 354
Mikó Imre 381
Mikszáth Kálmán 102, 103, 125
Mikulás Ferenc 280
Milan *lásd* Ristovic, Milan
Miller, Arthur 125, 153, 193, 194
Milotay István 392
Milton, George (irodalmi alak) 259
Miskin herceg, Lev Nyikolajevics (irodalmi alak) 259
Miskolczy Ambrus 339
Mitterand, François 366
Mód Aladár 256
Módos Péter 193
Mohammed Ali Tewfik, herceg 378
Moholi Károly 215
Molière 124
Molnár Erik 82, 158, 257, 306, 307, 315, 317, 411
Molnár Ferenc 102
Monet, Claude 277

Montand, Yves 112
Monte Cristo, gróf (irodalmi alak) 109
Montesquieu, báró 308
Móra Ferenc 80–82, 103, 116, 265
Moravia, Alberto 193, 212
Móricz Zsigmond 74, 80, 81, 99, 103, 104, 125, 198, 206, 328
Morvay Péter 154
Mounier, Emmanuel 275
Mozart, Wolfgang Amadeus 105
Mucsi Ferenc 321, 322
Mucsi Józsefné 176
Munch, Edvard 201
Muszorgszkij, Modeszt Petrovics 105

N. Sándor László 400
Nádosy Lajos 364, 365
Nagibin, Jurij Markovics 193, 195
Nagy Ádám 288, 289, 333, 405
Nagy Diána 121
Nagy Imre 31, 76, 274, 322, 375, 408
Nagy István, dr. 240–245, 248–252, 254, 255, 257, 265, 266, 268, 269, 298, 333–335
Nagy József 265
Nagy József Zsigmond 322, 339
Nagy Olga 354, 356
Nagy-Czirok László 157
Nagyatádi Szabó István 402
Nehring, Karl 393
Nemecsek Ernő (irodalmi alak) 82
Némedi Dénes 311
Nemes Dezső 76, 246, 248, 290, 291, 337, 340, 346, 372
Nemeskürty István 158
Németh Gábor 189
Németh László 128, 130, 193, 196–199, 259, 287, 338, 349–351, 367, 395
Németh Miklós 344
Nemo kapitány (irodalmi alak) 107, 109
Nexö, Martin Andersen 193, 194, 199
Niederhauser Emil 255, 261, 318, 351
Nikowitz Oszkár, id. 152
Nikowitz Oszkár, ifj. 147, 151–153, 155, 159, 162
Nobel, Alfred 194, 367
Nolte, Ernst 390
Noszty Ferenc (irodalmi alak) 125
Novák József 21

Nyers Rezső 326
Nyírő József 99

Ó Ida (irodalmi alak) 75, 107
Olajos Terézia 219, 220, 223, 241, 244
Ophüls, Marcel 367
Oplatka András 344
Orbán Sándor 298, 318, 320, 335, 346
Ormos Mária 291, 319, 322, 334, 336, 340, 346
Orosz István 265
Orwell, George 367, 389
Oszlopos Simeon (irodalmi alak) 198
Osztapenko, Ilja Afanaszjevics 136
Ottlik Géza 128, 193, 197, 198

Örsi Julianna 16, 21

Paál István 230, 251, 267, 268
Pach Zsigmond Pál 305, 317, 318, 323, 335, 341
Páger Antal 169
Pál, Szent 48
Pál József 199, 208, 310, 401, 415
Pálfy József 133
Pálmai Kálmán 82, 104
Pamlényi Ervin 123, 124
Panci néni *lásd* Horváth Panci
Panka (mesehős) 81
Pap Melinda 29
Papadópulosz, Jeórjiosz 170
Papp Imre 255, 265
Papp István 89, 165
Papp János 156
Pascal (párizsi ismerős) 273
Paszternak, Borisz Leonyidovics 98, 389

Pásztor Péter 402, 403
Pataki Ferenc 147, 295
Pécsi Ferencné Ács Sarolta 155
Pécsi Gergely 32
Perec, Georges 194
Perity család 15
Perjés Géza 261
Péter, Szent 48
Péter János 319
Péter Katalin 319, 322
Péter László 216
Péteri György 320, 322, 334
Pethő Tibor 373
Pető Melinda 22, 23, 27, 31, 32
Petőfi Sándor 80–83, 87–89, 98, 103, 131, 135, 149, 172, 189, 198, 206, 214, 251, 262, 266, 267, 280, 283, 288, 310, 311, 328, 367, 372, 406
Petrarca, Francesco 124
Petrik János 101
Piaf, Edit 302
Pietsch, Rosina 395, 396
Pietsch, Walter 395–397, 403
Pilinszky János 128
Pintér család 36
Pintér Éva (Romsics Ignácné) 228–231, 237–240, 243, 246, 257–260, 262, 268, 270, 279, 281, 286, 288, 289, 306, 312–314, 333, 361, 368, 397, 406
Pintér Ilona 282
Pintér István 352
Pista bátyám *lásd* Romsics István
Piszkos Fred (irodalmi alak) 154
Platón 200
Pogány Ágnes 387
Pogány András, dr. 375
Pók Attila 255, 319, 320, 377
Pók Lajos 319
Pókász Endre 298
Polyó család 36
Pomogáts Béla 128, 189
Póth Piroska 320
Pozsgay Imre 346
Pölöskei Ferenc 265, 266, 269, 270, 294, 327, 346
Presley, Elvis 168
Presser Gábor 211
Pritz Pál 339, 386, 411, 414
Probstner János 280
Prohászka Imre 314, 332
Prokrusztész (mitológiai alak) 352
Prométheusz (mitológiai alak) 153
Proust, Marcel 194
Puskás Julianna 318
Puskin, Alekszandr Szergejevics 124, 330

Quinn, Freddy 77

R. Várkonyi Ágnes 318, 335
Ráby Mátyás 107
Ráday család 353
Radnić, Mijo 15
Radnóti Miklós 103, 125, 128, 129, 277
Radványi Géza 99
Raffai Endre 122, 174, 177
Raffay Ernő 298
Rainer M. János 409
Rajk László 409
Rákóczi család 206, 211
Rákóczi Ferenc, I. 206
Rákóczi Ferenc, II. 82, 98, 135, 136, 211
Rákosi Mátyás 101, 154, 281
Ralph *lásd* Melville, Ralph
Ránki György 123, 124, 255, 261, 266, 284, 291, 298, 299, 311, 312, 316, 318, 319, 321–323, 325, 326, 329, 332–334, 336–343, 347, 349, 385, 390, 402, 403, 411, 416, 417
Ranódy László 99
Ransome, Arthur 103
Reagan, Ronald 409
Rejtő Jenő 154, 188
Rémond, René 368, 369
Renoir, Jean 230
Renoir, Pierre-Auguste 277
Rényi Péterné Sántha Ilona 400

Rényi Zsuzsa 319, 320
Repcze János 69
Ress Imre 378
Révai József 256, 261, 300
Révész György 99
Révész László 392
Réz Domokos 386
Richelieu bíboros 303, 366
Rideg Ferenc 31
Rideg Vince 31
Rigó Károly 42, 77, 97
Rigó Vince 26
Rioux, Jean-Pierre 368
Ristović, Milan 388, 391, 392, 403
Ritter, Gerhard 390
Robbe-Grillet, Alain 153, 193, 194
Róbert, Szent 272
Robur (irodalmi alak) 103
Romány Pál 281
Romsics (Hromčić, Hromcsich, Hromcsics, Romcsics, Romsity, Romšić) család 15–17, 19, 20, 24, 30, 32, 63
Romsics (Baka) Ignác 23
Romsics Csaba 64, 94, 95, 211, 360
Romsics Gergely 212, 312, 314, 332, 360, 368, 397, 398, 405–407
Romsics Ignác, id. 33, 34, 39–47, 50, 53–56, 58, 60, 63, 67–69, 71, 72, 74–78, 86, 89, 91, 93–95, 102, 107, 108, 110, 112, 116, 117, 149, 158, 163, 165, 168, 206, 211, 226, 258, 286, 289, 332, 360, 368, 370
Romsics Ignácné, id. *lásd* Greksa Mária
Romsics Ignác 25, 158, 165, 223, 245, 285, 316, 319, 377, 385, 400, 401, 410
Romsics Ignácné *lásd* Pintér Éva
Romsics Imre 11–13, 16, 17, 22, 24, 27, 30, 31, 61, 120
Romsics István 39, 40, 57, 59, 63, 71
Romsics Istvánné 57, 71, 90
Romsics János (birtokos) 26
Romsics János (tanító) 77, 97
Romsics Jánosné Rigó Ilona 77, 97
Romsics Sándor 11, 33, 39–41, 43, 108
Romsics Sándorné *lásd* Markella (Villám) Erzsébet
Romsics (Tüskös) Károly 26, 88
Romulus (mitológiai alak) 168, 169, 190, 204, 207
Rónai Mihály András 412, 413, 415
Rónay György 75
Rossa Ernő 105
Rostow, Walt W. 226, 227, 264, 330, 368, 369
Rottler Ferenc 294
Rousseau, Jean-Jacques 124
Ruttkai Éva 99
Ruttkay Mihály 18

Sack, Rudolf 46
Sadoveanu, Mihail 193
Sáfár Katalin 262
Ságvári Endre 83, 136
Salazar, António de Oliveira 274
Salinger, Jerome David 153, 193, 195
Sand, Dick (irodalmi alak) 108
Sándor András 172
Sándor Klára 12
Sándor László 217, 218, 248, 264
Sándor Mátyás (irodalmi alak) 107, 109
Sarkadi Imre 193, 197–199
Sarkadi ügynök *lásd* K. Árpád
Sarlós Boldogasszony *lásd* Mária, Szűz
Sartre, Jean-Paul 128, 151, 193, 200–202, 244, 308
Sawyer, Tom (irodalmi alak) 103, 110
Sbârcea, George (Claude Romano) 186
Scharf, Claus 389
Schieder, Theodor 389
Schiller, Friedrich 124, 125
Schlett István 311
Schöffer Miklós 121
Schramm, Thomas 395
Schultz, David (irodalmi alak) 304
Scultéty Ida 127, 129
Sebestyén Zoltán 223
Sebő Ferenc 325

Seewann, Gerhard 393
Semmelweis Ignác 136
Semprún, Jorge 153, 193, 194, 205
Senki Alfonz (irodalmi alak) 154
Serfőző Lajos 267
Shaffer, Peter 358
Shakespeare, William 124
Shaw, Irvin 193
Shelley, Percy Bysshe 259
Siklós András 306, 307
Siklós Margit 349
Silagi, Denis 376, 377, 393, 394
Simon (filmszereplő) 252
Simon Emil, dr. 127, 129, 130, 162
Simon Gyula 79
Simon István 104
Simon Menyhért (irodalmi alak) 197
Simon Róbert 339
Sinka István 259
Sinkó Ervin 300, 344
Sipos József 223, 243, 247, 248, 254, 255, 262–266, 268–270, 272, 333, 355, 372, 402, 404
Sipos Péter 326, 412
Small, Lennie (irodalmi alak) 259
Soares, Mário 293
Solohov, Mihail Alekszandrovics 103, 124, 151
Solymos Ede, dr. 155
Solymosi László 319, 322
Sólyom Gáborné 334, 335
Somogyi Károly 217
Somogyi Tóth Sándor 193
Soós Imre 61, 99
Soós István 319, 320, 385
Soós Zoltán 156, 172
Sopsits Árpád 288
Spartacus 202
Spira György 317, 324, 337
Steinbeck, John 125, 193, 259
Stier Miklós 324
Strauss, Levi 168
Stromfeld Aurél 101, 136
Ströhm, Carl Gustaf 413
Suhov, Ivan Gyenyiszovics 195, 199
Suppan, Arnold 374
Šurda (filmszereplő) 153
Suret-Canale, Jean 225
Sükösd Mihály 150, 310
Švejk, Josef (filmszereplő) 98

Sz. Jónás Ilona 294, 328
Szabad György 294, 403
Szabó Ágnes 398, 399
Szabó Dániel 322
Szabó Dezső 300, 327, 344
Szabó Ervin 285, 322
Szabó István (debreceni történész) 137, 176, 220, 221, 262, 265
Szabó István (filmrendező) 176
Szabó István (mezőgazdász) 165
Szabó József 351
Szabó Kálmán 328
Szabó Kálmánné *lásd* Sz. Jónás Ilona
Szabó Magda 358
Szabó Miklós 319, 321, 323, 341, 384, 385, 399, 408, 409
Szabó Pál 193, 197, 288
Szabó Sándor 255
Szabó Zoltán 349
Szabolcsi József 100
Szádeczky-Kardoss Samu 219, 220
Szakály Ferenc 319, 322, 323, 326, 339, 341, 373
Szakály István 373
Szakály Istvánné *lásd* Vikol Katalin
Szakály Sándor 403, 411, 417
Szakonyi Károly 228
Szalai István 111, 122, 125, 165, 168, 174, 177
Szalay Károly 398, 415
Szále László 358
Szalontai György 173
Szamuely Tibor (népbiztos) 25, 101, 266, 375
Szamuely Tibor (történész) 123, 124

Szántó Imre 243, 256
Szapolyai János (magyar király) 203
Szapor Judit 348
Száraz György 345, 358
Szarka József 79
Szász Imre 103
Szász Zoltán 319, 384, 385, 416
Szczepański, Jan 291
Széchenyi Andor Pálné, gróf 383
Széchényi Ferenc, gróf 245, 327, 349, 353
Széchenyi István, gróf 167, 286
Széchényi Pál, gróf 15
Szegedy-Maszák Mihály 351
Székely András 411
Székely György 256
Székelyné Kőrösi Ilona 61
Szekfű Gyula 316, 322, 338, 350, 396
Szelényi Iván 225
Szende Pál 412
Szerafimovics, Alekszandr 193
Szigeti József 193, 199
Szilágyi Imre 24
Szilágyi István 361
Szilágyi József 15
Szilágyi Miklós 310, 345, 346
Szilber Iván 135, 148
Szirtes Ádám 98
Szíva család 36
Szolzsenyicin, Alekszandr Iszajevics 193, 195, 292
Szondi Pál 383, 386
Szophoklész 124, 153
Szőke Béla, ifj. 255
Szőnyi István 208
Szőts István 99
Sztálin, Joszif Visszarionovics 40, 73, 195, 223, 232, 247, 279, 292, 370
Sztrogof Mihály (irodalmi alak) 107
Szűcs Jenő 256, 257, 318, 326, 351, 385, 408
Szvétek Sándor, dr. 132, 135, 137, 139–142, 146, 147, 149, 151, 153, 155, 160, 174, 198, 213, 220, 235, 305

Tabajdi Gábor 253
Takács Edit 404
Takaró Sanyi (irodalmi alak) 196
Tamás, Aquinói Szent 324
Tamás család 15, 17, 20
Tamás Borbála 24, 93, 94, 360
Tamás Erzsébet 36
Tamás István 19
Tamás Julianna 15, 33, 36, 38, 46, 50, 53, 65, 70, 74, 84, 85, 89, 93, 94, 106, 108, 116, 117, 164, 165, 360, 361, 370
Tamás Sándor 25
Tamás Sándorné *lásd* Tamás Borbála
Tamási Áron 102, 199, 407
Tanács Miklós 246
Táncsics Mihály 131
Tania *lásd* Bunke, Tamara
Tarkovszkij, Andrej Arszenyjevics 98
Tavaszy Sándor 382
Teca *lásd* Olajos Terézia
Teilhard de Chardin, Pierre 236
Teleki család 353, 355, 381, 382
Teleki Blanka, gróf 214, 229
Teleki Pál, gróf 154, 316, 322, 364, 381, 402
Tell Vilmos (irodalmi alak) 125
Tellér Gyula 369
Tersánszky Józsi Jenő 173, 174
Thompson, John T. 202
Thurzó Gábor 193, 203, 236
Tilkovszky Loránt 319, 417
Tímár András 263
Tímár Lajos 255
Tisza István, gróf 100, 352, 353
Tisza Lajos, gróf 216
Tito, Josip Broz 232, 370, 392
Tóbiás Áron 189, 199
Tocqueville, Alexis de 308
Togliatti, Palmiro 236
Tokaji Ferenc 173
Toldi Miklós 102
Tolnai Ottó 231
Tolsztoj, Lev Nyikolajevics 124
Tomas (bosnyák ismerős) 388

Tonk Sándor 382, 383
Tordai Teri 113
Tordai Zádor 357
Torgyik Tamás 121
Tóth Árpád 125, 209
Tóth István 404
Tóth Katalin 13
Tóth László 351
Tóth Mari (irodalmi alak) 125
Tóth Mihály 31, 88
Tóth Mike 121
Tóth Pál Péter 311
Touchard, Jean 277, 278, 290
Toynbee, Arnold J. 295
Tőkéczki László 417
Tőkei Ferenc 224, 225, 261, 295
Törőcsik Mari 61, 99
Török Bálint 107
Török Gábor 249, 263, 264
Török Sophie 209
Travis, Mick (irodalmi alak) 201, 202, 229, 252
Tretyjakov, Pavel Mihajlovics 330
Trockij, Lev Davidovics 247
Trogmayer Ottó 311
Trombitás Frédi (fiktív személy) 211
Truffaut, François 230
Turkovich Daniló (irodalmi alak) 108, 109
Turlande, Robert de *lásd* Róbert, Szent
Tuskó Hopkins (irodalmi alak) 154
Tuskólábú *lásd* Mesz János
Tüdős István 379
Tüdősné Simon Kinga 379
Twain, Mark 102, 103, 110

Tyukodi pajtás (fiktív személy) 105

Udvaros Béla 189, 199
Ujváry Gábor 40
Unger Mátyás 123
Ungváry Krisztián 253
Unkasz (irodalmi alak) 110
Updike, John 193, 194
Váci Mihály 128, 130, 136, 156, 159, 172
Vadim, Roger 228
Vágó Elemér 81
Vajda János 125
Vajda Mihály 264
Valuch Tibor 27, 30, 39, 88
Vámos Imre 172, 231
Vanek úr (irodalmi alak) 154
Várady Géza 322
Varga Frigyes 122, 131, 174, 175
Varga F. János 322
Varga Jenő 412
Varga László (főiskolai barát) 221, 230, 231, 243, 253, 269, 289
Varga László (építészmérnök) 328
Vargacz Gergely 25
Várszegi Gábor 210
Váry Albert 25
Vas István 259
Vásárhelyi Miklós 408, 409
Vasvári Pál 367
Vazul, Boldog 330
Végh Péter 195, 209, 210
Vekerdi József 327
Veliky János 156
Veres Péter 130, 158, 159, 193, 197, 243, 259
Veress Miklós 339
Verlaine, Paul 129
Verne, Jules (Gyula) 102, 103, 107
Veronika (filmszereplő) 97
Vicuska *lásd* Cecey Éva
Vida István 319, 322, 326
Vidats István 46
Vidróczki Márton 105
Vienne, Louis de 364
Vígh Gyula 259
Vígh István 356
Vígh Károly 316
Vikol Katalin 373
Viktor László (filmszereplő) 105
Vincze Sándor 83
Viski Károly 30, 140, 146, 160
Vita Sándor 328, 353

Vitányi Iván 310, 326, 344
Vivaldi, Antonio 144
Vix, Ferdinand 366
Vizniczei prelátus (irodalmi alak) 203
Voltaire 124
Vonyó József 346
Voynich, Ethel Lilian 103
Vörös Antal 318, 324
Vörös István 101
Vörös József 139
Vörös Károly 318, 403
Vörösmarty Mihály 103, 208

Wajda, Andrzej 201, 367
Wałęsa, Lech 367
Walter *lásd* Pietsch, Walter
Wass Albert 128
Waugh, Evelyn 193
Weber, Max 291, 403, 404
Weiss, Peter 153
Weöres Sándor 83
Wesselényi Ferenc, gróf 206
Williams, Tennessee 125, 193, 196
Windischgrätz Lajos 364, 365
Winkler Pál 20, 121
Winnetou (irodalmi alak) 106
Wittfogel, Karl August 225

Zalka Máté 136
Zám Tibor 287, 309, 310
Záray Márta 113
Zbanackij, Jurij Oliferovics 109
Zimányi Vera 322
Zola, Émile 124
Zoli *lásd* Barnóth Zoltán
Zoli *lásd még* Kováts Zoltán, dr.
Zoltán László 353
Zombori István 265, 266, 311, 333, 355
Zozó *lásd* Kováts Zoltán, dr.
Zrínyi Miklós, gróf 83, 135

Zsitvay Tibor 353
Zsivagó, Jurij Andrejevics (irodalmi alak) 98, 389
Zsukov, Georgij Konsztantyinovics 223

SZTE Klebelsberg Könyvtár
SZEGED
22.

X 328525

OT, Sz 943.9-19 R80

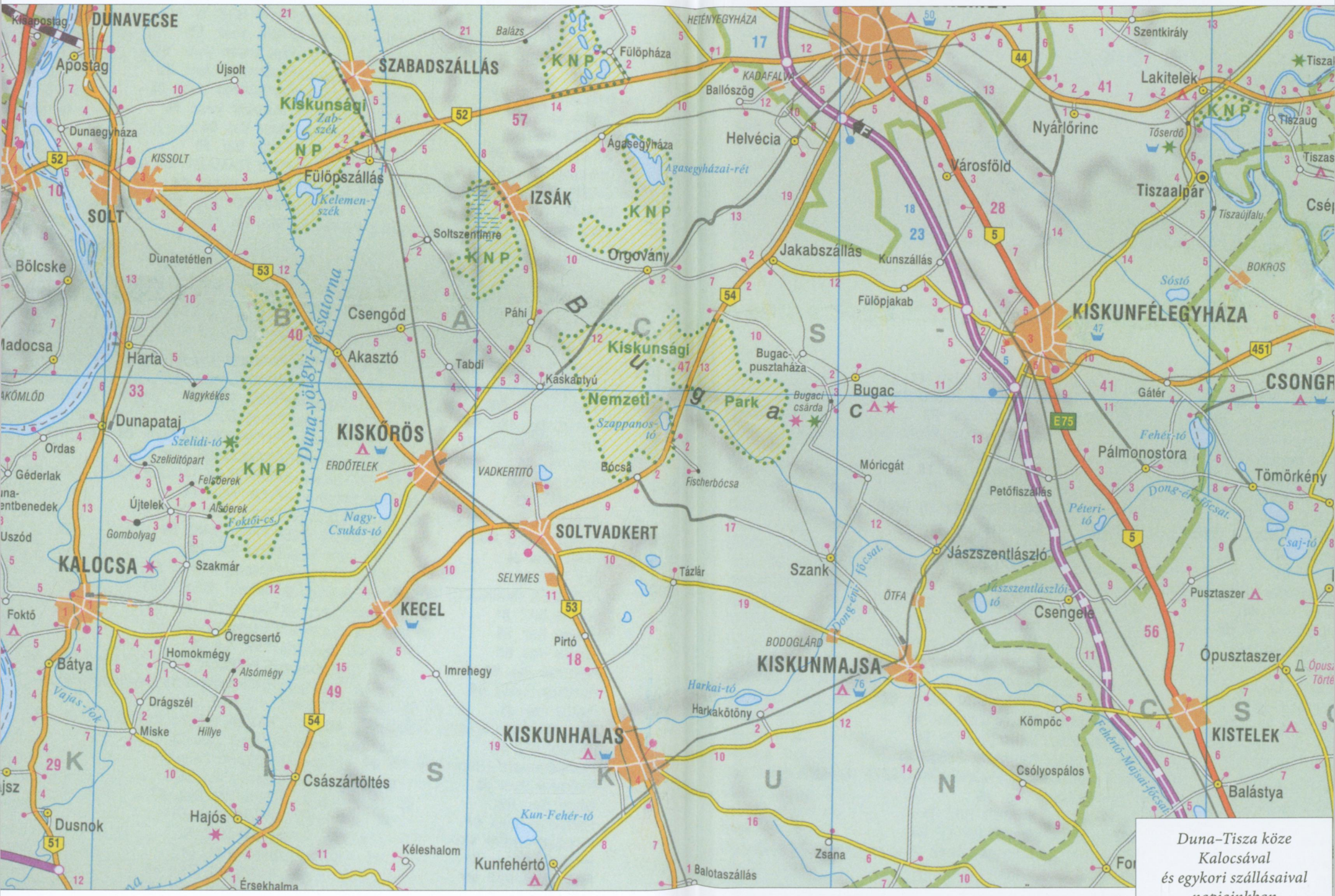

Duna–Tisza köze Kalocsával és egykori szállásaival napjainkban

Eltérően más írásaimtól ezt a könyvet nemcsak potenciális olvasóimnak, hanem magamnak is írtam. Tisztázni akartam, miként lettem az, aki. Hogy abból a Kalocsa melletti faluból, ahol születtem, és abból a régi paraszti világból, amelyben gyerekeskedtem, milyen út vezetett az egyetemi tanárságig és az akadémiai tagságig. Milyen szerepet játszottak ebben olvasmányaim, személyiségjegyeim és ambícióim, iskoláim és tanáraim, barátaim, kollégáim és diákjaim, régi és mai családom s nem utolsósorban az a társadalmi közeg, amelyben felnőttem. Elsősorban emlékezetemre hagyatkoztam, amit azonban törekedtem forrásokkal alátámasztani, ha kellett, korrigálni. Fiatalkori naplóim és jegyzeteim, valamint megőrzött levelezésem mellett a fontosabb dolgoknak a korabeli sajtóban, továbbá különböző levéltári és múzeumi gyűjteményekben is utánajártam. Nem szokványos önéletrajzot vagy visszaemlékezést, hanem olyan szociográfiai leírásokkal gazdagított éntörténetet igyekeztem írni, amely alulnézetből, egy szülőfalujából kiszakadt s az értelmiségivé válás egymásra épülő stációin felfelé törekvő fiatalember perspektívájából mutatja be az ötvenes évek „szűrt levegőjét" és a Kádár-korszak „fellazult világát" egészen az 1980-as évek közepéig. Ebben az értelemben a kötet nemcsak rólam szól, hanem generációmról és arról a világról is, amelybe nemzedéktársaimmal együtt beleszülettem, és amelyben élnem adatott.

helikon.hu 5499 Ft

9 789634 798620